HRVATSKO KOLO

REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE
1943

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI:

B. LIVADIĆ i M. JURKIĆ

XXIV

TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D. U ZAGREBU

SA 22 SLIKE I CRTEŽA U TEKSTU I
16 UMJETNIČKIH PRILOGA

CRTEŽ ZA NASLOVNU STRANU I KORICE IZRADIO MLADEN VEŽA

UVEZ: KNJIGOVEŽNICA BOGOMIL ŠOBAN

FILIP LUKAS, ZAGREB

STOGODIŠNJA ULOGA MATICE HRVATSKE U SKLOPU POLITIČKOKULTURNE POVIESTI HRVATSKOG NARODA

1. Uvod

Dolazimo k vama, gospodo,* da vas izviestimo o našem radu književnom i gospodarskom kroz minulu godinu.

Kako se u godini, o kojoj vas izvješćujemo, ujedno navršila i stota godina Matičina života, to mi, sadašnji njezini predstavnici, ne smijemo preko toga značajnoga jubileja prieći, jer bi se inače moglo uzeti, kao da mi ne pridajemo dužnu pažnju tom važnom događaju iz naše kulturne poviesti. Što pak Matičin odbor nije upriličio kakvu vidljivu svečanost, uzrokom su ova težka vremena, kada je mnoga hrvatska obitelj ožalošćena gubitkom svoje djece, braće i roditelja, a uz to mnoge taru brige, kako bi prehranili sebe i svoju obitelj.

Sve te narodne boli i brige i nas se izravno i neizravno tiču, pa, vodeći o tom računa, mi ćemo našem ponosu o stogodišnjici Matičina života dati oduška u nutarnjosti, tvrdom odlukom uložiti sve naše snage uma i volje, kako bi hrvatsku kulturu, za ostvarenje koje je bila osnovana Matica Ilirska, predteča Matice Hrvatske, probudili, digli i razširili i po njoj što bolje očitovali značajke naše vrste i našega duha među drugim narodima, te time dokazali naše pravo na ovaj komad zemlje, na kome danas živimo i gdje smo vjekovno ukorienjeni.

Život je neprestano preobražavanje. Današnji život sutra je poviest, a pogled u prošlost nam dokazuje, kolike su promjene u životu našega naroda od njegova dolazka na ovaj prostor izvršene, i kolike su se borbe morale voditi, te kolike žrtve ulagati, da zadržimo ovaj životni prostor.

Život nije statika već dinamika, a u svakom trenutku razvoja drugačiji je razmjer snaga, vlastitih i tuđih, pa klone li narod ili propusti upotrebiti povoljne prilike da zakorakne stopu dalje, može u sliedećem času biti potisnut natrag i postupno sasvim

* Govor na jubilarnoj skupštini Matice Hrvatske dne 18. srpnja 1943.

propasti. Bezbroja naroda je ovako nestalo. Da se ne ogledavamo daleko od nas, spomenut ću primjer dvaju naroda, koji su stanovali na ovom istom prostoru, na kome stanujemo mi danas, a to su bili Kelti i Iliri. Kelti su naseljavali veći dio srednje i zapadne Europe, a jedan njihov ogranak dospio je i do ove zemlje, tu se naselio i uredio svoj dom te sagradio grad Sisak; njih je iza nekoliko stotina godina s ovoga prostora nestalo. Još značajniji je primjer Ilira, koji su stanovali na velikom dielu sjeverozapadnog Balkana, a u našim zemljama gotovo posvema, i to za punu tisuću godina. Da su se bili čvrsto ukorienili svjedoči činjenica, da još i danas mnoga imena mjesta, gora i rieka nose ilirska imena, štaviše ime ilirsko izkrsava kasnije i njime se u nekim djelima označuju sve naše zemlje (Illyricum sacrum). Iliri su bili snažan i borben narod, izvanredno vješti i odvažni pomorci, pa su bili zagospodarili cielim iztočnim Jadranom i napadali i samu Italiju. Ali uz taj dokaz njihove životne snage i volje, pita se, zašto ih je kao naroda nestalo i zašto su podlegli tuđim osvajačima? Mnogi uzroci vode do propasti narodâ, ali nije ovdje mjesto, da se o njima govori, već će se ipak spomenuti samo jedan uzrok, jer je za propast Ilira posve očit. Ilirima je nedostajao politički instinkt i smisao za strogu i zajedničku državnu organizaciju, pa uz prirođeni nagon za ekspanzijom po plemenima nisu došli do toga, da se organski povežu u cjelinu i izgrade zajedničku državu, već su se međusobno nadbijali, a to je Rimljanima — politički daleko sposobnijima — dobro došlo, da upotrebe njihove svađe, dapače su ih na borbe poticali, te ih tako oslabljene konačno savladali, zemlju im zauzeli, njih većinom uništili, a ostatke im poromanili. Takva sudbina čeka svaki narod, koji je u nutarnjosti razdvojen i nesložan, te nije sviestan, da ga svaki susjed nastoji potisnuti s njegova životnog prostora i mjesto njega se tu naseliti.

Prelazeći sada poslije ovo nekoliko misli o nuždi borbe i sloge za vlastiti obstanak na stogodišnji jubilej ove naše najstarije kulturne ustanove, vidjet će se iz prikaza, koje su družtvene i kulturne snage onda obćeno u svietu djelovale i kako je Matica bila osnovana, te koje je ona zadatke u sklopu hrvatskoga naroda izvršila kroz ovo sto godina svoga života.

Matičin odbor, sviestan toga značajnog događaja iz naše kulturne poviesti, posvetio mu je nekoliko većih djela, a to su:

1. A. Dabinović, Hrvatska državna i pravna poviest;
2. Josip Andreis, Poviest glasbe;
3. Zemljopis Hrvatske, napisan od nekoliko stručnjaka;

4. Stjepan Sakač, Stari Hrvati od najstarijih vremena do 8. stoljeća (u pripremi);
5. Mihovil Kombol, Hrvatska književnost od najstarijih vremena do 19. stoljeća (u pripremi).

Jedina praznina izskače među njima, što nema »Poviesti Matice Hrvatske«, koja bi bila sada vrlo potrebna, jer bi se iz nje najbolje vidjela sva nastojanja i napori Matičinih ljudi, kako su znali izkoristiti povoljne, a odkloniti nepovoljne prilike pri polučenju svojih ciljeva. Kako se pak u tom radu odrazuju ne samo osobne sposobnosti i nedostatci, već i družtvene i političke prilike onoga doba, to bi Matičina poviest uz osvjetljenje unutarnjega Matičina života pružila još i po koju crtu naše obće poviesti, bilo pozitivnu bilo negativnu, pa bi se uz kulturni i organizatorni rad naših radnika možda odkrila i po koja njihova osobna crta, kojom bi se jače obilježila njihova vlastita posebnost. Nažalost, toga nismo dali, ali Matičin odbor nije tome kriv, jer je već prije više od deset godina bilo o tome u odboru razpravljano, pa je za izradbu toga djela bila određena i osoba, koja se toga posla primila, ali kada smo iza više godina mislili, da se djelo privodi kraju, vidjelo se, da nije uobće ni započeto. Međutim bit će ove godine tiskan jedan dio zapisnika Matičinih sjednica, pa se nadamo, da će i »Poviest Matice Hrvatske«, djelo toliko nuždno za upoznavanje našega kulturnoga zbivanja, biti napisano i predano narodu.

Što se tiče unutarnjega Matičina stvaranja, ukoliko se ono odnosi na prve godine njezina života, treba iztaknuti, da je bilo dosta čedno, tako da Matica Ilirska za 32 godine svoga života nije tiskala ni polovinu knjiga, koliko ih je tiskala Matica Hrvatska za jednu godinu svoga života u posljednje doba.

Uzme li se još u obzir, da je Matica Ilirska tiskala nekoliko djela starijega stvaranja, kao Gundulića, Đorđića i Palmotića, onda se još bolje vidi, da je ona dala vrlo malo novih i izvornih djela.

Prvo Matičino tiskano djelo bio je Gundulićev »Osman«, jer su Matičini ljudi htjeli i u svom programu iztakli, da je njihov cilj novi književni preporod povezati sa starim dubrovačkim stvaranjem, a to se još jasnije očituje i u toj činjenici, da je »Osman«, najjače dubrovačko djelo, bio tiskan dopunjen sa dva pjevanja Ivana Mažuranića. Tako se u »Osmanu« stječu dva najjača hrvatska pjesnika iz starije i novije hrvatske književnosti, a kako u zamisli, jeziku i dikciji nema među njima razlika, premda potječu iz razli-

čitih kulturnih sredina i različitih epoha, to najbolje dokazuje, da je kroz oba pjesnika progovorio isti hrvatski narodni duh.

Uz ta starija djela Matica je dala i nekoliko djela tadanjih suvremenih pisaca, među njima Demetra, Vraza i Vežića, s kojima je hrvatska književnost dobila pozitivne kulturne doprinose.

2. *Matica Ilirska i hrvatska preporodna misao*

Nameće se sada pitanje, možda najvažnije u ovom osvrtu na život Matičin, koje su poviestne i kulturne snage pozvale Maticu u život i koji su motivi potakli naše preporoditelje, da su je baš u to doba osnovali, i u vezi s time da se onda izpita, je li njezin osnutak bio individualno djelo pojedinaca i jesu li izključivo naše samonikle snage došle pri njezinu osnutku do izražaja, ili je nasuprot Matica, kao i cieli naš narodni preporod, bila u prvom redu odraz obćenih struja onoga vremena, potaknutih nacionalnim načelom, koje su se na osnovi socialnopsihičkoga razvoja razširile po Europi i doprle i do nas, i ovdje, prema našim kulturnonarodnim predpostavkama i našem duhu, probudile narodne snage, pokrenule ih i izazvale tako naš narodni preporod pod imenom ilirskim?

Da se na ovo pitanje odgovori, nuždno je prije svega iztaknuti utvrđenu poviestnu činjenicu, da postoji jedinstvo europske kulture — ma koliko se iztočni krug kulture ponešto razlikovao od zapadnog — u kojoj su svi europski narodi u velikom razdoblju vremena — od Grka do nas — pohranjivali svoja stvaranja, čime se oblikovala naša europska kultura. Treba imati na umu, da su se u tom velikom razmaku vremena izmjenjivale ideje i da je bilo prelievanja, te da su se prama njima stvarale kulturne epohe jedna iza druge, u kojima je nova ideja postajala gospodujućom i vodećom u razvoju naroda. Te su ideje, veli englezki kulturni historik Dawson, izraz duhovnoga stava onoga družtva, iz kojega su izišle, isto onako kao i socialne ustanove onih vremena. Ako se pak s druge strane osvrnemo na razvoj čovječanstva, jasno izskače jedna druga činjenica, da narodi nisu nikada išli u fronti jedan do drugoga, već su jedni koračali napried, a drugi su ih sliedili, što znači, da dinamika stvaralačkih snaga naroda nije bila jednaka, bilo to zbog rasne nejednakosti i duhovne razlikosti, bilo to zbog tuđega pritiska na pojedine narode, čime su neki bili sprečavani u svom kulturnom očitovanju.

Ideja pak jednom stvorena kao savršeniji stupanj razvoja i napredka ne ostaje na mjestu postanja, već redovno zahvaća s iskonskoga prostora i u druge zemlje, najviše istoga kulturnoga

pojasa; zato se poviest jednoga naroda i njegove kulture ne može nikako razumjeti, ako se ne baci pogled preko njegovih granica u susjedne zemlje.

Samo nekoliko primjera kao dokaz, kako ideja stvorena u istom kulturnom krugu ne ostaje na prostoru svoga postanja, već se postupno širi i u druge zemlje prvotno istoga kulturnoga kruga, navodim feudalnost, koja je bila glavni političko-družtveni i gospodarski oblik srednjega vieka, a posljedice njezine nisu još posve izčeznule.

Feudalnost je nastala u Franačkoj na prielazu iz staroga u srednji viek iz simbioze rimske i germansko-barbarske, a pobiedila je zato, jer je ona bila jedino moguće rješenje svih problema političko-družtvenih i gospodarskih onoga doba. Kad su joj pak osnovice bile izmienjene, feudalnost se razpala i ustupa mjesto drugim novim idejama.

Poput ove, tako su i ostale velike ideje najprije osvojile zemlju svoga postanja, a odanle prešle i u druge krajeve, čime se izgrađivalo i usklađivalo jedinstvo europske kulture. Kod ovoga trajnoga razvijanja i preobražavanja, padanja starih, a pobjede novih ideja, treba imati na umu, da ma koliko nove ideje postale gospodujuće, stare se nikada posve ne gube, već se u novom oblikovanju od česti nastavljaju, pa je uviek »jučer« vezano s današnjim, ali mu nije nikada posve jednako, jer je u današnjem uklopljena jedna nova komponenta.

Prema tim novim idejama vodiljama i po njima izazvanim pokretima dobivale su i pojedine epohe svoja imena, pa su tako na pr. 13. i 14. stoljeće obilježena imenom humanizma; 15. i 16. imenom renesanse; 16. i 17. imenom religioznih borba; 18. stoljeće je bilo stoljeće prosvjete i racionalizma, dok je 19. i 20. stoljeće ušlo u poviest razvoja pod imenom nacionalnoga principa. Kod svih ovih pokreta, kako je prije spomenuto, iztiču se pojedini narodi kao glavni pokretači, dok ih drugi sliede, ali ne sliepo, već vođeni svojim duhom i svojim samoniklim stvaranjem. Tako su na pr. Francuzi bili pokretači križarskih vojna, a i municipalne reforme su kod njih najprije nastale. Humanizam je nasuprot niknuo u Italiji, a tamo se kasnije razvila i renesansa, dok su se religiozne borbe razmahale poglavito u germanskim zemljama, a nešto i u Francuzkoj. Viek prosvjete cvao je u Francuzkoj, Englezkoj i Njemačkoj. I za nacionalno načelo, o kome je ovdje govor, vriede iztaknute misli, da je i ono ostvareno spoznajom, prvo, da su dotadanji politički i socialni uređaji u družtvu i državi, kao i vladajuće misli, nedovoljni, pa da ih treba mienjati, a drugo, da

je ta spoznaja sazrela iz starijih postojećih misli, a treće, da se ostvarila u Francuzkoj revolucijom, a konačno, da je po zakonu psihičko-socialnih struja prešla i u druge zemlje i doprla i do nas, i posvuda našla starijih struja i književnih priloga, s kojima se stopila i izazvala nacionalni preporod.

Zbog tih različitih priloga i osnovnih crta, svaki narod ima svoje nacionalno načelo, premda su svima osnovne misli zajedničke.

3. *Narodnostno načelo*

Da se psiholožki shvati biće nacionalnoga načela, treba prije svega pronaći snage u dušama stanovničtva, iz kojih se mogla pojaviti volja za stvaranje naroda. Treba odmah naglasiti, da su svi elementi, ili gotovo svi, nacionalnoga načela i prije postojali, ali je ono trebalo proći dug put, dok se je njegovo ostvarenje izvršilo. Narodnost, kao novi oblik družtvenog života, novoga je postanja, ali joj preduvjeti sežu u davninu i na etape se razvijala, dok je doprla do današnjega oblika. Nacionalizam se razvio u opreci s universalizmom, pa onako isto, kako se pojedinom individuumu njegov »ja« očituje u opreci s drugim »ne-ja«, tako se i nacionalizam pojavio, kada su universalna sredovječna načela počela slabiti i propadati, te pojedini narodi u njemu postali sviestni svoje posebnosti i međusobne razlikosti. Nacionalizam se stoga nije mogao razviti u srednjem vieku, jer su država i družtveni život, vjera i književni jezik bili tipični i zajednički, bez obzira na narode i njihove etničke razlike. Istom slabljenjem i slomom tih zajedničkih kulturnih sastavina, duhovnim i vjerskim revolucijama i evolucijama pojedine etničke skupine postaju sviestne svojih posebnosti i razlika i počinju se na etničkoj osnovici diferencirati, kulturno izgrađivati i nezavisno razvijati. Od humanizma do francuzke revolucije mnoge su nove ideje ušle u razvoj čovječanstva, koje su taj universalizam krnjile i pripremale nacionalnoj ideji put ostvarenja.

Osobit i poseban doprinos ostvarenju nacionalnoga načela dao je Rousseau svojim Družtvenim ugovorom, kojim je sve građane vezao uz državu i tako udario temelj narodnome vrhovničtvu.

Narodnost je, kako se iz ovoga vidi, zamršena i profinjena družtvena tvorevina, koja je od davnine postojeće ali nesviestno jedinstvo pretvorila u sviestnu stvarajuću volju i osjećaj. Nacionalno načelo stvarno nije drugo nego prošireno načelo čovječjih prava, na osnovi jednakosti i slobode svih članova družtva, a kad su ti uvjeti ostvareni francuzkom revolucijom, nacionalno načelo je bilo u stvari gotovo.

I prije su narodi postojali i mnogi bili ujedinjeni, ali na drugim temeljima, jer ili su članovi naroda bili vezani patriotizmom, naime ljubavlju za svoju rođenu grudu, ili lojalnošću prema zajedničkom vladaru ili knezu, ili zajedničkom vjerom, ili zajedničkim probitcima, dok su u nacionalno doba veze među zajedničkim članovima naroda postale drugačije. One su dolazile iz zajedničke sviesti, da su oni članovi osobite životne zajednice, t. j. da su etnički povezani, pa da ih veže isti jezik, jednake poviestne uspomene, ista kultura, i da su prožeti zajedničkim narodnim duhom, pa da hoće u toj zajednici ostati uz najveće žrtve. Da cio narod bude sviestan toga unutarnjeg jedinstva, morale su najprije pasti ograde među pripadnicima naroda te je moralo nestati povlastica staleža, tako da je svakom članu naroda bilo slobodno zauzeti ono mjesto, koje odgovara njegovim umnim i karakternim sposobnostima.

Da je pak do toga jedinstva u narodu došlo, morao je prije svega narodni jezik iztisnuti sve druge jezike i postati sredstvom međusobnog sporazumievanja i kulturnog stvaranja. Tako su jezici stupili u prvi red narodnih tražbina, jer su oni nosioci narodnih osobina na svakom području ljudske osjećajnosti, čuvstvenosti i razumnog života, kojima je jezik na jednoj strani stvarao zajednice, a na drugoj strani ih dielio od inojezičnih skupina. Nije tome uzrok da su ljudi drugačije prirode, već da im je duh drugačiji. Kod zapadnih naroda, u koje ulazimo i mi, morao je biti iztisnut latinski jezik kao universalni jezik stvaranja i obćenja, a to se već započelo u zoru nacionalnoga načela, u doba humanizma, i kasnije se nastavljalo još u većoj mjeri u doba renesanse, pa u doba reformacije i racionalističke filozofije u 18. stoljeću, dok konačno nije posve bio iztisnut pobjedom nacionalnoga načela.

Baš u nas Hrvata je narodni jezik mnogo pomogao ideji sjedinjenja i izazvao narodnu volju i sviest zajednice time, što su Madžari na koncu 18. stoljeća bili proglasili madžarski jezik službenim jezikom za cielu Ugarsku, u koju su tada silomice htjeli uklopiti i Hrvatsku, što je izazvalo borbu za materinsku rieč. Da su Hrvati baš narodni jezik smatrali bitnim sadržajem svoje narodnosti, svjedoči pjesnik Pavao Stoos, koji je u svojoj pjesmi »Kip domovine« (1790.) opominjao svoje sunarodnjake, da ne napuštaju svoga materinskoga jezika, da ne postanu drugim narodom.

Uz jezik, uspomene prošlosti i kulturu, pridolazi još jedan važan činbenik pri izgradnji naroda, a to je zemlja, t. j. prostor, na kome narod živi i na kome je ostvario u prošlosti svoju poli-

tičku nezavisnost, ili se barem za nju borio, te gdje je uredio svoje gospodarstvo i izgradio svoju kulturu. Narod i zemlja stvaraju nešto tiesno, što se ne da razstaviti, jer se u zemlji vidi pečat naroda, a u narodu odraz zemlje u kojoj živi, a iz tih međusobnih veza i utjecaja stvara se pojam domovine. Te veze su tako tiesne i tajne, da narod onome komadu zemlje, u kojemu se ukorienio i s kojim se u vjekovnom životu stopio, daje svoje ime. Zavičaj ili rođena gruda svakomu je mila, jer su preko nje vezane uspomene na prošla vremena i u njoj se nalaze grobovi pređa; ali domovina je oduhovljeni prostor, koji prelazi uzke granice rođene grude te obuhvaća sve one dielove zemlje, gdje živi jedan narod kao cjelina, u kojoj su uključeni svi krajevi kao njezini sastavni dielovi. Nije stoga naša domovina Banovina, Slavonija, Bosna, Hercegovina, Dalmacija, Istra i Međumurje, ma koliko se mi svi rodili u jednom od tih krajeva, već je naša domovina Hrvatska, cieli onaj prostor od Drave do mora, na kome živi cjelokupni hrvatski narod kao posebna etnička i kulturna cjelina, te na kome je on vršio svoju poviestnu misiju.

Isto tako ne čini naš kulturni tip stvaranje jednoga diela naroda, ma koliko on prema svojoj geopsihi dao liepih lokalnih prinosa, već naš kulturni tip čine stvaranja svih dielova naroda, jer se u tom zajedničkom tipu prozire zajednički hrvatski duh s njegovim značajkama: idealizmom, etikom, čovječnošću i nesebičnošću. Kako se duh Mažuranićev uskladio s duhom Gundulićevim u popunjenju Gundulićeva Osmana, onako su uzajamno po svojim stvaranjima usklađena djela Marulića, Hektorovića, Boškovića, Ratkaja, Kačića, Vitezovića, Kukuljevića, Preradovića, Martića, Šenoe, Pavlinovića, Kumičića, Kozarca, Kranjčevića, Bašagića, Bulića, Domjanića, Ćatića i drugih naših stvaralaca, premda su oni rođeni u različitim krajevima naše domovine, crpili nadahnuće iz različitih lokalnih izvora i izrazili svoja stvaranja u različitim narječjima. Kod sviju njih očituje se načelo: »In diversitate loci et temporis unitas«, iz svih razlikosti krajeva i vremena izbija jedinstvo hrvatskoga duha.

Tako su poticatelji i sastavni dielovi narodnosti: jezik, poviestne uspomene, uljudba, zemljopisni prostor, a konačno i krvno nasliеđe, koje se u ovo posljednje doba počelo posebno izticati, čini se dapače i previše. Poznata je činjenica, da jedva ima naroda čiste rase, pa se prema tome jedna rasa težko može uzeti kao jedini temelj narodnosti. Ali uza sve to postoji u svakom narodu neka određena rasna jezgra, kao na primjer kod nas Hrvata »dinarska«, koja daje glavnu krvnu značajku narodu, ali jer su još

i druge srodne i pretopljene narodne skupine ušle u sastavnu cjelinu našega naroda, a još tome one daju pozitivne prinose našoj narodnoj kulturi, postaju i one vriedni činioci u razvoju naše poviesti, pa je njihov ulazak u našu zajednicu bio za nas samo koristan. Svakako bi bilo vrlo štetno postaviti rasni faktor iznad poviesti, no kako on zaista poviestno djeluje, mora se ostaviti u poviesti, gdje se i prije rasnih teorija nalazio i kroz poviest i u poviesti djelovao.

Ali kod ovoga pitanja treba imati na umu, da ako bi priljev stranih rasa u naš narodni prostor bio tako velik, da naš narod ne bi bio u stanju oblikovati svoju sredinu prema svome duhu i svojim osobinama, da bi u njoj mogao zadržati svoje značajke i stvarati svoju kulturu, to bi on kao narod prestao postojati i pretvarao bi se u nešto drugo.

Međutim, ma koliko spomenuti činbenici bili pokretači narodnostne ideje i vodili do oblikovanja naroda, ipak nisu svi oni jednako djelovali, već je na jedan narod jače djelovao ovaj, a na drugi narod onaj momenat. Tako na pr. isti jezik nije kod svih naroda izazvao zajedničku narodnu sviest, jer ima dosta naroda, koji imaju isti jezik, a ipak se ne smatraju jednim narodom. Tako na pr. kod nas nije zajednički jezik mogao izazvati i zajednički osjećaj i zajedničku narodnu sviest sa Srbima, premda je bilo iztaknutih ljudi i manjih skupina, koji su tu zajednicu željeli i za nju radili, ali uza sve to prevladavali su drugi momenti, posebice različite poviestne uspomene, drugačija kultura, drugačije shvaćanje života, a nešto i različito krvno nasliеđe, da do toga jedinstva nije došlo i nije moglo doći. Ali, da se ne misli da je to samo kod nas, treba spomenuti, da ima na svietu mnogo naroda s istim jezikom, a drugačijom narodnom svieśću. Spomenut ću ovdje jedan klasičan primjer iz Italije, nama najbliže zemlje, koji se dogodio god. 1797. Po uzoru i po naukama francuzke revolucije bila se stvorila u Gornjoj Italiji »Cisalpinska republika« s glavnim gradom Milanom. Veliki broj oboružanih Milanaca, a među njima bilo je mnogo iztaknutih rodoljuba, upao je u švicarski kanton Ticino, gdje živi talijanska narodnost, i pozvaše stanovnike toga kantona, da im se kao braći istoga jezika i rase pridruže, te pristupe u osnovanu republiku. Međutim stanovnici kantona odbiše taj poziv, te se noću oboružaše i baciše Milance iz svoje zemlje preko granice, a na spomen toga događaja podigoše u Luganu spomenik, koji i sada postoji s nadpisom u talijanskom jeziku: »Švicari i slobodni ili smrt«. Ovdje je slučaj, gdje su se jedni i drugi mogli pozivati na elemente nacionalnoga načela: Tičinci na

uspomene prošlosti, slobodu i životnu zajednicu s ostalim Švicarima, a Milanci na zajednički jezik, rasu, geografiju i naciju, ali su na Tičince manje djelovali jezik, rasa i geografija, nego uspomene prošlosti i sloboda, pa se odrediše za zajednički život s ostalim netalijanskim Švicarima.

U istom duhu polaže težište narodnosti na subjektivne momente, volju i osjećaj E. Renan, koji i za načelo narodnosti kaže, da je ono posebna francuzka zamisao i djelo. On u svojoj čuvenoj studiji »Što je narod« ovako o tome piše: »Ono što čini jednu naciju, nije isti jezik, niti pripadnost jednoj etničkoj skupini, već zajedničke uspomene prošlosti, iste žrtve, ista slava, isti bolovi, te konačno želja nastaviti život u takvoj zajednici«.

No uza sve to Renanovo mišljenje o izključivoj vriednosti subjektivnih momenata kod oblikovanja nacije, a bez nužde objektivnoga sadržaja, ne bi se mogao samim tim momentima protumačiti postanak najjače poviestne snage 19. stoljeća. Zajednička narodna sviest mora imati i određeni sviestni sadržaj, da po njemu uzmogne volja biti potaknuta na djelovanje.

Ne izcrpljuje se pak načelo narodnosti time, da se narodi svieśću zajedničkoga podrietla, uspomenama prošlosti i zajedničkim jezikom okupe u zajednicu i da u njoj žive, već da se i sami upravljaju, dotično da stvore svoju vlastitu državu. Tako narod nije samo etnički pojam, premda su mu zajedničko podrietlo i jezik glavna osnovica; narod nije jedino ni kulturni pojam, premda mu je kultura bitna značajka i u kulturi se najbolje vidi narodni duh, već je narod i političko državni pojam, jer kao takav teži i mora težiti, da se osamostali i sam sobom upravlja. Bez ovoga posljednjega atributa pojam naroda bi bio nepodpun, jer istom u državi narod može nesmetano prema svome duhu ostvariti i sve ostale vlastitosti svoga bića. Narod je jednako i etički pojam, jer narodnostno načelo, tražeći za vlastiti narod slobodu i nezavisnost, u isto doba priznaje i svakom drugom narodu pravo na slobodu i nezavisnost.

Da je odmah pri ostvarenju nacionalnoga načela ovaj atribut slobode i nezavisnosti bio shvaćen kao bitna osnovica naroda, svjedoče mnoge izjave francuzkih zastupnika u doba revolucije, oduševljenjem prihvaćene od skupštine, da će Francuzka pomoći svakomu narodu, koji se bude htio osloboditi i postati nezavisan,

da to i postigne. U dva pravca se pak oslobođenje naroda imalo razvijati; u prvome, da se narodi, koji su i dotad imali svoje narodne države, oslobode tiranije nametnutih sistema, dakle da narodi dobiju svoje vlade; u drugome pak, da se narodi, koji su stajali pod gospodstvom tuđih naroda, njih oslobode i postanu nezavisni te izgrade svoje vlastite države prema načelu »svaki narod svoju državu«. U ovom pak posljednjem slučaju nacionalna ideja postala je ne samo osloboditeljska, već i revolucionarna, jer su narodi imali pravo, da se rieše tuđega gospodstva.

Dok je načelo, da je svaki narod suveren, utvrdio već Rousseau, načelo, da svaki narod prema pravu samoodređenja ima biti slobodan i vlastan izgraditi svoju državu, postavila je francuzka revolucija; ali teoretsko pravno obrazloženje toga zahtjeva dao je talijanski učenjak Mancini istom u polovini prošloga stoljeća (1851.). On je u svojoj čuvenoj razpravi: Della nazionalità come fundamento del diritto delle genti, postavio nacionalno pitanje kao osnovu međunarodnog prava. Mancini proučava u spomenutoj razpravi različite elemente, iz kojih se izgrađuje narod, a to su: teritorij (zemlja), rasa, narodni običaji, uspomene, poviest, zakoni i vjera, iz kojih se razvija nacionalna sviest, te zaključuje iz svega toga, da svaki narod ima pravo, da se preobrazi u državu i da izabere oblik vlade, kakav on želi.

Vraćamo se na Francuzku*. Ona je u duhu zaključaka stvorenih u narodnim skupštinama preniela tu narodnostnu i osloboditeljsku ideju preko svojih granica u druge europske zemlje, gdje je već od doba prosvjete i romantike pojam naroda bio predmetom svestranog proučavanja, osobito od njemačkih pisaca Herdera i Mösera, ali je za razliku od teorijskih pojmova nacionalna ideja iz Francuzke došla kao osloboditeljska ideja u pravcu okupljanja svih narodnih razasutih članova i stvaranja zajedničke države, pa je stoga posvuda izazvala vrenje, borbe, a mjestimice i revolucije. Kada je pak Francuzka kasnije za Napoleona napustila osloboditeljsku ideju pogledom na narodnost i postala osvajačkom državom, te uzkratila pravo narodima na samoodređenje, okreću se narodi protiv nje i pobijaju je onim istim oružjem, koje je Francuzka prije narodima dala, a sada ga iz ruku pustila.

Narodi se dižu protiv Francuzke (Njemačka, Španjolska i t. d.) i vode borbu za oslobođenje, ali ideja, koja je sada narode vodila protiv Francuzke, drugačija je od ideje, koju je Francuzka prije po Europi raznosila. Revolucija francuzka, kako dobro primjećuje

* Vidi Leslob: *Le principe de nationalités* (str. 30.).

Leslob (str. 26.), imala je pogledom na narodnost universalni karakter, jer joj je bio cilj oslobođenje svih naroda, dok sada njemački pisci (Arndt, Koerner, Fichte) — Njemačka je naime stajala u prvom redu borbe protiv imperialističke Napoleonove politike — nisu pisali, dotično nisu vodili idejnu borbu za obća prava čovječanstva, niti za nacionalnu ideju, koja bi jednako vriedila za sve narode, kako je to imala francuzka revolucija, već su se izključivo borili za najbliži cilj, za svoju rasu, svoj narod i svoj jezik.

Ideja pak narodnosti nije propala, što ju je Francuzka napustila; ona je bila uhvatila dubok korien u dušama naroda, pa je ostala do danas vodećom idejom i glavnim sadržajem svjetske poviesti. Da je pak ideja narodnosti najprije ostvarena u Francuzkoj, svjedoči i to, da je i samo ime »le principe des nationalités«, kao i »le droit des nationalités« bilo prvi put spomenuto u Francuzkoj, od čega se izvela i »la théorie des nationalités«, koju su i drugi narodi preuzeli, i tako postalo obćenito ime za taj pojam. U samoj Njemačkoj su smatrali Francuzku domovinom narodnosti, pa je pjesnik Klopstock rekao, da kada bi imao djece, da bi ih učinio francuzkim građanima, dok u svoje doba drugi veliki njemački pjesnik Schiller u pogledu narodnosti kaže:

Zu Nation euch zu bilden, das hofft ihr Deutsche vergebens:
Bildet, ihr könnt es, dafür freier zu Menschen euch aus!
(Da se oblikujete u naciju, uzalud se nadate vi Niemci:
izgradite se, to možete, mjesto toga u slobodne ljude!)

Kao i kod drugih naroda na zapadu, nacionalna ideja doprla je i do nas i ona je ovdje uhvatila korien ne samo duhovnim putem, već i time, što je dio naših zemalja bio od francuzkih četa zauzet i ovdje se od njih oblikovala u dalekom narodnostnom smislu i Napoleonova »Ilirija«.

Dio pak hrvatskih zemalja izvan te političke tvorevine, na kojemu je hrvatski preporod kasnije nastao, bio je također tim idejama prožet, a važno je za njega i to, što se tu o ideji narodnosti u duhu Herderove romantike već prije pisalo i iznosile izpravne težnje, pa iako u latinski i kajkavski pisanim radnjama i razpravama; ali sve one, iako nisu izazvale obćega pokreta, znatno su mu kasnije pomogle, kada je uzet zajednički književni jezik za sve česti naroda.

Kada bismo dakle htjeli prikazati izgradnju narodne misli kod nas, morali bismo ići koje stoljeće unatrag sve tamo do humanizma, jer je i on kod nas imao svoje odraze, pa dalje progresivno

na stoljeće reformacije, prosvjete i romantike, a onda preko Vitezovića i liepoga broja omanjih pisaca, od kojih je svaki nešto doprinio ideji narodnog okupljanja, oslobođenja i ujedinjenja, dok nije sve te ideje nacionalna ideja oživjela i stavila u pokret, iz kojega je nastao naš narodni preporod prošloga stoljeća. Vidimo stoga, da je pri ovom izgrađivanju imalo udjela izravno i neizravno nesamo više pisaca, koji su obrađivali ovu ili onu značajku (jezik, državu, kulturu, etnički momenat, prošlost i t. d.), već i više naraštaja, dok se načelo narodnosti izgradilo, ili se držalo da je izgrađeno, jer su kasnije kao značajka naroda pridolazili i drugi momenti, kao na pr. rasa.

4. Ilirija — Hrvatska

Moglo bi se pitati, zašto je naš narodni pokret nastao na ovome malom prostoru naše domovine, s kojega se proširio po drugim dielovima, i zašto je nastao pod ilirskim imenom? Što je ovdje nastao, nije težko shvatiti, ako se ima pred očima činjenica, da je ovaj komad hrvatske zemlje bio u ono doba relativno najslobodniji na našem narodnom prostoru, — Bosna je tada bila pod Osmanlijama, a Dalmacija pod Mletčanima — pa je tu novi duh slobode dao ondašnjem naraštaju poticaj, da pokuša, on je dapače moralno bio prisiljen na to, da ujedini jačim poviestnim suprotnim silama raztrgane udove hrvatskih zemalja, da ih poveže u cjelinu i prožme sve česti naroda nacionalnom idejom, te tako ujedini ljude i zemlje u onom obsegu, u kome se hrvatski narod nalazio u doba svoje prve državne nezavisnosti.

Zašto je pak nastao pod ilirskim imenom, i to nije težko shvatiti.

Bilo je posve shvatljivo, što je nacionalna ideja bila kod nas kao i po drugim zemljama s oduševljenjem primljena, jer je ona ostvarivala ono, što je svaki sviestan pojedinac želio, naime da dođe do ljudskih prava, da sam odlučuje o svojoj sudbini i da se rieši tuđega gospodstva.

Razumljivo je stoga, netom je počela svitati ideja narodnosti, koja je postala sadržajem svjetske poviesti, da je moralo nastati pitanje kao i odgovor na to, šta je to narod i koje ga značajke sačinjavaju i po čemu svaki pojedinac znade, kome narodu pripada. Po sebi se našlo, da oni, koji govore istim jezikom, žive na zajedničkom prostoru i vezani su zajedničkim uspomenama, spadaju zajedno.

Ograničujući se ovdje na razvoj nacionalne ideje kod Hrvata, ističem poznatu činjenicu, da su naši preporoditelji pri prvoj

njezinoj pojavi posegli također za prošlim uspomenama, fiktivnim i stvarnim, kao osnovicom toga pokreta. Tako nisu za pokret uzeli hrvatsko ime, već ime ilirsko, držeći u zanosu, da postoje etnografske veze između Ilira i Hrvata, a vjerojatno nešto u promišljenoj zamisli, da bi se pod tim imenom lakše uzpostavilo jedinstvo hrvatskih zemalja, razkomadanih tuđim osvajanjem, sa kojih je hrvatsko ime bilo od česti potisnuto i zamienjeno imenima starijih ilirskih stanovnika. Ovdje se dogodilo obratno onome, što se prije dogodilo dolazkom Hrvata i uzpostavom hrvatske sredovječne države, kad su imena starijih stanovnika bila potisnuta i ciela zemlja dobila hrvatsko državno ime. Tako su kasnije propašću hrvatske države izkrsla stara ilirska imena i pojavila se pod utjecajem poviestne predaje na prostoru bivše hrvatske države, potiskujući sveobuhvatno narodno ime, dok je hrvatsko ime zemlje bilo očuvano samo ondje, gdje je još postojao ostatak hrvatske države. Ilirsko ime postaje opet obuhvatno za sve hrvatske zemlje i pod tim imenom se pišu djela o toj zemlji. Kako pak u tim zemljama nije bilo više etničkih Ilira, to ime je postalo sinonim hrvatskoga imena. Da je to bila glavna svrha ilirskoga imena, svjedoči činjenica, da je i sam dr. Ante Starčević narodni pokret pod ilirskim imenom u početku pozdravio i izpjevao mu pače jednu pjesmu.

U drugom pak redu se čini, da je ilirsko ime imalo ukloniti nepovjerenje među stanovništvom, u rasnom i vjerskom pogledu nehomogenim poslije turskih ratova i sve ih barem moralno ujediniti u više jedinstvo.

Kada pak ilirsko ime nije postiglo ni jednu ni drugu svrhu, te nije dovelo do željene integracije hrvatskih zemalja, niti do nacionalnoga izmirenja i stapanja inorodnih elemenata na poviestnom hrvatskom prostoru, postalo je ilirsko ime pogibeljno za naš narodni obstanak, jer dok su susjedni narodi očuvali svoja živa narodna imena, s njima pomoću vjere vršili propagandu u našem vjerski mješovitom prostoru i pod njima nastavili svoja kulturna stvaranja i svoj razvoj, te tako jačali svoju nacionalnu sviest, Hrvati su nasuprot slabili pod tuđim imenom svoju narodnu individualnost, izgrađenu poviestno i kulturno pod hrvatskim imenom, i time se upućivali anacionalnosti. Zato se diže sva naša rodoljubna javnost, a u prvom redu dr. Ante Starčević, te traži, da se ilirsko ime ukloni a naš narodni život nastavi pod hrvatskim nacionalnim imenom, pa je stoga i Matica Ilirska pred zahtjevom javnosti zabacila god. 1874. ilirsko ime i prozvala se Maticom Hrvatskom.

Uz ilirsko ime za naš preporod evocira se i stara priča o gradu kod Krapine — o kojoj sam Ljudevit Gaj piše malu knjižicu — odakle bi se navodno u prastaro doba izselili u pratnji vlastele kraljevići: Čeh, Leh i Moska i osnovali sjeverne slavenske države: Češku, Lešku i Moskoviju, a sve to, čini se, u svrhu, da se važnost toga prostora u našoj domovini što jače iztakne.

No pored tih romantičnih, od česti fiktivnih uspomena prošlosti oživljuju se i stvarne; prvotno naša negdašnja državna nezavisnost kao i naše zamjerno kulturno stvaranje kroz sve epohe našega života, ali posebno u Dalmaciji, kolievci naše države i žarištu naše kulture, da se tako uzpostavi kontinuitet između prošlosti i sadašnjosti, te iztakne nužda okupljanja svih narodnih dielova. Nigdje načelo narodnosti u našim zemljama nije našlo tako jaka odziva kao u Dalmaciji, ovoj maloj jezgri hrvatskoga naroda, zemlji, gdje je i hrvatsko ime u vezi s državom prvi put u poviesti bilo spomenuto. U Dalmaciji stoljetno tuđe gospodstvo i strana razvijenija kultura te njezino neizbježivo prožimanje naroda, a u vezi s time i dvostruko oblikovanje narodne duše, nisu mogli izkorieniti narodni duh kod ogromne većine stanovništva, ukorienjena u svojoj zemlji, svojoj prošlosti i svojim samoniklim kulturnim tvorevinama. Zato je Dalmacija mogla dati i pod tuđim gospodstvom najvećega i najsamoniklijega pučkog pjesnika, Andriju Kačića, što ga je uobće naš narod dao. Zato su novo vrieme i nova poviestna ideja mahom osvojili ogromnu većinu stanovništva te zemlje, koje je u zanosu tražilo odstranjenje nametnutog tuđega jezika i ujedinjenje Dalmacije sa sklopom matere zemlje Hrvatske. Osim Dalmacije narodnostna ideja osvaja i sve ostale hrvatske zemlje, Slavoniju brže, Bosnu i Hercegovinu sporije, jer je tu vjera još stajala na prvom mjestu u sviesti stanovništva, pa se odasvud javljaju narodni ljudi, osobito svećenici — najbolji čuvari narodnih predaja — i daju rodoljubne izjave i pobude, kao i književne doprinose za dokaz moralnog jedinstva i volje toga stanovništva za oslobođenje i sjedinjenje.

Ovdje moram naglasiti, što sam već i prije u mojim radnjama spomenuo, da je glavnu rieč u tom narodnom zanosu imao mali broj ljudi, elita duha, dok su široki narodni slojevi kao posvuda ideju sporije primali, ali joj nigdje nisu stajali na putu. No treba naglasiti, ako bez velikih ljudi ne bi moglo biti poviestnih činjenica, kod nas »Narodnog preporoda«, jer veliki ljudi sublimiraju poviestne snage i dinamički ih razvijaju, da bi s druge strane jadno izgledao naš život, kad bismo mi imali samo ono, što su nam

veliki ljudi dali. Oni uistinu daju mnogo, uzgajaju naraštaje i pružaju im ideale, ali oni ne obuhvaćaju niti mogu obuhvatiti sve prebogate razlike života i kulture. Osim toga treba znati, da su i oni ukorienjeni u kolektivnosti i da su i oni rođenjem i nasliеđem primili predaju, znanje i životno izkustvo prošlih naraštaja, kao i ostali obični ljudi, da su dapače u nekim stvarima ostali primitivniji od ostalih običnih ljudi.* Osim toga njihove nove ideje, u ovom slučaju nacionalna ideja, ostale bi bez svakoga učinka na život naroda, kada ih ne bi narodna zajednica primila i učinila sastavnim dielom svoga zbivanja. Zato su svi narodni slojevi morali osjetiti novo doba i u svakom su mjestu bistri ljudi upućivali narod, da će on ovom novom idejom vršiti daleko veću ulogu u narodnom životu, no što ju je dosada vršio. Bez ovoga produbljivanja narodne ideje prema dolje i bez osvajanja širokih narodnih slojeva bio bi se cieli pokret za kratko vrieme splinuo i ostao kratkoga vieka.

Preporodna dakle ideja bila je u narodu obćena, ali žarište i središte cieloga pokreta, kao što je prirodno, nalazilo se u Zagrebu. Za izmjenu misli i međusobne dogovore bile su u svim važnijim mjestima osnovane čitaonice, a najvažnija od svih bila je zagrebačka, u kojoj su nikle sve važnije ideje, koje su se u životu provodile. Tako su u njoj niknule i izvršene ideje za osnutak Narodnog Muzeja, Kazališta i Gospodarskog družtva, a konačno i Matice Ilirske.

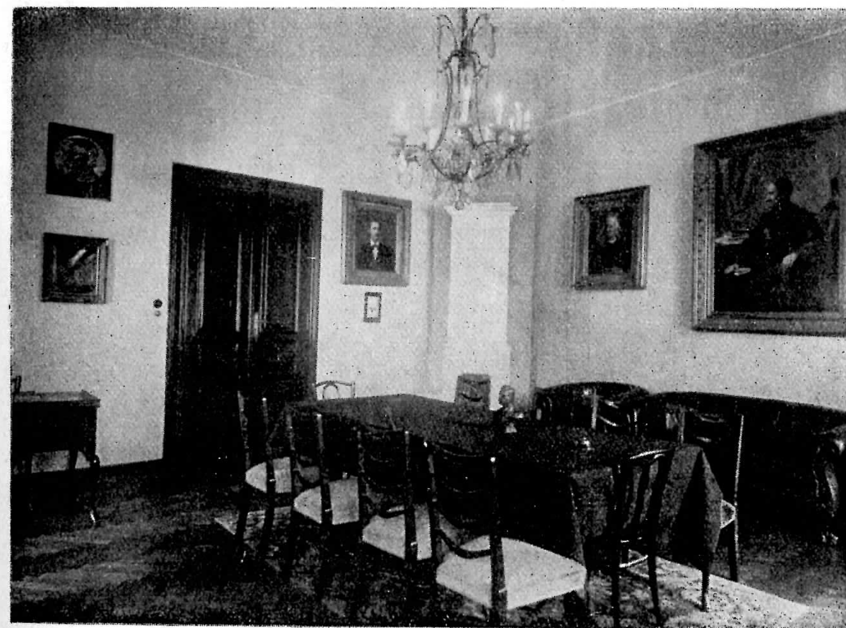
Najprije se mislilo, da se utemelji družtvo za narodnu prosvjetu, i to učeno družtvo, no kako su tadanje vlasti otezale s odobrenjem, preporoditelji se ograničiše na osnutak jednoga družtva na spodobu Matice Češke u Pragu (1831.), i Srbo-ilirske Matice u Pešti (1828.) za obće kulturno stvaranje. U tu svrhu je bila osnovana posebna družtvena glavnica (1842.) pod imenom »Matica Ilirska« za izdavanje »starih klasika ilirskih, osobito dubrovačkih, organičkim pravopisom, te inih koristnih knjiga od naprednih spisatelja, koji za izdanje koje knjige troškova ne imadu«. Taj je zadatak preuzela Matica Ilirska, koja je u početku bila samo glavnica za izdavanje knjiga, a istom godine 1850. postaje samostalno družtvo, kada je narodna čitaonica bila ukinuta.

Kada je konačno došla kraljeva sankcija 1867. za osnutak akademije, učenog družtva, kako su ga preporoditelji odmah u početku zamišljali, preniela je i Matica u nju svoje djelovanje, ali je i dalje pridržala upravu spomenute novčane glavnice, dok

* Vidi G. Revesz: *Das schöpferische Persönliche und das Kollektive.*

DOM MATICE HRVATSKE (1862.) U ZAGREBU

ODBORSKA DVORANA

nije akademija uvidjela, da su književna stvaranja mnogostruka i izdiferencirana, pa je za sebe zadržala izdavanje znanstvenih djela, a Matici povratila brigu za izdavanje knjiga obće obrazovanosti. Ipak ni poslije ovoga preuzimanja posebnih zadataka nije rad u Matici bio plodan, tako da za dvie posljednje godine svoga života nije izdala ni jedne knjige. Istom promjenom imena u njezinu nazivu od Matice Ilirske u Maticu Hrvatsku narod se Matici približuje i započinje plodan njezin rad. Težko bi se mogla stvarnije prikazati potreba promjene ilirskoga imena u hrvatsko, nego što je to učinio Tadija Smičiklas, kasniji Matičin predsjednik, koji je u Viencu 1874. o tome ovako pisao: »Priznajem imenu ilirskomu, da je prije 30 godina bilo narodno, još i više, jer je potrgana uda narodna sklopilo u jedno živo tielo; priznajem, da je s imenom ilirskim poraslo najljepše i najzanosnije doba hrvatske poviesti. Ali sam narod je to ime pokopao, pak mu ni mi ne mogosmo sada nov hram graditi. Ime je hrvatsko jače, ono zove Hrvate pod narodnu zastavu, ono promiče svu sviest naroda, ono se glasno javlja svakim dahom narodnim«.

5. Matica Hrvatska i njezin rad

Preporođena Matica upravlja svoj rad prema ovim zadatcima:

1. širiti koristne knjige, ukoliko ne spadaju u strogu nauku i pučku knjigu;

2. unapređivati liepu hrvatsku knjigu.

Nešto kasnije je svoj zadatak proširila i u pravcu promicanja glasbene i likovne umjetnosti.

Osim liepe knjige i ne strogo znanstvene književnosti preuzela je Matica brigu i oko izdavanja hrvatskih narodnih pjesama, od kojih je dosada tiskano 10 svezaka. U tu svrhu su poklonili Matici svoje velike zbirke Mihovio Pavlinović, Ivan Kukuljević, u kojega se zbirci nalazio i velik broj narodnih pjesama skupljenih od Nikole Tomasea, kao i mnogi drugi sakupljači.

Matica je dalje u svim važnijim pojavama narodnoga života iz prošlosti i sadašnjosti imala ne samo udjela, nego im je često stajala na čelu.

Kada je cieli slavenski sviet slavio god. 1863. tisućgodišnjicu, što su sv. apostoli Ćiril i Metod stupili na slavensku zemlju, i hrvatski je narod proslavio to djelo »Tisućnicom«, u kojoj doprinesoše svoje krasne radnje: Ivan Kukuljević, Franjo Rački, Vatroslav Jagić, Matija Mesić, kao i pjesnici Ivan Trnski i Petar

Preradović; ovo djelo važno za poviest početka i razvitka hrvatske službe Božje pomogla je iznieti na svietlo dana Matica.

Prigodom 300-godišnjice smrti hrvatskog heroja Nikole Šubića Zrinskoga 1866., kojega se rod amo uselio iz dalmatinske Hrvatske, kao i rodovi Draškovića, Berislavića i mnogih drugih našega starijega plemstva, koji su izpisali ovdje najslavnije stranice naše hrvatske poviesti, izdala je Matica učeno djelo Matije Mesića »Zrinska zviezda« te pjesmotvore Vl. Vežića i Ivana Trnskoga »Sievak zrinske zviezde«. God. 1908. izdala je Matica zbornik radova, posvećenih uspomeni hrvatskih mučenika Zrinskog i Frankopana.

Za tisućgodišnjicu hrvatskoga kraljevstva izdala je Matica »Zbornik« radova, u kome se nalaze prilozi više stručnjaka, u prvom redu Klaića i Bulića.

Prigodom 350. godišnjice rođenja i 300. godišnjice smrti Dživa Frana Gundulića izdala je Matica Gundulićev Zbornik, u kome je 30 suradnika dalo svoje priloge (1938.). Matica je uz to na dan njegove smrti upriličila svečanu službu Božju u crkvi sv. Katarine, gdje je služio pontifikalnu misu preuzvišeni nadbiskup Stepinac, a panegirik izrekao Isusovac Poglajen.

Ovdje se može obćeno kazati, da nije bilo važnijega događaja u životu hrvatskoga naroda u prošlosti i sadašnjosti, niti jedne važnije književne pojave i struje u svietu, koja ne bi bila zastupana u izdanjima Matice od jednoga ili više pisaca; kao što nije na drugoj strani bilo ni jednoga važnijega pisca, koji ne bi kroz Maticu narodu progovorio; neki su dapače gotovo sva svoja stvaranja objelodanili kroz Maticu.

Sada nekoliko misli o organizaciji i ideologiji Matice i o njezinu radu kroz ovo sto godina.

Na čelu Matice stoji predsjednik s dva podpredsjednika, jednim u književnom, a drugim u gospodarskom dielu odbora. Matičine poslove obavljaju dva tajnika i jedan blagajnik. Oni zajedno čine upravu. Odbor vieća i zaključuje, često zajedno, a kadkad odieljeno. Svih odbornika ima prema posljednjoj organizaciji družtva 21.

Prvi predsjednik Matice je bio grof Janko Drašković, a do sada ih je bilo skupa 14. U Matici Ilirskoj je Ivan Mažuranić stajao najdulje na čelu družtva, 14 godina, a u Matici Hrvatskoj Ivan Kukuljević, 15 godina.

Ne ćemo ovdje nabrajati sva imena predsjednika; oni će doći u poviesti Matičinoj, gdje će njihov rad biti svestrano ocienjen; ovdje će se samo spomenuti neki od njih, koji su dulje stajali na čelu Matice. To su bili: Tadija Smičiklas 10 godina, Oton Kučera 8 godina, Đuro Arnold 6 godina i Dragutin Domjanić 6 godina.

Tajnika je u svemu bilo 21, a među njima — da spomenemo samo neke — Vjekoslav Babukić, prvi Matičin tajnik, Vatroslav Jagić 9 godina, Ivan Kostrenčić 23 godine i Franjo Jelašić 11 godina.

Treba osobito iztaknuti Ivana Kostrenčića, kojega je rad bio vrlo plodan i u svakom pogledu blagoslovljen. Za njegova tajnikovanja izgradila se Matičina palača na Zrinjevcu, a naklada Matičinih knjiga dosegla je visinu od 9000 primjeraka. Matica je iza njegova odlazka dosegla i 12.000 primjeraka naklade, najveću dosadanju visinu, ali i to je bio nastavak njegova rada.

Do sada je tiskano u Matici 850 knjiga; za života Matice Ilirske 13, a sa časopisima 25; sve ostalo je izdano za života Matice Hrvatske. U ovih prošlih 15 godina tiskano je 226 knjiga, a pribroji li se amo »Hrvatska Revija« u obsegu dviju knjiga, onda bi dosad bilo skupa tiskano 257 knjiga, ili 30% svih knjiga, što ih je izdala od svoga postanka. Ovaj veliki broj knjiga u posljednjem razdoblju Matičina života iztičem zato, da se vidi kako diktatura, koja je Maticu u svemu oštećivala i nastojala je uništiti, nije postigla svoga cilja, jer je narod, videći se ugrožen u svome kulturnom razvoju, upro sve svoje snage, da to spriječi i Maticu spasi. Kada bi se još amo ubrojili i časopisi: »Omladina«, »Nastavni Vjesnik« i »Glas Matice Hrvatske«, kao i izdanja Matičinih pododbora, koje je Matica pomagala, onda bi postotak izdanih knjiga kroz ovo posebno razdoblje bio još veći.

Što se pak tiče ideologije Matice Hrvatske, ona je u prvom redu bila prožeta hrvatskom misli i nadahnjivala se hrvatskim idealima, pa je zato posegla na početku svoga života za dubrovačkim i dalmatinskim djelima i starim piscima, htijući time dokazati, da se u njoj nastavlja ono staro hrvatsko stvaranje.

Vriedno je spomenuti jedno pismo Matije Bana, dubrovačkoga književnika, iz godine 1852., kojim moli Maticu za pomoć svoga časopisa »Dubrovnik«, a u tom pismu se nalaze značajne rieči, da će biti vrlo plemenito, da Zagreb Dubrovniku, novo središte starom središtu, pruži pomoć i vrati stari zajam. Matica mu je zaista u tome pomogla.

6. *Doba romanticizma — slavenska uzajamnost*

U drugom redu Matica je htjela uskladiti svoja stvaranja sa stvaranjem drugih slavenskih naroda u duhu sveslavenske uzajamnosti, Matica Ilirska posvema, Matica Hrvatska u velikoj mjeri. Ta slavenska orientacija Matičina rada bila je posve prirodna kao posljedica starijega mišljenja i stvaranja, te kao unutarnja potreba jednoga maloga naroda, obkoljena i ugrožena na svome obstanku od neslavenskih naroda, da tako u svojoj brizi za obstanak i za bolju budućnost nađe kod srodnih naroda, ako ne pomoći, a ono nadu ili barem iluziju, da postoji netko jači od njega, koji goji za njega simpatije i želi njegov obstanak.

Korien slavenske misli u razvoju Hrvata pruža se u davninu i za tu je misao hrvatski narod radio — možda nesviestno ali stvarno — već onda, kada se borio za očuvanje staroslavenskog jezika u službi Božjoj, te je jedini od svih slavenskih naroda, ušlih u zapadni universalizam, očuvao to pravo u crkvi do današnjega dana.

Iza toga javlja se ideja slavenske uzajamnosti u 15. stoljeću, i to u zoru naše književnosti, pa je kasnije probuktila jače u doba dubrovačke književnosti, te je i najljepše djelo iz toga doba, Gundulićev »Osman«, bilo posvećeno jednom slavenskom junaku. Iza toga je Hrvat Križanić zamislio prvu osnovu sveslavenske uzajamnosti, a i u ilirskom pokretu živa je sveslavenska misao. Sam dr. Antun Starčević, kako se vidi iz njegovih od dra. Jurišića skupljenih i objelodanjenih spisa, računao je u jednom razdoblju svoga političkog djelovanja na uzajamnost Rusa, najvećega slavenskog naroda.

Tako je i Matica zbog te obće ideoložke uzajamnosti uzela ilirsko ime, da njime lakše privuče i nehrvatske elemente, pomiešane s nama u područjima zajedničkog života.

Koliko je bio jako razvijen u Matici osjećaj slavenske uzajamnosti, svjedoči ovo, da je Matica odmah pri svome osamostaljenju god. 1851. stupila u književne veze sa slavenskim Maticama: Maticom Češkom, Maticom Rusinskom u Lavovu, Družtvom Slovenije u Ljubljani — još tada nisu bile osnovane Matica Slovenska ni Matica Slovačka (ova istom god. 1862.) — zatim s Družtvom Srpske Slovenosti u Beogradu, Maticom Srbskom u Novom Sadu. Sva ta družtva na pobudu i priedlog Matice Hrvatske izmjenjuju svoja izdanja.

Iste god. 1851. pozove Matica sva slavenska družtva, da odaberu dva ili tri vješta muža, koji bi se sastali u kojem slavenskom gradu — Varšavi ili Beogradu — da viećaju, kako bi se u duhu uzajamnosti stvorila pravila, po kojima bi se slavenska narječja tako obrazovala, da se jedno drugome približi. Taj čin malo da nije stajao Maticu života, jer je ministar Bach, koji je provodio absolutizam, zatražio razjašnjenje, kako je Matica bez ovlaštenja vlasti to smjela učiniti. Međutim tadanja banska vlast sve je poduzela da spasi Maticu, a što joj je i uspjelo.

Matica kod izdavanja svojih djela nije gledala na razliku vjere, samo ako su djela bila dobra, pa je uz djela katoličkih Hrvata izdavala i djela pravoslavnih i muslimanskih Hrvata. Osobito je velik broj muslimanskih pjevača, među njima u prvom redu Kolaković i Vojniković-Pezić, kojega slika visi u Matici Hrvatskoj, izpjevao i za Maticu skupljao narodne pjesme; neki od njih do 50.000 stihova. Ali pokraj hrvatskih pisaca različite vjere Matica je izdala i nekoliko knjiga srbskih pisaca, pa je tako objelodanila i jedno djelo Sundečića, koji je kasnije grubo napao Starčevića i hrvatsko državno pravo, te je isti Strossmayer zbog toga prekinuo s njime sve socialne veze, koje su prije bile dosta tiesne.

Isto tako se sveslavenska kulturna uzajamnost očitovala i u prievodnoj književnosti, pa su se prevodila i u Matici tiskala gotovo izključivo djela slavenskih pisaca, te nije bilo jednoga važnijega slavenskog pisca, kojemu djelo ne bi Matica u prievodu objelodanila. No uz prievode slavenskih pisaca Matica nije zaboravila ni druge velike europske pisce; tako je objelodanila dva prievoda Danteova Pakla, jedan u prozi a drugi u stihu, kao i većinu Shakespeareovih drama, mnoga Goetheova djela te mnoga druga djela iz svjetske književnosti; navlastito su prevedena sva važnija djela grčke i latinske starije književnosti.

Ali nade, da bi hrvatski narod mogao u svojim težkim danima imati kakvu pomoć, pa bilo samo moralnu, od drugih slavenskih naroda, nisu se ostvarile; štoviše, neki su slavenski narodi u svojim egoističnim težnjama išli tako daleko, da su ne samo okrnjivali prava Hrvata u međusobnim odnosima, već su, što je daleko gore, žrtvovali hrvatske probitke i neslavenskim narodima, kad su iz toga mogli izvući ma kakvu korist za sebe. Shvatljivo je stoga, da je u dušama naroda ideja slavenske uzajamnosti postupno slabila i gotovo izčezla i da ju je kasnije sam dr. Ante Starčević žestinom razočarana čovjeka dosljedno pobijao kao nestvarnost i iluziju, ali je on, kao i hrvatski narod, odobravao težnje slavenskih naroda, kao i drugih kulturnih naroda, za njihovom slobodom i nezavisnošću.

Ali kad je spomenut taj nebratski rad nekih slavenskih naroda spram Hrvata, treba ovdje iztaknuti, da je bilo i izuzetaka, pa da nisu svi slavenski narodi bili spram nas neprijateljski razpoloženi, već da je bilo nekih, koji nas nisu u našoj borbi pomagali, ali nam nisu ni odmagali. Amo među ostalima idu Poljaci, Slovaci i Bugari. Poljaci su kao i mi na onoj prielaznoj zoni između Jadrana i Baltičkog mora, mi na jugu, a oni na sjeveru, gdje se zapad s iztokom susreće, pa su oni kao i mi po svome geopolitičkom smještaju bili izloženi invazijama naroda, što su iz Azije preko iztočnih stepa amo dolazili (Mongoli, Turci), pa su ih odbijali. Osjećajući tu istovjetnu misiju, izpjevao je jednom njihovu junaku naš najveći stariji pjesnik Gundulić svoga Osmana, prevedena na poljski jezik, u kojemu slavi njegovu pobjedu.

Isto tako Slovaci i Bugari prema svome i našem geopolitičkom smještaju ne mogu nigdje doći u sukob s našim političkim probitcima, ni mi s njihovim, već su oni kao i mi izloženi zajedničkim imperialističkim težnjama susjednih država, pa mogu jedni drugima biti samo od pomoći. Tu okolnost pojačavaju stalne prosvjetne veze i međusobno upoznavanje, koje oblikuje naše blizke odnose i mnogostranu kulturnu uzajamnost.

Ovo nekoliko misli o držanju Matice spram ostalih slavenskih naroda i o njihovu uzvraćanju hrvatskom narodu.

7. Poslije 1918.

Prelazim sada na posljednji odsjek Matičina života poslije ujedinjenja sa Srbima, koji sam skupa s Maticom proživljavao, a u kojemu je hrvatski narod prošao svoju Golgotu.

Idejno uzeto, bilo je prirodno, što su Hrvati, kada je njima iza posljednjega rata prema ondašnjim međunarodnim političkim prilikama — protivno načelu samoodređenja naroda — bilo onemogućeno, da se osamostale, a vlastitim snagama nije se dao taj udes izmieniti, da se uklone madžarskom imperializmu, koji im je bio počeo i jezik ugrožavati, ušli u državnu zajednicu sa srodnim narodima ovdje na jugu, ali svakako s uvjerenjem, da će u toj zajednici nastaviti svoj individualni život na svome poviestnom prostoru. Tu nuždu je tako shvatio i vođa hrvatskoga naroda Stjepan Radić, tražeći »unutar međunarodno priznatih granica« i republikanski oblik vladanja u Hrvatskoj.

Ali ne samo da nisu Hrvati dobili proširenje svojih prava, za koja su vodili duge borbe s Madžarima, već im je bila i prijašnja autonomija s državnopravnim atributima ukinuta i njima

nametnuto srbsko gospodstvo s centralističkim ustavom, po kojemu je u državi odlučivala srbska većina.

Da se vidi, kako je to sve sustavno i u tančine bilo zamišljeno i predhodno po planu uređeno, te kako su svi odlučujući činbenici bili podielili uloge, da se Hrvati obezprave, evo njihovih izjava:

1. Prva izjava dolazi od strane vojske, da su oni Hrvatsku na sablji osvojili, dakle prema načelu »vae victis« (jao pobieđenima!) Hrvatska nema rieči pri odlučivanju o svojoj sudbini.

2. Druga izjava dolazi sa strane državnopravnih stručnjaka sa Slobodanom Jovanovićem na čelu, da ovo nije nova država, već jednostavno proširena predratna Srbija; dakle u duhu Garašanina i njegovih srbskih sljedbenika, da je ovo velika Srbija, u kojoj su Hrvati politički Srbi.

3. Konačno pada izjava u Glasbenom zavodu od Pribićevića, vođe prečanskih Srba i jednog od najvažnijih političara u doba ujedinjenja, »da se Hrvati nemaju pravo tužiti, ako su zapostavljeni, jer kada Srbi dobivaju više od njih, da time po načelu narodnog jedinstva dobivaju i sami Hrvati«. Kako se iz ove rečenice vidi, Hrvatima se ovim otimlje pravo da se i tuže, pa je dapače ovdje njihovo obezpravljenje zaodjenuto u etičko ruho.

Radi ove svoje nauke, koja u bitnosti ne znači drugo nego obezpravljenje Hrvata, bio je Pribićević, kad je ostavio Glasbeni zavod, dignut na ulici na leđa od skupine obezumljene dalmatinske mladeži i nošen neko vrieme u triumfu.

Na ovim načelima imala se urediti nova država, u kojoj bi jedan narod gospodovao, a drugi mu služio. No kako se nova Europa prema Wilsonovim načelima imala teoretski urediti na osnovi narodnog samoodređenja, to su Srbi vidjeli slabost svoga položaja u postupku spram Hrvata, pa da Hrvatima otmu i tu mogućnost obrane i održanja, prihvatili su ideju narodnog jedinstva, ali ne stvarno, da se na osnovi jedinstva hrvatski narod izjednači u pravima sa Srbima, već obrnuto, da se teorijska jednakost u životu izigra.

S ovakvim nakanama srbskih političara, s kojima se slagala i sva srbijanska javnost, nadahnuta velikosrbskom idejom i svetosavskom ideologijom, započinje naš zajednički život.

Pitanje je sada, kako je na to odgovorio hrvatski narod. Da se na to pitanje svestrano odgovori, treba prije svega izpitati, kakve su rasne i etničke osobine hrvatskog naroda, i s kojim se osobinama i karakternim i psihičkim crtama u poviesti iztakao,

jer svaki rasni tip ima i svoje značajke i svoju dinamiku u svome očitovanju.

Osim toga treba izpitati, koje su se geopsihe u toku poviesti na narodnom prostoru razvile prema posebnom smještanju zemlje i kulturnim utjecajima susjednih naroda, s kojima se naš narod asimilirao prema svojoj samobitnosti. Dalje treba izpitati, koji su strani elementi ušli na naš narodni teritorij i kako su oni rasno i kulturno na stariji autohtoni življ djelovali i jesu li se njihove osobine rasno i kulturno međusobno usklađivale dotično odbijale, jer u tom usklađivanju dotično odbijanju jača ili slabi unutarnja odporna snaga naroda i njegov uspjeh u borbi.

Konačno bi trebalo prikazati socialne prilike u narodu, jer svaki stalež razpolaže drugačijim snagama i idejno unosi u borbu drugačije stajalište, te tako svaka socialna ideja može osporavati ili pospješivati okupljanje narodnih snaga ili ih potisnuti na druga polja.

Izcrpljivo odgovoriti na sva ta pitanja u jednom govoru, razumije se da je nemoguće, jer za svako pitanje bi trebala posebna studija za sebe. Ali je za razumievanje samoga pitanja nuždno kazati barem nekoliko ideja, da se donekle shvati ondašnje stanje Hrvata, snaga i slabost njihova djelovanja.

Znanost je utvrdila, da se na našem južnom brdovitom prostoru razvila dinarska rasa, kojoj pripada većina stanovničtva Hrvatske. Ta rasa se odlikuje borbenošću te težnjama za nezavisnošću i slobodom. Predstavnici te rase su izgradili na našem primorskom prostoru prvu sredovječnu hrvatsku državu, koju su htjeli svi kasniji naraštaji samo obnoviti. Također su predstavnici te rase postali pomorci, i to jedni od prvih pomoraca na svietu, pa su »pomorac« i »Hrvat« postali i ostali sinonim do danas. Kada je uslied međunarodnih jačih sila primorski rub bio osvojen i središte hrvatske države pod pritiskom Mletčana potisnuto s mora u unutrašnjost i na sjever, s njome sele i predstavnici te rase u kontinentalno zaleđe i na tome prostoru nastavljaju hrvatsku državnost. Konačno predstavnici te iste rase idu sa sjevera u središnji prostor, kamo ih je vodio tok rieka prema planinskom vrelištu, i tu obnavljaju hrvatsku državnost.

Pokraj dinarske rase zastupane su na našem prostoru još i nordijska rasa, osobito u jednom pojasu središnje Bosne, pa zatim alpska, iztočnjačka i sudetska.

Ovo, više napomena nego prikaz naših rasnih prilika, pokazuje, da u sklopu hrvatskoga naroda ima više rasnih komponenata, pa

kako svaka rasa drugačije fizički i duhovno reagira, da su se te razlike zapažale u djelovanju stanovničtva kroz cielu našu poviest, a posebno u doba pojave nacionalnoga načela i našega življenja u doba zajednice sa Srbijom.

Prema unutarnjoj građi zemlje, koja je kod nas odlučna za obći i posebni naš politički i kulturni razvoj, treba iztaknuti, da naša zemlja nije jednolične prirode; ona je pretežno planinska zemlja (2/3), ali je kod toga još važnije spomenuti, da planinsko glavno bilo ne ide jednim njezinim rubom, na sjeveru ili na jugu, već se diže u nutarnjosti, približujući se nešto moru, pa tako ono oštro razdvaja zemlju na dva diela, primorje na jugu, koje je vezano uz mediteranske zemlje, i ravni panonski dio na sjeveru, oblikom vezan uz ostalu panonsku nizinu. Prvi dio otvara mediteranskim silama i kulturi prilaz u naše zemlje, dok drugi dio olakoćuje prisizanje centralne panonske države i naroda u taj naš sjeverni prostor. Dva pak momenta vežu sve tri odieljene čest̄i, periferijske na sjeveru i jugu, te unutarnjost na Balkanu, a to su, da sve naše zemlje čine jednu geopolitičku cjelinu i zajedno su spojene prema susjednim zemljama, a drugi je momenat etnički, da je stanovničtvo jezično ujedinjeno. Ali ta dva spojna momenta nisu mogli spriečiti oblikovanje različitih geopsiha, kao što su: primorsko-jadranska, panonska i unutarnje-dinarska.

Jadranska geopsiha počela se oblikovati odmah pri useljenju Hrvata u primorski prostor, gdje je bio već prije njihova dolazka izgrađen mediteranski tip kulture, s kojim su se Hrvati stapali, preuzimajući iz mediteranskih zemalja kulturne tvorevine i s njima se stapajući i to od najstarijega doba do danas. Mi uobće ne bismo mogli razumjeti našega kulturnog razvoja bez osvrta na izvor i poticaje, koji su preko mora k nama dolazili s druge strane Jadrana. Za naš prikaz je važno iztaknuti, da je taj jadranski prostor i uza sve višestoljetno tuđe gospodstvo i tuđe kulturno primanje ostao uviek hrvatski orientiran, i to još prije pobjede nacionalne ideje, i da je na tom prostoru niknuo velik broj ličnosti, koje su našoj kulturi dale velikih priloga.

Za shvaćanje našega preporoda treba iztaknuti, da je u posljednjoj fazi nacionalnoga načela taj dio stajao gotovo fasciniran pod utjecajem talijanskog preporoda (Rissorgimento) i da je spontano vodeći sloj ljudi taj talijanski preporod uzeo za uzor i primjer našega preporoda, pa je bio mišljenja, da onako, kako se iz svih česti Italije, dotad politički razkomadane, stvorilo narodno i državno jedinstvo, da bi se tako moglo iz dielova južnih

Slavena to isto postignuti. Pogrješka toga shvaćanja stoji u tome, što predstavnici te struje nisu uvidjeli, da je u Italiji geopolitički jedinstvo zemlje, kulture, vjere i predaje neodklonjivo vodilo k tome jedinstvu, dok su na prostoru između Jadrana i Balkana i prošlost i predaja i narodni duh i udes bili uviek podvojeni i njegovom sredinom tekla granica, koja je dielila Iztok od Zapada.

Dosljedno tome gledanju suprotno navedenim činjenicama predstavnici te ideje u jadranskoj zoni oslanjajući se na zajednicu jezika, prihvatili su ideju narodnog jedinstva i stavili je za osnovicu svojih političkodržavnih težnja. Mora se kazati, da je u toj skupini bilo i mnogo odličnih rodoljuba, koji su to jedinstvo željeli iz stvarnih i političkonarodnih razloga, tvrdo vjerujući, da bi mi razdvojeni lako podlegli jačim silama u našem susjedstvu, kada ne bismo stvorili zajednicu na osnovi jednakosti i bratstva. Ali baš u tomu je bila njihova psiholožka poviestna pogrješka, što nisu poznavali srbske psihe i njihovih imperialističkih težnja, što je i sam dr. Trumbić kasnije priznao.

Ali svi ovi pogledi i motivi ne mogu opravdati izjavu izaslanika t. zv. »Narodnog vieća« iz Splita, danu u Zagrebu u ime Dalmacije pri viećanju o pitanju sjedinjenja sa Srbijom, da će oni, ne prihvate li predstavnici banovinskih Hrvata bezuvjetno sjedinjenje, ići u Beograd i sami to u ime Dalmacije učiniti. No taj se način protivi hrvatskom državnom pravu, jer je Dalmacija sve od 7. stoljeća bila — sprva vodeći — sastavni dio Hrvatske i s njome čini jedinstveno državno političko tielo, te kao takva dio t. zv. trojedne kraljevine. Taj čin se protivi narodnom pravu, jer t. zv. »Narodno vieće« u Splitu nije bilo narodno, jer su se članovi bez pitanja naroda sami imenovali, a narod je kasnije pri prvim slobodnim izborima osudio njihov čin i pridružio se borbi banovinskih Hrvata za njihovu slobodu, te stoga taj čin nije ljaga na narodu te zemlje, već na onima, koji su u suprotnosti s tisućgodišnjom prošlošću i predajom i suvremenom voljom dalmatinskih Hrvata taj čin na svoju ruku izvršili.

Ne misli se ovim kazati, da Hrvati sa Srbima nemaju nekih zajedničkih vrednota; u borbi za slobodu jedni se s drugima natječu. Ali pored tih od česti zajedničkih karakternih crta ima među njima i takvih, koje se međusobno ne poklapaju, a koje su se osobito očitovale u posljednjim decenijima zajedničkog života. Ne radi se ovdje o boljim ili gorim, već o drugčijim značajkama, prema kojima su se jedni i drugi drugačije razvijali, drugačije proživljavali svoj udes i drugačije miesili svoje tradicije,

po kojima su se jedni i drugi izgradili u dva posebna narodna tipa. Pa kada Hrvati ili Srbi kao posebne i cjelovite narodne individualnosti na osnovi nacionalnog principa traže slobodu i nezavisnost na svome životnom i poviestnom prostoru, svaki od njih tim traži samo da ostvari svoje pravo, a po pravnoj zasadi tko se služi svojim pravom, nikoga ne vrieđa.

Što svaki od njih drži, da su njegove osobine najbolje, to mu se ne može zamjeriti, ali te mogu biti najbolje samo za njega, dok za drugoga mogu biti bez svake vriednosti.

Druga naša geopsiha razvila se u panonskom dielu zemlje, gdje je stanovništvo došlo u veze s germanskim kulturno-političkim stvaranjem u susjedstvu, a osim toga u državno političke veze s Ugarskom, sprva zajedno s jadranskim područjem, kasnije odieljeno, i ostalo u tim vezama za više stoljeća. Taj je hrvatski prostor za nas najvažniji, jer se u njemu spasila ideja nezavisnosti u državnoj ustrojbi, pa je narod iz toga prostora privlačio i prirodno ujedinjivao sve ostale česti zemlje i naroda.

Treću je geopsihu predstavljalo stanovništvo središnjega područja, t. zv. Bosne i Hercegovine, dio Balkana, na kome su se doista očuvale najbolje naše izvorne samonikle osobine i u obliku patriarhalnog uređenja nastavljale. U Bosni se hrvatsko stanovništvo dieli na muslimane i katolike, pa kolikogod je ono rasno jednako, a tako i u svojim predajama, u životnom stilu i jeziku (ikavci), ono se po vjeri razlikuje, a djelomično i u običajima, ukoliko su ti običaji modificirani propisima vjere. Kako je pak vjera u njihovoj sviesti stajala, a stoji još i sada na prvome mjestu i kako su oni prema vjeri uređivali cio rad, to su jedni i drugi u doba preporoda, pa i kasnije, u doba zajednice sa Srbijom, stajali u narodnom pogledu u prednacionalnoj fazi, muslimani više, katolici manje, jer se kod ovih nacionalna ideja, ako ne u obćenitosti, a ono u jakom sloju već bila donekle razvila, a to je olakšala okolnost, da između ovih i Hrvata u ostalim područjima nije vjera predstavljala formalnu ni osjećajnu granicu. Ne treba mimoići ni činjenicu, da je velik udio u buđenju nacionalne misli u ovom prostoru imao pokret Stjepana Radića.

Uslied ovih razlika kod jednih i drugih težko je govoriti o jednoj bosanskoj geopsihi, ali bi se moglo govoriti o dvie nianse jedne geopsihe, jer su i jedne i druge uza sve te razlike isti osjećajni tip i iste narodne težnje ujedinjivali i povezivali uz ostale Hrvate.

No sada treba odgovoriti na drugo pitanje, koje za nas nije posve utješljivo, naime kakav je etnički razpoređaj stanovničtva na našem prostoru. Uslied vjekovnih borba protiv tuđih napadača, i to najviše u doba tursko, hrvatski je elemenat bio mjestimice uništen, a mjestimice prorieđen u takvoj mjeri, da se tuđi elemenat u tu prazninu izvana postupno useljivao, donoseći sa sobom i tuđi duh i tuđe težnje. Sa dva izvora se to useljavanje vršilo: sa zapada i sa iztočno-balkanskoga prostora.

Sa zapada se k nama useljivao živalj većinom nama rasno i kulturno srodan, dakle na horizontalnoj spojnici zajedničke kulture. To su bili Niemci, Slovaci, Slovenci, Česi i Madžari. Neki su se ovdje s našim narodom krvno pomiešali i pretopili i s vremenom prihvatili i naše ideale i dali našoj kulturi liepe prinose. Njihov ulazak u našu zajednicu bio je po tome pozitivan, iako se kod njih težko mogao izbrisati nedostatak osobina, baštinjenih na vertikalnoj spojnici, a to su zajednički udes, predaja i narodni običaji, koji im je nedostatak ostao trajan. Mnogi se pak od njih nisu pretopili, niti su postali dio naše zajednice, zadržavši svoj jezik i drugačije narodne težnje, te se stoga nisu ni za naše narodne borbe oduševljavali, niti nam u njima pomagali, već su najviše stajali prema njima pasivni.

Ne smije se ne spomenuti još jedna skupina stanovničtva, većinom strana a brojem nevelika, ali vrlo moćna sa svojih novčanih sredstava i zato važna u našem gospodarskom životu, koja se po svome selitbenom instinktu, sa stranim osobinama i religiozno-pravnim duhom nije mogla ukorieniti u zemlji, niti stopiti s narodom, među kojim živi, te prema tome nije preuzela njegove nacionalne ideale. Takvim svojim shvaćanjem i međunarodnim vezama po sebi raztvara nacionalnu ideju, kojoj je svrha okupljanje narodnih članova u jednu zajednicu, duhovno homogenu, te oblikovanje vlastite države na svome poviestnom i životnom prostoru. Ukoliko uz riedke izuzetke ne stoji pod svojim međunarodnim shvaćanjem i tajnim vezama protivno načelima nacionalisti, gotovo svi pripadnici te skupine stoje prema njoj pasivni i to baš onda, kada treba uložiti sve snage uma i srdca i žrtvovati sebe i svoju imovinu za narodnu stvar.

Druga skupina stranaca uselila se u naš prostor iz središnjega Balkana zajedno s Turcima, a ovi su ih zapravo ovamo i doveli, kako Jovan Cvijić veli, da za njih vrše niže poslove. Oni s nama nisu bili povezani na horizontalnoj spojnici zajedničke kulture i vjere, a niti na vertikalnoj spojnici zajedničkih uspomena i životnog udesa. Ta skupina nije bila u sebi homogena, jer je uz malobrojnije Srbe bilo među njima mnogo više Čiča, Cincara i cigana kao i drugih etničkih tresaka sa središnjeg Balkana, no kako ih je ista pravoslavna vjera vezala, pretvoriše se kasnije vjerskom propagandom u Srbe.

Prva skupina sa zapada našla je kod nas više od rođene grude; dapače je za mnoge od njih ova zemlja postala drugom domovinom, te je većina njih suosjećala s domaćim življem u dobru i zlu, dok je iztočna skupina ostala trajno tuđa duši ovoga naroda kao i predaji ove zemlje, koja im je bila i ostala samo rođenom grudom. Zato oni ne rade za slobodu i kulturu te zemlje i naroda među kojim žive, osim riedkih pojedinaca, koji osjetiše svoju etičnu dužnost: štoviše, uviek su stajali na strani ugnjetavača i protivnika autohtonog stanovničtva, pa su pomagali Osmanlijama kao uništavači starosjedilačkih naselja, Beču u rušenju hrvatske autonomije, Madžarima u otimanju hrvatske slobode, talijanašima u primorju u doba izgrađivanja hrvatskog preporoda u Dalmaciji i redom svim tuđincima, koji su išli za uništenjem hrvatskog naroda u njegovoj vlastitoj zemlji.

Istu pojavu vidimo i u sadašnjosti pred svojim očima, kad je iskonski neprijatelj hrvatskoga naroda bio pregnuo, da ga izkorieni s njegova tisućgodišnjeg prostora, gdje su se ti elementi mahom pridružili tome neslavenskom neprijatelju, natječući se, da ga nadmaše što većim zvjerstvima.

Takva je bila tragična sudbina toga useljenog sloja stanovničtva, koji je uz male vriedne izuzetke bio trajno negativan u razvoju hrvatskoga naroda.

Njegov utjecaj bio bi mnogo manji, kad bi bio ograničen na rasno tuđe elemente. Ali se s njim duhovno izjednačio — iako se nije krvno asimilirao — velik broj autohtonog stanovničtva, rasno hrvatskog, istovjetnog s muslimanima i katolicima, koje je pod osmanlijskom vladavinom — ostavši bez svoje katoličke duhovne pastve — prešlo na pravoslavlje, koje je onda bilo pod zaštitom turskih vlasti.

Osim toga, za poznavanje psihičnoga razpoloženja stanovničtva u doba ujedinjenja sa Srbijom, treba znati, kakve su bile socialne i političke prilike u panonskom području, jer je ono u borbi za očuvanje hrvatske narodne misli ne samo prednjačilo, već je bilo u početku gotovo samo, dok su mu se iz drugih pokrajina pridruživale manje skupine.

Od svega stanovničtva u tome području, t. zv. banskoj Hrvatskoj, dolazi na seljačtvo preko 80%, dok su ostali pripadnici građanskih staleža podieljeni na manje skupine prema svojim zanimanjima. Seljačtvo je prema tome kao ogromna većina naroda moralo biti glavni činbenik u borbi, ako je odpor mogao imati uspjeha. Seljačtvo, istina, nije nigdje nacionalistički u šovenskom smislu nastrojeno, osim kod naroda, u kojih je narodnost spojena s vjerom, ali toga kod nas nije bilo, zato je naše seljačtvo uviek izticalo čovječnost i mirotvorstvo, t. j. poštivanje tuđih prava. Seljačtvo je posvuda konzervativno i predstavlja trajanje, zato se kod seljačtva najbolje čuvaju narodni običaji, vjera, uspomene prošlosti, a napose kod seljačtva ima najveću vriednost njegov dom kao mala stanica domovine. U stvari to su sve elementi, iz kojih se izgrađuje narodnost, a kako je dom čuvar trajnih razpoloženja, to se iz te činjenice poviesti razvija plemenski instinkt. To su sve odlike, koje vode izgradnji naroda, ali da bi seljačtvo postalo glavna osnovica te izgradnje, trebalo je, da se ono najprije oslobodi od svakoga pritiska i postane sviestno svoje uloge i svojih snaga. Sreća je bila, što je u to kritično doba naše poviesti stajao na čelu hrvatskog seljačkog pokreta Stjepan Radić, čovjek izvanrednih sposobnosti, požrtvovanja i borbenosti i neumorni govornik, pa je s tim odlikama privukao seljake i od njih stvorio tako tvrdu organizaciju, da ju je s uspjehom mogao upotrebiti u borbi protiv srbskih hegemonista, uciepivši joj uz ideju seljačkog i čovječanskog prava državnu misao Ante Starčevića. Očito se vidi iz njegovih nastupa i izjava, da on nije htio stvoriti kakvu stranku, premda je svoju organizaciju odmah spočetka nazivao strankom, već sveobuhvatni narodni pokret, pa je seljačtvo poistovjetio s narodom, što je prema njegovu shvaćanju stvarno i bilo, te je ono takvu ulogu u onom narodnom razvoju i izvršilo.

Građanski stalež bio je pocjepkan u stranke i strančice, pa je i samo pravaštvo bilo podieljeno na dvie skupine, jednu spočetka sklonu zajednici sa Srbima, a drugu protivnu, ali u borbi malo aktivnu. Istina, jedna skupina među inteligencijom, elita tadanje oporbe, bila je nacionalno osviešćena i odmah je uvidjela, o čemu se radi, pa se organizirala u federalističku stranku, dajući umnu i duhovnu podporu narodnom odporu. Mnoge je među inteligencijom pod utjecajem literature i predaje ilirizma oduševljavala jugoslavenska ideja, koju su naši umni stvaraoci još od Strossmayerovih vremena dalje prenosili, premda se i kulturna i politička zajednica, kako je ona zamišljena, pokazala nemogućom. Isto tako je zanosila mnoge ideja slavenske uzajamnosti, i ne videći, da tu ideju uzajamnosti upotrebljavaju protiv našega narodnog obstanka.

Zato je među građanskim strankama imala u saboru kod ograničenog prava glasa većinu i vladu hrvatsko-srbska koalicija, koja je u opreci s integralnom hrvatskom idejom bila sklona suradnji sa Srbijom, hrvatski njezin dio uvjetno, a srbski bezuvjetno. Na ovu je orientaciju Hrvate sklonula od česti i dugotrajna borba s Madžarima, koji su bili ugrozili i sam hrvatski jezik u zajedničkim uredima na području Hrvatske, pa su se nadali, da će u zajednici sa srbskom manjinom bolje očuvati prava Hrvatske. Ali se naskoro pokazala nemogućnost takve politike bez trajne štete po hrvatski narod, pa su je ostavili mnogi ugledni suradnici.

Nevolja je bila za nas, da se u narodu, za dugo vremena pod tuđim pritiskom, izgradio jedan sloj stanovničtva, koji se je svakome gospodaru klanjao i prema svakomu vršio svoju biednu dužnost; a još veća nevolja i zapreka našem brzom uspjehu, što je bilo odpadnika, koji se inače javljaju u svakom narodu, ali ih je baš tada, zbog slabije nacionalne sviesti, bilo kod nas relativno mnogo.

Seljačtvo je dakle ideju narodne posebnosti prihvatilo, a njegovu sviest o narodu i vlastitoj posebnosti ojačala je spoznaja, da su se srbska hegemonija i težnje Srba za uništenjem Hrvata odmah očitovale na prvim koracima zajedničkoga života, i to u svoj svojoj surovosti.

Svršavajući s ovo nekoliko misli, može se kazati, ako je došlo do pobjede narodne misli, da glavnu zaslugu za to imade seljačtvo.

Započela je borba težka i krvava. Beograd ulaže sve snage, da Hrvate uništi u političkom, gospodarskom i kulturnom pogledu. Došlo je napokon do toga, da je i hrvatsko ime bilo zabranjeno.

Da se Hrvatima otme mogućnost odpora, najprije se ide, da gospodarski oslabe. Odmah pri izmjeni novca uzimaju se 4 krune za jedan dinar uz odbitak od 20%, i tako otima narodu 4/5 njegove novčane imovine. Iza toga se ide korak dalje, da se Hrvatima onemogući pravo razpolaganja vlastitom stokom, kako bi država mogla provesti rekviziciju na korist srbskih seljaka. No kad su u tu svrhu počeli provoditi žigosanje stoke, nastala je kod seljaka takva uzbuna, da se ono moralo obustaviti. Dolaze sada

na red hrvatske banke, kojima se polozi prenose u centralu u Beogradu, i time se uništava kredit kod Hrvata. Kasnije će stvaranjem panike kod ulagača i promišljenom politikom Narodne banke do kraja uništiti najjače naše banke, razoriti hrvatsko novčarstvo i osiromašiti tisuće naših štediša. Najveći pak udarac imao se zadati Hrvatima agrarnom reformom. Parceliraju se naime veliki posjedi u Hrvatskoj, i na razparcelirano zemljište ne naseljuje se domaći živalj, potreban zemlje, već se na to zemljište dovode iz Srbije srbski četnici, koji ovdje iz svojih razbojničkih zamaka napadaju, teroriziraju i često ubijaju katoličko hrvatsko autohtono stanovničtvo. Na sama crkvena dobra, oteta katoličkim biskupima, naseljuje se pravoslavni živalj. Od samoga Hrvatskog seljačkog zadružnog saveza otima se golemo zemljište namienjeno siromašnim seljacima i naseljuju t. zv. »dobrovoljci«. Tim naseljavanjem razbija se etnička kompaktnost među stanovničtvom, a to je bila zapravo i nakana srbskih imperialista, da tim prostorom i pomicanjem svoga življa prema sjeveru i zapadu povećaju okvir srbske »Vojvodine«. Već su se pisale i stručne geografske razprave o njoj — a geografija ide pred politikom i otvara joj put — te joj se ocrtavaju granice prema zapadu sve do Požežkih gora i do planine Meczeka u Madžarskoj.

Kod agrarne reforme najgore su pak prošli naša braća muslimani u Bosni i Hercegovini; njih su prosto opljačkali, osiromašili i proletizirali, a onda im za ruglo dobacivali, da se sele u Tursku, odakle su došli, premda su bosanski muslimani najčistija naša krv i s katolicima autohtonski živalj u tim pokrajinama.

Osobito nastojanje srbskih vlastodržaca bilo je usmjereno, da se hrvatski pomorski elemenat — koji spada među najbolje mornare na svietu, a koji je stoljećima morem vezan — što više izključi iz ratne mornarice, pa je udio Hrvata na pomorskoj akademiji u Dubrovniku u doba Jugoslavije bio za profesore jedna trećina, i to većinom jugoslavenski orientirana; broj đaka Hrvata bio je određen u početku sa dvie trećine, ali iz godine u godinu taj je broj padao, dok nije konačno pod konac Jugoslavije broj đaka Srba iz nutarnjosti, koji nikad mora vidjeli nisu, dosegao broj od dvie trećine, a broj Hrvata i Slovenaca zajedno pao na jednu trećinu.

Nije bilo područja na polju materialne i duhovne kulture, gdje Hrvati nisu bili zapostavljani i oštećivani.

Kao pečat svemu tome stvara se centralistički vidovdanski ustav. Imena Hrvatske kao političkog teritorija nestaje, i ona se

ciepa na oblasti, upravljane izravno iz Beograda i njemu u svemu odgovorne. Sva imenovanja činovnika vrši Beograd i sada nastaje prva poplava srbijanskih činovnika u naše krajeve. Hrvati su potisnuti sa svih važnijih mjesta. Po školama i ulicama započinje bješnjenje organizacija oružanih plaćenika i pridošlica, koji izazivlju tučnjave i nekažnjena ubojstva. Naporedo s tim vrše se nasilja i ubojstva pojedinaca i skupina, tako u Zagrebu, Senju i Sibinju. Naša svetinja, hrvatska zastava, uprskana je često krviju. Ne štede je, ni kad se Bogu klanja. Tako u južnoj Dalmaciji puškaraju na procesiju, prolievaju krv i iz mrtvih ruku otimaju zastavu, da je ponize. Batinaju desetke tisuća seljaka; u zatvorima lome rebra i bacaju ljude kroz prozore, a mnoge pojede »noćni mrak«. Da se vidi, do kojega je bezdušnog cinizma dolazila obiest uzurpatorskih vlasti u Hrvatskoj, podsjećamo na činjenicu, da je jedna žandarska postaja poslala otcu jednog ubijenoga Hrvata račun za izpaljeni metak, kojim su mu ubili sina. Jedan srbijanski intelektualac, možda najjača politička glava u Srbiji, otvoreno cinički piše, kada su naši heroji pred beogradskim sudom za zaštitu države bili osuđivani na smrt ili dugogodišnje zatvore, da se sada Hrvati ne smiju tužiti, jer da im ne sude tuđi, već — vlastiti sudovi!

Beogradski vlastodržci idu još za nečim jačim od ovoga, jer ne će da hrvatskom narodu zarobe samo tielo, već da mu i raztoče dušu; otimlju mu izravno i neizravno i samu vjeru, koja je kod nas — bila katolička bila islamska — najbitniji sastav naše narodne duše. Izkrsavaju poviestnim falsifikatom stvorenu svetosavsku ideologiju, kao glavno oruđe srbske narodne misli, da se njome oduzme drugim narodima sloboda. Izkorišćuju kakve bilo nesporazumke u katoličkim župama i plaćaju odmetnike, da prieđu na pravoslavlje: osobito se taj prozelitizam vršio mješovitim brakovima kod vojničkih ženitaba i malih činovnika, koji bi prielazom dobivali nagrade i bivali brže unaprieđeni. Konačno se pod svetosavskom zamisli daje cieloj državi pečat pravoslavlja, a da se to i vidljivo pokaže, grade se na granicama države pravoslavne crkve: u Mariboru, Celju, Ljubljani, Sušaku, Visu, Splitu, Pelješcu i redom dalje, da budu vidljivi simboli srbskog gospodstva. Kod muslimana se više ili manje otvoreno ide za prozelitizmom. Osiromašivanjem i biedom stvara se stanje, u kojemu se pomoću služba, stipendija i povlastica nastoji, da se muslimani osvoje za svetosavsku misao. U isto doba se u školskim tekstovima vrieđa i ponizuje islam i veliča misao srbskog pravoslavlja, na kojemu se

temelji srbska nacionalna ideja. Da se vidljivo pokaže, da je ova država proširena Srbija, donosi se vidovdanski ustav upravo na dan Kosovske bitke, i to običnom većinom zastupnika, premda se je ustav imao, po zaključku Hrvatskog Sabora od 29. XI. 1918. i prema ugovorima Krfskoga pakta između Pašića i Trumbića, donieti kvalificiranom većinom od dvie trećine narodnih predstavnika. Ogromna većina hrvatskih zastupnika s Radićem na čelu nije ni bila nazočna kod glasovanja, a od nazočnih je dr. Ante Trumbić, bivši predsjednik Jugoslavenskog odbora, glasovao protiv ustava. Tako je ovaj naš veliki političar, branitelj cjelovitog hrvatskog prostora, savršena sinteza političke zrelosti, rodoljublja i staroga hrvatskog ponosa, iztančane forme, čiste nesebičnosti — jer bez altruizma nema patriotizma — sam izkusio, koliko se može vjerovati zadanoj rieči i pismenim obvezama srbskih političara. Uvidio je dalje, kako se gradilo sve na prevari, da je tako i načelo narodnog jedinstva obična prevara, ne u svrhu, kako je logično, da se Hrvatima dadu jednaka prava, već da im se naukom o jedinstvu jednaka prava uzkrate, pa je poučen činjenicama zabacio narodno jedinstvo i povratio se na posebnu hrvatsku narodnu individualnost.

Najposlije Stjepan Radić, svjetovan izvana, a nadajući se, da će u Beogradu konačno nadvladati razum kod srbskih političara, otišao je sa svojim zastupnicima u beogradski parlamenat, da ondje nastavi borbu za jednaka prava svih državljana, ali bude ondje ubijen od ruke sviestnog zločinca, koji je izvršio ono, što su viši od njega potaknuli, a što je sva srbska javnost odobravala, od najviših do najnižih slojeva.

Taj tragični događaj dao je znamenitom njemačkom povjestničaru Kornemannu povoda, da je u svojem djelu o »Dvostrukom Rimskom Principatu« primietio, da neki viši kobni udes prati svakoga, koji hoće pobrkati demarkacionu liniju na Drini, najvažniju kulturnu granicu uobće na Balkanu, pa zato nitko ne prekoračuje onaj duboki jarak poviesti bez svoje štete.

Međutim je taj strašni zločin proizveo posve druge učinke, no što su se Velikosrbi nadali; ne nastaje kod Hrvata klonulost, već jedinstvena volja za odlučnim i trajnim kidanjem s velikosrbskim ugnjetačima. Na to se sa srbske strane odgovorilo kraljevom diktaturom.

Hrvati se brane svim sredstvima i na silu odgovaraju silom, dok konačno nije pobiedila pravda, narod se oslobodio tuđih gospodara i bila proglašena Nezavisna Država Hrvatska 10. travnja 1941.

8. *Udio Matice Hrvatske u narodnoj samoobrani*

Ovo je kratak ocrt naših prilika od god. 1918. do 1941. a sada da u nekoliko misli ocrtamo, kako su se ovi događaji odrazivali u životu Matice Hrvatske, i kakvu je ulogu ona vršila u ovom velikom razdoblju naše poviesti.

Prirodno je bilo, da su te obće političke prilike morale naći odjeka i kod članova Matičina odbora, jer su i oni sinovi hrvatskog naroda, pa su kao takvi imali udjela u borbama, a i morali ga imati.

No kao u svakom drugom pitanju, tako i u ovome, jedni reagiraju brže i jače, a drugi sporije, jače osobito oni, koji su predajom i krvnim nasliеđem vezani sa svojom prošlošću, te nisu pretopljenici, već baštinici narodnih ideala, a te se razlike zapažaju odmah u početku i u samom odboru. Nekima je abstraktna ideja narodnog jedinstva bila jača — pa i u nasilnom imperialističkom obliku — nego čuvanje hrvatske posebnosti i slobode u baštinjenom obliku. Na ovoj antitezi između vlastitoga i tuđega pao je prvi Matičin predsjednik iza ujedinjenja, kada je očitovao, i to naglasio u svom govoru na glavnoj skupštini, da bi onako, kako je Matica započela svoj život pod imenom ilirskim, trebalo da ga sada u novim prilikama nastavi pod imenom jugoslavenskim. To saznanje djelovalo je vrlo neugodno na skupštinare, pa je naš veliki povjestničar Vjekoslav Klaić predložio, da predsjednik odstupi, što je on i morao učiniti.

Isto se tako na ideoložkim suprotnostima s hrvatskom narodnom idejom morao zahvaliti na predsjedničtvu u odboru i treći Matičin predsjednik, kada je bez odobrenja Matičina odbora ušao u posebni odbor u Novom Sadu, koji je imao izraditi pravila za ujedinjenje svih kulturnih družtava u državi. Time bi Matica bila izgubila svoj nezavisni karakter. Kada je pokušao tražiti mišljenje skupštine, bio je srušen ogromnom većinom skupštinara (276 : 13).

Naporedo s time pokušali su ujediniti i akademije znanosti i prenieti Strossmayerovu galeriju slika u Beograd, ali je oporba hrvatske javnosti bila tako velika, da se moralo od toga odustati.

Drugi predsjednik u doba Jugoslavije bio je Dragutin Domjanić, nježna, iztančana pjesnička duša; on je stajao daleko od politike, ali je bio uviek izpravnog hrvatskog shvaćanja. Prigovaralo mu se, da ponešto odugovlači pojedina rješavanja, premda su mu kasniji događaji redovno davali pravo. No što nije bio neposredno pred samu skupštinu obaviešten, da ne će biti

kandidiran za predsjednika treći put, kako je on očekivao, bio je to grubi propust, i to ga je do smrti boljelo.

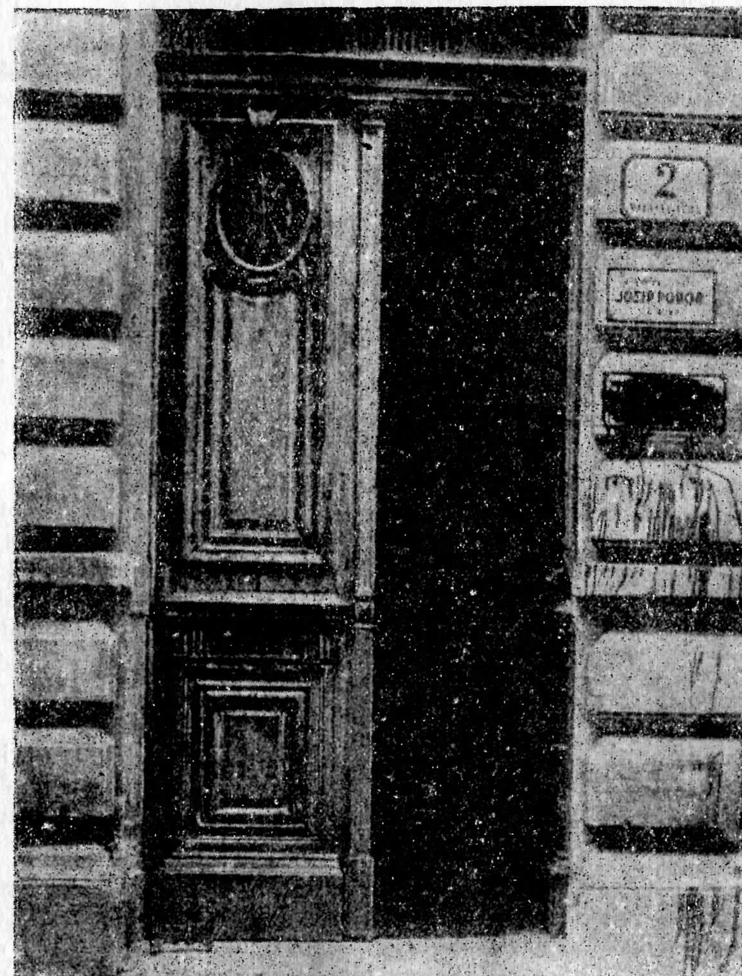
Četvrti predsjednik u doba Jugoslavije bio sam ja, no o tome će vremenu kasnije govoriti drugi i kazati svoje mišljenje, kad ja odem.

Treba naglasiti, da je kao cio narod bila i Matica izložena progonima i napadajima, sigurno više nego ijedna druga hrvatska ustanova. Odmah na početku obustavlja joj se podpora, koju je svake godine prije dobivala od vlade. Kod diobe čiste dobiti kod zaklade Narodnih Novina, gdje je Matica kao naručitelj trošila milijunske svote, ne dobiva nikakve pomoći, dok je dobivaju sva druga hrvatska kulturna družtva, pa i srbska. Sve do bana Ružića nije ona dobila od zaklade Narodnih Novina nikakve pomoći.

Odmah na početku zajednice sa Srbijom naglo pada broj kupaca Matičinih izdanja; posebice obustavljaju kupovanje knjiga sve pučke, a i većina srednjih škola.

Obustava kupovanja knjiga sa strane škola počela je za predsjednika Domjanića, čovjeka, kome nitko nije mogao predbaciti nepomirljive težnje, jer je on dapače tiskao i po koju svoju omanju radnju u srbskim časopisima. Zbog toga nekupovanja knjiga pala je naklada Matičina na samih 5000 primjeraka, ali i od toga bi se prodavalo u redovitom roku oko 2700, a ostalo bi se razpačalo naknadno ukoliko bi se prodalo. Gospodarsko stanje Matičino se je postupno pogoršavalo, tako da smo morali snizivati i onako male plaće tajniku i namještenicima. Napinjali smo sve sile, rodoljubi su nam nešto pomagali darovima, ali sve to nije bilo dosta. Istom likvidacijom ostavštine velikoga Matičina dobrotvora dra. Čačkovića, od kojega je Matica dobila prekomilijunsku svotu, poboljšalo se Matičino gospodarsko stanje. Kada je god. 1934. došao u Maticu za gospodarskog tajnika dr. Mile Starčević, kriza u gospodarskom stanju Matičinu bila je već prošla, no on je svojom sposobnošću za gospodarska pitanja Maticu gospodarski znatno ojačao, te udario solidnu osnovicu njezinu napredku.

Videći Beograd, da u odboru sve više prevladavaju ljudi izpravnog hrvatskog mišljenja i da fraze o narodnom jedinstvu kod njih više ne djeluju, zamislio je jednostavno Maticu osvojiti, pa je ondašnji pokrajinski namjestnik u Zagrebu našao jednog primorca i dao mu veću svotu novaca, da u Maticu začlani za utemeljitelje nekoliko stotina novih članova, koji bi onda na glavnoj skupštini izabrali odbor jugoslavenskog mišljenja. Treba znati, da je tada utemeljiteljna članarina iznosila 200 kruna, a po pravilima trebalo je uplatiti samo 40 kruna, da se odmah dobije

Ulazna vrata s nadpisnom pločom Matice Hrvatske, prelivenom crnilom u ljetu 1933. u danima razbijanja i mazanja ploča hrvatskih družtava u glavnom gradu Hrvatske.

pravo glasa na skupštini, dok se ostatak zakladnine mogao uplatiti u godišnjim obrocima. Mislilo se tako Maticu osvojiti i predati je protivnicima hrvatske narodne misli. Taj pokušaj izazvao je i na hrvatskoj strani takav odpor, da se i ovako upisalo nekoliko

stotina članova, pa je na skupštinu došlo oko 1000 članova, kao nikada prije u poviesti Matice. Sam vođa hrvatskoga naroda Stjepan Radić uzeo je rieč i oduševljeno branio Maticu, pa je tako nasrtaj na nju propao; skupština je promienila pravila i za uviek onemogućila prepad na Matičin život.

I drugu nedaću morala je većina odbora svladati. Bilo je to neshvaćanje nekih predstavnika Seljačke stranke o zadatcima Matice Hrvatske i o njezinoj ulozi u našoj integralnoj kulturi. Matica je naime izdavala knjige za obću obrazovanost, i to za srednji stalež; i u tom duhu napisane knjige samoga Stjepana Radića Matica je objelodanila, a njegov brat Ante, najveći predstavnik seljačke kulturne ideologije, bio je dapače nekoliko godina tajnikom Matice, a da mu pravac Matičina pisanja i sadržaj njezinih knjiga nije ništa smetao. No istom sada je započelo jednostrano seljakovanje u kulturnom stvaranju i traženje pučkih autohtonih djela kao jedino nuždnih za našu kulturu. Prema tom shvaćanju, spominjem mišljenje njemačkog učenjaka Goetza, koji je iztakao, da u samom njemačkom stvaranju ima pretopljenih preko 94% tuđih ideja i utjecaja, naša bi književnost bez utjecaja drugih kulturnih naroda postajala sve šturija i jednoličnija, i konačno bi se povratila u primitivnost. Hrvatski bi narod prestao biti kulturnim narodom, kada ne bi uzimao i pretapao i svome duhu priljubljivao tuđa velika djela i tuđa kulturna stvaranja od obćečovječanske vriednosti. Mora se priznati kao aksiom, da se narodni duh očituje u svakom narodnom djelu, od primitivnih odozdo — pa do najgenialnijih na vrhuncu; u Goetheovim, Shakespeareovim i Tolstojevim djelima izbija jasno u najsavršenijem i najiztančanijem obliku njemački, englezki i ruski duh; možda još jače nego u malim pučkim djelima.

Znajući pak odbor, da Seljačka stranka predstavlja ogromnu većinu naroda i da ona ima glavnu rieč u obrani hrvatske individualnosti i hrvatskih prava, htio je imati u odboru jednoga od njezinih predstavnika, da se time pokaže naša solidarnost u obrani narodnih ideala, pa je u tom cilju tri puta redovno birao u odbor po jednoga od prvaka Seljačke stranke.

Matičin je odbor uza sve to, što je u njemu bilo samo nekoliko pristaša Seljačke stranke, čestitao Stjepanu Radiću njegovu petdesetgodišnjicu, premda je Radić tada bio od Beograda progonjen i zatvaran, a Matičin odbor uvjeren, da će time izazvati srčbu beogradskih vlastodržaca.

Ovakve su bile prilike i razpoloženja u narodu i u Matici prije kraljeve diktature, koja je došla kao posljednji pokušaj, da se silom slomi hrvatski odpor i narod podvrgne volji Beograda.

Međutim smijem uztvrditi, što su već i drugi prije mene iztakli, da je za Maticu to razdoblje diktature značilo njezin najveći uzpon. Kako se valjanost svakoga pojedinca, kao i naroda, najviše očituje ne po onome kakav je u sreći već kako se znade držati u nesreći, te kako znade podnositi udarce sudbine, to su se baš te pozitivne odlike očitovale u držanju Matičinih ljudi prigodom udaraca beogradskih vlastodržaca na slobodu i čast hrvatskoga naroda. Matica postaje bedemom odpora i oko nje se okuplja sva mlađa narodna inteligencija, a kako je bio sav politički rad u narodu obustavljen, to se kulturnim stvaranjem dizala samosviest naroda i povećavala njegova odporna snaga.

Osobitu nacionalnu zadaću vršila je u narodu »Hrvatska Revija«, časopis, koji je počeo izlaziti u doba moga predsjednikovanja. Njezino književno uredničtvo je odmah druge godine preuzeo i za 11 godina vodio dr. Blaž Jurišić, učinivši Reviju najboljim književnim časopisom u domovini i vrlo cienjenim i kod učenoga svieta u inozemstvu. Svojim taktom i shvaćanjem tuđega mišljenja znao je okupiti oko Revije većinu književnika, osobito mlađih, koji se idejno politički nisu svi ni slagali, ali su za napredak naše književnosti i prosvjete bili svi jednako zauzeti.

Da narod bude u što tješnjoj vezi s Maticom, osim redovnih i izvanrednih izdanja osnivaju se različiti nizovi knjiga. Najprije se osniva niz knjiga »Zabavnik«; zamjenjuje ga od godine 1936. »Suvremena knjižnica«; god. 1936. pridolazi »Mala knjižnica«, pa 1941. »Omladinska knjižnica«, a 1942. »Prosvjetnopolitička knjižnica« i »Knjižnica svjetskih pisaca«.

Osobita se briga posvećivala djelima umjetnosti, koja su prije bila u Matici slabo zastupana, pa je osim prije izdanoga djela Strzygowskoga o staroj hrvatskoj umjetnosti, izdana u prievodu Osbornova »Poviest umjetnosti«, pa izvorno djelo o umjetnosti Hrvata u 19. stoljeću, te poviest umjetnosti u Dalmaciji.

Konačno se prešlo i na glasbenu umjetnost, pa je o tom predmetu napisan, i od Matice izdan, liepi broj knjiga, i osobito veliko djelo Josipa Andreisa »Poviest glasbe«.

Da se Matičin rad proširi po pokrajinama, gdje su prije radili sami povjerenici, osnivaju se Matičini pododbori, koji dobivaju osobito svoje političko-nacionalno značenje i polet, kada je dr. Mile Starčević preuzeo njihovu organizaciju.

Ideja vodilja Matičinih ljudi bila je ostvarenje hrvatskog nacionalizma, po kome Hrvati, kao i svaki drugi narod, imadu pravo, da se na svome poviestnom prostoru ujedine i postanu slobodni i nezavisni u svojoj vlastitoj državi.

I onima, koji prije nisu bili zadojeni pravaškom idejom, ali su u duši nosili ideju slobode, postaje očito, da oni i bez promišljanja spontano ulaze u kolotečinu ideologije dra. Ante Starčevića, koji je ideju slobode i državne nezavisnosti stavio kao kategorički imperativ svim članovima narodne zajednice. Starčevićeva nauka postala je živa i suvremena, a ljudi u Matici oživljuju njegov kult, te prigodom 40. godišnjice njegove smrti izdaju »Spomenicu«, u kojoj se nalazi više priloga, posvećenih njegovoj častnoj uspomeni. Bio je tiskan i proglas narodu i nalieplјen po gradu — ali ga je redarstvo poderalo — u kojem se narod poziva na svečane zadušnice u katedralu na dan njegove smrti — na koje je narod došao u ogromnom broju — te iza toga na komemoraciju, koja je međutim bila zabranjena. Istom godinu dana kasnije, god. 1937., bila je u čast Otcu Domovine održana komemoracija u Glasbenom zavodu, gdje sam ja održao njemu u spomen svečani govor.

Kako su prigodom proglašenja diktature bile razpuštene sve političke stranke i sva družtva, tako je bio razpušten i Prosvjetni Savez, koji su vodili predstavnici Seljačke stranke, te su ovi zamolili Maticu, da bi kod nje pohranili svoju imovinu i spise, na što je Matica dragovoljno pristala, te dapače za umne radnike Seljačke stranke, od kojih su neki ostali bez zaslužbe, otvorila i privatnu gimnaziju na svoju štetu, ali samo da im materialno pomogne.

Matica zaboravlja uvrede, koje su joj nanieli naši ljudi, pa i to, da joj je jedan viši član Seljačke stranke oduzeo u težkim danima njezina života 100.000 dinara, koje joj je i sam Beograd bio dodielio pri diobi milijunskih ušteda naklade hrvatskih školskih knjiga, pa dok su sva srbska kulturna družtva u Beogradu dobila znatne svote hrvatskog novca, da se jedinoj Matici uzkratio njezin čedni dio.

Kada je Hrvatsko profesorsko družtvo bio razpušteno, Matica preuzima s njegovom imovinom veliki teret i još neizgrađenu i prezaduženu kuću, pa da ona ne propadne, Matica pritječe u pomoć, te kod toga gubi preko 350.000 dinara svoga novca, premda je tada stajala u težkim gospodarskim prilikama.

Pritisak beogradskih vlastodržaca za diktature postupno je rastao, pa se naručuju izaslanstva, da idu na poklon u Beograd, i zahvale kralju za otetu slobodu. Bez prekida se upriličuju bez-

brojne manifestacije; sva družtva, od trhonoša odozdo pa do najviših akademskih i gospodarskih družtava na vrhu, šalju pozdravne brzojave. Izostao je jedan brzojav, i to za sve doba diktature, a to je brzojav Matice Hrvatske. Predstojnik redarstva poziva Matičina predsjednika kao okrivljenika na odgovornost, ali Matica i dalje ostaje na svome prvom stajalištu. Međutim domaći izrodi, a beogradske ulizice i plaćenici biesno napadaju Maticu, tiskaju protiv nje brošure, šalju dapače anonimnu tužbu sudu za zaštitu države, da Matičini ljudi krivotvore račune i šalju veće svote novaca ustaškim emigrantima u inozemstvo. Bilo je jasno, da je pogibelj za Maticu bila postala velika, pa su Matičini ljudi osnovali »Pramaticu«, komanditno družtvo, da u slučaju razpusta Matice ona nastavi kulturni rad na drugoj, trgovačkoj osnovici. Beograd je htio konačno slomiti odpor Matičina odbora i prisiliti ga na popuštanje, pa je naređeno ovdašnjem redarstvu, da izradi priedlog o postavljanju komesara u Matici, pa ako ova na idućoj skupštini ne pošalje kralju pozdravni brzojav, da će biti uveden komesariat. Nešto se ipak dogodilo, nepredviđeno i veliko, što je i tu nakanu Beograda smelo.

9. Poslije 1939.

Ciela hrvatska javnost gledala je u Matici prvoborca u narodnom odporu, a u cilju oslobođenja i osamostaljenja hrvatskih zemalja. Sam dr. Vladko Maček, koji je stajao u to doba na čelu naroda i u oštroj oporbi protiv beogradskih vlada, te je zbog svoga izpravnog držanja bio osuđen na nekoliko godina zatvora, odobravao je Matičino držanje, pa je iza svoga povratka iz Mitrovice dao 30. X. 1935. o držanju Matice ovu izjavu: »Matica je jedino družtvo, koje je kroz sedam godina diktature imalo odvažnosti, da se odupre navali od strane režima, i tako sačuva od ljage svoj hrvatski karakter«.

Ali političke oblačine na obzorju Europe bile su jasni predznaci novih strašnih oluja, koje su se imale spustiti na Europu. I sudbina hrvatskog naroda bila je u pitanju. Državnici svih država traže veze, da znadu s kojim snagama mogu razpolagati i koje su im države i narodi skloni za suradnju u borbi, a bilo je posve očito, da će se Hrvati, nezadovoljni beogradskim vladanjem, odrediti na suprotnu stranu od Beograda. Kušaju Hrvate sada udobrovoljiti malim ustupcima, i to je bio psiholožki motiv za stvaranje Banovine Hrvatske. Da se o toj političkoj tvorevini ne troši ovdje mnogo rieči, treba je samo pogledati na geografskoj karti, a kada se uzmu u obzir svi prostorni, prometni i gospodarski uvjeti, koji

su nuždni za organizaciju svake političke tvorbe, jasno se po njima vidi, da je Banovina, iz koje su izuzeta prostrana poviestna i etnička hrvatska područja, stvorena kao prieka politička nužda, jer je u geopolitičkom pogledu bila nemogućnost i nesmisao, koja ne bi mogla izdržati ni najmanju kušnju. Osim toga bila je protiv nje sva srbska javnost, kao i sve srbske stranke, u prvom redu Klub srbskih intelektualaca sa Slobodanom Jovanovićem na čelu. Protiv nje je bilo i posrbljeno pravoslavno stanovničtvo Banije, koje nije bilo zadovoljno, što je ušlo u okvir Banovine Hrvatske, pa je htjelo dobiti vlastitu oblast sve od Une do Obrovca i tako odieliti Dalmaciju od Panonske Hrvatske.

Slabost takve političke tvorevine uviđali su i njezini stvaratelji na hrvatskoj strani, pa su se pred javnošću izpričavali, da je to samo početak, ali da se to dade kasnije izpraviti, prostor bolje zaobliti, granice proširiti, kompetencije povećati — kao da bi Hrvati mogli kasnije dovršiti svoje oslobođenje, kada bi sada u ovim odsudnim časovima europske poviesti, koja se javlja istom iza dugih razdoblja, propustili priliku ostvariti ono, na što kao narod imadu pravo.

Glavnu korist u savezu ima uviek — kako i Machiavelli uči — ona stranka koja vodi, a Beograd bi zajedničke uspjehe izkoristio, da okrnji, a ne da proširi obseg i prava hrvatske banovine, protiv koje su već unapried vodile borbu sve srbske stranke. Pred ovom sudbonosnom dilemom stajali su Hrvati na početku ovoga svjetskoga rata.

Hrvatski nacionalisti su to dobro znali, pa su ostali na svojoj, hrvatskoj ideologiji, po kojoj svaki narod na osnovi samoodređenja imade pravo na slobodu i nezavisnost.

Beogradu je moralo biti zazorno, što je bilo još Hrvata, koji s tim tobožnjim darom nisu bili zadovoljni, pa je morao izvršiti pritisak na ondašnje predstavnike banske vlasti u Zagrebu, da su nametnuli Matici komesara u osobi jednog profesora, koji je tu nečastnu ulogu i izvršio.

Tako se događa, da se protiv Matice upotrebljava sredstvo, koje nije upotrebio ni Bach u doba absolutizma, ni Khuen u doba svoga tiranskog vladanja, ni Beograd u doba svoje diktature.

Komesariat u Matici izazvao je živ odpor među svom inteligencijom, osobito među hrvatskim književnicima, koji su prestali davati Matici za njezina izdanja i za »Hrvatsku Reviju« svoje priloge, a hrvatska javnost je prestala kupovati knjige, pa je Matica zbog toga imovinski i moralno mnogo štetovala.

Srećom je taj komesariat bio kratkoga vieka, jer je iza nepuna tri mjeseca uzpostavom Nezavisne Države Hrvatske bio komesariat ukinut, a u Maticu povraćen isti odbor, osim tajnika Jelašića, koji je surađivao s komesarom.

Odmah iza dolazka Poglavnika Matičin odbor ide da ga pozdravi, a na pozdrav Matičina predsjednika Poglavnik je odgovorio ovim značajnim riečima: »Nitko nije bolje i veće za hrvatsku stvar kroz ovo doba učinio, nego je to učinila Matica Hrvatska«.

Iza uzpostave Nezavisne Države Hrvatske svi su zahtjevi nacionalnoga načela, za koje su se odbornici borili, bili ostvareni, pa je Matičin rad u tom pravcu završen, i ona se povratila izključivo svome kulturnom radu, nastojeći, da se on uskladi s onim narodnim značajkama: nesebičnošću, čovječnošću i idealizmom, kojima je bio prožet rad našega naroda u prošlosti, a koji su značajke naše vrste i koji se u vlastitoj i nezavisnoj državi mogu slobodno i najbolje ostvariti.

Treba imati pred očima, da svaki nacionalizam ima pozitivnih i negativnih strana; pozitivnih, ukoliko svaki narod hoće da ostvari slobodu i nezavisnost na svom vlastitom prostoru, da tako s njega odstrani tuđu vlast i gospodstvo, te da izgradi do najvećega izražaja svoje duhovne osobine, po kojima daje prinose občoj kulturi čovječanstva; negativni pak, ukoliko svaki narod u svojoj umišljenosti ne vidi, da ima uz svoje dobre osobine još i loših, pa kada hoće silom da svoje loše osobine nametne drugima, događa se ono, što je njemački pjesnik Grillparzer prorekao: da se ide od nacionalnosti do bestialnosti. Ne smije se ljubav za vlastitu domovinu pretvoriti u mržnju spram drugih naroda i njihovih domovina; »mora se misliti, da se udes i vriednost svoga naroda može popraviti s vrednotama drugih naroda; može se i mora se za druge narode imati osjećaja, štovanja i ljubavi, a da se time ne umanjuje ljubav za svoj vlastiti narod; mora se doći do spoznaje, da narod, koji sebi umišlja, da je savršen, i da time stoji nad drugim narodima, te misli, da je kod njega sve dobro, da time »sprečava vlastiti izpon do viših vrednota.« (H. de Man).

Moramo uviek imati na umu krasnu Herderovu misao, »da su svi narodi bez razlike misli Božje«, i onu istinu, koju je izrekao španjolski filozof Ortega y Gasset, da svaki narod svojim kulturnim doprinosima ostvaruje dio vječne istine, i rieč njemačkog pisca Burdacha, da svaki narod mora biti ogledalo Božanstva, da svaka narodna kultura bude posebna slika Božanske stvarajuće snage.

Čovječanstvo će iza ovoga svjetskoga rata stajati opet kao i iza posljednjega rata (1918.) pred psiholožkim problemom, koji je englezki pisac William James — citiram ga ovdje prema njemačkom piscu Henriku de Manu — označio traženjem moralnog ekvivalenta rata, pa bi se taj problem mogao riešiti prema de Manovoj krasnoj misli tako, ako se nacionalna dinamika pretvori u socialnu dinamiku, pa iza ovoga svjetskoga rata nastupi novi rat svih naroda protiv biede i socialnih nepravda.

Dr. LJUBOMIR MARAKOVIĆ, ZAGREB

STOTINU GODINA HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI I »MATICA HRVATSKA«

Prilikom svoje petdesete godišnjice god. 1892. izdala je Matica Hrvatska »Spomen-knjigu« pod uredničtvom Tade Smičiklasa i Franje Markovića. U njoj je na prvome mjestu »Poviest Matice Hrvatske« kroz prvo pola stoljeća njezina obstanka, a zatim književni likovi »znamenitih članova uprave Matice Hrvatske«, i to upravo samo onih, kojih nije više bilo među živima: Janka Draškovića, Ivana Mažuranića, Matije Mesića, Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Augusta Šenoe, Janka Jurkovića, Vjekoslava Babukića, Stanka Vraza. Iza toga sliede »znameniti dobrotvori«: Ivan Nep. Drašković, Dušan Kotur, Antun Mažuranić, Adolfo Veber-Tkalčević. Uzme li se u obzir, da je »Matica« osim toga prije ili poslije 1892. izdala djela svih znamenitijih umrlih pjesnika i pisaca s dobrim uvodima o njihovu životu i radu, kao: Botića, Preradovića, Nemčića, Bogovića, Šenoe, I. Dežmana i dr., to se može kazati, da se Matica dostojno odužila književnosti, koju je podupirala i njegovala, koliko se god pružala za to prilika. Značajno je pri tom to, da svi ti pisci ne dopiru dalje od Šenoine smrti. Sasvim je prirodno, da se o živima nije moglo pisati već s toga jednostavnoga razloga, što njihov rad još nije bio završen.

Kad bi »Matica Hrvatska« htjela danas postupati na sličan način, trebala bi iznieti život i djela svih realista i pisaca iz njihova razdoblja, jer je od njih živ još samo Janko Leskovar, koji čini i tako već prielaz k Modernoj. No i od pripadnika nekadanje Moderne došlo bi ih već nekoliko u obzir: tako napose Matičin višegodišnji predsjednik Dragutin Domjanić, pa također već preminuli pisac »Vukova«, Milutin Cihlar-Nehajev. Kad bi se uzeli u obzir samo »članovi uprave«, onda bi dakako izbor bio uži, pa bi izpali na pr. neki od najizdašnijih pisaca Matičinih, kao Gjalski i Novak. No kako Matica ne bi u osvrtu na stotinu godina svoga rada ni mogla ni htjela uztrajati pri sasvim formalističkom načelu, da pred svoje čitaoce — a po tom i pred čitavu hrvatsku javnost — iznosi samo zasluge svojih znamenitih odbornika, nego da u nj uključi po mogućnosti čitav krug svojih zaslužnih suradnika, to bi taj rad bio daleko obsežniji i zamašniji. Matica je stoga odlu-

čila, da među svojim jubilarnim izdanjima donese Poviest hrvatske književnosti prof. M Kombola. Na taj će način u podpunom obsegu obuhvatiti i iznieti čitavu sliku hrvatske književnosti, iz koje ne će biti težko razabrati ulogu Matice u izdavanju hrvatskih pjesnika i pisaca, a i njihove zasluge za razvoj »Matice Hrvatske«.

Stota godišnjica zatekla je Maticu usred burnih i preznamenitih događaja, koji su donieli mnogo svietlih i velikih časova, ali ujedno i težke krize, a napose na polju gospodarskog i uobće materialnog obstanka hrvatske kulture i njezinih radnika. Stoga je štošta od onoga, što je trebalo biti već učinjeno, zaostalo ili odgođeno. Pa ako se u ovaj čas »Matica« i ne može dostojno odužiti svojim zaslužnim suradnicima, potrebno je kazati bar nekoliko rieči o odnosu Matičinu prema književnosti. To više, što je u posljednjim desetgodištima — ili upravo u čitavoj drugoj polovini svoga stoljeća — Matica protiv svoje volje došla u središte književnih borba ili je opet sama morala poći u borbu za svoj nacionalni ideal. Stoga se možda kome činilo, da nije dosta mara posvetila cjelini hrvatske književnosti.

Izdavači »Spomen-knjige« iz god. 1892. nisu ni slutili, da je njihovim djelom označeno i jedno značajno razdoblje u razvoju Matice, jer se ne mnogo iza toga počelo javljati ono, što je kroz nekoliko godina živo potresalo samim temeljima Matičina rada. Ali da se pravo uoči kritično razdoblje Matičine poviesti, treba se bar koliko je moguće unatrag osvrnuti na prošlost Matice kao izdavača predvodnih hrvatskih pisaca. Pri tom treba razlikovati tri razdoblja: prvo od 1842. (dotično 1843.) do 1875., zatim od 1875. odprilike do 1900., pa od početka stoljeća do danas. Za prvoga razdoblja Matica je od suvremenih pisaca izdala samo Demetra i Vraza, dok je kao glavni svoj zadatak smatrala izdavanje starih pisaca: Gundulića, Palmotića, Đorđića, Kačića. Matica je tako htjela izpuniti svoj zadatak, da unapređuje i njeguje književnost. Suvremeno stvaranje htjela je povezati s prošlošću, koja je trebala dati uporišta i pobude mladoj preporodnoj književnosti, a od suvremenih pisaca »Matica« je izdala upravo one, koji su u tom pogledu bili upućeni na njezinu pomoć. Značajno je, da Ivan Mažuranić, koji je jedno vrieme bio i predsjednik Matice, nije izdao ništa njezinim posredovanjem, premda je inače baš za Matičino izdanje i po njezinoj narudžbi izradio svoju znamenitu dopunu »Osmana«. Kao imovno nezavisan čovjek našao je drugdje mogućnosti, da izda svoga »Smail-agu«.

Matica Hrvatska nikada nije htjela biti diktator ili izključivi vođa u književnosti, Ona se nije htjela ni prikloniti nikojem književnom smjeru, ali je izključivala iz svoga okvira djela, koja su se po njezinu mišljenju kosila s njezinim nastojanjem. A to nastojanje nije značilo političko, stranački obojeno rodoljublje, nego u prvom redu one osnovice, na kojima se izgrađuje i mora izgrađivati obstanak naroda i borba za slobodu: moralna čistoća i zdrav družtveni poredak. Ono, što je doduše nastojalo doći do istoga cilja, ali sredstvima, koja su bila manje pristupačna Matičinim čitaocima, ili je samo izostalo ili je bilo odklonjeno. Tako Kumičićeva »Olga i Lina«, »Pobieljeni grobovi« ili sl., premda idući za dobrim ciljem, nisu ušli u Matičina izdanja, jer je njihov drastični naturalizam bio zazoran velikom broju Matičinih čitalaca. Tako — premda je Gjalski bio iza Šenoe najomiljeliji pisac Matičine publike — nije Matici odgovarao njegov roman »U noći«, zbog podvojenosti, koju bi izazvao svojim aluzijama na političke stranke. Nije ušao ni roman tragične sudbine hrvatskoga književnika »Radmilović«, vjerojatno zato, jer bi se on mogao tumačiti kao neizravna obtužba same Matice, koja kao da nije dovoljno podupirala hrvatske književnike. A baš slučaj Vjenceslava Novaka, kojemu je Matica u roku od 16 godina (od »Pavla Šegote« 1888. do »Zapreka« 1905.) izdala osam knjiga, pokazuje, koliko je Matica izlazila u susret piscima, potrebnim podpore.

Dakako da bi bilo zanimljivo izpitati, tko je bio uzrokom, što pojedina djela ili čak i pisci nisu postali Matičinim suradnicima: odbor družtva svojim odlukama, ili sami pisci. Što se tiče Matice, jasno je, da su i njezini odbornici ljudi, koji mogu pogriešiti. Pravilo, da se o rukopisima donose obrazložene pismene izjave, koje se na odborskim sjednicama pretresaju, mislimo da je svakako dokaz, s kakvom objektivnošću i ozbiljnošću Matica pristupa svomu poslu. Ali treba ujedno priznati, da čitanje ocjena nije jednako i čitanju samoga djela. Stoga je oslanjanje na pismenu ocjenu ipak u biti stvar povjerenja prema ocjenjivaču, a ocjenjivač može pri tom i pogriešiti. No činjenica je, da se u neriedkim slučajevima ocjena tek djelomično usvaja ili se traži izmjena motivacije. Na taj način odbor ipak preuzima skupno odgovornost za izdavanje djela. Stoga je opravdano, da ime ocjenjivača ostaje tajno, jer sam zaključak nije više njegov čin, nego obveza čitavoga odbora. Dakako da odbor može naknadno pozvati na odgovornost ocjenjivača, ako je ovaj počinio kakav krupan propust. Ni ti slučajevi nisu baš riedki, ali oni ostaju interna stvar Matice,

kao što se u osjetljivim slučajevima (eventualno i na priedlog samoga ocjenjivača) traži još jedna ocjena, da sud o predloženom djelu bude što opravdaniji.

Što se tiče samih pisaca, poviestna je perspektiva još ipak prebliza, a da bi se moglo dokumentarno izpitati, koji je od njih iz osjećaja takta ili iz kojega drugog stvarnog razloga namienio koje svoje djelo drugom izdavaču izvan Matice, ostajući pri tom inače Matičinim suradnikom, a koji je od njih ostao izvan Matice poradi načelnog ili osobnog kakvog nerazpoloženja prema njezinu radu. Čini se, da je Kovačić bio među ovima posljednjima, jer je njegov roman »U registraturi« (i samo taj) Matica izdala istom posmrtno. Poznato je međutim, da se Kovačić bio još kao mlad početnik zakvačio sa Šenoom kao urednikom »Vienca«, a objektivna je književna poviest dokazala, da nije pri tom nikakve krivice bilo na Šenoi. Istina, razilazili su se u političkom naziranju, ali je činjenica, da je Matica izdavala Kumičića (Gospođa Sabina 1883., Sirota 1885., Teodora 1889., Obiteljska tajna 1891., a po smrti: Jelkin bosiljak 1905. i Začuđeni svatovi 1910.) i Harambašića (1895.), koji nisu bili manje vatreni pravaši od Kovačića. Bit će dakle da je kod Kovačića bio uzrokom njegov temperament ili osobni odnosi, a nije izključeno ni to, da bi na pr. kod »Fiškala« Maticu vriеđala Kovačićeva prilično površna i umjetnički ne baš duboka kritika hrvatskoga preporoda, kad i sama Matica zahvaljuje svoj obstanak zanosima tih vremena.

Što se tiče ostalih realista, nije ni Josip Kozarac načelno stajao izvan Matice, koja mu je izdala pripoviest »Među svietlom i tminom« (1892.), premda je inače većinu svoga rada izdao izvan nje. Pripoviedke kao »Tena« ili »Mira Kodolićeva« bile bi bez sumnje naišle na odpor ili čak uzbunu kod Matičinih čitalaca-članova radi svoje smionosti u iznošenju moralnih problema, slično kao kod već spomenutih Kumičićevih romana. Istom 1899., dakle na prielomu stoljeća, usudila se Matica izdati Tomićevu Melitu, koja je u prikazivanju erotskih odnosa ne manje smiona, ali je kao roman većega obsega izniela podjednako i druge važne probleme, koji se ne smiju podcieniti. Matica je, kako se iz svega vidi, iza smrti Šenoine bila za ublaženi, poetizirani realizam. Nevidljivi čar, kojim je Šenoa, ne kao romantik nego kao superioran umjetnik i snažan stvaralac, djelovao na čitalačku publiku, pravilno je ocienila Matica, izdavši poslije Šenoine smrti njegove sabrane pripoviedke u osam svezaka. A ono, što od naših pred-

vodnih realista nije ušlo u Matičina izdanja, naknadila je ona izdavanjem više lokalno označenih pisaca možda manje umjetničkog, ali zato više stvarnog značenja. Takvi su istarski romani Cara Emina, bosanski Osman-Aziza i Edhema Mulabdića, Vodopićeva »Konavoka« i sl. Matici je očito bilo stalo do toga, da iznese puninu hrvatskoga života u književnom obliku, da svoje čitaoce upozna sa životnim problemima svih naših krajeva i naših ljudi.

Kad se razmatra Matičin tadanji rad u cjelini, mora se uvidjeti, da izdavajući godišnje po nekoliko knjiga književnog značaja (u užem smislu), ili kako se onda govorilo »Zabavne knjižnice«, Matica nije nikako mogla računati na sve sama prvorazredna djela. A u drugu ruku, Matica nije bila družtvo jednoga određenog smjera ili družtvo samih književnika. Njezina je svrha bila promicati književnost i utirati joj put sticanjem što širega kruga čitalaca. Tu je svoju zadaću Matica postigla podpuno izgradivši tisuće i tisuće hrvatskih redovnih čitalaca, a tu svoju tekovinu nije ona nipošto htjela žrtvovati trzavicama oko pojedinih književnih djela. No bez sumnje ima pri tom svoj udio i prilično nejasno određeni stav naše estetike toga vremena: ni Šenoina Antologija, koja stoji na pragu drugoga razdoblja Matičina (1876.), ni Badalićeva, koja je izdana pod kraj te epohe (1892.), nemaju ni jednoga jedinoga redka u nevezanom slogu, a i Markovićeve književne ocjene pojedinih pisaca imaju uviek pred očima poeziju visokoga stila. A međutim baš je to razdoblje izpunjeno obilnim stvaranjem na polju romana i pripoviedaka, te jedino sustavno izdavanje ruskih realista u prievodu s uvodima i pojedini svezci »Slika iz svjetske književnosti« daju neku orientacionu protutežu u tom smjeru. Značajno je pri tom i to, da je Matičin odabrani pisac bio Turgenjev, a ne Gogolj ili Dostojevski (od njega su izdani samo »Zapisci iz mrtvog doma«), dok je na pr. Gogoljev »Taras Buljba«, koji bi inače podpuno odgovarao Matičinu programu, ostao zaboravljen.

Što se tiče trećega razdoblja, ono pripada još živoj književnosti, pa se stoga ne možemo ovdje pobliže upuštati u potanje obrazloženje pojava, koje ono uključuje u sebi. Pod dojmom novih pogleda na književnost, a očito i pod sugestijom rieči »secesija«, s kojom su nastupili bečki likovni umjetnici novoga smjera, odielio se od Matice čitav niz izvrstnih hrvatskih pjesnika i pisaca uz prilično bučne a često i promašene polemičke razprave s jedne i druge strane. Matica je ostala u rukama »Starih«, konservati-

vaca, vjernih dotadanjim načelima Matičina rada, dok su »Mladi« imali na svojoj strani jače i nove stvaraoce. Spor, koji je kroz nekoliko godina tresao hrvatskom književnošću i stvorio ne baš protiv Matice, ali ipak nezavisno od nje, »Družtvo hrvatskih književnika«, sa zadaćom, da i ono izdaje knjige pa i svoje glasilo, »Savremenik«, donio je Matici kroz nekoliko godina priličnu depresiju. Tako između 1900. i 1910. uz neke iznimke preteže vriednost t. zv. »poučne« knjižnice, a od književnosti u užem smislu drže Maticu na visini uglavnom stariji, djelomično već i umrli pisci.

Pa ipak već god. 1902. izdaje Matica Vojnovićevu »Dubrovačku trilogiju«, a 1909. Ogrizovićevu »Hasanaginicu«. Vojnovićevo djelo duhom i izražajem odgovara načelima Moderne, dok je Ogrizović samom »Hasanaginicom« doduše tradicionalist, ali je inače gorljiv borac »Moderne«. Godine 1911. donosi Šimunovićev roman »Tuđinac«, a 1912. Nazorove »Hrvatske kraljeve« i Vojnovićevu »Gospođu sa suncokretom«. Čija je bila pobjeda? U tomu nije pitanje. Nesumnjivo su »Mladi« bili jači, izvorniji i bogatiji talentima. Ali je istina i to, da su se oni u svojoj prvoj borbenoj nasrtljivosti razmjerno brzo izcrpli. Njihov nastup u Matici znači doduše pobjedu nad nepopustljivom upornošću »Starih«. Ali znači ujedno i povratak u Maticu. Ova načelno nije prihvatila njihova programa, ali je prigrlila njihova djela, koja su odgovarala Matičinu nastojanju, da približi čitaoce književnom stvaranju, a ne da ih raztjeruje naglim skokovima ili u prvi mah za njih neshvatljivim iznenađenjima. Propast dubrovačke republike i sjaj hrvatskih kraljeva bili su pristupačni Matičinim čitaocima, makar i u najmodernijem obliku, a oni su im ujedno učinili prilaznim i sam taj novi umjetnički izražaj »Moderne«. Iza svjetskoga rata ušli su u Matičina izdanja i Begović i Nazor i Domjanić i Livadić i Nehajev, a trajno su ostali izvan nje samo oni, koje je smrt spriečila u daljem razvoju: Vidrić i Matoš.

Drugi je potres u hrvatskoj književnosti izazvala oluja ekspresionizma. Kako je taj smjer bio bitno vezan o socialno-revolucionarna nastojanja nemirnoga razdoblja oko svjetskog rata, bio bi on još osjetljiviji za Maticu, da nisu sami njegovi zastupnici sebe izlučili iz svakog dotadanjeg nastojanja, te ostali »nezavisni«. A to je značilo osnivanje efemernih književnih glasila i neprestano mienjanje nakladnika. Međutim je Matica, da bude objektivno lojalna i prema tome smjeru, izdala pojedina djela i M. Krleže i A. Cesarca, a posmrtno i izbor pjesama A. B. Šimića, ali je ipak

glavno stvaranje ekspresionizma, idući za socialno-političkom aktuelnošću, ostalo izvan Matice.

Međutim se ubrzo slegnula najezda ekspresionizma, a u težkim vremenima, koja su nastala za hrvatski narod, Matica je osjetila kao svoj životni zadatak, da u što većoj mjeri okupi oko sebe hrvatske književne stvaraoce i da omogući izlaženje njihovih djela, pa i takvih, koja ne bi odgovarala značaju i značenju Matičinih redovnih izdanja. Tako je — nakon prolaznog pokušaja sa »Zabavnikom« — osnovan 1935.-6. novi niz godišnjih izdanja »Suvremene knjižnice«, u koju je ušao čitav niz romana, pripoviedaka i eseja što mlađih, što starijih pisaca. »Zabavnik« — niz knjiga izvan redovnih izdanja bio je izprva zamišljen kao štivo lagljega značaja, koje bi omogućilo vezu širega kruga obrazovanijih čitalaca s književnošću u višem smislu. Osim toga imao je on, makar i uz žrtvovanje viših književnih zahtjeva, više naglasiti sam stvarni sadržaj, uzet iz suvremenog zbivanja, jer je književnost sve više postajala utočištem hrvatske borbene misli radi sve veće oštrine cenzure dnevnih listova. Međutim je uskoro pretegnula misao, da su baš oni književnici, koji stavljaju više i jače zahtjeve svome stvaranju, ostali bez primjerena izdavača, odkad su prestala izlaziti izdanja Družtva hrvatskih književnika. Stoga je umjesto »Zabavnika« niz »Suvremene knjižnice« okupio oko sebe u što većem broju mlađe sile, a ujedno pružio Matici mogućnost, da proširi i pojača svoju djelatnost na polju romana i eseja.

Doda li se k tomu još, da je Matica odmah izprva (1842. i dalje) preuzela pod svoje okrilje Vrazovo »Kolo«, pa poslije Bogovićev »Neven«, a zatim u dva navrata »Vienac«, to se može predstaviti, koliko je Matica učinila za književnost i na polju povremenih časopisa. Za vrieme borbe »Starih« i »Mladih« izdavala je Matica i svoj »Glas« kao borbeno glasilo prolazna značenja. No svakako je svojim značenjem i za Maticu i za čitavu hrvatsku javnost nadkrilio sve te časopise osnutak »Hrvatske Revije« (1928.), koja je zasnovana kao reprezentativni mjesečnik velikoga stila, koji će dostojno predstavljati hrvatsko kulturno nastojanje i izvan granica Hrvatske. Dok je druge časopise Matica više ili manje podupirala ili pomagala osnivati, Hrvatska je Revija njezino vlastito djelo. Pokrenut u godinama gospodarske krize, taj je časopis stavio Maticu i pred pitanje deficita, a da ona ipak nije uzmaknula.

Vremena su i za samo književno stvaranje postajala teža. Hrvatska književnost nije mogla namaknuti svojim stvaraocima sredstva ni za pristojan obstanak, a kamoli za dokolicu i pribiranje građe, kakvo traži izrađivanje velikih djela, u prvom redu romana. Uzdrhtala i uzbuđena atmosfera vremena donosila je uz to u prvom redu lirsku dinamiku ili kratkoću fragmentarno napetih kroničkih »bilježaka« vremena. Takvo stvaranje težko doživljuje sabiranje u knjige. Za nj je časopis najprikladnije poprište i stjecište. Osim toga postali su na taj način Matičinim suradnicima gotovo svi hrvatski pisci, koji inače ne bi s bilo kojega razloga namienili Matici svoja djela u obliku knjige, ili ih ona ne bi mogla u tom obliku prihvatiti. Treba naime uzeti u obzir, da je prema svojim članovima Matica preuzela neke obveze s obzirom na sadržaj i značaj svojih godišnjih izdanja. Hrvatska Revija nije međutim nikoga vezala, osim svojih predplatnika. Stoga je u drugu ruku njezino pokretanje bilo smion čin, no hrvatski književnici i čitava javnost pokazali su, da ga umiju i pravilno ocieniti. Hrvatska Revija postala je dostojno žarište književnog nastojanja, nastojeći da najširokogrudnije izađe u susret književnicima, ali uza sve to neustrašivo naglašujući i svoj načelni hrvatski borbeni stav.

K tomu treba dodati, da je Matica, nastojeći da što vjernije čuva tradicije svoga rada, kao neki daleki nastavak Vrazova »Kola«, godine 1905. pokrenula »Hrvatsko Kolo«, obustavljeno god. 1912. (7 knjiga), no obnovljeno i opet 1927. kao redovna knjiga godišnjih izdanja. I tim je učinjeno mnogo za pribiranje i izdavanje književnog stvaranja sitnijega obsega i okvira. A koliko je taj godišnjak koristan i prikladan, pokazuje njegov sve veći obseg iz godine u godinu. Može se mirno kazati, da je »Hrvatsko Kolo« najviše pridonielo razvoju hrvatskoga eseja, te najsuvremenije književne vrste, koja ne znači samo pomnjivo i sigurno izgrađen oblik izraza, nego i jasnu i određenu misao, izrečenu redovno baš u pravi čas.

»Mala knjižnica«, koja je pokrenuta u novom nizu 1932., zamišljena je prvotno više kao zbirka priručnika i malih kompendija za različite, u prvom redu po hrvatski život važne struke. Međutim je i ona u pojedinim svojim svezcima postala nosiocem znamenitih esejističkih radova, a u drugima je opet doniela priloga za izučavanje književnosti.

Napokon je 1941. Matica zahvatila svojim radom još jedan posebni krug čitalaca: djecu i odrasliju mladež. Namjera je pri tom bila dvostruka: prvo, da Matičina misao i njezino ime već od

malih nogu prodru u sviest svih pismenih Hrvata, a drugo, da se potakne i omogući i na tom polju književno stvaranje, koje je kod drugih naroda stvorilo djela bezsmrtne slave i vječne vriednosti. Uz to Matica može i hoće toj vrsti književnosti dati što dostojniji vanjski oblik, da pokaže, kako je knjiga za mladež važan činbenik i za odgajanje ukusa, napose u narodu, koji je unatoč svim borbama, zaprekama i potežkoćama zasvjedočio upravo nevjerojatnu stvaralačku snagu na polju likovnih umjetnosti i ukrasnog umieća.

Matica Hrvatska premašila je do danas brojem svojih izdanja dobre tri četvrtine prve tisuće. U njima su zastupane znanosti različite vrsti djelima, koja su neriedko ostala uzorom svoje vrsti. Ali je svakako najjači udio pripao književnosti, koja lakše govori duhu i osvaja srdca, a uz to na poseban način goji i njeguje najveće blago Hrvata, materinsku rieč, hrvatski jezik i izražaj.

VLADOJE DUKAT, ZAGREB

ZGODE I NEZGODE DROBNIĆEVA RJEČNIKA

UOČI NJEGOVE STOGODIŠNJICE

Habent sua fata libelli.

Godine 1842. izdao je Ljudevit Gaj svoj »Němačko-ilirski slovar, sastavljen po I(vanu) Mažuraniću i Dru. J(akovu) Užareviću«. Premda ni u pozivu, što ga je Gaj upravio na obćinstvo (»Poziv k predplati na prvi ilirski rječnik ili slovar s organičkim pravopisom«; *Danica Ilirska* 1841., br. 15), ni u predgovoru samoga rječnika nema spomena o tome, da bi iza toga njem.-ilir. imao izaći kao nadopunak još i ilir.-njem. rječnik, ipak kao da se to obćenito očekivalo, pa su čak i neke pripravne radnje za taj drugi rječnik već bile započete. Šulek, na pr., oglašujući MU (= Mažuranić-Užarevićev slovar) u njemačkom časopisu *Croatia*, koji je u ono doba izlazio u Zagrebu, izriče (u članku »Ilirische Literatur«; u br. 40. od god. 1841.) nadu, da će trudom istih leksikografa doskora izići i drugi, ilirsko-njemački, dio rječnika (»Möchte nur auch der ilirisch-deutsche Teil bald nachfolgen, wodurch die Ilirier die Schätze, welche in ihrer wahrhaft schönen Sprache geschrieben sind, ihren übrigen Volksbrüdern u. überhaupt der ganzen gelehrten Welt zugänglich machen«). Šulek je u ono vrieme bio faktor u Županovoj tiskari, pa je kao takav — i kao novinar — zacielo posve dobro bio upućen u ondašnje književne poslove.

Tako je isto i Stanko Vraz očekivao, da će iza njem.-ilir. izići i ilir.-njem. dio rječnika. U prvoj knjizi *Kola*, u kojoj je pod pseudonimom »Jakob Rešetar iz Cerovca« objavio MU, čitamo na str. 148. još i ovaj dodatak: »Pri toj prilici usuđujemo se moliti ga [izdavatelja Ljudevita Gaja] te bi izvolio nastojati, da se i II. dio (ilirsko-njemački) što brže na dan izdaje.« Jer prvim dielom zadovoljena je samo želja »onizih što knjige pišu« — a tih ima kud i kamo manje; oni drugi »što knjige štiju« i kojih ima kud i kamo više... »ginu i tuže za drugim dielom kao gladan za hljebom.« — »Ta želja i tužba može se baš narodnom nazvati, jerbo svagdje, gdje sam god bio, s kim sam god ustmeno ili pismeno govorio, izjavljao ju je, zato ju i ovdje napominjem, što sam kao spisatelj učiniti dužan. *Glas naroda, glas sina Božijega*« [kurziv u originalu].

Želju svoju ponovio je Vraz u rusko-poljskoj *Dennici (Jutrzienka)*, koju je izdavao Petar Pavlović Dubrovski u Varšavi, Članak Przegląd Literatury Slowian poludniowich (1843, III, 20—51). koji potječe od Vraza, sadržava ovu napomenu [prevodim iz poljskoga]: »Mnogo se potražuje drugi dio (ilirsko-njemački) [rječnika], koji još nije izdan. Naši čitatelji, osobito iz gornjih strana, takvom ga nestrpljivošću očekuju, kao ožeđali hladnu vodu. Dobro bi bilo, kad bi *Matka* [Matica] uzela na se to izdanje. Imamo namjeru na idućoj skupštini *Matke* nešto reći o tome...«

Međutim, MU nije toliko uspio, koliko je Gaj očekivao, ni u moralnom ni u financialnom pogledu, pa stoga nije čudo, da je on, ako je možda i imao namjeru izdati drugi dio MU, doskora tu namjeru napustio. »... to djelo [MU]«, piše Vraz Erbenu 3. II. 1842. (Děla V, 321), »ovdje ne zadovoljava ni glede savršenosti ni glede ciene, nad kojom obćinstvo vrlo tuži«. MU se naime prodavao po šest forinti srebra, a to je bez sumnje visoka ciena za ono vrieme te za knjigu, koja ne broji više od XVIII + 486 strana velike osmine.

Ali zato se nije prestalo nastojati o tome, da toliko poželjeni i potrebni drugi dio MU, ili bar uobće kakav slični ilirsko-njemački rječnik iziđe na svietlo. To i opet doznajemo iz nekih pisama Vrazovih, a čini se čak, da se i sâm Vraz trudio oko pripravnih radova za takav rječnik. Tako čitamo u pismu, što ga je pisao »posestrimi Dragojli« [Štauduar] 15. VII. 1841. (Děla V. 267) ovu bilježku: »Sutradan pojdoh prama Slov. Bistrici. Na srědini puta posětih moga pobratima kapelana [Oroslava] C a f f a. glasovitog i uznešenog Slavjana i Ilira, koj prvu městu [sic] između učenih Štajerskih Ilirâ i domorodacâ zaslužuje. On je mnoge za me nakupio pěsme, *a za drugi děl ilirskog rěčnika mnoge, još nepoznate světu ilirskom rěči* [moj kurziv]. Uči također ilirsku botaniku.« A o svojoj vlastitoj suradnji pri rječniku iznosi on u pismu, za koje izdavač V. knjige »Děla« (Franjo Petračić) drži, da je bilo upravljeno Erbenu i stavlja ga u godinu 1841., ovo očitovanje (»Děla« V. 271/272): »Nu molim Vas, da se gledeć na vrěme: d o k a d a, ničemu nenadate od mene, jerbo dojduću zimu bitće posla do prěko vrata što izdanjem drugog razdělka nar. pěsnî ... *a što rěčnikom ilirskim, pri kojem ću (kako sada stojimo) i ja od strani gornje Ilirie raditi* [moj kurziv].« Možda čak i bilježka u konceptu pisma za Čelakovskoga, kojemu Petračić nije mogao odrediti vrieme (1840. ili 1841.), potvrđuje ovo očitovanje: »Sada *marljivo ra-*

dimo na rěčniku, a Babukić i na obširnoj slovnici«[1] (Děla V, 207; kurziv je moj). To »radimo« svjedoči, da su se pored Vraza i drugi brinuli oko rječnika, t. j. oko drugog diela MU-a.

Što je dalje bilo s tim predradnjama, nije poznato. Sigurno je samo to, da je dvie tri godine poslije izdanja MU-a »Matica Ilirska« prihvatila rukopis jednog hrvatsko-njemačkog rječnika, što ga je izradio *Slovenac* Josip D r o b n i ć, kapelan u Dolu blizu Laškoga Trga u Štajerskoj. Kako je došlo do toga, da je M. I. preuzela da izda hrvatsko-njemački rječnik izrađen od jednog Slovenca, kraj već učinjenih predradnja i kraj prokušanih hrvatskih leksikografskih stručnjaka Antuna i Ivana Mažuranića, pa i Babukića, ne može se više dokumentarno utvrditi. Službeni nam podatci o tom činu nedostaju. Već ni Tadija Smičiklas, pišući poviest M. I., nije mogao »uza sav trud« svoj naći nijednog zapisnika Čitaonice, odnosno M. I., »od maja god. 1845. do oktobra 1846.« (Spomen knjiga Matice Hrvatske str. 19). Smičiklas je samo našao zapisnik sjednice od 6. X. 1846., u kojoj se razpravljalo o izdanju *Kola;* no je li se u toj sjednici povela i rieč o Drobnićevu rječniku, Smičiklas ne zna, a od onda se i taj zapisnik izgubio. Smičiklas prosto izvješćuje, da se »od godine 1846. započeo ... štampati rječnik Drobnićev, i to u Beču, jer u Zagrebu nije bilo za rječnik potrebnih sitnih pismena.« Moglo bi se tek nagađati, da je u tom poslu bio posrednikom Vraz kao jedan od glavnih zagovarača izdanja jednog hrv.-njem. rječnika. Nije nemoguće, da je on uistinu, kako to obećava u *Dennici,* iznio o tome priedlog u Matici; a kako je bio prisan prijatelj Drobnićev, k tome uvažen član Čitaonice (izabran njezinim tajnikom 30. rujna 1846.), mogao je, mislim, izposlovati, da se prihvati gotovi već rukopis jednoga hrvatsko-njemačkoga rječnika, ma i došao on iz tuđine. Ali u korespondenciji njegovoj, koliko god bila obsežna i obilna, nisam na žalost našao nikakve bilježke o tome.

O Josipu Drobniću donosi »Slovenski biografski leksikon« (Ljubljana 1925.—1932.; I, 145/6) ove glavne podatke:

Drobnić se rodio 18. travnja 1812. »pri sv. Hemi kraj Sotle«. Svršivši gimnaziju u Celju, bogoslovlje u Celovcu, posta god. 1839. duhovnik, te je deset godina kapelanovao u raznim mjestima donje

[1] To bi možda mogla biti slovnica, koja je kasnije izišla kao prilog uz Drobnićev rječnik. Ali Babukić tvrdi (u predgovoru rječnika), da je »osnovu gramatike ilirske« za Drobnićev rječnik počeo pisati »měseca Prosinca (Dec.) p[rošle] g]odine]«, a to je godina 1848. Prema tome, ako je navod Vrazov točan, to je pismo moglo biti napisano istom god. 1848., a ne 1840. ili 1841., kako to nagoviešta Petračić.

Štajerske. Službu pomoćnog gimnazijskog učitelja u Celju, koju je dobio 1849., morao je 1851. radi bolesti napustiti. Bivši onda neko vrieme, do svog umirovljenja 1852., kapelan u Vitanju, preseli u Trst, gdje je poučavao u Vehovarovu privatnom zavodu; a god. 1857. pođe u Graz, gdje je bio učitelj slovenskoga jezika u gimnaziji. Tu je i umr'o 5. kolovoza 1861. »Kot dijak je nabiral nar. pesni za Stanka Vraza [»Narodne pěsni ilirske«, tiskane 1839.], ki ga je predobil za ilirsko idejo; zato je spisal precej [vrlo] obsežen Ilirsko-němačko-talianski rěčnik [1846.—1849.].« God. 1850. osnovao je tjednik »Slovensku Čbelu«, u kojoj je surađivao i Vraz, ali zbog maloga broja predplatnika, taj je list za kratko vrieme uginuo. Kasnije je on nakanio izdavati list »Triglav«, koji je trebao biti pola hrvatski (ilirski) pola slovenski, ali je osnovu napustio, kad je god 1858. počeo izlaziti »Slovenski glas«.

Najzad treba još i to spomenuti, da je Drobnić desetak godina iza svoga hrvatskoga rječnika (točno god. 1858.) u Ljubljani izdao slični slovenski rječnik pod nadpisom: »Slovensko-nemško-talianski in taliansko-nemško-slovenski besednjak«.

Drobnić bijaše već kao mlad bogoslov oduševljen rodoljub. Davorin Terstenjak javlja 9. III. 1839. iz Gradca Oroslavu Cafu: »Iz Celovca piše mi jedan bogoslovac i vjerni domorodac z' imenom Jos. Drobnić, da on i drugi jošće nekoi domorodci narodnost u bogoslovnici lavantinskoj razšire, da se tako živa uzdarži Slovanština, akoprem rěvni g. Slomšek iz nje preminú« (K. Štrekelj: Pisma in zapiski iz Cafove ostavine [Zbornik Slovenske Matice II (1900.) str. 221]. Hrvatski je, po kazivanju znanaca, Drobnić dobro znao, iako ga nikad nije bilo u Hrvatskoj. »..pokazuje nam že sama dobra osnova toga rěčnika [Drobnićeva]« — piše Ivan Macun (»Književna zgodovina slovenskoga Štajera« [V Gradcu 1883.; str. 148/9) — »da se je Drobnić veliko pečal (sich befassen) s tem jezikom [hrvatskim], kojega je tudi znal prav gladko pisati, kakor to dokazujejo njegovi listovi in žalibog [!] tudi neki dopisi v 1. tečaju *Pozora* t. j. leta 1861.«[2] Ilirski patriotizam njegov bijaše iskren i dubok. U pismu pisanu Vrazu god. 1843. izjavljuje on: »Narodna sviest u Hrvatskoj ognjište je narodne sviesti u Koruškoj i Štajerskoj. Svaki dan to više spoznajemo, da ste vi hrvatski Iliri jedini spasitelji naše narodnosti u gornjoj Iliriji, koja bi bez vašega poticaja morala za njekoliko godina propasti pod

[2] U *Pozoru* 1861. ima uistinu nekoliko dopisa iz slovenskih krajeva pod različnim šiframa, ali se ne može utvrditi, jesu li to baš Drobnićevi članci.

pritiskom niemčenja. No ta pogibelj ne prieti nam više, od kada je božanska vatra ilirstva iz svoga središta, Zagreba, počela svojimi blagotvornimi zraci ogrijavati sve Ilire.« (Spomen-knjiga Mat-Hrv.; str. 259).

Smičiklasova konstatacija, da se rječnik »započeo« tiskati god. 1846., ne odgovara činjenicama. Taj je posao morao odpočeti prije, a najkasnije u toku god. 1845. Sâm pisac nije sudjelovao pri tom poslu, jer je boravio daleko od Zagreba, pa su uredničtvo rječnika i nadgled nad tiskanjem bili povjereni Vjekoslavu Babukiću i Antunu Mažuraniću. Čini se uostalom, da se odbor M. I baš nije osobito pouzdavao u vrstnoću već prihvaćenoga i od Vraza po svoj prilici preporučenoga djela, jer je Antunu Mažuraniću bilo stavljeno u dužnost, da u rukopisu, kako to iznosi Babukić u svom predgovoru rječnika »*poněšto* [moj kurziv] němačka znamenovanja izpravi, i talianska dodade, imajuć naime ponajviše u tom razlog posestrime naše Dalmacije, gdje je talianski jezik po gradovieh zavladao.« To isto priznaje i sâm pisac rječnika, kazujući u s v o m predgovoru, da je njegov »mali rěčnik ... po g. prof. Antunu Mažuraniću prerađen i *znamenito* [moj kurziv] umnožen, te po njem i talianskim jezikom protumačen« bio.

Po želji odbora i prema obećavanju danomu predplatnicima rječnika, trebalo je djelo biti dotiskano već u siečnju 1846. Ali to se nije dogodilo, pa stoga Babukić pol godine kasnije daje o tome obćinstvu izvještaj i ujedno razjašnjenje o razlozima toga otezanja, u članku, koji je izišao u *Danici*, broju 26., od 27. lipnja 1846. Kako je taj izvještaj, koliko sam našao, prva viest o rječniku, koja je odjeknula u našem novinstvu, a sama je po sebi zanimljiva, prenosim je ovdje u cielosti. Radi razjašnjenja pripominjem, da je rječnik imao izići u četiri odjelita svezka, od kojih se svaki prodavao po 40 novčića. Članak[3] glasi:

Književne věsti.

I l i r s k o - n ě m a č k o - t a l i a n s k i

Mali Rěčnik

od *Josipa Drobnića.*

(Svezak pàrvi. Troškom Matice Ilirske. U Beču. Tiskom jermenskoga manastira. 1846. u 16. str. 160 od *A do Naspavati se*) v e ć j e g o t o v i u kratkom će ga svakolika p. n. gospoda

[3] Izvorni pravopis Babukićev ovdje i svuda dalje pridržan.

predbrojnici, što su na svezke predbrojili, u ruke dobiti. Tisak je čist i knjižica u istinu spretna, da se može uzporediti sa proizvodi ostaloga sa ukusom izobraženoga světa.

Ovom prigodom nemogu propustiti, da několiko rěčih neprogovorim, što se tiče izdavanja istoga rěčnika. A i dužnost me nuka, da progovorim; jer sam u imenu odbora sl. družtva narodne čitaonice zagrebačke obećao, da će pàrvi svezak po učinjenoj pogodbi sa tiskarnom jermenskom u Beču iziti do konca Sěčnja (Jan.) t. g. [1846.] za stalno i neprotislovno. I time stavismo i rok predplate do konca Lipnja (Jun.) t. g. Pa evo dosada jedva smogosmo i pàrvi svezak. Pitat će, — kao što su već i pitali — p. n. gg. visokoštovani predbrojnici i utemeljitelji Matice: s koga uzroka zaostadè to dělo? — Odgovaram: Želja goruća i prekoredna, u govoru stojeći rěčnik čim prie na svět izdati, neviđaše [nevidjaše] nebrojenih zaprěkah, koje se kao kule nagomilaše i koje ovdě potanko izlagati i nabrajati svakomu bi se màrzilo, — te obeća u tako kratkom vremenu u ruke štovanoga obćinstva predati ga. Najglavnii pako uzrok, što se to dělo oteže, jest dalečina města, gdje se isti rěčnik štampa. A moradosmo tamo iz nama najbolje poznatih uzrokah zaći, i tako poradi tiskarske korrekture — jer se iz Beča ovamo i natrag šalje, da dělo čim moguće savàršenije izide, — gubi se naravno mnogo vrěmena. — Međutim [medjutim] nastojat ćemo, da se dělo u buduće pospěši, kolikogod bolje moguće uzbude. — I gojimo se nadom, da ćemo isti rěčnik koncem ove godine zaglaviti, gdě će u kratko zatim i druga knjiga Gundulićeva: »Različita děla« běli svět ugledati, budući je i ova malo ne gotova. Te tako se ufamo, da ćemo se sa visokopoštovanim obćinstvom pomiriti i da neće imati uzroka na nas màrčati. Nama je to dělo i onako vazda pred očima i nas najvećma peče, što nemogosmo javno zadane rěči — kako bi bili radi — odàržati.

Na razstanku sa visokoštovanim obćinstvom imadem još jedanput napomenuti radi boljega porazumljenja: da smo gorespomenuti rěčnik jedino zato na svezke izdavati rěšili se, kako bi si ga i siromašnii nabaviti mogli, a ne radi naše priličnosti. Uslěd toga i rekosmo na kraju objavljenja, da će ga p. n. gg. predplatnici, koji na jednoč 1 fl. 20 kr. sr. polože, kao i svikolici p. n. gg. utemeljitelji matičini na jednoč i bez ikakva troška u ruke dobiti. I time dajemo na znanje, da predbrojenje na svezke prestaje, a na cio rěčnik da se može jošte predbrojiti po gorerečenoj cěni.

Ovom prilikom zahvaljujem p. n. gospodi sabirateljem na trudu i molim ih zajedno učtivo, neka mi nezaměre, što im nisam

mogao svakomu ponase [napose], kako sam bio želio, odgovoriti. One pako, koji mi nisu gg. predbrojnikah poimence poslali, učtivo molim, neka to učine; jer će se imena štampati za uspomenu,[4] da se vidi, koji su podpiratelji naše književnosti i na koje se može i u buduće osloniti.

U Zagrebu 18. lipnja 1846.

Věkoslav Babukić, s. r.
tajnik sl. družtva narodne
čitaonice zagreb.

Ali dogodilo se sasvim drugčije nego što je to Babukić htio i obećao. U lipnju 1846. izišao je, istina, prvi svezak rječnika u deset polutabaka, a onda, cielu godinu dana kasnije, 1847., i drugi svezak u istom obsegu; no poslije toga trebalo je *još pune dvie* — u svakom pogledu vrlo sudbonosne — *godine*, dok je najposlije osvanulo na sviet cielo djelo. Posve je prirodno, da je sva naša javnost bila ozlovoljena, a napose da su se osnivači M. I. (koji su donekle bili odgovorni za književni rad njezin) i predplatnici samoga rječnika ljuto tužili na tobožnji nehaj »starješinstva« Matičina i na nemarnost izdavača rječnika, pa je Matica bila prinuđena i samom gotovomu rječniku kao popratnicu pridati ponovno obsežno obrazloženje, zašto se tiskanje djela toliko zateglo. To je obrazloženje i opet napisao strpljivi Babukić i ono je odtisnuto na početku rječnika kao posebni predgovor — »Predgovor drugi od V. B.« (str. IX do XV) — jer prvi predgovor (str. III do VIII) potječe dakako od Josipa Drobnića. Babukićevo je obrazloženje, možemo reći, kao neki *plaidoyer*, u kojem dobroćudni Požežanin izcrpljivo i patetički, no i posve iskreno — »da nad našim poslom sunce istine ograne te da i najzakutnije kutiće obasja« — prikazuje historijat toga leksikografskog poduzeća Matičina. Ujedno on podrobno iztiče peripetije, kojima je djelo bilo izvrgnuto na svome putovanju od pisaćeg stola urednikâ rječnika u Zagrebu do tiskarske radionice jermenskog manastira u Beču, i koje su čak prietile biti katastrofalne po nj.

»Napisavši ja« — kazuje Babukić — »objavljenje i poziv k predplati rekoh: da će cělo dělo iznět najmanje do dvadeset tiskanih tabakah, ako ne i više. Ovo biaše blaga želja, u koju bez ikakve protimbe privoli i g. prof. Ant[un] Mažuranić... Ali ti se tudi u računu našem ljuto prevarismo, uzamši naime prekratko měrilo, kojim rukopis naprama štampanim tabakom izměrismo

[4] To se nije učinilo.

i neubavěstivši se prie kod štampara, koliko će rukopisnih tabakah trěbati za jedan štampani. *Nobéna naglost«* — dodaje Babukić pun rezignacije — *»nič ne veljá,* mudro vele Kranjci. Kao da nas munja iz vedra neba ošinù; tako ti protrnusmo osvědočivši se po měrilu prvoga štampanoga tabaka, da naš [t. j. Drobnićev] rukopis ne može više izdati nego najviše d v a n a e s t tištenih tabakah — a mi ti rekosmo d v a d e s e t — *ako ne više* još k otomu! Što sad da radimo? Zar da ostanemo u sramoti? Ne, rekosmo, to nesmie pod nipošto biti: što rekosmo, neporekosmo. Prijatelj prof. Mažuranić odluči se, da će svekolike... po sastavitelju spomenute rěčnike [to su: Belostenec, Jambrešić, Stulić, Voltić, Vuk, Richter-Ballmann, MU] s rukopisom prispodobiti, te, što se još može, iz njih paběrkovati. I tako bi. Paletkujuć osim ostalih rěčnikah ponajviše upotrěbi Stulla i Vuka te još u pomoć prizva Della Bellu, koi je u mnogoj struci za čudo duh ilirskoga jezika postigao. Pomnožavanje to poče̕ po prilici od rěči *greben* [treći tabak str. 43], s toga je odtuda počamši ovaj rěčnik i savàršeniji.«

Bijaše to vanredno tegotan posao, što su ga urednici — »da ne poreknu, što su rekli« — naprtili na svoja leđa. Babukić nam to živo priča: »Posao taj bio je g. prof. A. Mažuraniću tako već otežao, da je trěbao pomoćnika, koi bi mu bio barem pisao, dok on po knjigah amo i tamo prispodobe činjáše i prava znamenovanja rěčih, a osobito talianskih tražáše.« A tko je Anti Mažuraniću mogao biti bolji pomoćnik u njegovu poslu od one dobre duše, koja se vazda skromno sakrivala u pozadini, a ipak je bila važan činilac u svim književnim poslovima našega preporodnog doba — od Vjekoslava Babukića? »I tako« — [nastavljamo pričanje Babukićevo] — »u tom tegotnom poslu odlučim se ja početkom Veljače g. 1847. te mu budem u pomoći od sredine slova O pa sve do kraja. Radili bi uvěk, ako nas kakovi drugi poslovi neprěčahu, po tri ure večerom; jer danju svaki svoje tekuće poslove obavljaše. Tako poslujuć dovàršismo s božjom pomoćju ovaj rěčnik polovicom měseca Studenoga (Nov.) g. 1848.« — dakle u dvie godine manje dva mjeseca.

Druga je neprilika nastala zbog »ilirske« gramatike, za koju se istom naknadno odlučilo da bude priložena rječniku, e bi se i na taj način izpunio obećani obseg njegov. Babukić (a da tko bi drugi?) obveza se napisati je njemački, a Mažuranić, da će je prevesti na talijanski. Ali i tu biše urednici loše sreće.

»Měseca Prosinca (Dec.) p. g. [1848.]« — pripovieda Babukić — »počmem pisati osnovu gramatike ilirske u misli, da će mi ju

prijatelj Mažuranić talianskim jezikom protumačiti kao što urekosmo. Ali nuto opet běde! Prijatelj Mažuranić postavši měseca Studenoga, uprav čim rěčnik dovàršismo, banskim pověrenikom u Vinodolu... silnimi poslovi prěčen nemože mi obećanja izpuniti. Što ću opet sada? Někom osobitom srěćom naměrim se na g. V l a d i s l a v a V e ž i ć a, rodom Dalmatina, službenika kod banskoga věća i poznatoga pisca ilirskoga, koi mi želju dragovoljno izpuni i slovnicu talianskim jezikom věšto protumači.«

Zanimljivo je, da je rječniku dodana gramatika u jednu ruku zbog jezikoslovnih razloga (»da tako poněšto k izjašnjenju i boljemu razumljenju rěčnika doprinesemo«), no u glavnom ipak za to, da se — *obseg od dvadeset tabaka izpuni!* A malo je čudno i to, da je gramatika izdana njemački i talijanski, a nije izdana hrvatski. Babukić i sâm osjeća, da bi mu se to moglo zamjeriti, pa on kuša opravdati svoj postupak, ali na način vrlo neobičan i unekoliko baš i naivan. »Razloga, da osnove slovnice ilirske nisam i našim jezikom izdao, imadem dva [zapravo ih navodi četiri]: [prvi] što su naši ljudi većom stranom jeziku němačkomu věšti [!], a pri tom [drugi razlog] bi bila i knjiga odveć odebelila [dakle opet obzir na »poziv«], i [treći] posao se u dulje protegao; [najzad — četvrti razlog], što kanim do skora na korist svojih učenika, a uz to i obćinstva, našim jezikom obilniu slovnicu izdati nego što je na kraju ovoga rěčnika.«[5] Uostalom, ponešto je urednicima Drobnićeva rječnika služio uzorom njemačko-hrvatski MU, koji također donosi kratku gramatiku, i to njemačkog jezika, t. j. jezika, koji je za onoga, koji se služi rječnikom, *strani* jezik. A u Drobnićevu je rječniku *hrvatski* strani jezik.

Treći je prigovor protiv izdavačâ rječnika, na koji je trebalo odgovoriti, bio taj, da je tiskan u Beču, a ne u Zagrebu, gdje su bile dvie tiskare. »Odgovor je,« kazuje Babukić, »kratak«. Ni jedna od obje tiskare — Babukić pače tvrdi: ni jedna tiskara u čitavoj našoj domovini — nije imala tako sitnih slova, kako je bilo potrebno za rječnik. »Ta i ova velika i prebogata štamparia otacah Jermenah u Beču jedva ih za tri polutabaka p o d p u n o smogne; jer se obično ovako mala slova za druge knjige neupotrěbljavaju... A i da smo ovako malenih pismenah ovamo naručili, jedva bi ih bili za godinu dana dočekali, i to s dvostrukom cěnom. Da smo pako dali većimi pismeni... ovaj rěčnik štampati, bila bi mu cěna u dvoje i u troje poskočila, a naša naměra uprav biaše, čim moguće lagljom cěnom na svět izdati ga.« Urednici su

[5] To je njegova »Velika slovnica ilirskoga jezika«, izdana god. 1855.

zacielo razborito računali; činjenica je, da se MU-ev slovar, knjiga od XVIII + 486 strana velike osmine, prodavao po *šest* forinti (za predplatnike pet forinti), a Drobnić — XVI + 812 dvanaestine — za 2 for. 30 kr. (za predplatnike samo 2 for.). »A Bog i duša! i po nas bi bio mnogo laglji posao, da smo štampariu kod ruke imali te ne bi se bile morale korrekture amo i tamo šiljakati, t. j. iz Beča u Zagreb i opet natrag...« (»Gorki posao pàrvih korrektura« obavljaše im — kako to iztiče Babukić — Stjepan Pejaković [1818.—1904.], najprvo medicinar, a onda ministarski perovođa u Beču.)

Posljednja i najveća neprilika, što ju je doživio rječnik, bilo je to, da je god. 1848. u Austriji buknuo građanski rat, koji je zahvatio i sâm carski Beč — pa i manastir častnih otaca Jermenâ u njem... »Pomislite samo, molim vas«, zaklinje Babukić čitače, »kako nam je, kao i svakomu, pri duši bilo, kad je god. 1848. revolucia gotovo cělu Europu uzkolebala; pomislite kakove znini (zone)[6] nas prolažahu, kad je naša vojska Dravu prekoračila i proti Pešti primicala, a osobito pomislite, Bog a duša vam, kako nam je bilo, čuvši, da na Beč lumbardami udaraju, pa da na sve strane gori — a rěčnik naš u plamenu!...« Ali milostivi udes ipak spase od te krajnje nesreće i rječnik i trud urednikâ i težko stečenu glavnicu Matice Ilirske uloženu u to djelo.

»Kad svekoliko što dosada rekoh,« završava Babukić obranu *pro domo sua*, »u jedno skupimo, priznat će vele štovana gospoda utemeljitelji Matice ilirske i predplatitelji, da premda su nemilim izčekivanjem na ovaj rěčnik neuztàrpljivo trapljeni bili, sa svim time da su dobili rěčnik veći i savàršenii nego što bi ga mi bili mogli u pàrvom početku, kad ga oglasismo, izdati. Istina, da mu jošte mnogo i mnogo manjka; ali trěba samo pomisliti, da je sada čvàrst temelj jur položen, na kojem će se odsada velika sgrada našega jezikoslovja sa svih strana lahko graditi i polěpšavati moći.« — —

Knjižnica Hrvatske Akademije znanosti i umjetnosti ima dva krnja primjerka Drobnićeva rječnika, na kojima se također unekoliko odrazuje zla kob njegova. Prvi, neuvezani, primjerak ima na izvanjem mekom, omotu svietlo ružičaste boje ovaj nadpis:

I l i r s k o - n ě m a č k o - t a l i a n s k i M a l i R ě č n i k o d J o s i p a D r o b n i ć a. *A — Protrěti.* T r o š k o m M a t i c e i l i r s k e. U B e č u. T i s k o m j e r m e n s k o g a m a n a s t i r a. 1 8 4 7.

[6] Smičiklas, citirajući ovo mjesto, mjesto »znini (zone)« piše »trnci«. Zanimljivo je, da Drobnićev rječnik nema nijedne od te dvie rieči.

Nutarnjega omota nema. Rieči *A* do *Protrěti* obsežu samo dvadeset polutabaka (po šestnaest stranica) t. j. stranicu 1—320 rječnika, no zapravo primjerak obuhvaća cieli rječnik (str. 1—550) i dio Babukićeve slovnice (551—560), ali nema nijednoga od obaju predgovora. Drugi je primjerak, dašto naknadno, tvrdo uvezan (pripadaše nekoć Živku Vukasoviću, koji ga je nastojao nadopuniti), ali se poznaje, da je izprva i on imao izvanji meki omot tamno plave boje; nutarnji pak omot ima ovaj nadpis:

Ilirsko-němačko-talianski Mali Rěčnik od Josipa Drobnića, sa osnovom gramatike ilirske *(protumačenom němački i talianski)* od Věkoslava Babukića. Troškom Matice ilirske. U Beču. Tiskom jermenskoga manastira. 1846—1849.

Taj primjerak sadržava oba predgovora i kratice (I—XVI), kazala gramatikâ (nepaginirano) i cieli rječnik (1—550) — ali nema nijedne od obiju gramatika. Onaj nadpis prvoga primjerka služio je očevidno samo za onih dvadeset tabaka rječnika tiskanih do god. 1847. (t. j. za prva dva svezka: I. *A—Naspavati se;* II. *Naspem, s. Nasuti—Protrěti*); jer na četvrtoj (reklamnoj) stranici omota čitamo:

»Pod tiskom se nalaze: a) Kolo knj. V b) Mali Rěčnik ilirsko-němačko-talianski od Jos. Drobnića *svezak III.* Predplatna cěna za cělo dělo (4 svezka) 2 for. u srebru.«

Nije nemoguće, da je tih mekih omota od 1847. bilo toliko pripremljeno, da su se kasnije i podpuni primjerci uvezivali u njih.

Svi primjerci rječnika imaju pored glavnoga nadpisa na posebnoj stranici još i ovaj trojezični nadpis:

Ilirsko-němačko-talianski Mali Rěčnik. — Illirisch-deutsch-italienisches Taschen-Wörterbuch. — Dizionario compendiato illirico-tedesco-italiano.

Od obje gramatike obseže prva (»Grundzüge der illirischen Sprachlehre«) str. 551—688, druga (»Fondamenti della grammatica illirica«) str. 689—812.

Drobnićev rječnik nema nikakve naučne vriednosti. To je prosta kompilacija, sastavljena iz starijih rječnika, a udešena za praktičnu potrebu širega obćinstva. Tako je zacielo mislio i sâm glavni sastavljač njegov Josip Drobnić. U predgovoru (III—VIII), koji je podpisan »Na Štajeru 1849.«, priznaje on, da premda se služio svim većim i bolje poznatim rječnicima našim, pa i najnovijim, koji je dodan *Osmanu* Gundulićevu (Zagreb 1844)..

»ipak naslov i vanjski oblik ove knjižice svakomu očevidno kazuje, da tim rěčnikom sadanjim potrěbam književnosti ilirske zadovoljeno biti nemože. I zlo bi bilo po ilirsku književnost, da bi se svekoliko njezino blago u ovo několiko listićah nabrati dalo. To njime ni naměravano bilo nije, veće da ljubiteljem i učenikom ilirskoga jezika za pàrvu potrěbu kao mali tumačitelj dotle posluži, dok izvàrstniim rěčnikom, kakov južno Slavjanstvo s neodoljivom željom izgleda, věštii leksikografi (rječnikopisci, rěčničari) književnost ilirsku neobdare i neobogate.«

Drobnićev se rječnik brzo razprodao. Vraz je dobro slutio, da će se to Matičino poduzeće u kratko vrieme razgrabiti, jer uoči Božića 1849. piše svom prijatelju Muršecu: »Od te knjige [Drobnićeva rječnika] tiskalo se samo 2000 iztisaka, od kojih je 1300 razišlo na utemelj[itelje] Matice i na predplatnike. I možete si misliti, da će ostalo u zemlji, gdje je jezik ilirski — jezik službeni, razgrabiti u mjesec danâ, tim više što je to prvi [hrv.-njem.] riečnik pisan na novom pravopisu. Razmislivši to, ja sam za gornje strane kupio odmah 100 eksempl. prie nego se djelo razproda, jerbo je za te strane najpotrebitii.« Ali i Dalmacija ga je valjada mnogo tražila (Preradović, na pr., upozorava prijatelja Kaznačića na novi rječnik), pa tu se po svoj prilici i najduže živ održao, dokle ga nije zamienio Parčićev rječnik (1874). Kad je god. 1853. — dakle četiri godine nakon izdanja Drobnićeva rječnika — Rudolf Veselić (Fröhlich) izdao (u Beču) svoj »Rěčnik ilirskoga i němačkoga jezika« (koji se, uzgred budi rečeno, vrlo dobro okoristio Drobnićevim trudom), on to izdanje opravdava i time, što »Drobnićevoga već ne ima.«

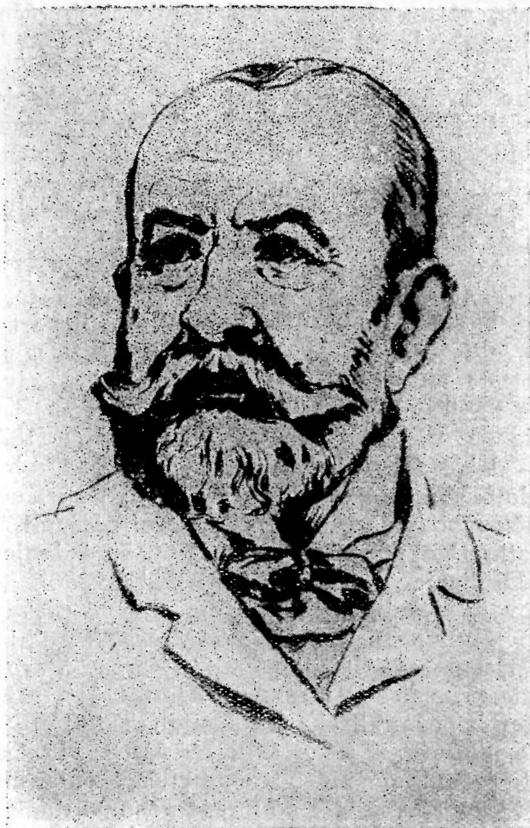
Drobnićev je rječnik unekoliko bio »labuđi pjev« stare i još nesamostalne Matice Ilirske. »Drobnićev ,Ilirsko-njemačko-talijanski mali rječnik'« — kazuje Emil Štampar u svojoj kratkoj historiji Matice Hrvatske (Nastavni Vjesnik L [1941—1942] str. 170) — »spašen iz požara bečke revolucije (1848.) i doštampan god. 1849., *govorio je u to tmurno vrijeme, da Matica Ilirska još postoji* [moj kurziv], premda je rat odveo matičare na druga područja rada, pa je Matica Ilirska više po imenu nego po djelima doživjela 1850. godinu, godinu svoje reorganizacije, koja je konačno provedena 1851. godine.« U tome stoji poviestna važnost toga danas podpuno zaboravljenoga književnog podhvata Matičina.

DR. SLAVKO JEŽIĆ, ZAGREB

JOSIP EUGEN TOMIĆ

18. X. 1843. — 13. VI. 1906.

O STOGODIŠNJICI ROĐENJA

1.

Gotovo kroz čitavo devetnaesto stoljeće smatralo se dužnošću hrvatskih intelektualaca, da se bave književnim radom, ako su imali makar malo sposobnosti za to. Svrnemo li pogled na novu

hrvatsku književnost prije stotinu godina, koja se tada stvarala, vidjet ćemo, da je bila tek u povojima. Uz Gajevu »Danicu« upravo se rodilo i Vrazovo »Kolo«, uz Vukotinovićeve pjesme, pripoviesti i feljtone bile su u rukama čitalaca i Vrazove »Đulabije«, Kukuljevićev »Juran i Sofija«, »Pjesme« Trnskoga, »Pogled u Bosnu« Matije Mažuranića, »Domorodne poviesti« Dragojle Jarnevićeve i nekoliko drugih, uglavnom beznačajnih književnih pokušaja. Demeter se nadčovječanski naprezao, da bi stvorio hrvatsko kazalište i narodnu dramu, i spremao svoju »Teutu«. Ali ona još nije bila izašla, a isto tako ni »Smrt Smail-age Čengića«, jedino djelo, koje je provio dah vječnosti, i koje je, udaljujući se od doba svoga postanja, sve više dobivalo na snazi i vriednosti, jer je u njemu izražen iskreni credo velikog umjetnika stvaraoca.

Ovo malo djela nije moglo osvojiti hrvatsku čitalačku publiku, kojoj su još dugo vremena bili glavna hrana njemački familienblatti i njihovi romantično-sentimentalni romani. Nije moglo osvojiti publiku ne samo zato, što su hrvatska djela bila proizvodi početnika i nevježa, nego ni zato, jer ih je bilo naprosto premalo, da bi ona zadovoljila sav glad za čitanjem, pogotovo kod ženske publike. Stoga se smatralo upravo domoljubnom dužnošću pisati, čim više pisati. »Drugo, što su mi za zlo primili — piše Vukotinović god. 1842. u »Zimskim mislima« — bijaše ukor onaj, *da godine 1841. ništa pisano nije;* to samo tim načinom malo ublažiti mogu, da je godine rečene dosta *materiala* skupljeno, koji će godine 1842. na sviet izajti. Inače i opet ponoviti moram, da mi se čini, da naši mladi spisatelji i njihovi učenici malo premalo pišu...«

Nisu baš ni političke prilike bile osobito povoljne bujnom knjževnome radu. Baš godine 1843. bilo je zabranjeno ilirsko ime (da god. 1845. bude opet dopuštena njegova upotreba za jezik i književnost, ali ne i za politički život), zatim je dolazilo do sve veće napetosti s Madžarima, koja je kulminirala u ratu god. 1848., dok konačno svima narodnim nastojanjima zadade malone smrtan udarac Bachov absolutizam i s njime povezana germanizacija petdesetih godina. Sve je to dovelo do takve apatije, da Matica ilirska na svoj natječaj god. 1853. s nagradama za izvorna i prevedena djela nije dobila ponuđena čak ni prievoda! Jedini književni list »Neven« životari kojekako, a uza starog borbenog ilirca Bogovića jedina jača književna pera jesu Janko Jurković, Adolfo Veber-Tkalčević i pjesnik Luka Botić. No u tako neplodnoj periodi zaslužili su pohvalu i oni pisci, koji su pisali više iz osjećaja dužnosti prema narodu negoli iz neke umjetničke potrebe — to je uostalom djelomično i slučaj Jurkovićev i Veberov — pa zato

s priznanjem spominjemo i rad Janka Tombora, Vladimira Nikolića, kasnije Vl. Vežića, Ivana Trnskoga, fra Grge Martića, Ilije Okrugića i drugih.

Takvo je stanje vladalo uglavnom do pojave Augusta Šenoe u hrvatskoj književnosti. On uglavnom stvara i daje najvrjednija djela, pošto su već prestale težke političke trzavice šestdesetih godina i pošto se Hrvatska kako tako smirila u okviru nagodbe, kojom je stvorena mogućnost, da se oslobode mnoge narodne energije, što ih je bila absorbirala politika, pa da se posvete drugom konstruktivnom radu, među ostalim i književnosti. Ali svi ti književnici, a u prvom redu Šenoa, ne smatraju svoj književni rad nekom razbibrigom, već velikom nacionalnom dužnošću, koju oni vrše povrh mnogih drugih, često vrlo težkih dužnosti. Ne postoji još pojam književnika, koji stvara zbog čistih umjetničkih ciljeva, čak i onda, ako stvara iz unutarnje potrebe, a ne samo zbog dužnosti.

2.

Sa Šenoinim imenom stariji je čitalački naraštaj bio uzko povezao i ime Josipa Eugena Tomića. Tomić se rodio iste godine, kad je velikoilirskoj periodi hrvatskog preporoda zakrenula vratom zabrana ilirskoga imena (18. X. 1843.). Rat s Madžarima doživio je kao diete, ali Bachov absolutizam zatekao ga je u gimnaziji, i još k tomu peti je i šesti razred polazio u Zagrebu, gdje mu je ravnateljem bio zloglasni Premrù. Bilo je to doba cvata germanizacije, kada se ne samo predavalo njemački, nego đaci ni za odmora nisu smjeli govoriti hrvatski, pa su zato radije — šutjeli! To je potaklo mnoge od njih da odaberu svećeničko zvanje, jer su se nadali, da će tako biti slobodniji u svom radu za narod i među narodom. I Tomić je godine 1858. stupio u sjemenište (gdje su bili Ivša Tkalčić, Blaž Lorković, Đuro Deželić i dr.), ali je godine 1863., nakon pada absolutizma, izstupio iz bogoslovije, da pređe na studij prava, i da kao upravni činovnik prođe sve peripetije nagodbene Hrvatske, pa i čitavu zloglasnu Khuenovu eru, i da konačno svrši činovničku karieru kao banski savjetnik (26. IV. 1905.) — godinu dana prije smrti (13. VI. 1906.).

Kao rođeni Požežanin, Tomić je imao široku slavonsku narav i onu osobitu šijačku sklonost dobrohotnom i malo podrugljivom stavu prema sitnim ljudskim slabostima u svagdanjem životu, koja je još jače iztaknuta kod njegovih zemljaka Janka Jurkovića i Vilima Korajca. Kad tomu dodamo potrebu za traženjem kompromisa, koja je neizbježiva kod državnog činovnika,

pogotovo u Khuenovo doba, onda smo dobili dvie najznačajnije crte Tomićeva karaktera, što ih podcrtava i njegov biograf i proučavatelj E. Štampar (u svojoj doktorskoj radnji »J. E. Tomić«, Zagreb, 1939, iz koje je ovdje preuzeto više podataka). Dakako da su mu godine absolutizma ostavile za čitav život averziju protiv Niemaca i njemačkog jezika, a njoj se približila pritajivana nesklonost prema Madžarima, kao i simpatija za pravaše, koji su vodili borbu protiv Khuenove vladavine.

U književnost je Tomić ušao najprije kao pjesnik, tužaljkom za Jelačićem banom (Narodne novine, 1859.). Pjevati je nastavio u šestdesetim godinama u Kraljevićevu »Slavoncu« (komu je bio zapravo anonimni urednik ili bar idejni vođa), zatim u »Naše gore listu« i »Glasonoši« (koga je također uređivao od ožujka do listopada 1863., dok ga je Lukšić samo podpisivao). Pjesme je izdao god. 1865. pod naslovom *Leljinke;* o toj se zbirci pisalo više nego o »Kriesnicama« Ivana Trnskoga, Tomićeva uzora, što je svakako značilo velik uspjeh za ono doba. Ipak, u tim pjesmama, uza svu rodoljubnu notu, uza sve reminiscencije na narodnu pjesmu i dubrovačke uzore, nema one iskrenosti, koja niče iz duboko proživljenog osjećaja. Zato i ostaju u šabloni suvremene liirke, bez ikakva osobnog tona pjesnikova.

U sedamdesetim godinama najviše se iztiče kao dramatik; ali drami je ostao vjeran do konca života. I ta djelatnost više je u vezi s funkcijama, što ih je vršio, negoli što je nastala iz unutarnje stvaralačke potrebe. Od god. 1872. Tomić je u kazališnom odboru, 1873.—1874. je dramaturg, a 1874. i upravitelj (intendant) hrvatskog kazališta. I kasnije, od 1880. do 1890., član je kazalištnog odbora. Kao dramaturg Tomić je bio prisiljen praviti kompromise s ukusom publike, baš kao i Šenoa prije, a mnogi drugi kazalištni ljudi kasnije. Davao je bečke lakrdije, koje su, po Šenoinu mišljenju, »našoj ćudi... strana stvar, jer u tim lakrdijama humor i dosjetke zamjenjuje ludo benevetanje i karikatura«. Ali je, u smjeru Šenoinih težnja, nastojao također, da dade što više francuzkih pisaca; za njega je davan niz prvih izvedaba djela Scribea, Sardoua, Augiera, Dumasa sina, Labichea i još nekih drugih, a davao je i Molièrea. Za potrebe kazališta morao je i sam prevoditi. Što onda a što kasnije preveo je Tomić 48 kazalištnih komada; ima tu prievoda iz Shakespearea, zatim francuzkih, njemačkih, poljskih i čeških djela.

Kao dramski pisac Tomić je ostavio četiri komedije: *Bračne ponude, Zatečeni ženik, Novi red i Gospodin tutor* (prve dvie izdala Matica Hrvatska u I. knjizi »Komedija« god. 1878., a druge dvie u II. knjizi god. 1882.). Prerađena komedija Tita Brezovačkoga »Matijaš grabancijaš đak« nije tiskana, a rukopis je izgubljen. U svojim komedijama iznosi zagorske šljivare kao naivne uživaoce života, dobroćudne vinopije, pomalo ženskare, dok su im žene odlučne, a kćeri dobre naivke. Od tih komedija najviše je uspjeha imao »Novi red«, gdje se crtaju prilike za absolutizma, kad su vatreni ilirci i panslavisti postali servilni službenici novoga germanizatorskog režima. Ali i taj uspjeh više je vezan o izvanjske okolnosti, upravo političke prilike, kad je komad davan, negoli o njegovu unutarnju vriednost. »Tomić nije bio stvaralac, koji instinktivno, na temelju materiala iz života i prirode, odabire pojedine elemente i stvara nove organske cjeline, novi život i nove tipove, produbljene do obćečovječanskih crta... pa se osjeća kao neka disharmonija, koja i opet dokazuje, da je Tomić prebrzo radio, da nije dublje proživljavao svoje tipove, i da je material bio jači od njegove snage stvaranja« (Štampar).

Tomić je napisao i dva pučka igrokaza: *Franjo barun Trenk* (prikazan 1880., tiskan 1881.) i *Pastorak* (Mat. Hrv., 1892.). Oba su uzeta iz slavonske sredine, ali dok je prvom sadržaj uzet iz poviesti, drugi iznosi propadanje slavonskog seljačtva u Khuenovo doba. U središtu obaju komada stoje ljubavni parovi, no dok u prvom komadu Stanko dobiva Jelicu unatoč Trenkovoj nasilnosti, u drugom polazi Anica za Nikolina očuha Marka, dok pastorak dobiva za ženu Maricu, koja ga već odavno voli. Tomić govori o potrebi saniranja gospodarskih prilika u Slavoniji i iznosi neke konkretne priedloge, tako na primjer, da se nikako ne dopusti doseljivanje tuđinaca. Oba su igrokaza, unatoč nekim psiholožkim pogrješnostima i mjestimičnoj didaktičnosti, kao i unatoč prigovorima kritike, imala dosta uspjeha kod publike. Od starijih pisaca takvih djela nakon Freudenreicha, jedino su Jurković i Okrugić uspjeli kod širega obćinstva, ali Tomićevi su igrokazi bolji.

Posljednje dramsko djelo Tomićevo, *Veronika Desinićka*, historijska je tragedija (kao i mladenački *Ostoja, kralj bosanski*, od koga je tiskan samo treći čin u »Naše gore listu«, 1866.), djelomično pisana u stihu, ali »Tomić nije dao u tom djelu nešto lično, što bi ga izdiglo iznad onih pogleda, o kojima je čitava njegova generacija sudila na isti način«. Psiholožke motivacije

su neuvjerljive, a (analogno Kumičićevu postupku) Hrvati su prikazani kao čestiti ljudi i junaci, dok su tuđinci izneseni kao negativni značajevi. Mišlju, da obradi motiv »Veronike Desinićke«, bavio se Tomić već mnogo prije, ali kad je to ostvario (djelo je prikazano 1903., a izdala ga je Matica Hrvatska 1904.), bio je romantički stil te drame podpuno stran novim književnim težnjama, i kritika ju je dosta negativno ocienila.

3.

Glavno područje književne djelatnosti Tomićeve bila je pripoviest i roman. Prve su mu pripoviesti tiskane već godine 1863. u »Slavoncu« *(Nuzljubi, Krvni pir)*, dakle kad je piscu bilo tek dvadeset godina. Početkom sedamdesetih godina izlaze mu novele u »Viencu« i u »Narodnim novinama« *(Zatečeni ženik, Pelivanka, Krivi zubi*, 1870.; *Opančareva kći*, 1871.; *Pokćerka, Izigrani*, 1872.; *Na vozu, Prijateljica, Suparnici*, 1873.; *Lov na badnjak*, 1874.); ipak je kao pripovjedač izišao na glas tek podkraj osmog desetljeća, kad je polučio veliki uspjeh svojim romanom *Zmaj od Bosne* (1879.). U njemu je obradio bosanski ustanak pod Husein-kapetanom Gradaščevićem, držeći se vjerno historijskih vrela i unoseći jedino ljubavnu fabulu u roman. To odgovara njegovu shvaćanju o historijskom romanu: »Pisac treba da nam predoči prošlost, kakva je bila, treba pogoditi kolorit davnine, njegovi ljudi valja da budu tadašnjega kova u misli, rieči i djelu«. Isto je tako tražio što pouzdanije podatke po izvorima za *Kapetanovu kćer* (Mat. Hrv. 1884.) i *Eminaginu ljubu* (1888.), zatim za roman *Pretorijanac* (»Vienac« 1890.), koji je kasnije Matica Hrvatska izdala kao I. dio romana *Za kralja — za dom* godine 1894., dok je drugi dio (s podnaslovom *Žrtva zablude*) izišao godine 1895. God. 1891. izišao je u »Viencu« roman *Udovica* (pretiskan u knjizi god. 1902., izdala Mat. Hrv.), a 1899. izdala mu je Matica roman *Melitu*. Za cielo to vrieme pisao je i novele, od kojih ih je podosta tiskano i u godini njegove smrti (1906.), dok mu je odmah iza smrti izdala Matica prvi svezak *Manjih djela* (1907.); to izdanje nije dalje nastavljeno.

»Zmaj od Bosne« naišao je na osobito srdačan prihvat sa strane hrvatske stranke prava, a izišao je upravo u času, kad su oči svih Hrvata bile uprte u Bosnu. Pravaši su taj roman stavljali visoko nad Šenoina »Prosjaka Luku«, koji je iste godine izišao. Uspjeh »Zmaja od Bosne« stvorio je jednodušno mišljenje kod hrvatske javnosti, da je nakon Šenoine smrti jedini Tomić po-

zvan, da dovrši njegovu *Kletvu*. Ta je dopuna izišla u »Narodnim novinama« 3. X. — 30. XII. 1882. i obćenito je proglašena »kongenialnom«. Štampar međutim iztiče, da »kad se nakon Šenoina djela »Kletve«, koji je dan s bujnom fantazijom, a kroz snažan, živ i borben temperamenat čovjeka jasnih i određenih pogleda, prieđe na monotono i neizrazito pričanje Tomićevo, osjeća se golema razlika«. Po Ogrizovićevu mišljenju »Tomić kao pisac historičkoga romana nije dostigao ni Šenoe ni Kumičića... On je ilustrator epizoda, dok je Šenoa stvorio roman Zagreba, a Kumičić posegao za najljepšim i najslavnijim epohama u poviesti hrvatskoj«.

Vrlo je simpatično prihvaćena i povoljno ocienjena bila i »Kapetanova kći«, koja bi kao roman iz požežkog života imala biti pendant Šenoinim zagrebačkim romanima i pripoviestima. Iz poviesti 18. stoljeća uzet je sadržaj »Udovici«, koja je po karakteru socialni roman onoga vremena. I ona je doživjela mnogo pohvalnih kritika, a prigovori su išli na račun poviestne vjernosti ili su podignuti iz vjerskih razloga. U romanu »Za kralja — za dom« prikazan je hrvatski život za Marije Terezije i Josipa II., s Naciom Magdalenićem, malim plemićem i kasnijim barunom, kao središnjom ličnošću. Posljednja je Tomićeva velika pripoviest »Melita«, također neke vrste socialni roman, ali više u stilu Ohneta; njime je pisac htio dati sliku propadanja hrvatskoga plemstva, a u stvari pokazuje, kako nizko može pasti žena visokoga roda, ako se poda razuzdanu životu.

Tomić nije uspio da od poviestnih elemenata svoje građe stvori zaokruženu umjetničku cjelinu. Tipičan je primjer roman »Za kralja — za dom«, gdje se naizmjence u jednom poglavlju iznose poviestni podatci, a u drugom nastavlja fabula romana. Kad se taj roman uzporedi sa Šenoinim »Diogenesom«, kojemu je građa uzeta odprilike iz istoga doba, onda se vidi upravo golema razlika u stvaralačkim sposobnostima tih dvaju pisaca. Kod Tomića junaci nemaju pravoga svoga života; njihovu djelatnost često potiču sni, slutnje, buncanja i slično; radnja se pomiče dvobojima i otmicama; osobama nedostaje unutarnja motivacija i psiholožka analiza. To sve nije dakako još uviek smetalo, da su Tomićevi romani bili vrlo omiljelo štivo publike svoga vremena. Ali kad je nakon nekog vremena fabula izbliedila u sjećanju čitalaca, izgubio se i čitav dojam djela, jer su karakteri i onako bili ponajviše ocrtani površno i izvanjski, bez poniranja u njihovu dušu.

U svojim novelama i manjim pripoviestima crtao je Tomić ljude, što ih je imao prilike upoznati kao visoki gospodarski činovnik kod vlade i kao član mnogih kulturnih ustanova. U predgovoru »Pošurica« iztiče, da se »u tim šaljivim pripoviestima predočuje priličan dielak našega socialnoga života iz nedavne prošlosti i sadašnjosti«. Za neke označuje, da su »šurka po istini« ili »šala po istini« i sl. Tu su izneseni tipovi velikaša i plemića, seljaka, krajiških častnika, žena svih staleža i godina. Premda ne želi biti socialni pisac u modernom smislu, Tomić ipak iznosi svoje gledište o potrebi gospodarske naobrazbe, koja bi mogla spasiti plemstvo od propasti, i o potrebi širenja prosvjete među seljačtvom i suzbijanja nepismenosti, kako bi se i seljaci mogli služiti gospodarskim knjigama, polaziti gospodarske tečajeve i racionalno izkorišćivati zemlju. U socialistima vidio je samo ljude, koji su na nizke grane spali lakoumnošću, lienošću ili nemoralnim životom.

4.

Tomić je bio vrlo plodan pisac i neumoran kulturni radnik. »Pisao je lirske pjesme i drame, bio je pripovjedač, feljtonist, kritik, polemik, suradnik mnogih časopisa i novina, književni organizator, urednik književnih listova, dramaturg, član kazališnog odbora, savjetnik za dramu, sastavljač opernih libreta i branič hrvatske opere, autor brojnih historijskih, etnografskih, filoložkih, ekonomskih i socioloških članaka, bio je prevodilac brojnih djela i pisac stručnog učbenika za gospodarske škole«. Po riečima Milana Grlovića njegova je marljivost bila poslovična: »Ustajao bi i legô s perom u ruci«. Uza sve to on se nije uspio afirmirati kao umjetnik stvaralac, jer nema fantazije ni invencije, jer nigdje ne daje u djelu konfesiju svoje ličnosti i nigdje ne ulazi u dubljinu problema.

Po svojoj osnovnoj intonaciji Tomić je kao pripovjedač *romantik*, koji ima realističkih crta, pa se okušava čak i u socialnom romanu. Iako je njegov pripovjedački rad stvoren većinom u devetom i desetom desetljeću devetnaestoga stoljeća, Tomić ipak u to doba već predstavlja pisca starije generacije, na koju on i nadovezuje mimo nastojanja novijih naraštaja. Svima je u predočbi Tomić kao nastavljač Šenoine »Kletve«, ali i taj nastavak nije dosegao Šenoine visine. Kako je osobito pravaška generacija uzdizala Tomića, zanimljiv je njezin sud o piscu prigodom njegove smrti: »Tomić kao stvaralac niti je artista, niti eksperimen-

tator ili *grübler* kakovih problema, a niti *par force* kakav tendenciozni pisac, propovjednik ili pedagog; ne, on je samo zanimljiv i ugodan pripovjedač sa svojim liepim i jedrim hrvatskim jezikom, u kom tek tu i tamo naiđete na koji »šlavonski« prizvuk... Prikazati rad Tomića kao umjetnika u nekom organičnom sliedu ili posebnom jedinstvenom razvoju nije moguće, jer toga i takvoga razvoja nije ni bilo u Tomića. Kod njega nije svako naredno djelo možda korektiv pređašnjega ili nova etapa u razvoju umjetničkoga stvaranja. Ne, on je postigao stanovitu literarnu visinu, po kojoj je uz priznanje radio prije toga, a radit će i poslije, izabirući samo — različite sujete, veće i manje, od kojih onoga obradi bolje, onoga lošije... Drugih pretenzija i ovoga vječitoga nemira, kojim moderni duh traži nova i prava područja svojoj individualnosti — nije imao Tomić«. (Ogrizović, J. E. Tomić, »Hrv. Smotra«, I., 1906., 16.).

Ali ipak u kulturnoj i književnoj poviesti Hrvata pripada Tomiću dostojno i častno mjesto. Tomić je privukao hrvatskoj knjizi liep broj novih čitalaca i tako održao i proširio vjeru u njezinu vriednost i zanimljivost, što ju je bio stvorio Šenoa. A kako su njegovi poviestni romani prožeti iskrenim rodoljubnim duhom, Kranjčević je iztakao, da je Tomić uz Šenou »svojim djelima stvorio više Hrvata nego ikoji politički programi«. Da se takva tvrdnja mogla postaviti, služi Tomićevoj uspomeni na čast, i njegovo ime zaslužuje, da bude s dužnim poštovanjem spominjano u hrvatskom narodu.

Dr. LOVRE KATIĆ, ZAGREB

SEOBA NARODA U ITALIJI I NA PODRUČJU HRVATSKE

I

Prošlo je nekoliko vjekova, dok je Rim, došavši u dodir s uljudbom staroga svieta, koja je strujila iz Prednje Azije i Grčke, tu uljudbu i prisvojio. A upravo kad je grčka kultura obvladala dotada još barbarskim Rimom, on se je, uzdigavši se na prividni zenit svoje moći, zapravo već kotrljao niza strminu. Napojio se na mutnom vrelu dekadentne grčke obrazovanosti, koja je uniela u njegov život i družtvo klice razsula: nećudoređe, razkoš i mekoputnost. Poslije Augusta javljaju se znakovi prvo družtvene, a potom i državne paralize i razstroja, koji je proklijao na ruševinama i gnjiloći obiteljskoga života i javnoga morala u doba, kad matrone rimske već ne broje godine po konzulatima, već po razstavama i muževima, koliko su ih promienile.

Ne tuži se na te pojave samo sv. apostol Pavao u poslanici Rimljanima (I, 24.—32.), već, i još prije, i sam Horac (Ode lib. III., 6.). Ćudoredni gnjilež pratila je praznina misli, podlost i pakost srdca, a sve ove poroke prikrivala je samo vanjska uglađenost i sladka rieč,[1] koja tamo u Italiji vjekovima uspieva kao domaća biljka.

Hrvatski povjestničar Nodilo ovako karakterizira rimsko carstvo 2. stoljeća: »Ljudstvo je uistinu raztrovano — — — razkalašenost je očita; ona slavi u historiji još nečuveni triumf.« Časovito ozdravljenje donosi kršćanstvo. »Novo nešto i neočekivano vidimo u IV., pa i dalje u V. vieku. Od doba Konstantina I. niču pisci latinski i grčki, sve to većma brojniji i svježiji. Duševni su pregaoci opet tu: ima pjesnika kadgod poletnih, živahnih polemista, govornika, koji nisu retori, pronicavih historika, naučenjaka, filozofa... S knjigom i naukom ide tada, donekud uporedo i umjetnost... Po dubljem današnjem iztraživanju, koje se prenagljenim zaključajima i obćenitim frazama ne zadovoljava, sad je već na čisto, da se iza duševne suhote žalostnoga III. vieka po Kristu javlja, po svoj rimskoj carevini, renesansa umne i umjetničke vrline.«[2]

Da je sve to plod kršćanske vjere, Nodilo ovako razlaže: »Osjećanje kršćansko, živo a sve više obćenito, uzelo podavati

govoru, na mahove, i iskrenosti i naravitosti. Kršćanstvo diže duhove. Napredak čovječanstva bolje se mjeri visinom duha, negoli materialnom civilizacijom, a nitko toliko ne uzdignu dušu koliko Isus iz Nazareta... Vjerovao ili ne vjerovao u božanstvo Isusa Krista, trieznome je historičaru izpovjediti, da od kršćanstva silnije pojave u historiji nema. Htjelo se, ne htjelo se, od IV. vieka poslije Krista pa do dana današnjega, čvrsta moralna podloga ljudskom družtvu stoji u koje tri četiri stranice evanđelja Matejeva (gl. V.—VII.), u besjedama tako zvane besjede na brdu. Svakako je sadašnje čovječanstvo dužno Isusu najveličajniji hram na onoj glavici do Genezaretskog jezera, gdje besjedu izreče.«[3]

Napose Nodilo pripisuje ovaj preporod kršćanskom moralu, osobito plemenitoj i čistoj ljubavi i uzornom obiteljskom životu, a onda i povratku k radu, i navodi rieči sv. Pavla: »Tko ne će da radi, neka i ne jede.«

Obrat u propast

No i ovaj preporod rimskoga svieta vrlo je kratko trajao, a kršćanske se kreposti izgubiše, te poganski poroci ponovno zavladaše rimskim družtvom i ono kao bezumno srljaše u propast. Razlog je tome pojavu u tome, što rimska gnjilež nije mogla ozdraviti: paraliza je sve brže mrtvila i raztakala sve slojeve družtva.

Kad je Konstantin dao slobodu kršćanima, pa još više, kad su njegovi nasljednici uzdigli kršćanstvo na državnu vjeru, »hrpe beznačajnika, kojima bješe do laskanja i carske milosti, srtale su u modernu religiju. Pod carem Konstantinom upade među kršćane obilna natruna čeljadi nesviestne i nepoštene.«[4] Nodilo zapravo traži uzrok rimske propasti u slabosti vojske, u koju »ne će da ulaze rimski mladići, već sastavljaju barbari veći dio ukupne vojske.«[5] No pri tome se zaustavlja na pol puta, jer je i opadanje vojničkog duha samo posljedica moralne razpuštenosti, koja voli samo lagodan život, a ne zna, šta je požrtvovanje za obću korist domovine. Mladići su rimski vrlo rado gledali igre u cirkusu; pratili konjske utrke, ali se nerado vrstali u legije. Nestalo je drugom polovinom 5. i u toku 6. stoljeća Rimljana vojnika, poljodjelaca, poštenih činovnika; barbari su preplavili Italiju i pokrajine popevši se do vrhunca državne uprave.

Rimski život 4. i 5. stoljeća nitko nije zornije, zbiljskije ali i dokumentarnije opisao, kadkada i ujedljivim sarkazmom, nego što je to učinio porimljeni Ilir sv. Jeronim u svojim glasovitim

epistolama. Po njegovim opisima vidimo, da su Rim i rimsko družtvo u 5. stoljeću po svojim porocima jednaki Parizu i francuzkom plemstvu pred revoluciju ili glavničarskom Molohu 20. stoljeća. Svi su slojevi jednaki: od svećenstva do patricija, od matrone do licemjerke bigotkinje, od zapovjednika legije do proletera iz Subure — sve je izgubilo stid i osjećaj čovječtva.

Nevjera, lakomost, razpojasanost i najpodliji kukavičluk obilježuju onodobnog Rimljanina.[6]

Trebalo je čekati, da dođe u Italiju barbar, Got Teoderik Veliki, da pokuša barem upravni aparat popraviti, ali baš iz njegova edikta odsieva nepoštenje rimskoga činovnika, koji ima nezasitljivo ždrielo, pa se u pohlepi svojoj daje vrlo lako i vrlo rado podkupiti.[7]

To ćemo objasniti s nekoliko primjera i činjenica.

Teoderikov edikt određuje, da se spale na lomači doušnici, koji pod izlikom obćega dobra dojavljuju svoje sugrađane.[8] Toliko su, dakle, dodijale samome barbaru tužbe i denuncije potomaka Scipionovih, Katonovih i Brutovih! Povjestničar 4. stoljeća Ammianus Marcelinus pripovieda, da nije bio siguran niti muž pred ženom ni otac pred sinom: »Događalo se, da je car saznavao sutradan, što je muž ženi u svetištu kućnom u uho šapnuo.«[9] Isti taj Ammian priča, kako su se dvoranici i visoki činovnici domogli velikog bogatstva, a prije bili puki siromasi. U sticanju imetka — a ujedno u ludom razbacivanju — nisu poznavali granica. Grabež i razsipnost idu pod ruku.[10]

Onodobni pjesnik Maksimian, po pornografiji svojih stihova jednak satiriku Petroniju, vjerno crta razpojasanost dekadentnog družtva. Dvor i njegovi ukućani, familiares, mjesto da zaprieče poplavu zla, još prednjače drugima u njemu.

Nisu onda bile poznate razne bankovne i burzovne makinacije, ali pohlepa i prevare bile su na dnevnom redu. Vršile su se prirodnije, a javno mišljenje ipak je još toliko zdravo, da je sve te makinacije zvalo lupežtinom, a ne novčanim transakcijama; mito je zvalo mitom, a ne nagradama za izvanredan posao ili za vještačtvo. Tako su jednome bankaru u Bizantu prišili nadimak »škarice«, jer je vješto šišao rubove zlatnoga novca. Zapovjednik je Rima, u čas kad je za obsade gotske sviet umirao od gladi, »nastavljao guliti bogatije ljude, senatore, prodavajući im za golem novac žito, koje je držao sakriveno.«[11] Grata Honoria, sestra cara Valentiniana III., pušta se zavesti od svoga skrbnika

senatora Eugenija i šalje hunskom kralju Atili zlatan vjenčani prsten zovući ga, da u ime miraza provali u carstvo!

Pisac 5. stoljeća Salvian iz Marsilje ljuti se na svoje suvremenike: »To je mrzko i gnjusno, što neki, pošto su otmjeno oženjeni, uzimaju još k sebi drugih žena robskoga staleža.«[12]

Značajno je, da se i sam barbar Atalarik god. 533. drži dužnim oštro postupati protiv nasilnog otimanja posebničkih dobara, rodooskvrnuća, brakolomstva, dvoženstva, priležničtva, iznuđivanja mita i magije.

Razsulo rimske države na Zapadu

Takav je eto rimski sviet na Zapadu svršetkom četvrtoga, u toku petoga i početkom šestoga stoljeća. Nikakvo čudo, što barbari baš u to doba kao od šale šeću po rimskim pokrajinama, jer narod pun onakvog truleža nije znao za samopriegor i obće dobro. »Rimska vojska se nerado bori, ali vrlo rado pljačka. Vođe rimske vojske poniženi u boju razbijali su dosadu držeći ljubaznice.«[13]

Corippus, pjesnik šestog stoljeća, daje još crnju sliku rimske vojske: »Odkad zapustismo vjeru i odkad nema časti u duši vladara, kad nam je mio grabež i pljačka, dok vojnici sanjaju u divljoj duši o ratovima, koji nisu poznati tradiciji naših orlova, odtada znaju samo bježati i vjeruju, da je pobjeda na strani okrutnih naroda.[14] I Prokopije bilježi, da barbari kao saveznici carstva tiraniziraju rimsku vojsku.[15]

Nevriednoj vojsci odgovarali su i carevi puni kukavičluka, nevjere i nehaja. Kad su caru Honoriju javili, da je Rim pao u ruke gotskoga kralja Alarika, udario je u plač, jer je mislio, da je uginuo njegov omiljeli pietao, kojemu je bio nadjenuo ime »Roma«. Kad je pak doznao, da je pievac zdrav i čitav, lako se utješio za gradom Rimom.

Godine 451. bila se u Francuzkoj (Galiji) poviestna bitka naroda na Katalaunskom polju (Chalons sur Marne) između hunskog kralja Atile i rimskoga namjestnika Aecija. I u hunskoj i u rimskoj vojsci bila je sva sila drugih naroda. Na rimskoj strani borili su se zapadnogotski kralj Teodorik sa svojim Vizigotima, zatim Burgundi, Alani, Franci, Sasi i Sarmati, dakle manje Rimljana nego barbara. Aecij je pobiedio poslije krvava boja (pričalo se, da je ostalo 180.000 mrtvih na bojnom polju). Zahvala je cara Valentiniana III. bila, da je zbog dvorskih spletaka sam svojom

rukom ubio Aecija. Oklevetao ga je kod cara eunuh Heraklije, »primicerius sacri cubiculi« — prvi nadstojnik -- svete careve ložnice.[16]

Po smrti cara Valentiniana III. (425.—455.) kroz dvadeset godina promienilo se u Italiji devet careva, od kojih su posljednja četiri vladala samo po jednu godinu. Većina ih je zbačena silom s priestolja. Da se bolje osvietli ta činjenica, napominjem, da su u iztočnoj poli carstva od godine 450.—491. vladala samo četiri cara, a na papinskoj stolici od godine 440. do 483. samo tri pape.

K svim ovim neprilikama pridolazi i težko stanje državne riznice, koja koči čitav gospodarski život, jer porezi godimice toliko rastu, da rimski podanici prelaze barbarima, »tražeći kod barbara rimsko čovječtvo; kako kod Rimljana ne mogu barbarsko nečovječtvo podnieti, vole pod oblikom robstva živjeti slobodni, nego pod oblikom slobode biti robovi.«[17] Tako tumači taj pojav Salvianus.

Posve je naravno, da se uz takve prilike slabo cieni negda toliko vriedno rimsko građansko pravo, kojim se je ponosio i branio i sam veliki apostol Pavao (»Zar vi smijete bičevati rimskoga građanina, a da nije osuđen?« Djela apostolska gl. XXII., 25.—29.). Apostolu Pavlu priznao je rimski satnik, da je dobio građansko pravo za skupe novce; u 5. stolj. drži se ono malo vriednim i kao neka grdoba (Salvianus o. c. lib. V, 5). Posve naravno, šta može vriediti čast prava prostoga građanina, kad se barbari titraju i rimskim carevima, koji su postali puke sjene. Kad je konačno barbaru Odoakru dodijala i ta igra, učini on napokon kraj rimskom carstvu na Zapadu uklonivši Romula Augustula god. 476.

Posljedica vječnih barbarskih provala bila je ta, da je Italija, opustošena i izgladnjela, gotovo ostala bez stanovnika. Karakteristika je barbara svih vremena, da se ne brinu za sutrašnji dan, već uništavaju kuda stignu i opustošivši jedan kraj prisiljeni su krenuti u drugi. Samo im se ime izvodi od bar-bar = be + ar = koji ne ore zemlju, dakle koji ne pripada starom plemenitom soju.[18] I u Italiji u to doba vojni barbar ne ore; urođenik je napustio zemlju i luta napol divlji. Šta može doći iza toga, već nerodica, glad i pošasti. To su obični gosti u zapadnom dielu carstva, a napose u Italiji, svršetkom petoga i u šestom stoljeću. Običan je refrain ondašnjih kronika: »Fames valida in tota Italia fuit« — »Ljut je glad bio u čitavoj Italiji«. Jedan kroničar pače piše: »Pet godina je bio glad u Italiji.«[19] I sama vojska Atilina trpi oskudicu,

jer je zemlja u Italiji ostala neobrađena, a što je bilo opljačkano, to se i potrošilo. U Galiji i Hispaniji buknula je strahovita buna seljaka i robova, koji su u očaju pograbili oružje, dok u isto vrieme zemlje pod barbarskom okupacijom, makar opljačkane, ostadoše mirne, što je znak ipak boljih građanskih prilika.[20]

A samih petdesetak godina poslije toga evo kakve su i u Italiji ratarske prilike. Enodij, laskavac kralja Teoderika, stavlja mu u usta ove rieči: »Možeš vidjeti sve zemlje Italije bez prvašnjih stanovnika; žitorodna polja rađaju na moju tugu drač i korov; ona Ligurija, majka naroda, koja je bila prenapučena ratarima, sad je bez pučanstva i ostavši neplodna pruža nam oku samo pogled osiromašene zemlje.«[21] Isti taj panegirista Enodij nastavlja opisujući čašu gorčine, koju je izpila Italija: »Puk je opustošen neizrecivim pokoljem, od gladi utamanjen, bez ikakvih sredstava« (»Inexplicabili clade vastatus, fame necatus, inops re«). Tako je bilo na sjeveru. Papa Gelazije I. govori o srednjoj Italiji: »Emilija i Tuscija (Toskana) i drugi krajevi ostali su gotovo bez ikojega živa čeljadeta.« U Kampaniji, najplodnijoj pokrajini Južne Italije, car je Honorije zakonom od 24. XI. 395. morao osloboditi poreza preko 500.000 (pet stotina tisuća) jugera zemlje, jer postadoše neplodni![22] Jedan juger iznosi 2500 m², dakle 1250 km² ostalo je pustolinom.

Prokopije pripovieda, da za gotsko-bizantinskoga rata nije imao tko u Italiji žeti žito, koje je samo niklo po njivama, jer ga nitko nije ni sijao. Kuće su ostale puste i pučanstvo se razbježalo. U Toskani su se stanovnici posakrivali po šumama, žir mljeli i od takvoga brašna miesili kruh. U Picenumu je umrlo više od 50.000 seljaka od gladi. Niti su ih pokopali, niti su ih ptice ni zvieri izjele, jer su bili sama kost i koža bez mesa.«[23]

Isti Prokopije niže dalje, da su stanovnici Rima kupovali od svojih vojnika medimnos žita (52 l) po sedam zlatnih solida (108 zlatnih švicarskih franaka). Vol se prodavao za 50 solida (775 zl. švicarskih franaka). Građani, pa i ljudi senatorskoga reda, ištu kruha obučeni u robske haljine.

Poniženje rimstva

Sve te nedaće ugušiše u srdcu ljudski ponos. Rimljanin, negdašnji gordi gospodar svieta, koji je kruto prezirao sve narode, poniknuo je glavom pred Gotom Totilom, kao i još prije pred Odoakrom i Teoderikom, pa je na usta pape Pelagija molio osvajače: »Daj poštedi svoje sluge, gospodaru!« A Totila je sazvao rimski senat, koji je negda nesmiljene uvjete stavljao Kartagi i ostalim pokvarenim narodima, pa mu održao govor, kako kaže Prokopije, takav, kakav dolikuje, kad ljut gospodar grdi sužnje.«[24]

Kako je negda Rimljanin otimao čitave zemlje i države, tako od petoga stoljeća unapried barbar po miloj volji, a sve u ime savezničtva, oduzimlje rimskim posjednicima najprije trećinu (t e r t i a) zemljišta i zgrada, a poslije dvie trećine, te prvašnjem vlastniku ostavlja samo jednu trećinu. Ne će pobjednici barbari da se trude u polju; oni uživaju, dok znojem lica tope zemlju robovi i polurobski kmetovi, dašto latinskoga jezika ogromnom većinom.[25] Dakle posve izmienjene uloge između negdašnjeg roba barbara iz Galije i Germanije i gospodara Rimljanina. Pa ipak i u takvo tužno doba luda hvalisavost i nadutost ne ostavlja jednoga latinskoga pjesnika iz Galije, Rutilija Namaciana. On pjeva o Rimu:

Fecisti patriam diversis gentibus unam
Profuit iniustis te dominante capi,
Dumque offers victis proprii consortia iuris
Urbem fecisti quod prius orbis erat.

»Ti si učinio, da različiti narodi imaju jednu domovinu, i da im je korisno što si ih zarobio, jer nisu imali zakona, pa dok pobjeđenicima daješ svoje zakone, učinio si čitav sviet jednim gradom.«[26]

Dok ovako hvalisavo pjeva pjesnik, Rimljanin u to doba nije ravan barbaru pred zakonom, makar da se pokadkada naglašava ta ravnopravnost. Za gotskoga gospodstva nije smio Rimljanin služiti u vojsci, jer kao pobjeđenik nije toga dostojan — samo Got nosi oružje; a kako je vojnička služba kod starih naroda znak plemstva i slobode, to i ta zabrana ne priznaje zapravo Rimljanina slobodnim građaninom u očima gotskoga gospodara. Kod Franaka na sudu je krvarina, kazna za tjelesnu ozljedu, za polovinu manja za Rimljanina nego za slobodnog Franka. U Burgundu su zaista pred zakonom Rimljani ravnopravni s osvajačima, ali tamo je između njih izkopala jaz vjera, jer su Burgundi prihvatili Arijevu herezu, pa se barem u tome razlikuju od Rimljana, naravno na njihovu štetu.

I jača duša i krepčega naroda pokolebala bi se u ovakvim prilikama, a kamoli ne bi duša naroda na rubu propasti, koji je u svoje žile primio mnogo tuđe, u velikoj mjeri robske krvi.

Italija je bila mozaik naroda već u svoje predpoviestno doba, a za seobe naroda pogotovo. *U rimski narod uvrstili su se milijuni*

robova, koje su dotjerali triumfatori sa svih strana svieta, a osobito s mekoputnoga Iztoka. Oslobođeni robovi, liberti, popunili su redove građana, pa i samoga plemstva, te se napokon popeli i na carsko priestolje (Dioklecian). Uostalom, dosta je pogledati portret cara Septimija Severa i sina mu Karakale, da se uvjerimo, kako u njihovim žilama ne teče rimska krv.[27] Ni duša im se nije naslađivala starim svetinjama rimskim. Karakala je tako malo držao do njih, da je proglasio sve stanovnike svoje države — bez obzira na podrietlo — rimskim građanima.

Ovako dekadentno pučanstvo pružilo je bez odpora svoj vrat pod barbarski mač, koji ga je nemilo decimirao. Sam se Salvian tuži na robsku ćud svojih suvremenika: »Natura in nobis et nequitia servilis est... Ipsi in nobis mores sunt, qui in servulis nostris« (Narav nam je i zloća robska, pa i ćudoređe isto koje i u naših robova. De gubernatione Dei lib. IV. c. 2.)[28]

Depopulacija

Poroci, glad, bolesti i mač nemilo su kosili pučanstvo Italije i s dana na dan sve je više pustjela zemlja negda cvatnih gradova. Već je dosad navedeno, kako su pojedini krajevi Italije ostali bez stanovnika i kako je glad bio u njoj stalna pojava. Ovdje ću samo dopuniti prvašnje razlaganje novim navodima.

Sv. Grgur Veliki, papa svršetkom šestoga stoljeća, opisuje strašnu depopulaciju Italije: »Tko da ne plače nad ovom zemljom izručenom mačevima barbara, nad zemljom, što gotovo nema žitelja, dok ipak ima, tko svaki dan na njoj gine.« On na svoje oči gleda, »kako se Rimljani svezani za vrat poput pasa gone tamo u Franačku na prodaju.«[29]

Enodij, hvaleći Teoderika da je uzkrisio Italiju, kaže, da je prije njega glad pokosila one, koji su izmakli maču barbara. I zaista, uzporedimo li popis gradova, koji je priredio Strabon, pa i gradove na Tabuli Peuntingeriani, s napučenim središtima, koja se spominju u srednjem vieku, opaža se, da je izčeznuo velik broj gradova. Ovo je najžalostnija slika propasti rimske: opada broj poroda zbog nepouzdanja u život, zbog straha od robskog stanja u kmetstvu, nesigurnosti imovine i sve slabijih i rjeđih sredstava za život. Italija nije okusila počinka niti između jednoga rata i drugoga, između glada i pošasti. Enodij stavlja u usta Teoderiku Velikome ove rieči: »Možeš vidjeti talijanske pokrajine

bez staroga stanovničtva«. Uporedo s tim tuži se crkveni kroničar u *Liber pontificalis,* da su potrošeni svi posebnički, državni i crkveni prihodi, a ljudi izginuli od mača, glada i bolesti. (Lib. pont. I. p. 291.).[30]

A barbarski je mač bio oštar i nesmiljen.

Kakvi su bili divlji običaji, svjedoči nam zastrašujuća Belizarova poruka Napulju: »Ja znam, šta se događa, kad se zauzme jedan grad. Odrasli se pobiju, a to se ne priušti ženama, koje mole, da ih se usmrti, već im se nanosi sila i trpe boli nedostojne i jadne, djeca bez odgojitelja prisiljena su služiti onima, kojih su ruke omaštene krvlju njihovih roditelja.« Da to nisu izprazne rieči i proste prietnje, dokazuje nam tužna zgoda, kad su Goti i Burgundi zauzeli god. 539. grad Milan. Oni su ga sa zemljom sravnili i poklali sve građane.

Ovakva zla jedno za drugim iz godine u godinu trpjela je Italija. Njom su se krvavom šetnjom prošetali Alarich, Atila, Odoakar, Teoderik, Genzerik, Totila, a za njim razni gotski kraljevi, dapače i same bizantinske vojske, pa napokon Longobardi. Kod ovih posljednjih na vrhuncu je žudnja za rušenjem svega, što su prvašnji vjekovi digli. Kroničar Fredegar donosi ove rieči, koje jedna longobardska majka upravlja svome sinu kralju: »Hoćeš li nešto novo učiniti i steći glasovito ime, poruši sve što su drugi sagradili i pobij sav narod, koji si slomio, jer ne možeš dići ljepšu zgradu od svojh predšastnika niti ćeš što veće učiniti, čime bi digao ime.« (Fredegarii Chronicon l. II. cap. 60.).[31]

Talijanski fašistički povjestničar Salvatorelli tvrdi, da je Italija nemilo nastradala za samoga gotskog rata (da se ne spominju ostali), koji je trajao dvadeset godina (335.—355.), a nije drugo bio nego pljačka i rušenje bilo sa strane Gota bilo sa strane »oslobooditelja« Bizantinaca. On te osloboditelje spominje sa sarkazmom, jer su bili jednako neprijatelji Italiji kao i Goti. Italiju tada haraju Goti, Bizantinci, Burgundi, Franci i Alemani. Prokopije bilježi, da je u ratovima s Vandalima u Africi palo pet milijuna ljudi, a u ratu s Gotima u Italiji još i više. Salvatorelli kaže, da bi to značilo podpuno uništenje italskoga pučanstva, i drži da Prokopije pretjeruje, ali ipak priznaje, da je bez dvojbe šesto stoljeće doba najtežeg poništenja Italije.[32]

Šta je uobće moglo ostati čitavo iza ovih ratnih pohoda i strašnih nevolja? Ništa.

Uzme li se u obzir priljev barbarskih naroda u Italiju i nestanak staroga pučanstva, koje je ionako bilo zamućeno novim elementom već u 3. i 4. stoljeću, može se slobodno uztvrditi, da je za seobe naroda u Italiji kao i u drugim pokrajinama carstva rimsko pučanstvo zatrto, a da je novi rod, ne više rimski nego romanski, nastao od raznih došljaka, koji su s kršćanstvom poprimili i rimsko-kršćansku kulturu i njezin jezik izkvarivši ga svojim izgovorom i neshvaćanjem njegove gramatike i sintakse. Etnos rimski nestao je, izčeznuo, izgubivši se u tami vremena, kao što se izgubiše Sumerani, Babilonci, Hetiti, Egipćani i drugi stari narodi ugušivši se u svojoj dekadentnoj kulturi.

Što se je sačuvao jezik, ima se zahvaliti Crkvi. Kao što se sačuvao i sumerski ritualni jezik u Babilonaca, tako je Crkva poromanila Longobarde, ostatke Gota, pa napokon kasnije i Grke i Arape i konačno Normane na jugu Italije.

Posve je dakle neumjestna rieč, koja se je čula prije nekoliko godina u Italiji: »Šta bi bilo od kršćanstva, da nije bilo rimskoga carstva? Ostalo bi i zakržljalo kao mala sekta na Iztoku.« Ne, mora se okrenuti pitanje: »Šta bi bilo od Italije, da nije bilo kršćanstva?« Nestalo bi i latinskog jezika i imena, kako mu je nestalo traga u Britaniji, gdje su barbari iztriebili Rimljane i latinski jezik, prije nego se pokrstiše. To osjećaju i Salvian (De Gubernatione Dei) i sv. Augustin (De civitate Dei), kad traže uzrok propasti rimskoga carstva u tome, što se sviet odalečio od kršćanstva, od njegova morala i dogmatike.[33]

Povjestničari zauzimlju razna stanovišta, da protumače poviestna zbivanja, i znanost podnosi i poštuje njihova mišljenja — ali uz jednu iznimku. Zauzme li pisac (u našem slučaju Salvian i Augustin) kršćansko stanovište i gleda li na poviest »sub specie aeterni«, pod vidom vječnosti, toga pisca proglasuju nerealnim. A zar je realniji materialist, koji se ne obazire na ulogu duha u poviesti, od učenjaka, koji priznaje, da Vječna Providnost osobnoga Boga upravlja svietom? Zar je nerealno gledanje na poviestno zbivanje, kad se utvrdi, da udaljivanje od Božjega zakona ima za posljedicu katastrofe ljudskoga roda i da se to dade dokazati poviestnim činjenicama? Tko ima oči, može vidjeti.

II

Prilike u staroj Dalmaciji i Panoniji

Kad se u ovome članku govori o Dalmaciji, uzimlju se u obzir njezine granice za rimskoga carstva: Istarska Raša — Beograd — Skadar pa morem do Raše.

Svestrana dekadenca rimskoga svieta odrazila se je i na području, koje su kasnije, u 7. stoljeću, zaposjeli Hrvati. Ipak je opadanje polaganije u pokrajini. U doba, kad sv. Jeronim slika crnim bojama život u Rimu, živi u Solinu uzorni biskup[34] Hesihije, koji se dopisuje sa sv. Ivanom Hrisostomom, sa sv. Augustinom i s papom Zosimom. No u drugoj polovini šestoga stoljeća, kad su već porušeni mnogi gradovi u unutarnjosti Dalmacije i Panonije, listovi pape Grgura Velikoga odkrivaju nam slabost državne uprave, koja narivava nevriedne biskupe u solinskoj metropoliji. Ni sam papa ne može ništa razsipaču crkvenih dobara Natalisu i njegovu nasljedniku Maksimu kao ni Duvanjskome (Delminium) biskupu Malchusu. Od carskih činovnika progonjeni su čestiti crkveni ljudi, solinski đakon Honorat, zadarski biskup Sabian i epidaurski (Cavtat) Florentin. Kriza je pak još prije zahvatila politički i građanski život.

Kad su nastradali najsposobniji državnici i vojnici Zapada Stiliho i Aecije, Dalmatinac Marcelin pokušao je odciepiti svoju domovinu od gnjiloga carstva na Zapadu i učiniti je samostalnom. Njegova je osnova propala, kad ga snađe podmukla smrt u sicilskim vodama, gdje se je borio za carstvo protiv Vandala.

Nije bio bolje sreće ni njegov nećak Julije Nepot. On je god. 474. došao u Rim i detronizirao cara Glicerija te ga postavio biskupom u Solinu, no naskoro je i on pošao za njim u Solin. Barbar Gundobad bijaše postavio cara Glicerija, a drugi polubarbar Panonac Orest, negdašnji tajnik kralja Atile, a poslije vrhovni zapovjednik vojske, general konjaničtva (magister militum) cara Julija Nepota, protjera ovoga iz Rima i proglasi carem svoga sina, još djećaka, Romula Augustula.[35] Julije Nepot zakloni se u Solin i preživi propast zapadne pole rimskoga carstva (476.) pod udarcem Odoakra, no naskoro i on pade od ubojničke ruke svojih dvoranika Ovide i Viatora.

Poslije kratkoga gospodovanja Odoakrova okusiše Dalmacija i Panonija premoć gotsku. Već je spomenuto, kako Rimljanin nije u Italiji ravan Gotu, a tako je bilo i u Dalmaciji. Nije dopušten niti brak između Gota i Rimljanke.[36]

No uza svu jaku gotsku šaku očajne su prilike u unutarnjosti. gdje prevladavaju otimačine marve, ubojstva i krađe, dakle iste pojave kao i u Italiji. Kralj Teoderik šalje god. 507.—511. u Panoniju Fridibada, da učini kraj tim zločinima u kraju, koji pustoše razbojnici. U Panoniju Secundu — današnju Slavoniju — šalje isti kralj Koloseja, da uvede red, jer tamo prevladava poslije odlazka Gota krvna i osobna osveta. Teoderik potiče svoje podanike u svim krajevima: »Ne borite se jedan protiv drugoga, već protiv neprijatelja«. Te rieči pokazuju, kako su bile nesređene prilike u ovome području. I rudokopi su bili zatrpani za prošlih ratova, pa Teoderik nalaže svome namjestniku Simeoniju, da po Dalmaciji traži željeznu rudaču, te iztiče korist željeza, kojim se domovina brani, polje obrađuje, a također — eto barbarske ćudi — postiže, da onaj koji je bogat zlatom služi siromahu naoružanu željezom.

Narod se bunio protiv poreza, a Teoderik nametne još i neljudski jaram: dopusti svojim Gotima, da pljačkaju grobove, u kojima bi moglo biti zlata, što se običavalo stavljati zajedno s mrtvacima kao mila uspomena. Ni ljubav preko groba nije bila pošteđena!

Nastale su još teže neprilike i obća nesigurnost, kad je buknuo gotsko-bizantinski rat. U više navrata bjesnile su pomorske i kopnene bitke oko najvažnijeg dalmatinskoga grada Solina, koji je padao sad u gotske sad u bizantinske ruke. Jednako je stradala i Liburnija. Kad su Goti bili prisiljeni napustiti Dalmaciju i povući se u Italiju, onda je ova pokrajina bila prolazište i sabiralište bizantinskih četa, a stara je rieč: »Težko zemlji, kuda vojska prođe.«

Pustošenje i glad

Dok se rat vodio na morskoj obali, dotle je zaleđe nezaštićeno, pa su tamo u unutarnju Dalmaciju, Sriem i Panoniju nagrnuli barbari: Gepidi i Longobardi, grozno pustošeći sela i gradove, u kojima se potom javila kuga i glad. I same bizantinske čete nisu se mogle obskrbljivati hranom iz unutarnjosti, pa su se još tješnje prikupljale na morsku obalu, da dobavljaju hranu po moru. U ovako težkom položaju navalio je gotski kralj Totila na dalmatinsko primorje god. 548. i usredotočio svoje bojne snage pod Muikurom (danas Makar povrh Makarske) te opustošio ono primorje sve do Solina pobivši množtvo Rimljana.[37]

Dok je još trajao gotsko-bizantinski rat, stali su i Slaveni udarati na zemlje bizantinskoga carstva, pustošeći i ubijajući, gdje

su stigli. Tako su god. 549. prodrli sve do Rodopa i osvojivši trački grad Toper poubijali sve mužkarce, do 15.000 na broj, sve blago razgrabili, a žene i djecu odveli u roblje.[38] Godine 550. zaputili su se prema Tesalonici (Solunu), ali doznavši da ide na njih velika bizantinska vojska okrenu se u Dalmaciju. Kad je pak ta bizantinska vojska otišla u Italiju protiv Gota, Slaveni su po miloj volji harali Dalmaciju, koja je ostala bez obrane. Ponovno god. 551. Slaveni provališe u Ilirik, dakle i u Panoniju i u Dalmaciju, te »počiniše ondje strahotâ, koje se ne dadu izpričati, a rimska vojska nije ih smjela napasti, već ih je samo sliedila i napadala one, koji su zaostajali.« Slaveni su tako opljačkali zemlju, »da su sve putove napunili leševima i pošto su nakupili nebrojeno množtvo roblja i sve opljačkali, a da im se nitko nije opirao, vrate se kući sa svim plienom.[39]

Najstrašnija će biti provala Slavena u družtvu s Hunima, koji se tada (558.) posljednji put spominju. Bizantinski pisac Agatija kaže, da su tako postradali nekoji krajevi, da se nije u njima čuo ni lavež pasâ.[40] No tada je bila pošteđena Dalmacija, a valjda i Panonija.

Nevolje dostigoše vrhunac, kad najposlije udariše divlji Avari na granice carstva. Avarima je bio jedini cilj bezprimjerna pljačka. Tim više su bili pogibeljni, što su bili čisti nomadi i grozne ćudi. Kad su god. 567. pali pod Sirmij (Mitrovicu), sam biskup i građani molili su bizantinskog zapovjednika Bona, da izpuni zahtjeve avarskoga Magana, a sve od straha pred nečovječnom osvetom, koja im je prietila.

Depopulacija Dalmacije

Pred sam pak pad grada Sirmiuma stanovnici se razbježaše na sve strane. Nekoji doprieše do obale morske i skloniše se u Solin, koji nalazeći se na periferiji Dalmacije još nije bio u najbližoj pogibelji. U Solinu su se pronašla dva sarkofaga, koji spominju sriemske prebjege. Jedan je male Dominike, o kojoj nadgrobni nadpis kaže: »Mjesto pokopanja djevojčice Dominike, koja je dovedena iz Sirmija u Solin.«[41] Drugi je sarkofag opatice Ivanice s ovim nadpisom: »Ovdje počiva u miru sveta opatica Ivanica Sriemkinja, koja je živjela četrdeset godina. Odielila se od tiela na dan petka, četvrtoga dana Ida majskih, indikcije petnaeste«. Datum odgovara 12. svibnja 612.[42] To je posljednji datum grada Solina, jer je naskoro pao i taj grad.

Sirmij su još prije uzeli Avari (582.), nakon što se predadoše građani i vojska, izmučeni trogodišnjim podsjedanjem i bijeni glađu i svakom nevoljom. Pogodba je glasila, da »smiju izići iz grada svi stanovnici ne noseći sa sobom ništa od pokretne imovine, nego samo život i jedno odielo na sebi.« Grad je bila nemila oskudica i »građani su jeli i ono, što nije bilo za jelo« (cibis nefandis se sustentabant), pa su počeli kriviti rimsku vojsku za sve svoje jade.[43] Koliko je straha građanstvo prepatilo, svjedoči i grčki napis na opeci, koja se našla kod Mitrovice: »Gospode, pomozi gradu i odbij Avara i čuvaj rimsko carstvo i onoga, koji je to pisao. Amen.«[44]

Ni na primorju nisu već bili sigurni od neprijatelja. Germanske su čete oko god. 395. poharale okolicu Solina, a Solinjani, osjećajući da se drma rimsko carstvo, postaviše na grobištnoj bazilici u Manastirinama ovaj napis: »Bože naš, budi milostiv državi rimskoj« (Deus noster propitius esto rei publicae Romanae). I na dovratniku gradskih vrata neki vojnik ureza zaziv: »Kriste pomagaj!«

Snažno nam sve ove jade rimskih pokrajina u svoje doba opisa sv. Jeronim: »Već je dvadeset i više godina, da između Carigrada i Julskih Alpa dnevno teče rimska krv. Got, Sarmat, Kvod, Alan, Hun, Vandal i Markoman pustoši, pljačka i razara Skitiju, Traciju, Macedoniju, Dardaniju, Daciju, Tesaliju, Ahaju, Epir, Dalmaciju i sveukupne Panonije. Koliko je matrona, koliko Božjih djevica, koliko odličnih i plemenitih tjelesa palo žrtvom strasti ovih divljih životinja. Zarobljeni su biskupi, poubijano svećenstvo, nema više Božjega štovanja. Crkve leže u ruševinama, uz oltare Kristove privezani su konji, a moći mučeničke porazbacane: svagdje samo tuga i užas i množtvo slika smrti. Rimski sviet može se razpasti, ali se naša šija ne će saviti (pred Bogom).« Tako se tuži Jeronim na jade, ali i na nepokorni duh svojih suvremenika.[45]

A to je tek bio početak zala. Dok se rimstvo nalazi u posljednjim trzajima za obsjedanja Singidunuma (Beograd) i u gradu hara glad, Avari izpod grada odlaze u pljačku po Dalmaciji. Osvojili su neki grad Vankeis ili Valvis ili Valkis[46] i porušili do četrdeset kula po pokrajini, u kojima su bile rimske straže. U isti čas prodiru Slaveni u Istru zajedno s Avarima, te priete Solinu u Dalmaciji, kako se razabire iz pisma pape Grgura I. nadbiskupu solinskome Maksimu: »Radi Slavena, koji vam nemilo stoje za vratom, težko sam žalostan i zabrinut. Žalostan dieleći

s vama nevolje, a zabrinut što počeše kroz Istru već ulaziti u Italiju.« Papa se tuži na pogibelj od vanjskih neprijatelja i na nepravedne sudce, dakle na zlu upravu u državi, pa kuša jadno utješiti Maksima: »Ali nemojte se zbog toga ništa žalostiti, jer će gora vremena vidjeti, koji budu poslije nas živjeli.«

U istu (600.) godinu Pavao Đakon postavlja provalu Slavena, Avara, Longobarda u Istru.[47] Zemlja je bila podpuno opustošena od ognja i pljačke (universa ignibus et rapinis vastaverunt).[48]

Dok ovakvi bičevi šibaju Dalmaciju, traju onako raztrovane prilike u solinskoj crkvi, a i u građanskoj upravi, kako je već dosada spomenuto.

Toma Arciđakon, pisac 13. stoljeća, plastično nam slika kukavno stanje Solina pred sam pad. Toma se je služio starijim vrelima, pa ne obazirući se na stilsko ukrašivanje, možemo pokloniti punu vjeru njegovim riečima, u koje je sažeo taj opis: »Odia, rapine, usure, periuria et alia facinora totam inuaserant civitatem.« (Mržnja, grabež, lihva, kriva kletva i druga zlodjela vladahu gradom). U gradu su građani jedni protiv drugih bili divlji i smjeli, a izišavši protiv neprijatelja bili su kukavice i plašljivci.[49] Već opisane prilike u Italiji i na carskom dvoru jamče, da Toma ne pretjeruje.

Kao drugi gradovi tako je i Solin brzo i lako pao u ruke Avara. Čak nije ni bilo odpora. I Toma kaže, da se je sve naglo i nenadno odigralo; da nije bilo vremena ni posavjetovati se o obrani grada, već su građani glavom bez obzira pobjegli na otoke, a plašljiviji i dalje.[50] Slično dakle, kako pobjegoše iz Akvileje pred Atilom na lagune.

Svugdje dakle iste pojave, koje prate propadanje carstva: ćudoredno razsulo, kukavičluk i bieg. Da je Solin iznenada pao, daje slutiti i našašće oko stotinjak podpuno čitavih ćupova (amfora) u jednom podrumu, koji je bio naslonjen na gradske zidove s izvanjske strane. Da je duže trajalo obsiedanje, morao bi se porušiti podrum, a pogotovo bi se polupali ćupovi — a to se nije dogodilo. Kako je već spomenuto, posljednji datum s nadpisa opatice Ivanice u Solinu jest 12. V. 612., a drži se, da je Solin pao oko 614. godine.

Tim je činom završena tragedija rimstva na iztočnoj obali Jadrana. Ono je umrlo i pokopano je pod ruševinama posljednjeg grada na obali morskoj. Da to nije nikakva stilska figura, već zbiljska istina, svjedokom nam je car Konstantin Porfirogenet.

(10. stolj.), koji opisujući svršetak Solina veli: »*Avari pobiše sve građane i odtada zaposjedoše svu zemlju Dalmaciju i nastaniše se u njoj.* Jedino gradići uz more ne predadoše im se, već ostadoše uz Romeje (t. j. uz Bizantince), jer su mogli dobavljati hranu morem. Videći dakle Avari, da je zemlja vrlo liepa, nastaniše se u njoj.«[51] Car nabraja gradiće uz more: Kotor, Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar, Rab, Krk i Osor. Car u svojoj knjizi razlikuje Romane od Romeja. Romani su mu Rimljani, a Romeji Bizantinci. Rimljana je nestalo u Dalmaciji, kako nam svjedoče Porfirogenetove rieči iz 29. poglavlja: »Zauzeše slavni grad Solin i nastanivši se tu (u okolici) od onoga vremena počeše pljačkati Rimljane, koji su u polju, i uništiše one, koji su stanovali na uzvisitijim mjestima, i zauzeše njihova mjesta.« Dalje pripovieda car, da su Avari iztjerali Rimljane, »pa ostade pusta rimska zemlja.«[52]

Konstantin Porfirogenet nastavlja, kako su za cara Heraklija došli Hrvati u današnju domovinu i »poveljom ovoga cara Hrvati pograbivši oružje iztjeraše Avare iz onih mjesta i nastaniše se u onoj zemlji, koju i sada drže u vlasti.« »Jedno pleme Hrvata sa svojim narodom ostavivši (staru domovinu) dođe u Dalmaciju, gdje nađoše Avare da stanuju. Ratujući s njima nekoliko godina nadjačaše Hrvati i jedne Avare pogubiše, ostale prisiliše, da im se pokore. Od toga doba tu zemlju posjeduju Hrvati.«[53]

Razvoj je dakle događaja ovako tekao: Avari su iztriebili Rimljane — Hrvati iztriebili Avare — i odtada su Hrvati gospodari Dalmacije.

Posve je naravno, da je seoba naroda sa svim zlima, koja su je pratila, iztriebila predhrvatsko pučanstvo u Panoniji i Dalmaciji. To nam svjedoče toliki pisci, koji zabilježiše tek jedan dio ratnih pustošenja, gladi i pošasti, koje uništiše prvašnje stanovnike. Karakteristično je, da se na solinskim nadgrobnim napisima riedko nalazi ubilježeno, da je pokojnik živio više od 40 godina.[54] No pravo rekuć, to stanovničtvo nije ni bilo rimsko. To su bili Iliri, koji su u javnom životu primili latinski jezik, ali je veliko pitanje, jesu li izgubili svoj materinski u posebničkom životu. Ta i veliki polatinjeni Ilir sv. Jeronim u svojim poslanicama spominje neke ilirske rieči i kaže, da su to pučki izrazi.

Ti su dakle Rimljani bili samo *Romanofoni,* t. j. Iliri, koji su se služili rimskim jezikom. Tako nisu imali rimske sviesti, jer se ipak sjećahu svoga podrietla ilirskoga, a oslabila im ilirska sviest zbog davno izgubljene slobode, pa decimirani provalama raznih

naroda brzo se pretopiše u narod novih gospodara, Hrvata. Njihov se jezik ipak očuvao za rimske dominacije i u nazivlju gora, rieka i krajeva (toponomastika), a mnoga su ta imena kasnije i Hrvati prisvojili.[55]

Kolika je pustoš nastala i na samom primorju, dade se zaključiti po onim riečima Konstantina Porfirogeneta, kojima nabraja dalmatinske otoke. On kaže, da ih ima vrlo velik broj, ali su naseljeni samo Krk, Osor, Rab i Vrgada, a ostali su pusti i imaju »eremokastra«, t. j. gradove bez stanovnika. G r a d o v i u n u t a r n j o s t i p o s v e s u n a p u š t e n i i b e z s t a n o v n i k a.[56]

Hrvati

Kad su Hrvati zaposjeli zemlju, eto opata Martina iz Rima. Poslao ga je s novcem god. 642. papa Ivan IV. Dalmatinac, da odkupljuje zarobljene kršćane. Opat je skupio i kosti solinskih mučenika te ih zajedno sa sv. Maurom iz Poreča u Istri prenio u Rim.

Pokreti naroda prestadoše, Hrvati dođoše posljednji, ali najčvršćom nogom stupiše na ovu zemlju, i ona se stišala. Nastale su sređenije prilike, osobito zato, što Hrvati odmah u 7. stoljeću primiše kršćansku vjeru. I tako su se očuvali na onome istome teritoriju, gdje su prije njih toliki drugi narodi izčeznuli.

Hrvati su se održali, jer su donieli sa sobom pojam o državi koju su imali već za Karpatima. Bili su ratari, dakle sjedilački narod, koji ima duboko u srdcu usađenu ljubav za rođenu grudu. Zbog toga Hrvati, kad se već utvrdiše u novoj postojbini, ne mienjanju svoja sjedišta, kako su to činili prije njih u toj istoj zemlji Huni, Goti, Longobardi i Avari. Hrvati su stvorili *domovinu.* Pomogla je i prirodna odpornost i žilavost hrvatskoga naroda, i čuvala ga od odnarođivanja. Ta se narodna snaga očituje u začudnoj činjenici, da su Hrvati svojim jezikom prodrli i u isto bogoslužje zapadne Crkve, koja na tome polju nije trpjela drugoga jezika do latinskoga i u Južnoj Italiji grčkoga. Samo je Hrvat u tome stvorio iznimku sa svojom glagolicom; od svih drugih naroda, pa i jačih i brojnijih i kulturnijih, nije toga ni jedan više mogao postići.

Pred ovakvom prodornom snagom hrvatstva nije se moglo dugo držati niti ono pet šest gradova na obali i na otocima. Poznata je činjenica, *da se stanovničtvo grada izmieni odprilike kroz stog godina; staro izumre i obnovi se priljevom sa sela.* Hr-

vatska je dopirala sve do gradskih zidina, pa su posve naravno prodirali i u gradove, osobito odkad su oni došli u isti politički sklop s Hrvatima. I uspomena na Rim kao središte carstva izčeznula je vrlo rano u dalmatinskim gradovima; jedino ih je vezalo s Bizantom državno ustrojstvo. No već u 10. stoljeću dalmatinski gradovi padaju pod upravu kralja Tomislava, a svršetkom toga stoljeća Držislav je kralj Dalmacije i Hrvatske, kako svjedoči Toma Arciđakon.[57]

Etnički su se gradovi brzo pohrvatili. Ne smeta, što u njima u upravi vlada latinski jezik: to je diplomatski jezik srednjega vieka; njim se služe svi gradovi u Europi. Ti gradovi ljubomorno čuvaju svoju autonomiju; to rade i lombardijski i francuzki pa i njemački gradovi prema svojoj okolnoj gospodi.

Važno je, što pojave njihova života pokazuju, kako je hrvatstvo korak po korak osvajalo gradove. U sudbenim spisima, darovnicama, pogodbama, oporukama javlja se mjesto latinske vrlo rano hrvatska toponomastika. Što se prije zvalo Calametus, postalo je Trstenik; aqua foetida pretvorila se u Smrdećac, Sanctus Isidorus u Sućidar. Kojim jezikom govori puk tih gradova u 11. i 12. stoljeću, pokazuju imena i nadimci građana. Da se nadimak primi za oznaku ljudi, mora biti razumljiv većini pučanstva i proizteći iz te sredine. Imena dalmatinskih građana u 11. stoljeću (pa i u 10.) jesu: Dabro, Dobre, Dobronja (najviše u Zadru), Črne, Crnota, Črneha (poteže se ovo pleme u Splitu za dvjesta godina), Domčo (Split), Desa (Zadar, Trogir, Split), Draže (Split i Zadar), Držiha (Krk), Stana (Split), Cika (Zadar), Vitača (Trogir), Drago. Nadimci u Splitu: Platimira, Bušica, Neslani.[58] U jednom aktu iz godine 1086. u Splitu spominju se otac Miho Platimisa i njegov sin Maro Platimisa.

Seoba naroda srušila je veliko rimsko carstvo i u Italiji i u Dalmaciji. Na njegovim ruševinama u Italiji nije se mogla podići nova narodna država; u Dalmaciji Hrvati su je podigli i uzčuvali, a životni sok ona je primila iz zdrave hrvatske krvi. Dalmacija, stara — velika — Dalmacija, sa svojim panonskim glacisom na sjeveru, postala je glavni, središnji dio Hrvatske; mali njezini ostatci, oaze uz Jadran, koji sačuvaše ime Dalmacije, prisloniše se uz Hrvatsku; postadoše s njom istovjetno biće i kralj hrvatski prozva se »kralj Hrvatske i Dalmacije«. Ta mala Dalmacija, uporište hrvatske države, zavičaj njezinih knezova i kraljeva, razsadište njezine samoniklc kulture i gojilište čuvenih hrvatskih pomoraca, dobila je častni nadimak »kolievka hrvatstva«.

BILJEŽKE

[1] Nodilo: Rimski sviet na domaku propasti i varvari. Zagreb 1898. Str. 16.—17. — [2] Nodilo o. c. 17.—19. — [3] Nodilo o. c. 19.—21. — [4] Nodilo o. c. 28. — [5] Nodilo o. c. 193. — [6] Marković: Poslanice sv. Jeronima. — [7] Gabriele Pepe: Il medio evo barbarico d'Italia II. ed. Torino 1942. 28. — [8] Gabriele Pepe o. c. 29. — [9] Ammiani Marcelini: Rerum gestarum lib. XIV., c. I. § 7 (kod Pepe-a). — [10] Pepe o. c. 9. — [11] Nodilo: Historija srednjega vieka II. Zagreb 1900. str. 437. — [12] Nodilo: Rimski sviet 55. — [13] Nodilo: Historija 432. — [14] Kod Pepe-a o. c. 8, (Mon. Germ. Hist. A.s. III. pars prior). — [15] Salvatorelli: L'Italia medioevale, Milano, str. 32, 34. — [16] Nodilo: Rimski sviet 197. — [17] Nodilo: Rimski sviet 121. — [18] Tako se tumači po hetitskom jeziku (P. J. Gabrys: Parenté de langues hittite etc.). — [19] Pepe 10. — [20] Salvatorelli o. c. 28. — [21] Pepe: o. c. str. 23 i Ennodii: Vita Epiphanii M. G. 101. — [22] Pepe o. c. 20. — [23] Pepe o. c. 23, i 70. — [24] Nodilo: Historija sr. v. II. 436, 437. — De bello gothico lib. III. c. 21. — [25] Nodilo: Hist. sr. v. II. 175.—176., 178. — [26] Roberto Paribeni: Italia imperiale 644. — [27] Paribeni o. c. 466. — [28] Nodilo: Rimski sviet 56. op. — [29] Nodilo: Historija sr. v. III. 142. — [30] Pepe o. c. str. 21, 22, 23. — [31] Pepe o. c. str. 90. — [32] Salvatorelli o. c. 201. — [33] De civitate Dei XX., 5. — [34] Bulić-Bervaldi: Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak kronot. splj. nadb. etc. (Bogosl. smotra 1912. Zagreb). Šišić: Enchiridion 144—168. — [35] Salvatorelli o. c. 76. — [36] Šišić: Enchiridion str. 144—148. — [37] Šišić: o. c. 173. — [38] Šišić: o. c. 210. — [39] Prokopije: De bello gothico III. 40., IV. 25 (Šišić o. c. str. 211). — [40] Šišić o. c. 211. — [41] Bulić: Razvoj arheol. iztraživanja i nauka u Dalmaciji (Zbornik Matice Hrvatske o tisućoj god. hrv. kraljevstva, str. 198). — [42] Bulić o. c. str. 201., 230., 163. — [43] Menandri protectoris continuatio Agathiae c. 65 (Apud Rački: Doc. p. 233.). — [44] Šišić: Enchiridion. — [45] Poviest Bosne i Hercegovine knj. I., 160. Izdalo H.K.D. Napredak, Sarajevo 1942. — [46] Ne zna se pravo, gdje se je nalazio taj grad Vankeis, a i razni pisci različito pišu. Vidi Šišić: Poviest Hrvata za nar. vladara 255. op. 54.; Rački: Doc. 253.—254. — [47] Rački: Doc. 258 br. 53. — [48] Rački: Doc. 258 br. 52. — [49] Thomas Archidiaconus: Historia salonitana, digessit Rački: Zagrabiae 1894. str. 23, 24. — [50] Thomas Arch. o. c. 24. — [51] Constantini Porphirogeneti: De administrando imperio c. XXX. p. 143.—. (Apud Rački Doc. str. 269.—71.) — [52] Const. Porph. o. c. cap. XXXI. p. 49. Rački: Doc. 272. — [53] Const. Porph. o. c. cap. XXX. (Rački Doc. 271.). — [54] W. Gerber: Forschungen in Salona, veröffentlicht vom Oesterreichischen Archäologischen Institute I. Band. Wien-Hölder 1917. passim. — [55] Skok Petar napisao je više radova o tome. Popis vidi u Bulić: Razvoj 164. op. 345. Druge radove, osobito Truhelke i Thalloczy-a, vidi u Šišića Pov. Hrv. 73. op. 3. — [56] Rački: Doc. 404. — Šišić: Pov. Hrv. 445. — [57] Thomas. Arch. o. c. 38. — [58] Rački: Doc. passim.

ZLATNI GROB

U krilu zemlje, urušene davno,
odkrili kamen: ... za mraza i kiše
u ognju sinuv predstavi se slavno
Pod suncem Prvi ... To i ništa više.

Poniruć naglo, toka nepoznata,
probudio je nadgrobni taj govor
čudesnih misli šarolika jata,
i sve se splele u krvavi lovor.

Ni kosti jedne ne ostavi gole
sileni vladar bez premca i parca.
Na lopati tek zasja gruda smole.

U zlatu usmoljena gle komarca!
U sitnu je l' to crievu tračak krvi?
Tu zlatan vije viek Pod suncem Prvi.

STJEPKO TRONTL

BOŽJI PEČATI

U ono vrieme
stavi Gospod na svoju Tajnu
sedam pečata.
I reče čovjeku: Ne kidaj!

Jer ćeš umrieti.

A čovjek je slušao,
i živio je dane svoje bajne
s tajnom u tajni — i od tajne.

Onda,
u dan jedan siv i tmuran,
diže pognutu glavu;
i — misleći da je zagledao u daljini
na zamamnoj visini
novu stazu — pravu,
on se pokoleba.

Bogu se divi,
ali — čovječji hoće da živi.

Tajna ga muči,
I pod zabranu nerado se skuči.
Za razlog joj pita — —
Hoće da zna.

I stade čovjek da se buni,
Zabada nokte i prste
pod pečate čvrste
i u mrve ih truni.

Jače diše — slobodnije živi,
i svojoj se smjelosti divi!
Ničeg se ne žaca.
Pečat za pečatom kida i pod noge baca,
nogama trieska, očima bljeska
i rukama se žilavim razmahuje
junački.

Od čega da strahuje?

On — da biedno bliedi i od strave siedi,
kao da pod pečatom zadnjim leži zmija?
Kao da čovjeka može ugrizti
Istina! — — —
— —

*

Trgao sam tako Pečate božje i ja.
—

Sve do posljednjega.

Da skinem i njega?

Ne ću.

Posljednji pečat ne ću da skinem,
Jer ne ću da ginem.

Tajnu u srdcu hoću da nosim,
s tajnom u srdcu hoću da živim
do posljednjeg kročaja.

Jer bih zaista umro od užasa i očaja,
da pod pečatom zadnjim ne nađem ništa ...

ANTE DUKIĆ

PREOBRAŽENJE

Digni krila, toplo povjetarce,
A ti, zemljo, razklopi njedarce,
Iz sjemenka svud da nikne cvieće,
I ukrasi novo pramaljeće.

Biele magle noću prosuzite,
Suzicama grude nakvasite,
Da se stvori meka posteljica
Kud će nicat željena pšenica.

Dašak vjetra gole krošnje njiše,
Šuma pupa, polako uzdiše —
Zar je boli, kad joj puplje puca
Pod dodirom pomlađena sunca?

Ako boli, bôli će nestati,
Čim ljepotom sva će prosinuti,
Kad joj granje raznolikim listom
Bog će svojim izšarati kistom.

Još s dalekih kad se vrati strana
Pjevača joj družba izabrana:
Zbor slavulja, da svojim pjesmama
Slavi Onog, što vlada zviezdama,

Tad i čovjek kad u šumu zađe,
U njoj neka Svemogućeg nađe —
U tom hramu Božjeg veličanstva
Nek se sjeti svojega poslanstva,

Te ko čovjek, ne ko divlje zvieri,
Božjim putem život svoj usmjeri,
Pa će mir i zadovoljstvo naći,
U ljubavi k istokrvnoj braći!

MARIJA KUMIČIĆ

HAMID DIZDAR, SARAJEVO

ŠLJIVIK NAD MILJACKOM

1.

S prvim sjenkama noći, još dok su se nazirali obronci mrkog Trebevića u sivim izmaglicama povečerja, obvijeni i stopljeni ugarenim nebom i oblačinama, javljala se svako veče njegova tamna prilika na uličicama stare sarajevske čaršije. Krupan, širokih leđa, uviek neizspavan i mučaljiv, s podbuhlim zakrvavljenim očima i nečim težkim u hodu i pogledu, odbijao je ljude od sebe. Bilo je u njemu nečeg hladnog i šutljivog; nečega što je valjda i njegovo čudno zanimanje donosilo sa sobom, pa je, gegajući se, ravnomjerno udarao svojim podkovanim opancima o tvrdu kaldrmu šireći kroz potamnjele sokake strah i tajanstvenost.

Jeste li ikada kasno u noći prolazili kojom sarajevskom ulicom? Jeste li ikada, osobito za podmuklih, kišnih noći, u kojima se gusti mrak liepi za ćerčiva prozora i kanate zamrlih ćepenaka, što preko dana žive čudnim životom i razkošnim bojama, primietili, da vas najednom iza nekog ugla prošinu nečije oštre orlovske oči? Čini vam se, da vas gledaju s nekim nepovjerenjem, izazivački, kao da izpituju svaku vašu kretnju i kao da bi htjele jasno prodrieti u vas i nazrieti svaku vašu namjeru. Poslije vam se učini, da se netko tajanstven i nevidljiv šunja iza vaših leđa mačijim koracima, prati vas u stopu. I tada, usred grada, negdje u Saračima, Kundurdžiluku ili u bilo kojoj uličici u spletu stiešnjenih sokačića oko Baščaršije, zaokupi vas nenadno strah, i vi, kao izvan sebe, počnete bježati tražeći blizinu kakvog slučajnog prolaznika ili svietlo uličnog fenjera, koje slabašno svjetluca u rumeno-žutim cvjetovima.

A da ste se slučajno okrenuli i bez straha prišli čudovištu skrivenom u debele sjenke uličnih magaza i streha, primietili biste odmah okoprčna starca, koji, skoro nevidljiv, poteže težke katance na starinskim ćepencima, tegli demire na magaznim prozorčićima i okušava, s neobičnom pažnjom i mirom, jesu li sve brave zabravljene i svi dućani zaključani. Njegove ruke opipavaju svaku vratnicu, svaki izlog, zabodu se kao šiljci u naslage robe prekrivene vrećama i ceradama pred dućanima, iz kojih zaudaraju mirisi voća, povrća, smetlja i svega onoga, što ljudi ostavljaju u kutovima sokaka, lieni da sve počiste, smetu i odnesu.

Da ste mu se malo bliže prikučili i zagledali mu se u oči, u široka leđa, zapazili biste svakako, da je to on, Bećir Aščerić, pasvandžija (noćobdija) i čuvar sarajevske čaršije.

Kad bi se osvjedočio, da je dućan zaključan i siguran od hrsuza, barem do njegova nova dolazka, starac bi, šljapčući debelim opančinama po blatu, prilazio novom dućanu, drugom, trećem, desetom... I sve tako redom, s kraja na kraj ulice, dok ne bi obišao cielo svoje područje, opasavši tako nekoliko ulica jednim dugim pojasom sigurnosti. Opipavao je on sve dućane s nekom zebnjom i nemirom, kao što uzoran čoban opipava svoje ovce i mjeri im vriednost.

Poslije toga, sa stanovitim olakšanjem u duši, pun nekog tihog rahatluka, starac se izvlačio iz zasjenjenih skrovišta i, prilazeći razkršću gdje se završava njegov poslovni rajon, vikao u noć:

— Ohooj, Omeragaaaa! Ohooj!

Do malo se, kao da je iznikao iz zemlje, javljao i Omeraga. Nizak rastom, ali širok i uvaljan kao bure, s nekakvom sabljetinom i samokresom o pasu. Pohabana odiela, koje se završavalo zelenim turbanom na glavi, ukazivao se u veoma čudnu liku.

— Evo me, evo me, Bećire... Merhaba ti!

— Merhaba!

— Jesi li se umorio? Je l' sve u redu, hasul?

— Sve, vala, šućur dragom Allahu.

— I kod menekarce. Ni drugi se nisu javljali slabim haberima. Znači, sve je u redu i kako valja... Dobro je... Mogli bi na kahvu...

Ibrina kavanica, mala bosanska daščara u jednoj čikmici što se mlohavo sliepila uz Sarače, za nekim zidom, otvorena je i po noći. Nizka tavanica, počadila, spustila se do nad same glave. Iako su preko ljeta i za toplijih dana vrata uviek širom otvorena, prostorija je uviek tamna i zadimljena. Jedini prozorčić, koji se vrlo riedko otvara, gleda u staro groblje, pa posjetioci kavane napasaju oči na komadiću ozelenjele trave, s nekoliko kamenih nišana, preko kojih su razsute dvie, tri pregršti sunca.

Iste osobe zalaze ovamo po deset, dvadeset i trideset godina. Možda i više. Tu se najviše viđaju čistači ulica, krpedžije cipela, opančari i nanuldžije, kazandžije, kožarski šegrti, kalfice i još desetak osoba, kojih se kutak u kavani zna već desetcima godina. Zna se čak i vrieme kada dolaze i sjede pojedini esnafi (cehovi) i kakve razgovore vode. Moglo bi se mirne duše reći, da su skoro uviek i njihove rieči iste, uviek jednake, kratke, tihe i jednolične. O kiši i sniegu, o beharima i mrtvacima. Kroz ove svakodnevne

razgovore provijava izraz biede i nevolje, koja se ocrtava i na svim osobama Ibrine kavane. Kako dolazi koja godina, i njihova su lica sve bljeđa, a ramena pogurenija. Ako se dogodi pa netko jednom ne stigne da sjedne na svoje mjesto i u vrieme, kad se zna da treba doći, stvar je odmah jasna.

— Umro Mešan fenjerdžija — reknu.

— Allah rahmetile... Bio je dobar i pošten čo'jek. I jes' se, br'te, biva, dosta napatio...

I ništa više.

Bećir, Omeraga i nekoliko njihovih drugova, pasvandžije, noćni su gosti Ibrine kavanice. Bahnu oni tako po desetak puta preko noći na vrata kavanice, u svojim starinskim odielima i oružju, po kojem bi ih čovjek prije ubrojio u srednjevjekovne ljute janjičare i kavgadžije nego u današnju mirnu i poštenu čeljad zaspaloga šehera, zauzmu svoja mjesta, pošute, dok ne izpiju mrkušu, ili zametnu uobičajene razgovore. Poslije desetak dvadeset časaka odu. Njihova mjesta na sećiji ostanu prazna, a bat njihovih koračaja proguta noć iza prvog ugla.

Iza njih se opet začuje teglenje i lupa katanaca, kuckanje zahrđalih sabljetina o kaldrmu i izpitivačko svjetlucanje njihovih očiju u mraku streha i ćepenaka.

2.

Koliko god se činio strašan u mraku, Hadži Bećir Aščerić je bio dobar i pitom čovjek. Izvan svoga posla, kad nije strepio nad sigurnošću tuđe imovine, koja mu je bivala svake noći povjerena na čuvanje, on je bio neobično krotak, miran kao jagnje. Oči su mu bile uviek pomalo mutne i neizspavane, ali dobre i povjerljive. Tih i milostiv, on je svaku stvar gledao s nekom pažnjom i ljubavlju, s kojom djeca gledaju svoje igračke. Uviek ozbiljan i šutljiv, s osmiehom, koji mu je uokvirivao zamršenu siedu bradu, bio je vazda prepušten sam sebi: još od djetinjstva mu se na glavu sručile brige i nevolje, pa ga, evo, prate u stopu sve do današnjih dana. Sreća mu nije nikad bila sklona, a to što mu se navrh komatinske strane, nad Bistrikom, bieli liepa i čista kuća i što mnogi gledaju u nju kao u neko čudo, i to ima zahvaliti starim dobrim vremenima i svome rahmetli otcu, Junuzagi. On mu je ostavio kuću i namješće i, što je za njega najvažnije, liepi šljivik oko kuće.

Ovaj šljivik je Hadži Bećiru bio najveća radost. Živio je za njega. S proljeća se rumenio, pun behara i mirisa, kao razcvjetala kita cvieća. Ljeta su ga pretvarala u zelenu široku dolamu raza-

strtu po briegu, a jeseni, žute i crvenkaste, pune bakrenih boja i zreline, davale su šiljiviku izgled prezreloga grozda, sočna i sladka. Jutra u šljiviku, među stablima, kroz koja bliešti krvavo zlato sunčane svjetlosti i cakli se u kapima rose, titra na rubovima lišća, između granja, držala su Hadži Bećira u snazi i zdravlju uzprkos njegovim poodmaklim godinama. Ona su mu davala život i sokove, kriepila ga poslije tegobnih noći probdjevenih na poslu. Jedino su mu zime bile tužne i prazne. Tada je šljivik izgledao pust, kao da su ga opljačkali.

— Da mi nije šljivika i Safe, davno bi me nestalo — govorio je starac često.

Osim kćerke Safe nije više nikog ni imao. Davno, davno, još prije prvog velikog rata, baš kad se bio zamomčuljio i osjetio da bi, imajući, kako se ono kaže, otca pod glavom, mogao biti sretan, stiže ga prva velika nesreća: jedne noći, kad je susnježica kaljala sarajevske ulice, pogibe mu otac. Uhvaćen na djelu, neki lopov, baš kad je htio obiti i opljačkati jednu sarafsku radionicu, poteže samokres i opali. Radionica je bila spašena, ali on ostade bez otca. Da on i majka mu ne ostanu bez hljeba, dadoše mu otčev posao. Tako on započe ondje, gdje mu je otac prestao. A ovaj početak, na tragovima otčeve krvi, nije bio ni lak ni ugodan. Navlastito je to bilo težko prvih dana, kad je svake noći, po najvećem mraku, u svako doba morao obilaziti i radionicu, pred kojom mu je otac izgubio život i gdje mu se činilo da još mirišu tragovi njegove krvi.

Radio je i pokraj svega toga, s voljom i predanošću, tako da je ubrzo kod svih građana stekao podpuno povjerenje. E, kako je to nekad išlo liepo! Sviet bio pošten i obrazli, šta li. Sjeća se on toga počesto. Od svake kuće i od svakog dućana dobivao je mjesečno po liepu svoticu, a kad bi došao Bajram ili koji drugi praznik, onda su mu davali i posebne nagrade. A od obćine mu se znala stalna plaća za svaki mjesec. Mrvica ovdje, mrvica ondje, parica ovdje, parica ondje, pa se dosta nakupi. Hadži Bećir je mogao slobodno od svojih prihoda odvojiti svakog mjeseca jedan mali dio, tako da je jedne godine, davno, krenuo na dalek put: u Arabiju. Postao je hadžija, Ovo ga je sasvim iztrošilo i bacilo u mali dug, ali je i to nekako predeverao. Nije nikad požalio, što se odlučio na ovaj veliki korak. Osobito mu je bila sretna stara majka, koja, od puste radosti, malo iza toga umrije... Ratovi su dolazili kao napast i pokora za sve ljude. U vrieme prvog velikog rata, dva još nedorasla mladića uvukoše se jedne noći u njegovu kuću i izvršiše težak zločin: zaklaše mu ženu. Mislili su,

da će naći zlata i novaca, ali se nisu ošićarili. Sami su to priznali, na suđenju. Ovo se dogodilo, dok je on, uz razne opasnosti, čuvao tuđe imetke i dobra.

— Deverli sam ti ja glave — znao je često reći stari pasvandžija.

Ali i pokraj toga nije se mnogo tužio na sudbinu i život. Dovoljno je bilo, da se približi svome šljiviku i svojoj Safi, koja je iza majke ostala u bešici, pa da se razvedri i zaboravi sve.

— Opoganio se sviet, br'te, pa to ti je — jadaju se pasvandžije.

— Došlo čemerno i kukavno vrieme. Jedva se nosi goli život — započinjao je Meho Bublin izpijajući svoj lipov čaj na sećiji Ibrine kavanice.

— Ne daju nam ni ono, što nam pripada — nadopunjavao bi ga Hasan Hribac-Bajraktarević.

— Jah, izkvario se sviet. Okreće se dunjaluk — složili bi se i ostali noćobdije i započinjali kratke razgovore o mukama i belajima, koje nisu poznavali njihovi otčevi.

— Najgore mi je ono o prvom... Dođem ja, rije'čemo u dućan i kažem: »Jenji aj mubarekolsun!« Tako su nam i otčevi govorili i svuda bili liepo dočekivani — priča Omeraga. — Svuda su ih dočekivali rahat srdca i s veselim poklicima: »Allahrazolla, bujrum, bujrum, brate rođeni. Hajde, da popijemo dvicu...« Danas kad na prvog dođem po svoju zaradu, e, dina mi, kô da sam svakom otca zaklo. Prođe me, vala, volja i za onom crkavicom, što mi je dade...

— I svak te gleda nekako prezirno, sažaljivo, kô da si, ne daj Bože, došo da prosiš... Turi ti nekoliko dinara u šaku, kô da si, vallahi, došo da tražiš sadaku, milostinju... I ne pogleda te čestito!...

— Eto, meni — javlja se na kraju i Hadži Bećir stidljivo — ona dvojica braće na ćošku Predimareta i Ferhadije, još ne će priznati muke... Dva puna mjeseca nisu mi ništa dali... A bogati ljudi...

— Pa što ne išteš? — ljute se svi. — Išti, svoje tražiš! Da tebe ne bi, tu neke godine, odnieli bi mu hrsuzi pô dućana robe...

Hadži Bećir slieže ramenima i nehajno odmahuje rukom:

— Ne ću, vala... Eto hin tamo... Kako oni meni, tako će i njima Bog... Jah, drugčije je, efendum, bilo birvaktile, a drugčije sad...

3.

Svaki Ramazan donese ljudima mnogo veselja i zabave. S prvim mracima, pred sam akšam, zasvietle kandilji na visokim minaretima i zamirišu sokacima pečeni samuni posuti čurekotom. U kućama klepću sinije, pune su sofre. Poslije iftara, kad ljudi dođu sebi, kad se malo oporave od duga posta, počinje noćni život, šaren i živ. Sve vrije: kavane prepune mlađarije i starijih, ihtijari se izsjeđavaju po džamijskim sofama, a tekije, sa svojim tajanstvenim prostorijama i rekvizitama, dobiju pun značaj. Pod prozorima stoje momci u sladkoj ljubavnoj omamljenosti, a pjesme, široke i tople, niču na svakom koraku. Dan se pretvori u noć, a noći postaju kao dani: u njima se radi, ašikuje, veseli, obilazi rodbina.

Ramazanski mjesec je svima pasvandžijama najmiliji dio godine. U tim noćima ne bije ih čamotinja i osama; sretaju se s ahbabima i znancima skoro do jutra, do pucnja topa, koji ozgor sa Žute Tabije objavljuje svako jutro početak posta. U stara vremena pasvandžije su uz Ramazan imali jednu dužnost više: budili su zaspalu mahalu. Obilazili su sokacima da, za svaku sigurnost, protresu sakupljene buljuke mraka po avlijama i razbude domaćice, ako je koju prevario san. Treba ranije osigurati ukućanima »ručak«, s kojim se započinje post. Težko onom tko prespe ili se ne probudi na ove pozive. Valja mu cieli dan ostati gladan i žedan. Pasvandžije su nosili velike bubnjeve i, mlateći štapom po razpetoj koži, pjevali:

Ustaj, Hatka,
loži vatru
peri tavu
peci halvu

peri ruke
da ti sutra
nije muke.

Udarci bubnja odjekivali su tupo kroz mrak. Djevojke i momci težka srdca su ostavljali kapidžike, a hanume su, trljajući oči i raztjerujući san, probirale najljepše komade baklave, halve, mesa i drugih đakonija i davale vriednim noćobdijama. To je bio običaj.

Davno su nestali takvi Ramazani. Oni su se zadržali još samo u sjećanjima starijih. Ovi novi što dolaze, izpadaju nekako sve teži i beterniji. Ljude stisla neimaština, neradica i brige, pa ih to sve steže i davi, baca ih iz nevolje u nevolju kao da su slamke. Nikad sastaviti dva dobra. Ove godine se pogotovu navuklo nad ljude i sudbine nešto težko i neizlječivo, kao mora, pa pritište i

muči, mrvi kosti. Poslovi svuda stali. Ljudi se gledaju preplašeno, u nekom strahu i strepnji. Rat bjesni na sve strane, golem i krvav, jači i okrutniji od svih dosadašnjih. Grđi, kažu, i od prošlog velikog rata, koji se i poslije dvadesetak godina nije još zaboravio. Još nisu zacielila ucviljena srdca, zarasle rane, niti su ljudi osjetili blagodati mira i blagostanja.

Jednoga dana zauze vojska Hadži Bećirov šljivik.

— Ovo je najpogodnije mjesto za obranu grada od napadaja iz zraka — reče mu neki častnik, zapovjednik protuzrakoplovne bitnice.

I vojnici se smjestiše u šljiviku. Razkopaše najljepši dio bostana, napraviše široku, a ne duboku jamu, sasjekoše nekoliko grana i to sve, s granjem, zemljom i parmacima, nabacaše oko jame. A u nju smjestiše veliki top. Rekoše, da tako mora biti. Naredila »komanda armije«.

Tako započe tragedija Hadži Bećira Aščerića. Toga dana ga nešto sape u grudima, stište ga nešto oko srdca i on duboko uzdahnu. Ne reče ništa, ali osjeti težak bol u duši. Osjećao je, da to nije tako moralo biti. Ljudi su mu redovno oduzimali sve radosti, pa su sada došli i po tu, jedinu, koju je imao. Nikad ga život nije obasipao darovima, a sada mu odtrgoše i ugrabiše i to što je najviše volio.

Padale su ljetne noći nad grad kao radostni osmiesi, široki, bogati. Šljivici su dozrievali po okolnim stranama. Sunce je zlatilo brda, prebojavalo voćnjake, oblačeći ih u žuta i rumenkasta ruha. Lahor je nanosio hiljade pčela i leptirova na grane. Bašče pune akšamlučara, iako se pjesma sve manje čula. Izpijala se »ljuta« krvnički i mahnito, samo da se brige skinu s vrata i da se, za čas, zaboravi na sve. Ratne grozote, saznavane iz novina i radio emisija, prietile su svakog časa da prejašu granicu i da se strmoglave i stropoštaju i na naše kasabe i gradove. Sve je bilo u obezglavljenom strahu i groznici.

Šljivik je pretvoren u logorište. Prolazili vojnici kroz njega kao preko carske džade, gazili travu i trgali zeleno voće, kao razpuštena djećurlija. Mahala je prosvjedovala uzalud. Nije se ništa izmienilo. »Zar baš nigdje ne nađoše pogodnijeg mjesta za taj vražji top?« pitali su se komšije u čudu. Ako dođe do rata, ciela će mahala i golemi sibjan u njoj stradati. Neprijatelj će, jasno je, najprije gađati mjesto gdje je skriven top. Otići će cieli kraj, sa svim ljudima i kućama, u perišan, u prah. I ljudi će morati bježati

iz kuća, ako žele spasiti živu glavu, tražit će zakloništa u brdima, u grmlju, u blatu, koje će im se liepiti za tiela i ulaziti u kosti.

— Nije dobro! Bit će svašta — mrmljao je Hadži Bećir zaprepašteno i, nemoćan, prepušten sam sebi, gužvao siedu bradu.

Jednoga dana, međutim, dođe nova naredba: treba sasjeći cieli šljivik! Vojska je našla, da stabla i grale smetaju vojnicima, da s ovog izturenog položaja, koji se nadnio nad cieli grad kao lastavičje gniezdo, mogu vršiti povjerenu im dužnost. Potrebno je pred sobom imati širok prostor, čistinu i nebo, široko, pusto. Na taj način će se, ako se nad gradom pojavi još iz daljine neprijateljski zrakoplov, moći odmah gledati i uzeti na nišan. To je važno, jer su dolje, odmah izpod briega, važni objekti: vezirski Konak u kome stoluje ban, vojarna, u kojoj je smještena »armijska komanda« i divizijska oblast, a malo dalje, kuće, ljudi, djeca, cieli grad...

Iako mora biti naspavan i odmoren, da preko noći čuva tuđe imetke, starac cieli dan nije oka stisnuo. Vidio je svojim očima kroz odškrinut kanat na prozoru, kako se je prvi udarac sjekire zabio krvnički u još sočno meso stare, debele kruške. To je bilo najviše i najšire stablo u cielom ovom kraju. Nadvisivalo je sva druga stabla svojom plodnom krošnjom, i sve kuće, pa se ponosno izdizalo do nad šerefe same mahalske džamije, takmičeći se s njom ljepotom i vitkošću. Odjeknuo je taj udarac muklo, bolno, i zabio se starcu duboko u srdce. On je jauknuo utučeno, riknuo navukavši duboko na glavu debeli jorgan. Prevrtao se i mučio cieli dan na dušeku, trzao se kao ubodenik, buncao kao u snu. Htio nekoliko puta iztrčati iz kuće, da se buni, da viče, galami ili da, iznemogao i ubijen, podmetne svoje krhko tielo pod nemilosrdne udarce sjekire, da i njega obore, razčejreče, utuku. Barem to sve ne bi morao slušati i gledati.

— Nemoj babo, umiri se — plakala je nad njim njegova Safa.

Ali je bilo uzaludno njezino nastojanje, da ga utješi. Znala je ona i predobro, šta je za njega značio ovaj šljivik i šta mu je njegovim obaranjem oduzeto.

Tek pred veče zastali su udarci sjekire i cviljenje zmijskih pila. Starac je još malo pošutio, a onda se, shrvan i utučen, podigao iz postelje. Uzeo je avdest, klanjao akšam namaz i, naoko miran, napustio kuću.

Tiho je ušao u bašču. Uzplahireno je gledao na sve strane, kao da se boji onoga, što će ugledati. Svuda je bila pustoš. Stabla su ležala kao povaljeni divovi, kao raztrgani udovi. Ogromne

grane izpreplele se međusobno, sljubile se i ostale tako u nemoćnom zagrljaju, na zemlji. Nekoliko kržljivih, skromnih višanja ostalo u okrajcima, kao da su se sklonile u strahu pred surovošću ljudskih ruku. Ne će se više odmarati ptice u krošnjama stabala. Ne će više vjetrovi češljati kose gordih jasenova, koji su, kao ponosni vitezovi, stajali neumorno na ulazu u šljivik, kao da čuvaju stražu. Nema ih više, a bili su puni ponosa i samopouzdanja! A brojna stabla modrih šljiva...

Vojnici su poznavali čudnog starca. Znali su, da je škrt na riečima, malo se smije. Ali ga nisu nikad prije toga vidjeli takvog. Ušao je u šljivik kao sjena. Stajao je jedno vrieme, obezznanjen. Mrak je obmotavao okolne bašče. Učinilo mu se odjednom, da je i on kao taj mrak: prazan, bezkonačno sâm, sâm. I kao da mu je netko izčupao jednom divljačkom ručetinom cielu unutrašnjost. Strese se naglo od ove misli, hladne i duboke, pa kao da posrnu.

Vojnici su ga pozdravljali, ali on kao da ih nije vidio. Nije se ni na koga okretao. Čak ga nije prenuo ni pozdrav mladog i ljubeznog vojnika Hajdara, koji mu je nazvao selam, a s kojim je starac prije ponekad vodio duge razgovore. Za njega je, izgleda, postojao samo jedan sviet: sviet sjena, sviet mrtvih stabala, sviet neutješne žalosti. Klecajući nogama, popostajao je kraj svakog stabla, u niemoj šutnji, pritajen. Izgledalo je, kao da se moli dragom Allahu zbog pokolja nevinih.

Hajdar je zapazio, kako se u očima starca, koje su na čas izgledale avetinjski puste, cakle suze.

4.

Jesen je zakliktala nad šeherom. Cieli grad, s kućama i ulicama, kroz koje se, kao omamljena zmija, provlačila uzmućena Miljacka, postajao je nejasna siva mrlja.

Šljive su sasvim dozrele, pa su ih počeli čepati za bestilje i rakije. Noći su nemirno pljuštale nad Širokačom, a u avlijama i baščama pekli se bestilji. Vatre su plamsale pomamno. Na njima su se garili veliki bakreni kazani. A u kazanima se miešale prezrele šljive, jedre i sladke. Čugelj je veselo udarao o zidove bakrenih kazana i zabadao se u vreli šogolj. Što ga više miešaš, on je sve gušći i slađi. Momci i djevojke se natječu, tko će dulje izdržati uz kazan, tko će se više nositi s oteščalim čugeljom.

Mahala živi. Samo je u kuću Hadži Bećira Aščerića ušla tama. Izgledalo je, kao da je u kući sve pomrlo. Starac je po ciele dane

sjedio na minderluku i buljio u jednu točku na zidu. Za njega više nije postojao vanjski sviet. Još je jedina veza između života i njega bila njegova Safija. Ali se i ona u posljednje vrieme sve više odtuđivala od otca i prepuštala nečem drugom, nečem što ju je zanosilo i vodilo u nov i nepoznat sviet. Između njih dvoje stvarala se granica, nevidljiva ali jasna, koja je razdvajala smrt od života, bolest od ljubavi.

Čuo je starac, kako se u komšiluku peku bestilji. Čuo je žagor, mužke i ženske glasove, pisku djece i poneku pjesmu, muklu i kao prestrašenu. Šljive, šljive! Svuda su šljive u mahali, bestilji, samo njegove trunu u bašči, popadale po zemlji. Nisu htjeli pričekati ni da uzriju, ni da ih oberu, nego su se životinjski i bez srdca bacili na njih i smlavili mu cieli šljivik, potukli ga do nogu. Sad će njegova kuća ostati preko ciele zime bez hrane. A uviek, odkako pamti, u njegovoj kući, složen u mutvaku, crnio se je gust bestilj u zelenim zemljanim ćupovima. Njegovo diete, njegova Safija, bit će ga željna. Oči će joj biti gladne. Gladne.

Hadži Bećir nije nikada bio sustalica. U nastojanju da kuća ne bude prazna, on nije znao za umor. Preko noći je uviek bdio nad tuđom imovinom, a danju je radio po kući i u šljiviku, tako da mu je samo malo vremena preticalo za spavanje i odmor. Iz čaršije je uviek nosio po koji presječak drva, po dva tri zubatka siena. A kod kuće, kad nije spavao, vaviek je gnjirio u neki posao: djeljkao je štogod od drveta, podizao ogradu, šišao travu, čistio voćke, okopavao ih...

Sada se sve izmienilo. Mrgodan i tih, kao da je sve izvan njega mrtvo, uvučen u se, stalno je šutio. Tako nije ni primietio nagle promjene, koje su se zbivale s njegovom Safom. Po ciele noći ostajala je ona u sladkom šaputanju s mladim vojnikom Hajdarom. U njihovim srdcima zorila je ljubav, kojoj se nije moglo ništa suprotstaviti, pa čak ni ova težka Hadži Bećirova mučaljivost, a ni ratna oluja, koja se naslućivala u raznim pojavama i događajima, koji su dolazili. Ta ljubav je došla kao pomaman vir, iznenada. Safa joj se u početku opirala, borila se između sebe i otčeve utučenosti, ali su mladost i žar uzplamtjela srdca bili jači od svih prepreka i brana. Zbog toga se i sama začudila, s kakvim je mirom rekla jedne noći svome Hajdaru: Hoću.

Sve ostalo išlo je brzo i vrtoglavo. Hajdar je dobio dopust od svoga zapovjednika. Roditelje je predhodno obaviestio o svemu i jednoga dana, obavivši vjenčanje pred šeriatskim sudom, popeo

se sa Safijom na vlak. Sutradan, u njegovoj kući, u većoj kasabi bosanske ravnice, proslavljena je svatba.

Starca je o svemu obaviestio zapovjednik protuzrakoplovne bitnice, veseo momak, s nekoliko suhoparnih rečenica. Hadži Bećir opet nije ništa rekao; gledao je u vojnike kao u prikaze, a ruke su mu, zadrhtavši, pale niz suha bedra. Osjetio je, da je u njemu nešto prepuklo, jače nego ikad. Čelo mu je postalo hladno, s nekoliko kapljica znoja, a srdce, njegovo srdce, koje je voljelo sve ljude, cieli sviet, srdce, koje je praštalo i davalo sve od sebe samo da drugima bude dobro i liepo, ono kao da je najednom zatajilo i prestalo kucati.

Odveli su ga do kućnih vrata. Prekoračivši prag svoje sobe, hladne i puste, uhvatio se za grudi i srušio, kao smlaćen, na sećiju,

— Moje diete... Safija!... Sad su mi i tebe uzeli... — zašaptao je tiho, gledajući, kao uzet, priljuštenim pogledom u jedan frž na tavanici.

U bostanu sasječenog šljivika, u tišini kišne jesenje noći, čučali su vojnici uvučenih glava u prokisle kabanice. Kroz mrak su sablastno svjetlucale njihove lule.

A u razkopanoj zemlji ležao je protuzrakoplovni top, ukopan i hladan. Mrko je gledao u sumorno nebo i očekivao — rat.

TUMAČ NEKIH RIEČI:

ahbab = prijatelj; *akšam* = večer, večernja molitva; *akšamlučar* = čovjek koji svaku večer pije rakiju; *Allah rahmetile* = Pokoj mu vječni; *avdest* = pranje prije molitve; *bestilj* = pekmez, veselje kod pečenja pekmeza u većoj količini; *bešika* = kolievka; *beteran* = tegoban; *bivarktile* = nekad, u jedno vrieme; *bujrum* = izvoli; *čikma* = sliepa ulica; *čurekot* = vrsta sjemenke, koja se stavlja u kruh; *ćepenak* = dućanska vrata; *ćerčivo* = okvir za prozorsko staklo; *demir* = rešetka na prozoru; *deverli* = brižan, gone ga nevolje; *dunjaluk* = sviet, zemlja; *džada* = put, prolaz; *efendum* = gospodine; *haber* = viest, glas; *hanuma* = gospođa; *hasul* = u redu, na mjestu; *hin* = im; *hrsuz* = lopov; *iftar* = večera iza posta; *ihtijar* = starac; *kanati* = prozorska stakla; *kapidžik* = mala vrata, naročito na bašči; *merhaba* = pozdrav; *mrkuša* = crna kava; *mutvak* = kuhinja; *nišan* = nadgrobni spomenik, cilj; *obrazli* = čestit. pošten; *parmak* = daska na ogradi; *rahatluk* = zadovoljstvo, uživanje, *razčejrečiti* = razkinuti nešto u četvero; *sadaka* = milodar, milostinja, *samun* = kruh; *sećija* = sofa; *serbez* = slobodno, bez straha; *sibjan* = narod, djeca, ukućani; *šerefa* = gornji dio munare; *šućur Allahu* = hvala Bogu; *tekija* = muslimanski samostan.

Dr. ARTUR SCHNEIDER, ZAGREB

NAJSTARIJE SLIKE HRVATSKIH UTVRĐENIH GRADOVA U BOSNI

Hrvatski staleži, predstavnici ostataka Hrvatskoga kraljevstva, sakupljeni u svom saboru u gradu Steničnjaku kraj Perne dana 22. svibnja 1530., javljaju vrhovnom zemaljskom kapetanu Ivanu Kocijanu (Katzianeru) svoj zaključak, da su izabrali za svog poslanika i komesara odličnog plemića Gašpara Bartakovića, koji će u njihovo ime poći u državni sabor u Augsburgu, da pred carem Karlom V., kraljem Ferdinandom I. i ostalim kršćanskim knezovima ondje sakupljenim zatraže pomoć »ad eximia et ardua nostra negocia nunc exequenda«.[1] U svojoj okružnici od 21. siečnja 1530. iztiče car Karlo V., da će svrha državnog sabora u Augsburgu biti u prvom redu: »die Zwietrachten hinlegen, vergangene Irrsal unserem Seligmacher ergeben und einer jeglichen Opinion in Liebe und Gütigkeit hören, verstehen und erwägen, und also alle in einer Gemeinschaft, Kirche und Einigkeit leben«.[2] Poznato je, da je taj sabor iza trajanja od pet mjeseci 19. studenoga završio veoma neskladno. Sve ono, o čemu se u njemu imalo razpravljati (vjerski mir, turska opasnost i pitanje vladavine u Njemačkoj), ostalo je neriešeno. Pristaše nove vjere Lutherove nisu htjeli zajamčiti svoju djelotvornu pomoć protiv turske opasnosti, ako se prije konačno ne rieši njihovo pitanje. Zbog toga se i u saboru razpravljalo u prvom redu o vjerskim i teoložkim razmiricama, jer su i protestanti i papinski legat bili složni u tome, da je to pitanje najvažnije. Nije dakle čudo, da su se i mjerodavni katolički krugovi najžešće opirali zahtjevu kralja Ferdinanda, da se njihova dobra upotrebe za pomoć protiv Turske. Francuzka i Mletci, koji su potajno s Turcima šurovali, odklonili su carev poziv, da u zajednici s njim stanu odlučno na put turskim najezdama u Europu, koje su svakim danom bivale sve opasnije.[3]

Tako je i razumljivo ono mlako razpoloženje sabora u sjednici od 24. kolovoza, na dan sv. Bartolomeja, kad je »ex parte regnicolarum Croaciae« knez Vuk Frankapan Tržački pokazujući svoje u čestim okršajima s Turcima zadobivene a još nezacieljene rane izrekao svoj glasoviti govor, u kojemu je iztakao: »qualibus et quantis inenarrabilibus calamitatibus et periculis moeroribusque misera Croacia a tam diuturnis temporibus ab immanissimis crucis Christi hostibus incessanter torquctur et afficitur«. »Hrvati

Naslovni list »Itinerarija« B. Kuripešića (Augsburg 1531.) Na drvorezu Jörga Breu-a Mlađega prikazani su Nikola Jurišić i Josip Lamberg kao poslanici kralja Ferdinanda pred sultanom Sulejmanom u Carigradu 7. studenoga 1530.

su ne samo lišeni svojih baštinjenih dobara, nego i protjerani s domaćih ognjišta. Mnoge su Turci u njihovim domovina spalili, druge opet mačem okrutno smaknuli, mnoge u vječno robstvo i sužanjstvo odveli i poput krda na sajmovima prodavali kao roblje. Žene su odvajane od svojih muževa, djeca od svojih roditelja, žene i djevojke odlična roda obezčašćivane. Preživjeli samo znadu, koliko je bilo leleka i vapaja, koliko nedužno prolivene krvi, koliko nečuvenih strahota, a poput vezanih ovaca čekamo i mi svoju smrt. Sve smo to pretrpjeli i trpimo još i sada za vjeru Kristovu i za dužnu vjernost kršćanskim vladarima. Ima li na svietu još takva naroda, koji je, satrven od tako davnih vremena tolikim mukama, ostao postojan u svojoj vjeri? Mogao bi tko upitati: 'Zašto se niste borili za svoju domovinu i za svoju slobodu?' Na to mogu odgovoriti, da je Hrvatska već osamdeset godina neprestano pod oružjem, da nije prestajala prolievati krv, boriti se i gubiti ljude. Kadšto je pobjeđivala, ali je češće zbog daleko moćnijeg neprijatelja ljuto stradavala i bila gotovo ciela svladana. Zbog toga ne bi mogao nitko uztvrditi, da se nismo borili. Ali znajte, da mi to dalje više ne možemo podnieti. Ovo je naše posljednje traženje, naše posljednje naricanje, naš posljednji poziv. Promisli, care, kako ćeš Bogu položiti račun zbog propasti tolikih duša!«

U svom odgovoru (»extemporaria responsio«) odvraća rječiti, lukavi i domišljati markgrof brandenburžki knez izbornik Joakim predstavnicima Hrvatske (»Croatiae oratoribus«), da su car, kralj i sabornici »non absque moerore mentium atque cordium suorum« saznali za sve one strašne muke i nevolje, što ih Hrvati trpe, i da s njima »fraterne condolent et compatiuntur«. Saznali su i to, da su se Hrvati već tolike godine sve do danas »u obrani čitavog kršćanskog svieta tako čestito, zdušno i muževno ponieli ne štedeći svoje živote, svoju krv i svoju imovinu, pa žele, da Hrvati to i ubuduće čine«. Oni sami, međutim, već »in tractatibus expeditionis contra Turcas, caeterisque totius Christianitatis necessitatibus et rebus experiendis, quibus expeditis et deliberatis Caesarea Maiestas, Serenissimus quoque Rex, una vobiscum super hoc lacius mentes suas declarabunt et respondebunt«.[4]

Poznato je, da Hrvatska od svih tih liepih obećanja nije ništa dočekala i da je i dalje ostala izložena neprestanim nasrtajima turskim. Pa i sam kralj Ferdinand uklanjao se odlučnim podhvatima, pa je, zabrinut za poslove u Njemačkoj, nastojao, da sa sultanom ugovori mir ili primirje. Još i prije nego što je počeo zasjedati državni sabor u Augsburgu, odlučio je on poslati u Carigrad svoje poslanike, da sa sultanom sklope mir ili ugovore

Grad Krupa. Po drvorezu Jörga Breu-a Mlađega-
(Iz »Itinerarija« B. Kuripešića)

primirje. Dne 27. svibnja 1530. izdana je u Innsbrucku »Instructio de ijs, que fideles nobis dilecti Iosephus a Lamberg et Nicolaus Iurischitz Consiliarij et Oratores nostri apud Cesarem Turcorum agere et tractare debent«.[5] Lambergu i Jurišiću daju se upute, da

uznastoje sklopiti mir ili primirje. Kralj Ferdinand traži od sultana čitavu Ugarsku ili barem status quo prije bitke kod Mohača, pripravan je plaćati sultanu godišnji danak (»pensio«) od sto tisuća dukata, a njegovu velikom veziru Ibrahim-paši deset tisuća dukata. Pripravan je prihvatiti i druge uvjete, ali samo u slučaju, »quod per has conditiones sine media nullo modo preiudecetur Regnis, Patrijsque et Dominijs nostris eorumque subditis atque etiam animis Christianis et alijs que salua honestate et fide nostra Christiana prestari nequeunt...«.[6]

Zadaća, koju kralj Ferdinand povjerava Lambergu i Jurišiću, nije bila laka, a uz to i veoma opasna. Prema tome je razumljivo, da oni stavljaju svoje uvjete. U dvjema njemački pisanim nedatiranim pismima, što su ih oni uputili carevu kancelaru Bernhardu Clesu,[7] iztiče Lamberg, da nije vješt hrvatskom jeziku, dok Jurišić kaže, da ne zna »teutsch schreiben noch lesen«, pa da se zbog toga ne usuđuju »dy werbung zuthuen auch nit vnterfachen«. Trebat će dakle naći nekoga, »der dy schprachen alls tewtsch Latein vnd Crabatisch lesen und reden khan«, t. j., da im car »einen Tulmetschn der dy schprachen khundt genedigklich zue ordnen also das alsdan dy werbung von vnss in teutscher schprach beschehe vnd Crabatisch verthulmetscht wurde«.[8] Na njihovu želju obvezuje se kralj u Augsburgu 29. lipnja 1530., da će se nadoknaditi njima ili njihovim baštinicima (ako se oni sami ne bi povratili živi iz Turske) svi njihovi troškovi i izdatci. U interesu svoga dostojanstva kao kraljevski poslanici traže oni, da im se svakomu dade šestnaest konja za njih i njihove pratioce, dvie nosiljke, po četiri konja, koji će nositi šatore, postelje, prtljagu i kuhinjsko suđe, a, najposlije, i putni trošak u ugarskim dukatima.[9]

Početkom kolovoza 1530. polaze Lamberg i Jurišić iz Augsburga na svoje putovanje. Budući da je južna Ugarska u ono vrieme bila u turskoj vlasti, nisu mogli poći u ono doba običajnim »Carigradskim drumom«, koji je vodio dolinom Morave preko Jagodine, Ćuprije, Aleksinca i Niša, pa dalje preko Sofije, Plovdiva i Drinopolja u Carigrad, nego su morali krenuti neobičnim, a veoma tegotnim putem preko Hrvatske i Bosne. A upravo ovoj okolnosti moramo zahvaliti najstariji sačuvani nam opis putovanja kroz Bosnu. Naime, onaj »tulmetsch«, što ga je Nikola Jurišić tražio, Benedikt Kuripešić, opisao je putovanje Lamberga i Jurišića u Carigrad u knjižici »Itinerarium Wegrayss Kün. May. potschafft gen Constantinopel zudem Türkischen keiser Soleymann. Anno xxx.M.D.XXXI«, izašloj, kako je danas nesumnjivo utvrđeno,

Tvrđava Kamengrad. Po drvorezu Jörga Breu-a Mlađega (Iz »Itinerarija« B. Kuripešića)

tiskom i nakladom glasovitog tiskara Heinricha Steinera u Augsburgu.[10]

Izvorni rukopis Kuripešićeva djela nije sačuvan, ali se u knjižnici grofova Lamberg u dvoru Ottenstein (Donja Austrija) sačuvao u jednom rukopisu suvremen priepis, koji je po svoj prilici pisao

Jurišićev šurjak Andreas von Puchheim, gospodar dvorova Raabs i Krumbach, koji je i sam bio član poslanstva. Ovaj se priepis ne odvaja mnogo od tiskanog djela, ali je važan zbog toga, jer su imena mjesta u njemu pisana mnogo izpravnije. Među akvarelima, koji su dodani priepisu, nalaze se i slike gradova Krupe i Vrhbosne (Sarajeva).

O Benediktu Kuripešiću malo je što poznato. Znamo samo to, da je rođen u Gornjem Gradu (Obernburg) u južnoj Štajerskoj i da je bio, sudeći po njegovu prezimenu, Slovenac. Znao je dobro latinski, njemački i hrvatski. Ali kako u Turaka nije bilo tumača vještih latinskom jeziku, razpravljalo se ponajviše hrvatskim jezikom. Izriekom se naime iztiče, da su sa strane Turaka razgovorima i razpravama pribivali »crabatische tulmetschen«.

Kuripešićev je »Itinerarium« najstariji danas poznati opis putovanja po Balkanskom poluotoku, a za nas izvanredno važan upravo zbog toga, što opisuje put kroz jedan dio Hrvatske i Bosne. U znanstvenoj književnosti osvrnuli su se na nj Hammer-Purgstall (1824.), Scheiger (1827.) i Gévay (1838.), ali ga je u mjestopisnom pogledu proučio prvi Petar Matković u svom zborniku »Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vieka«.[11] Nije mu doduše uspjelo, koliko se god trudio, točno utvrditi sva imena rieka, gora, gradića i sela, što ih Kuripešić navodi (navlastito u Bosni), ali je uza sve to Matkovićev prikaz ostao sve do danas jedini kritički mjestopisni komentar Kuripešićeva djela.

Kuripešićeva je namjera bila, da u svom djelu »alle tegliche und nechtliche leger, perg, wasserflüss, töller, gegenhait und gelegenhait der lennder, dardurch wir gezogen, sambt den geschicklighhaiten, gewonhaiten und gebreuchen der leut, so dar innen wonen, gar vleissigelichen und wie ichs gesehen und erfragen mügen zu beschreiben«.

Da su Lamberg i Jurišić bili u proljeće godine 1530. u Augsburgu i ondje od kralja Ferdinanda primili i ustmene upute, moglo bi se zaključiti po riečima Kuripešićevim: »und wiewoll obbemelt bed herrn von hochernanter ku. Mt. zu Augsburg auf den Zug abgefertigt und geen Laybach ankhomen«. Iz Ljubljane šalju oni glasnika k Husref-begu u Bosnu, moleći ga, da im javi, na kojemu mjestu imaju prieći granicu. Glasnik se »mit gueter abfertigung« vratio poslije dvadeset i tri dana.

Tako oni najposlije 21. kolovoza 1530. krenu sa svojom brojnom pratnjom iz Ljubljane i pođu odvojenim putovima u Metliku, gdje se 24. kolovoza (upravo na dan sv. Bartolomeja, kad

Grad Ključ. Po drvorezu Jörga Breu-a Mlađega (Iz »Itinerarija« B. Kuripešića)

je Vuk Frankapan Tržački na državnom saboru u Augsburgu izrekao svoj govor) sastaju sa hrvatskim banom Ivanom Karlovićem i vrhovnim zemaljskim kapetanom Ivanom Kocijanom (Katzianerom). U Metlici bilo je »auch annder mer und vill Crainerisch und Crabatisch herrn und haubtleut«.

Prešavši Kupu putuje poslanstvo preko Ribnika, koji je u ono vrieme bio u posjedu kneza Bernardina Frankapana, i Novigrada na Dobri do Mrežnice. Kuripešić iztiče, da su na Mrežnici »allenthalben vill clain schlössl und castell, gemaurt und von holtzwerch«, pa navodi po imenu: Ssvetzay (Zvečaj), Janaschtz (Janjac kod Generalskog stola), Düankhovitz (Djakonić), Cherenditz (Herendić ili Sv. Petar na Mrežnici, posjed obitelji Herendića, koja je bila podrietlom iz ličkog Bužima), Tararitz (Tararić, dvor istoimene obitelji »de Mlaka«), Steffkhonitz (danas Vinica, dvor obitelji Štefanić) i Despotovicz (kraj Duge Rese, dvor obitelji »Dezpotowych de Rowyz«). Šteta, što Kuripešić nije potanje opisao te »mnoge male dvorce i tvrđice, zidane i drvene«.

26. kolovoza stiže poslanstvo u Belaj, dvor ugledne porodice Tomašića, pa do »razbojišta« (»walstat«), gdje su godine 1528. u krvavu okršaju bili potučeni Turci, pa dalje do gradova Gorice ili Budačkog (posjeda bogate i moćne vlastele Budačkih) i Klokoča, »alda die herrn gar erberlichen von graven Carlovitz empfangen worden und dada beliben«. U Klokoču, svom gradu, dočekao ih je dakle ban Ivan Karlović, koji ih onda i dalje prati sve do Krupe. Iz Klokoča pošli su dalje do frankapanskih gradova Velike i Male Kladuše (»Ober- und Nider-Cladusche«), koji su u ono vrieme bili još u zagrebačkoj županiji, pa preko rječice Gline u Novigrad (današnji Todorovo?). Odovud, prešavši goru i ostavljajući na lievo »Nemzitz oder Jeseriam« (starodrevni grad Jezersko ili Jezerane, u ono vrieme u posjedu plemićke obitelji Nimčića), dođu do grada i trgovišta Krupe na rieci Uni (tada u vlasti bana Ivana Karlovića). U Krupi nađoše pet Turaka, koji su im došli ususret iz Kamengrada. Kuripešić iztiče, da su ovi »auch das nachtmall mit den herrn gar freundtlichen geessen, und all frölich gewesen«.

Već sutradan, 29. kolovoza, nastavlja se putovanje dalje prema Kamengradu. Kad su došli do potoka Japre, iziđe im ususret pedeset liepo opremljenih konjanika, a poslao ih je Malkošić (Malkaschitz), »koji je subaša u pomenutom gradu i ima odprilike dvjesta konja« i o kojemu se »vill in Crabaten und Wossen umb seiner redlichen that singen thuet«.[12] U Kamengradu ih je Malkošić liepo primio, »pružio im ruku i s njima prijazno razgovarao«. Iz Kamengrada dođu, prešavši preko Mrena (možebiti današnji potok Dobra) i Sanice, pa kraj »pustih« tvrđica Kamenca (Khamenatz) i Liskovca (Listkhovatz) preko brda »Khomenatz« (možda današnji Komen) te »pustih« tvrđica Grebena i Sokolova gniezda, gdje živi »mnogo martoloza i ovčara«, do grada Ključa (»Clutz«) na rieci

Am Montag den v. Septembris/ von Ullahu vber einen fast hohen perg Szenim gezogen/ wider in ein tieffs thal/ zů einem Bechlein Jana/ vnnd auff ein pühel in ein dorff Babindol/ da beliben.
Am Erichtag den vj. Septembris/ von Babindol vber einen hohen perg Szonim auch genant/ vnnd

Grad Sokol. Po drvorezu Jörga Breu-a Mlađega
(Iz »Itinerarija« B. Kuripešića)

Sani. Ovdje ih je dočekao ključki subaša »Behada«. Kraj Ključa sastali su se i s vojvodom Muratom, koji ih je, došavši »sa tri stotine dobro opremljenih i liepo izkićenih konjanika, osobito liepo i ljudski primio«, pa »dugo vremena s njima potajno razgovarao«.

Iz Ključa krenuše preko Zablaća (»Ssabllakhe«), brda Prizrena na Sani, »gdje je nekoć bio grad Prizren, kojega smo ruševine vidjeli« (Prizren mogao bi biti današnje brdo »Privjer gora« na izvoru Sane) i sela Goleša, mjesta »Kheysers Prun« (»Carski bunar«, možebiti današnja Slatina) i sela Gerzova do grada Sokola (»Ssokholl«), »koji ima u svojim bedemima odprilike šest do sedam okruglih kula«, a sa tri strane »ainen grossen teuffen selb wachsenden graben«. Iz Sokola nisu pošli onda običajnim putem na Jezero i Jajce, nego na jug preko rieka Plive i Janja te sela »Vllahu« (?) preko visoka brda »Ssemin« (?) i sela Babindola do rieke Vrbasa, pa dalje uz ruševine tvrđica »Ober- und Nider-Novi« u gradić i tvrđu Prusac. Poslije dva dana (10. rujna) nastaviše put preko »visoke i duge planine Radustaw« (Radovan u dolini Lašve) i male tvrđice Kaštel dolinom, u kojoj se izpire zlato (»alda zu baiden seiten goltwaschwercher«) do potoka Lašve i seoca Krušice. Spomenuvši Kuripešić, da su Turci iste večeri u Krušicu doveli »zwainzig arm ellendt cristen khindlein, khnablein und diernlein, so sy am yezigen zug ungeverlich vor sechs oder siben tagen gefangen«, da ih odvedu Husref-begu, uzdiše: »Ach der armen elenden Babilonischen gefenckhnus!«

Iz Krušice stigoše preko potoka Željeznice, sela Kiseljaka (»Sauern Prun«), potoka Lepenice, sela Rakovice i Blaževa (Blažuj), rječice Bosne do sela »Khauatza« (danas Kovači ili Kovačići). Odavde pođoše u posjet bosanskom paši Husref-begu, koji je boravio u susjednom selu Glavojedini (»Glovogedin«). Kuripešić opisuje begov šator »načinjen od zelenoga granja«. Kroz šator je tekao potočić. Husref-beg, »ain grosser faister man«, sjedeći na »krasnom sagu«, liepo ih je primio i razgovarao s njima dvie ure.

Iz Krušice vodio ih je put dalje kroz grad Vrhbosnu (Sarajevo) u selo Mokro, a odavde preko visoke planine Medenika (današnja Romanija) u selo »Grachzenitza«. Nastavljajući put preko gore Medenika stigoše do turskoga gradića »Zelenipasar oder Rogaditza« (danas Čelebi-pazar ili Rogatica).

Opisujući putovanje poslanstva kroz planinu Medenik priča Kuripešić, da su naišli na »velike kamene grobove«, u kojima su bili pokopani »herzog Paulovitz von Radosell genant, der ain fürst desselben landts, das ist Ober Wossen gewest, sambt seinem weib, ainem son und bruedern, auch seinem treuen diener ainem«.[13] Na najvećem je grobu bio nadpis, koji u Kuripešićevu njemačkom prievodu glasi:

»Ich herzog Paulovitz von Radasel genant
ain herr und fürst dises lanndts

lieg hier in disem grab todter begraben,
dem der Turggisch khaiser weder mit muet und gaaben,
auch streit und hartem zwanng
von seinem lanndt sein leben lang
nie dringen oder bezwingen möchte,
noch vill weniger ich vom glauben za fallen gedechte.
Got hat mir auch wider die Turggen manchen sig geben,
das ich in streiten bin obgelegen.
darumb sag ich Got lob und dannckh
und lass noch in christlichem glauben main lanndt.«

Izpod ovoga velikog grobnog kamena bio je jedan manji i drugog oblika. U njemu je bio pokopan sluga vojvode Pavlovića. I on je »ain treuer ritter gewesen, von welches ritterlichen thatten die Wossner und Crabaten noch vill lieder singen«. Na grobnoj je ploči bio izklesan križ i nadpis, koji u Kuripešićevu njemačkom prievodu glasi:

»Herzog Paulovitz mein herr, den ich liebet in meinem leben,
mit treuen diensten wartet ich deines khopfs gar eben,
yetz leg ich mich thoter zu den füessen dein,
damit will ich in der erden auch dein treuer diener sein;
des bist du, hochberuembter ritterlicher fürst, woll werdt,
dann dein schwert hat von Christlichen glaubens wegen
manchen Turggen versert.«

Iz Rogatice ili Zelenog pazara krenulo je poslanstvo 17. rujna »preko visoke i puste planine, koja se zove Semetz« i dviju dubokih dolina (po svoj prilici doline potoka Račanice i Osojnice) »do vode Drine« i do jedne liepe zidane »Khervasseria«, pa do trgovišta Višegrada, »iznad kojega se na pećini diže visok dvor«. Prielazom preko Drine završuje se putovanje Lambergova i Jurišićeva poslanstva kroz Bosnu.

Poslije putovanja od petdeset i sedam dana, od kojih je samo sedam bilo određeno za odmor, došlo je poslanstvo najposlije 17. listopada u Carigrad. Tri puta, 25. i 30. listopada te 9. studenoga primio ga je Ibrahim-paša, a dva puta, 7. i 14. studenoga, i sam sultan Sulejman. 22. prosinca ostavlja poslanstvo »mit grossen freiden und freliches mut« Carigrad i vraća se istim putem kući, pa stiže nakon petdeset dana 9. veljače 1531. opet u Ljubljanu. Zbog tegobnog putovanja i oštre zime mnogi su članovi poslanstva putem oboljeli. I sam Jurišić proveo je veći dio puta bolestan ležeći u nosiljci, koju su nosila četiri konja. Iz Ljubljane obavješćuje Lamberg kralja Ferdinanda, da se poslanstvo povratilo ne postignuvši nikakva uspjeha.

Kuripešićev je »Itinerarium« ukrašen u svom tiskanom izdanju od godine 1531. sa devet drvoreza. Na njima su prikazani: 1. na fol. B Krupa; 2. na fol. B_2 Kamengrad; 3. na fol. B_3 Ključ; 4. na fol. B_4 v. Sokol; 5. na fol. C_2: Husref-beg prima u svom šatoru Lamberga i Jurišića; 6. na fol. D_2 Višegrad; 7. na fol. D_4 Zvečaj (= Zvečan, grad u Srbiji, na vrletnoj stieni na utoku Sitnice u Ibar); 8. na fol. Fy: Ulica u Carigradu; 9. na fol. G_4: Sultan Sulejman prima Lamberga i Jurišića (ovaj se drvorez nalazi i na naslovnom listu). U spomenutom priepisu u knjižnici grofova Lamberg u dvoru Ottensteinu nalaze se na listovima 1—9 akvareli, na kojima su prikazani: »Raabs, Wien, Grätz, Gruppa, Verchwossen, Oberwossen, Sophia, Bladin, Drinopel«, ali je slika grada Krupe na akvarelu »sasvim drugčija«, nego ona na drvorezu u tiskanom izdanju.[14]

Krupa. Još u vrieme hrvatskih narodnih vladara prostirala se oko današnjega grada Krupe na Uni (koji se pod ovim imenom spominje istom podkraj 13. stoljeća) župa Psetska. Sva je vjerojatnost, da se i grad Krupa najprije zvao Pset, a da je svoje današnje ime primio od potoka Krupnice (Krušnice). U starini bila su dva grada Pseta, »veliki« i »mali«, pa i listine 15. stoljeća spominju dvie Krupe, »staru« i »novu«. Tako vidimo i na drvorezu dva grada, donji i gornji. Smještaj je ovih dvaju gradova na drvorezu dosta vjerno prikazan. Jasno se razabiraju rukavi rieke Une (na drvorezu je ona označena oznakom »ursprung«), koji odvajaju otoke. Na prednjemu, u nizini, vidimo valjda »novi« grad s varoškim kućama i utvrdama, na stražnjemu (koji je označen s oznakom »Crabaten«), na kojemu se diže brdo Hum, stoji čvrsti »stari« grad opasan bedemima, s gradskim vratima i sa pet kula. Od ovoga »staroga« grada sačuvale su se još razvaline sa tri napol porušene kule.[15]

Kamengrad. Po svoj prilici »Cramen«, koji se spominje već u popisu župa zagrebačke biskupije godine 1334.,[16] pa godine 1464. kao »Camengrad, castrum in finibus Croatiae Bosnaeque existens«, kad ga kralj Matija Korvin poklanja Tomku Mrnaviću.[17] Do danas sačuvale su se njegove ruševine na visoku brdu. Mora da je u svoje vrieme bio važna i čvrsta tvrđava, jer ga nalazimo zabilježena na karti Augustina Hirschvogela, a i drvorez je predočuje kao takvu.

Ključ, tvrdi grad pod Šišom planinom na obali rieke Sane, spominje se prvi put kao grad u Donjim Krajima. U svom gradu Ključu izdaje godine 1443. herceg Stjepan izpravu Dubrovčanima, a godine 1446. daruje ga bosanski kralj Toma Ostojić sinovima

vnnd aufgeputzt/auff das aller dapfferſt geweſt.
Als aber die Herrñ durch die erſte zeil gāgen/vñ
zů dem thor od̄ hütten/ſo auf ſchönem grünē laub
gemacht/vnd ein klains bächle darein verfangenn
geweſt/haben ſich zwen des Waſcha oberiſt käm-
merling/gar erlichē vor den Herrñ mit jren heup
tern genaigt/greiffend auff jr aigne pruſt mit fla-
cher hand/der gleichen ſich die Herrñ gegē jn genai
get/nachmals hinein vnd die hütten gangē/alda d̄
Waſcha (der ein groß fayſt man iſt) in ſeiner mag
nificentz geſeſſē/vñ auf der erden auf dem graß vaſt
C ij ein

Jörg Breu Mlađi: Nikola Jurišić i Josip Lamberg u šatoru bosanskoga paše Husref-bega u selu Glavojedini 13. rujna 1530. (Iz »Itinerarija« B. Kuripešića)

vojvode Ivaniša Dragišića. Bježeći od Turaka sklonio se u Ključ posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević, gdje je izdajstvom pao u ruke Turcima. Grad Ključ bio je gotovo nepristupan zbog močvara, koje su ga okružavale. Sudeći po drvorezu bio je dobro

utvrđen zidovima i kulama. Za vrieme okupacije godine 1878. vodile su se u tvrđavi Ključu težke i ogorčene borbe.

Sokol ili *Sokolac* zabilježen je na kartama Laziusovoj (1528.) kao »Sokol« i Hirschvogelovoj kao »Sockol«. A i karte Mercatorova i Blaeuova bilježe ga kao »Sockolec« i »Sokolitsch«. Grad Sokol na rieci Plivi spominje se u jednoj listini godine 1395. kao kraljevski grad, a slavan je zbog jednog od najvećih junačkih djela bosanskoga kralja Tvrdka I., koji je ondje porazio svog moćnog susjeda Ludovika Velikog, kralja ugarskog. Kad je utemeljen grad Jajce, izgubio je Sokol svoju važnost. Turci su ga osvojili godine 1496. Stajao je još više od sto godina, jer se u popisu bosanskog pašaluka iz početka 17. stoljeća spominje da postoji i da pripada sandžakatu kliškom. [18] Grad Sokol sačuvao se još do danas u ostatcima na strmoj klisuri izpod Crne Gore blizu vrela Plive. Još i danas stoji jedna okrugla branič-kula s kruništem (koju nalazimo prikazanu i na drvorezu), pa razvaline bedema.

Višegrad, grad na ušću Rzava u Drinu, spominje se godine 1358., kad kralj Ludovik ondje izdaje izpravu gradu Dubrovniku. Višegrad ležao je na važnom putu, koji je vodio iz Dubrovnika u Niš. Iznad grada nalaze se na brdu ostatci kule. Drvorez prikazuje tvrđavu Višegrad na visokoj fantastičnoj litici, izpod koje se stisnuše varoške kuće. Prikazan je i drveni most, koji vodi preko rieke Drine (na drvorezu označene kao »Trena«).

Svi oni, koji su do nedavno pisali o Kuripešićevu »Itinerariju«, priklanjali su svoju pažnju izključivo poviestnoj i mjestopisnoj strani njegovoj, a nikako drvorezima, koji se u djelu nalaze, i umjetniku, koji je izradio crteže za ove drvoreze. Izvanredni razvoj tiskarskoga umieća i usavršavanje tiskanja uvjetovali su u prvoj trećini 16. stoljeća i izvanredni razvoj i napredak knjižnog ukrasa i knjižne opreme, u prvom redu drvoreza, koji u ono vrieme doseže svoj najveći cvat. Nije bilo onda važnije knjige, koja nije bila ukrašena drvorezima. Nije nikad bilo vremena, kad bi se slog i ilustracija sjedinjavali u tako skladnu i savršenu cjelinu, kao što je to onda bivalo. Osobito su pak glasoviti tiskari u Augsburgu nastojali oko što bogatije i savršenije slikovne opreme svojih knjiga. Ali je ovo zasebno a izvanredno važno područje njemačke umjetnosti istom u novije vrieme podpuno iztraženo i objašnjeno, te utvrđeni i identificirani autori ponajviše nesigniranih drvoreza, koji se nalaze u knjigama. Tako nije čudo, da je i autor drvoreza u Kuripešićevu »Itinerariju« ostao sve do u novije vrieme nepoznat, dok najposlije nisu Dörnhöffer i Röt-

Tvrđava Višegrad. Po drvorezu Jörga Breu-a Mlađega (Iz »Itinerarija« B. Kuripešića)

tinger[19] konačno ustanovili, da je to njemački slikar i grafičar Jörg Breu Mlađi. Već se njegov otac, Jörg Breu Stariji (1495. do 1537.), koji je od godine 1502. dalje djelovao u Augsburgu, iztakao kao uvažen ilustrator.[20] Ne samo time, što je izradio ilustracije za znatan broj djela, koja su tiskali znameniti augsburžki tiskari

(među njima glasoviti Erhard Ratdolt), nego i time, što je djelovao i u krugu onih majstora, koji su izrađivali slikovni ukras djela cara Maksimilijana, a bili su to Burgkmair, Cranach, Schäufelein i Dürer.

O životu Jörga Breua Mlađeg nije nam mnogo poznato. Rođen je u Augsburgu oko godine 1510., učio kod svog otca, bio u Italiji i vratio se u Augsburg 1530., gdje je surađivao sa svojim otcem, postao godine 1534. majstor, a poslije smrti otčeve (1537.) preuzeo njegovu radionicu. Umro je u Augsburgu 1547. Nije toliko znatan umjetnik kao njegov otac, ali je jedan od posljednjih znatnijih augsburžkih ilustratora, koji ujedno stoji na pragu novoga vremena, u kojemu umieće knjižne ilustracije doduše gubi svoju nekadašnju unutarnju vriednost, ali je nadomješta »djelovanjem u širinu«.[21]

Broj djela, koja je ilustrirao Jörg Breu Mlađi, nije velik. Ima ih u svemu samo jedanaest, koja su sva izašla u Augsburgu. Osam ih je izdao glasoviti Heinrich Steiner, po jedno Philipp Ulhard i Valentin Othmar, dok se za jedno ne zna, tko ga je tiskao i izdao. Najstarije je iz godine 1530., nastalo dakle neposredno poslije povratka umjetnikova u Augsburg. To je Aristotela »Das aller edlest vnd bewertest Regiment der gesundheit«. Sliede iza toga 1531. Kuripešićev »Itinerarium«, 1533. Marinus Barlatius »Des aller streytparsten vnd theüersten Fürsten vnd Herrn Georgen Castrioten, genannt Scanderbeg Ritterliche thaten« (u kojemu ima 106 drvoreza, od toga njih 68 od Jörga Breua Mlađeg, a među ovima 9 drvoreza odtisnutih sa 6 ploča iz Kuripešićeva »Itinerarija«), iste godine Tukididov »Peloponnenser Krieg«, 1540. »Der Teutsch Cicero«, 1541. Christophorus Bruno »Etlich Historien vnnd fabeln«, 1544. Joannis Bocatii de Castaldo »De casibus virorum illustrium«, iste godine Polydorus Vergilius Urbinus »Von den Erfindern der ding«, 1550. Johann Moeckard »Ain christliche ermanung«, i, najposlije, bez oznake izdanja Boccaccio »Fvrnemmste Historien vnd exempel von widerwertigem Gluck« i Hans Sachs »Mercurius, ein Got der Kauffleüt«.

Stil drvoreza Jörga Breu-a Mlađega odaje jasno neposredne utjecaje mletačkog drvoreza u trećem desetljeću 16. stoljeća, ali se u augsburžkoj sredini prilagođuje stilu njemačke knjižne ilustracije onoga razdoblja, navlastito onomu Hansa Weiditza.

Uzporedimo li Breuove drvoreze bosanskih gradova u Kuripešićevu »Itinerariju« s današnjim slikama njihovih sačuvanih razvalina i sa starijim opisima, vidjet ćemo, da oni nisu plod umjetnikove mašte, nego da su izvedeni po skicama i nacrtima, koje je

prigodom samog putovanja načinio jedan očevidac, a najvjerojatnije Kuripešić sam. Na temelju ovih nacrta (a možebiti i na temelju ustmenog ili pismenog objašnjavanja) izradio je Jörg Breu Mlađi nacrte za drvoreze. Jesu li mu pri tome poslužili akvareli sačuvani u ottensteinskom rukopisu, ne mogu reći, jer ih ne poznajem. Nošnju turskih likova, što ih nalazimo na nekim drvorezima, mogao je Breu upoznati u Mletcima, gdje je Turaka u njegovo vrieme bilo mnogo. Dašto, da njegovo prikazivanje turske nošnje ne doseže ni u čemu majstorske prikaze Pietera Koecka van Alosta i Melchiora Lorichsa, u kojima se (osobito u Lorichsovim) stvarnost tako savršeno sjedinila s fantastičnošću.

Slike starih utvrđenih hrvatskih gradova u Kuripešićevu »Itinerariju« za nas su dragocjeno kulturno poviestno svjedočanstvo. Svrha je ovih redaka bila, da ih na temelju dosadašnjih iztraživanja prikaže i širim krugovima u okviru vremena, u kojemu su nastale, a u vezi s događajima, koje one prate.

BILJEŽKE

[1] Vjekoslav Klaić: Poviest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća. III./1. Zagreb 1911. str. 99.

[2] Karl Brandi: Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. München 1937. str. 263.

[3] A. T. Helmolt: Weltgeschichte. VII. Leipzig—Wien 1900. str. 254. i dalje. — H. Baumgarten: Geschichte Karls V. Band III. Stuttgart 1892. str. 19.

[4] Frankapanov je govor izišao iste godine 1531. (po svoj prilici u nakladi H. Steinera u Augsburgu) i u njemačkom prievodu pod naslovom: »Frangepan Graf Wolffgang, der Crabatischen Lanndtschaft Orator. Ain Oration oder Rede, vor Röm. und Kün. Majestäten, Churfürsten, Fürsten... auf gegenwärtigen Reychsstag allhie zu Augsburg gehalten im Latein St. Bartholomeustag 1530. Antwort so der Durchl. Churfürst Margraff Joachim zu Brandenburg auss Kays, u. Kün. Majestäten... ansinnen und vast gleychbald zu Latein gegebenn hat. Alles auffs fleyssigst verteutscht von Caspar Curzerius. — Augsburg. Gedr. durch Alexander Weyssenhorn.« Vidi K. M. Kertbeny: Ungarns deutsche Erstlingsdrucke, str. 88.). R. Lopašić (u djelu: Bihać i bihaćka krajina, Zagreb 1890., str. 287.—288.) kaže: »Knez Vuk Frankopan Tržački bio je na glasu junak, baveći se ponajviše ratnimi poslovi, ali je bio također čovjek prevrtljive ćudi, goropadan i pohlepan za blagom, ne štedeći ni imanja svojih bližnjih rođaka. Godine 1546. tužio se knez Stjepan Frankopan Ozaljski štajerskim staležom, da više trpi od otimačine Vukove, nego od turskog zuluma. Oženio se Vuk Katarinom Bočkajevom Rasinjskom iza smrti prvoga joj muža Mihajla Emrefia, i po ženi dođe do uprave i vlasti Krapinskoga grada i imanja. Najmilija zabava Vukova bijaše četovanje i ratovanje. Već godine 1528. borio se uza svoga brata Krsta u drugoj bitci kod Udbine, dovedavši tamo 300 svojih oružanih momaka... Godine 1536. ponudi knez Vuk

svoju službu mletačkoj vladi, na kojoj ipak tadašnji mletački dužd Andrija Gritti pismeno zahvali. Radi počinjenih nasilja i okrutnosti ogorči više puta Vuk zemaljske poglavice, a zamjeri se i samome kralju Ferdinandu, kojega knez Vuk osobno uvriedi, izjaviv se od ljutosti, da je njegov zakoniti kralj Ivan od Zapolja. Konačno se ipak izmiri sa cesarom Karlom i kraljem Ferdinandom, pa pođe za njih godine 1546. u šmalkalski rat, u kojemu i pogibe. Vuk Frankopan ne ostavi mužkoga poroda. Jedina mu kći Jelisava uda se za vlastelina kalničkoga Ivana Alapića, a kasnije za Istranina Josipa Dornberga«. — Vidi i: Mirko Breyer: Hrvatski poslanik na augsburžkom saboru godine 1530. (u zborniku: Prilozi k starijoj književnoj i kulturnoj poviesti hrvatskoj. Zagreb 1904. str. 180.—182.).

[5] Anton von Gévay: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte. Aus Archiven und Bibliotheken. 4. Gesandtschaft König Ferdinands I. an Sultan Suleiman I. 1530. Wien 1838. str. 13. i dalje.

[6] ibidem. — [7] ibidem str. 71. — [8] ibidem. str. 72.

[9] Benedict Curipeschitz: Itinerarium der Botschaftsreise der Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530. Aus einer gleichzeitigen Handschrift neuherausgegeben von Eleonore Gräfin Lamberg-Schwarzenberg. Innsbruck 1910., str. 4.—5.

[10] Vidi i Dr. F. Ahn: Das Itinerarium von Benedikt Kuripeschitz aus der Zeit der Türkennot in Krain (Mitteilungen des Musealvereins für Krain. XVI. Laibach 1903. str. 19. i dalje). — Kuripešićev je »Itinerarium« u svom izdanju od godine 1531. velika riedkost. U Zagrebu ga uobće nema. Dva primjerka (koji se, međutim, odvajaju jedan od drugoga) nalaze se u Nacionalnoj knjižnici u Beču, a jedan u Narod. knjižnici u Budimpešti. Godine 1879. izašla je u Zagrebu knjižica: »Slike iz putopisa B. Kuripešića u Carigrad od godine 1531. Snimio i fotografirao Ivan Standl«. Snimci su učinjeni po jednom bečkom primjerku. — Kao uspomenu na svoj boravak u Carigradu izdao je Kuripešić godine 1532. još jedno djelce: Ein disputation oder gesprech zwayer Stalbuben, so mit kün. May. Botschafft bey dem Türk. Keyser zu Constantinopel gewesen, dieweil sy allda jn ihrer beherbergung von dem Türcken verspert, beschehen, darinnen alle gewohnheiten, Brauch, Glaub, Ordnung vnd Lannsart der Türckey gemeldet wird. (Wie er von gedachten Stalbuben alda heimlichen gehört beschriben ganz nutzlich zu lesen. S. I. et a. (K. M. Kertbeny: Bibliografie der ungarischen nationalen und internationalen Literatur. I. Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke 1454.—1560. Budapest 1880. str. 96.). Vidi o tome P. Matković o. c. str. 146.

[11] Dr. Petar Matković: Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vieka. II. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta (Rad, knjiga LVI. Zagreb 1881. str. 141.—196.). Matković sudi o Kuripešićevu djelu ovako: »Prvi dio Kuripešićeva putopisa..., osobito od bosanske međe pa do Sofije, izuzam mali priedelj Kosova, poznat od Harfova putovanja, posve je nova stvar; jer ob onom kraju balkanskoga poluotoka, nakoliko je nam sada poznato, neima nikakova starijega putopisa. Uz to Kuripešićev putopis nije puki popis puta (routier) poput Harfova, već je pravi putopis, odlikujući se dosta velikim obiljem topografskih i orografskih

podataka i opisa, koji se prvi put u Kuripešića pojavljuju, te jih nema, osobito orografijskih, u nijednom štampanom djelu. Glavna je pako mahna Kuripešićeva putopisa što je njemački napisan, i što je vrlo nemarno naštampan... Kuripešić, koj znanje slovenskoga jezika često u putopisu iztiče, biti će bez sumnje pravilnije napisao narodna topografijska imena, nego što su naštampana... Štampom dakle izopačena mjestna imena i nestašica štampanih spomenika o Bosni razlogom je, što su u tumačenju njekoja mjesta nerazriešena ostala« (o. c. str. 195.—196.). Ottensteinski priepis bilježi imena mjesta mnogo izpravnije, pa bi se moglo uzeti, da je načinjen prema izvornom rukopisu Kuripešićevu, koji nam nije sačuvan.

[12] T. Maretić (Naša narodna epika. Zagreb 1909. str. 8.) kaže: »Malkošiću bi mogla biti uspomena sačuvata u Stjepanu Maljkoviću, koga spominju muhamedovske pjesme u Zborniku Matice Hrvatske III. br. 7., 9., 10. i 24.«, ali Ante Šimčik u članku »Bugarštica Kako se Nikola Radanović odvrgao od svoga gospodara« (Napredak, Hrvatski narodni kalendar 1934. Sarajevo 1933. str. 194.) kaže: »Malkošić čini se, da će biti jedan od glasovite turske porodice Malkoča ili Malkočevića, koja se od druge polovice XV. stoljeća često spominje u historiji južnih Slovena i Ugarske«, dok za Maretićeva Stjepana Maljkovića iztiče, »da je jamačno ovaj Turkovlah doista živio u XVII. stoljeću, onako kao što izlazi iz pjesama, u kojima on vojuje na turskoj strani s ličkim Mustaj-begom«.

[13] O Radoslavu Pavloviću, bosanskom vojvodi (1390.—1441.), vidi članak V. Ćorovića u Stanojevićevoj »Enciklopediji«, gdje je i navedena ostala literatura, osim toga još i P. Matković, o. c. str. 168.—170., koji iztiče, da onaj Radoslavov bezimeni vjerni sluga, o kojega junačtvu, prema pričanju Kuripešićevu, narod mnogo pjeva, nije bio običan »sluga li nevoljnik«, već neki vlastelin, znamenita junačina, a možebiti onaj »sluga Radoslava, Radoje Živinčić«, koji se među svjedocima spominje u jednoj listini Tvrtkovoj od kolovoza 1439. Težko je reći, je li Kuripešić grobne nadpise, koje je u stihovima i srokovima preveo na njemački, sam čitao ili ih je pobilježio po pričanju svojih bosanskih pratilaca, pa, jesu li on i njegovi domaći pratioci znali čitati bosančicu.

[14] Lamberg-Schwarzenberg o. c. str. 11.

[15] Radoslav Lopašić: Bihać i bihaćka krajina. Mjestopisne i poviestne crtice. Zagreb 1890. str. 197.—220.

[16] Franjo Rački: Popis župa biskupije zagrebačke godine 1334. i 1501. (»Starine«, Zagreb 1878., str. 212).

[17] B. A. Krčelić: De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares. Zagreb 1770., str. 341. i 343.

[18] Dr. Ćiro Truhelka: Kraljevski grad Jajce. Poviest i znamenitosti. Sarajevo 1904. str. 67.—68.

[19] Friedrich Dörnhöffer: Ein Cyklus von Federzeichnungen mit Darstellungen von Kriegen und Jagden Maximilians I. (Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses. Band XVIII. Wien—Prag—Leipzig 1897. str. 1.—55.). Heinrich Röttinger: Breu-Studien (Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses. XXVIII. Wien—Leipzig 1909. str. 31.—92.). — Heinrich Röttinger: Jörg Breu des Sohnes Holzschnittwerk (Mitteilungen der Gesellschaft für vervielfältigende Kunst. Wien 1909. str. 48. i dalje).

[20] Dr. Artur Schneider: Werke Jörg Breus des Älteren in Agram (Deutsche Zeitung in Kroatien broj 159. od 11. srpnja 1943. str. 4.).

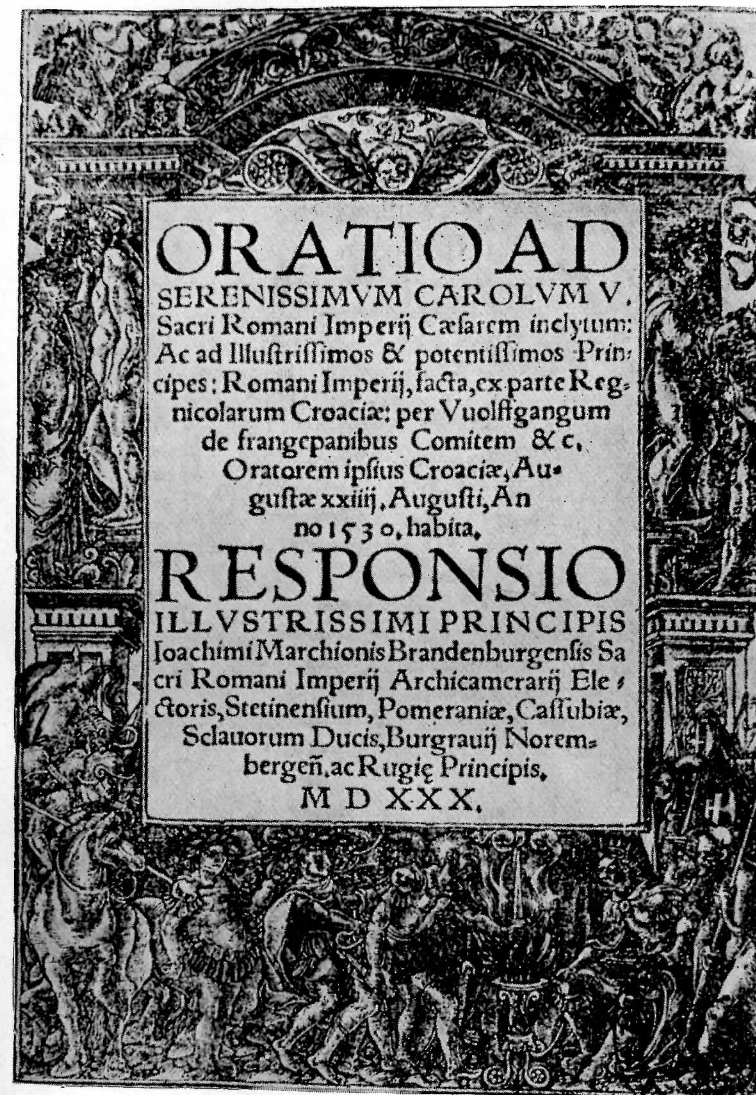
[21] H. Röttinger: o. c. (Breu-Studien) str. 85.

NAPOMENE O UMJETNIČKIM PRILOZIMA

Uz portret Nikole Jurišića. Adam Sándor Ehrenreich (1784.—1840.), madžarski bakrorezac, radio je gotovo izključivo portrete. Godine 1820. objavljuje on, da će izraditi niz portretnih bakroreza glasovitih Madžara »po živim modelima i po najboljim originalima«. Taj se niz sastojao od 120 listova, a počeo je izlaziti godine 1823. pod naslovom: »Icones principum, procerum ac practer hos illustrium virorum, matronarumque veteris et praesentis aevi, quibus Hungaria et Transylvania clarent«. — Sva je vjerojatnost, da je Ehrenreich izvodeći Jurišićev portret uzeo kao uzor kakav stari suvremeni portret, koji nam danas nije sačuvan. Ehrenreichov je bakrorez kod nas češće reproduciran, ali nikad po izvornom iztisku bakroreza, nego po slabim reprodukcijama. Po njemu je izvedeno i Jurišićevo poprsje, koje se nalazi na Zrinskom trgu u Zagrebu.

Uz zemljopisne karte. Poslije bitke kod Mohača (1526.), a zbog sve veće opasnosti turskog prodiranja u Ugarsku, ukazala se potreba, da se u strategijske svrhe sastavi potanja topografijska karta Ugarske i pograničnih zemalja. Tako je odmah, čim je Ferdinand I. postao ugarski kralj, godine 1528. izašla karta Ugarske »in eius belli auspicium«, od koje se sačuvao jedan jedini primjerak u zbirci grofa Aleksandra Appony-a u dvoru Lengyel, koji su prvi objelodanili Dr. E. Oberhummer i F. R. von Wieser u svom djelu »Wolfgang Lazius' Karten der österreichischen Lande und des Königsreichs Ungarn aus den Jahren 1545—1563«, Innsbruck 1906. Ovu su kartu izradili: nekadašnji tajnik kardinala Tome Bakača Lazarus, koji je sastavio temeljni kostur; Georg Tanstetter (Collimitius), koji je taj kostur kao vješt kartograf izpravio i nadopunio; Joannes Cuspinianus, koji ju je izdao, i Peter Apian, koji ju je rezao u drvo. Zbog svoje neobične veličine (78.3 cm visine, 54.8 cm širine) rezana je u četiri odieljene ploče. Karta ima neobično savjestno crtano mjerilo, a orientirana je po onda već uobičajenom načinu sa sjeverom na gornjoj strani. U topografijskom pogledu pruža ona znatno više nego sve starije karte, ali nije pouzdana i točna. Sasvim krivo izkrenut je na njoj tiek donjega Dunava i njegovih zapadnih pritoka, pa se čini, da je čitav Jug i Jugozapad izkrenut za 50°—90° prema Sjevero-iztoku. Uslied toga je čitav položaj Bosne na karti nelogičan i neizpravan. — Koliko su ipak cienili vriednost ove karte, vidi se po tome, što su je kasnije više puta kopirali u manjem mjerilu, tako 1553. u Mletcima, 1559., 1556. i još 1602. u Rimu.

Augustin Hirschvogel (rođen 1503. u Nürnbergu, umro 1553. u Beču), glasoviti grafičar, iztakao se kao kartograf prvi time, što je počeo teren snimati s pomoću triangulacije, i to aparatima, koje je sam konstruirao. Po ovom novom sustavu izrađen je njegov tloris grada Beča (1552.). Među ostalim brojnim kartama izradio je on oko godine 1550. i kartu »Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae, finitimarvmqe regionvm nova descriptio, auctore Avgvstino Hirsvogelio«, koja je kasnije, sve do u 18. stoljeće, mnogo pretiskavana i objašnjavana latinskim, njemačkim i francuzkim tekstovima.

ORATIO AD SERENISSIMVM CAROLVM V. Sacri Romani Imperij Cæsarem inclytum: Ac ad Illustrissimos & potentissimos Principes: Romani Imperij, facta, ex parte Regnicolarum Croaciæ: per Vuolffgangum de frangepanibus Comitem &c, Oratorem ipsius Croaciæ, Augustæ xxiiij. Augusti, Anno 1530. habita.

RESPONSIO ILLVSTRISSIMI PRINCIPIS Ioachimi Marchionis Brandenburgensis Sacri Romani Imperij Archicamerarij Electoris, Stetinensium, Pomeraniæ, Cassubiæ, Sclauorum Ducis, Burgrauij Noremberge͞n. ac Rugię Principis. M D XXX.

NASLOVNI LIST TISKANOGA GOVORA, ŠTO GA JE KNEZ VUK FRANKAPAN TRŽAČKI DRŽAO 24. KOLOVOZA 1530. NA DRŽAVNOM SABORU U AUGSBURGU
(Po primjerku u Hrvatskoj narodnoj i sveučilištnoj knjižnici u Zagrebu)

NIKOLA JURIŠIĆ (1490.—1543.)
Bakrorez A. S. Ehrenreicha. Po primjerku u »Grafičkoj zbirci« u Dresdenu

LAZARUS-TANSTETTER: DONJA POLOVICA GEOGRAFSKE KARTE UGARSKE (1528.)

AUGUSTIN HIRSCHVOGEL: GEOGRAFSKA KARTA SLAVONIJE, HRVATSKE, KRANJSKE, ISTRE, BOSNE I POGRANIČNIH KRAJEVA (OKO 1550.)

Kako dosad nažalost nemamo kritičnog popisa svih karata, na kojima su počevši od 15. stoljeća prikazane hrvatske zemlje, a niti popisa svih gradova, tvrđava, gora i rieka, koji su na njima zabilježeni, držim, da će biti poučno, ako ovdje navedem sve ono, što se na kartama Lazarusovoj i Hirschvogelovoj nalazi spomenuto na području Bosne. Iako se veći broj mjesta može identificirati, ima ih dašto i takvih, koja danas ili više ne postoje ili su primila druge nazive, a postojala su zacielo 16. stoljeća, jer nema nikakve sumnje, da su autori pomenutih karata bilježili imena mjesta po kazivanju ljudi, koji su zemlju dobro poznavali. Ne poznavajući međutim hrvatskog jezika, oni su ta imena prestavljali u oblike, u kojima se tek težko razpoznaje izvorno hrvatsko ime, pišući ih njemačkim pravopisom odprilike onako, kako su ih čuli izgovarati. Pri tome je hrvatski suglasnik »b« redovno pisan njemačkim »w« (Bosna: Wossen).

Na obadvjema kartama Lazarusovoj i Hirschvogelovoj zabilježena su sliedeća mjesta, koja još i danas postoje: Banialuka — Wanieluka (Banja Luka); Botzatz (Bočac); Cametzetz — Caminecz (Kamičak? Kamešnica?); Constanza — Khastanicza (Kostajnica); Dobiza — Dublicza (Dubica); Doboi — Dowoy (Doboj); Gratzatz — Gratschacz (Gradačac); Jaytza — Jaicz (Jajce); Jesero (Jezero); Kamichrad — Kamengrad (Kamengrad); Klutzh (Ključ); Kressow (Kreševo); Lesnitz — Lisniatz (Lišnica?); Maglay — Magolay (Maglaj); Nobin — Nowin (Novi?); Protzar — Protzere (Prozor?); Prutzatz — Prukschatz (Prusac); Ripatz — Repitz (Ripač); Sokol — Sockol (Sokol); Tiestzin — Tissin (Tešanj); Trawink — Trawinick (Travnik); Wientz — Winacz (Vienac); Zebernik — Zernick (Zvornik); Zwetzan — Zueczan (Zvečan).

Lazarusova karta ima osim toga još: Czokale (Soke); Dobotzitz (Dubočac); Hradistic (Gradačac); Kotzura (Kozara); Wisoka (Visoko), a Hirschvogelova: Claduch (Kladuša); Kowatz (Kobaš); Kruk (Krug?); Ostreoczchnitz (Ostrožac); Petsch (Peći); Podwest (Podzvizd); Sturlicz (Sturlić); Vrangreicz (Vranograč); Welay (Bilaj); Wihicz (Bihać); Wischigrad (Višegrad); Zassin (Cazin).

Nisam mogao utvrditi, koja se mjesta na obadvjema kartama kriju pod nazivima: Arky — Arkij; Becwelatz dorison; Betie; Comegom; Doberanim; Eragowicz; Kremen; Kresno; Lewatz; Meancere; Nouogradecz; Plugail; Pogel; Prekanicz; Rator; Roczura; Wackin; Waxitz; Wiltritze; Wiwar; Woina; Wosowitz i Wuock. Izkusnijim poznavačima bosanske topografije uspjet će identificirati koje od ovih mjesta, a i izpraviti gdjekoju moju pogrješku.

Od onih mjesta, što ih spominje Kuripešić u opisu svog putovanja kroz hrvatske zemlje, bilježi Lazarus: Zokolawo hinetzdo (Sokolovo gniezdo), a Hirschvogel: Ribnick (Ribnik); Deposowitz (Kuripešićev Despotovicz); Stefkanicz (Kuripešićev Steffhonitz); Klokocz (Klokoč); Cladulch (Kladuša); Nouigradecz (Novigrad); Jesserianicz (Jezerane); Krupa; Kamengrad; Klutzh (Ključ); Sokol; Prukschatz (Prusac) i Wischigrad (Višegrad). Pri tome je zanimljivo iztaknuti, da Hirschvogel bilježi Despotović i Stefkonić, za koje sam Kuripešić kaže, da su »mali dvorci i tvrdice«. Danas im se zamenuo svaki trag.

TRI SONETA

SUSRETI

Putnika mnogog znao sam dovesti
već izgubljenog i klonulog, cilju,
i brat sam bio pčelama i bilju
u gustoj šumi i na pustoj cesti.

O, susreti su moji bili česti
sa zmijama u mirisnome smilju;
jastuci meki, kada sam na žilju
drveća, snatreć', slušo blage viesti.

Na stopalima mojim, koja peku
od vječnog hoda, ljute rane bride.
A ipak noga dalje gazi, ide...

I susretnem li u sumračju meku
skitnicu gladnog — rado ću mu dati
i zadnju koru kruha, da me prati.

PJESMA PUTNIKA

Na tvrdom drumu htjedoh jednom stati
i leći, smiren, u zelenu travu.
Oblaku, vjetru, ili zaboravu
htio sam teret svoga srdca dati.

Jer ne znah zašto da se trpi, pati:
za barjak, blago, ili mračnu bravu;
da jednom kao marljivome mravu
večernje sunce mravinjak pozlati?

Ali me nešto nevidljivo trže
ko jeza lišće jasike, ko jedro
jutarnji vjetar poslije mrtve noći.

I osjetih, da treba dalje poći,
dignuti glavu, pogledati vedro —
pa pođoh napried smjelije i brže.

SANJARIJA

Utrobu dinje mirišem, sve slađu.
Sok zrelog voća mami; — o užitci
za pčela roj dok gusti pelud nađu.
O nebo tamno-plavo ko na slici.

Nad vodom pticâ probuđenih krici.
Život se budi sa žeđom i s glađu.
Talasaju se vali i vidici.
Daljina blista. Netko čeka lađu.

Lađu iz svieta, iz dalekog, bielu,
s melemom duši, s nasladama tielu,
s tovarom viesti, kovčega i škrinja.

Lađu iz pričâ — ko labuda s krunom,
što lak ko dodir lahora sa strunom
ponosno stiže stazom mora sinja...

GUSTAV KRKLEC

PJESME

I

Ti si bila veliko Postanje
Svega nezemaljskog u meni —
Moj najljepši oblik,
Izraz mojoj ljudskoj tuzi.
Sad jàčâ moja bol...
I bliede sjećanja na tvoje tielo,
Kao tamni oblaci nad jutarnjom vodom.

II

Ono stablo biele zebraste krošnje,
Stablo vitko i mlado
Što ga miluju vjetrovi,
Kiše vlaže i sunce mláči —
Sada druguje sa mnom u tvojoj uspomeni.
Drhće, zeleno i bolestno, lišće,
Sjaji se u podne: treperi tvoja strast.
Krošnja mekoćom
Pjeva zrelost tvoje kože;
Stabljika se vitka svija
K zemlji, k meni.
U kasnu večer, zalutalom,
Ovo će drvo blažit moju osamu
Svojim ljudskim glasom.

III

Kad pomislim na daljine
(Strašne daljine:
Tisuću kilometarâ težkih željeznih tračnicâ,
Tisuću stupovâ brzojavnih žicâ,
Na kojima već zamišljeno pjeva kos),
Kad se sjetim bezkrajnih cestâ
I putnika koji, umorni, pješače dan i noć —
Onda znam: tebi povratka nema.
I kad mi bude jasno:
Moje posljednje utočište još je Vrieme,
Dobi mrtve, dani koji će doći,
Tada odjednom usred gole bezkrajne ravnice Vremena

Poput nekog stabla, samotna stupa
Pokislog i golog, u daljini,
U mašti mi se javlja začaran tvoj lik,
Kobni predznak dánâ,
Jedne strašne Vječnosti.

I više nego od bezkrajnih prostorâ,
Više nego od daljinâ
Od njega se vèća moja Bol.

IV

Zatvorim li oči
U ojađenoj sviesti sve je već hladno
Mrtvo:
Tvoj lik me onda topli
Kao malo sunca promrzlu rieku
Pred studenom sobom đačkih vremenâ.

V

Sjena si bila na neznanu putu,
Sjena koja osta kad izčeznu lik.
Tko će te maknut kada te nema?
Sjena, umrtvljen trag...
U ovome dugom, bezkonačnom hodu
Htjet ću je proći,
Htjet ću je proći,
(»Onaj tko svlada najveći prepon
Tko bez mosta pređe i najširu rieku«...)
Ne mogu,
Ne mogu!
Ostavite mi sjenu,
Dajte mi toplinu sliepca u suncu.

VI

U zanosu ti mutna oka
Slavih svoju Radost,
Svečanost tajnu.
Bojah se smrti:
Osim Ljubavi i Vječnosti
Svaku sam primisô
Odtuđivo od tebe.

VII

Rađala si se svakoga dana,
Tvoja postanja bjehu bez kraja.
Odkrivala si se, skrivala si se u meni,
Kao u zamagljenom ogledalu,
Sve tuđa sebi, sve bliža meni.
Sve bliža meni.
Bolestna bila si nepoznata biljka
Nenadno nikla iz neplodne zemlje.

VIII

Zamka je zavisnost bila:
Moje tielo od tvojega tiela,
Moja duša od tvojega duha.
Kô protekli potoci u noći
Između surih planina
Vrieme okrutno brazdi
Ovu beznadnu ljubav —
Ko jastrieb, kliešti nam dane
Svija nas koprenom tame:
Nezaborav gora je od nesna,
Uspomena crnja je od smrti.

ANTUN NIZETEO

ANTUN NIZETEO, ZAGREB

NEPRIJATELJICA

Nije nikad mogla naći prikladno mjesto, da sjedne, da se smiri. Bilo je toliko stolica, naslonjača, mekih jastuka po kutovima sobe i onaj veliki udobni stolac uz mali pisaći s abat-jourom, a na njemu poluotvorena knjiga. Njoj je bilo hladno, a čulo se kako drvlje u peći gori i veselo pucketa. Polumrak u zasjenjenoj sobi žućkastog svietla dopuštao joj je, da vidi kroz prozirne zavjese nebo tamno olovne boje i pahulje sniega, koje su padale na ogoljele grane smrznutog drveća nedalekog Tuškanca. Soba je bila, iako prostrana, gotovo tiesna, prenatrpana policama knjiga, ogromnim starinskim ormarima, slikama, sviećnjacima, i činilo joj se, da se i od toga kadkada teže diše, a misli postaju jednolično turobne. Pogled kroz prozor pružao je toliko tuge: bilo je možda najbolje odlučno sjesti uz onaj stol i nagnuti se nad još nerazrezanu knjigu, pa čitati, čitati, putovati očima po onim crnim slovima, koja su hranila maštu bolje i od najkrepčeg duhana i najmilijih mirisa. Ali kad je sjela, osjetila je odmah hladnu tvrdoću onoga visokog naslonjača, bliedo treperenje svietla, a sve o čemu je pisala knjiga u ruci bilo je hladno strano, tuđe.

Bila je tako sama i nemirna. Bila je uviek sama, ali ovih posljednjih godina, odkako je umro još i njezin otac — pa je ova velika kuća, u kojoj se rodila, ostala pusta, ovaj prostrani udobni stan gotovo nenastanjen — osjećala je još više svu beznadnost svoje osame. Koliko joj je predvečerja proteklo ovako dosadno, nesnosno, a koliko ih je istom bilo još težih, kad je uzalud pokušala dodir s drugima, boriti se protiv svega toga istim onakvim sredstvima, kao što je to činilo toliko njih, uporno i prilično uspješno. Ići u kavane, u pohode prijateljima, obilaziti kazališta i kina ili slično. Ali zar joj nije svagdje jednako hladno i pusto: i kavane pune dima, nepoznatih lica, ljudi, koji nemirno sjede i govore o događajima, stvarima, koje ona ne poznaje, i koje je konačno ne zanimaju. Mužkarci, koji hoće jednom riečju ili pogledom osvajati njih, žene, koje sjede dotjerane, oličene, i sve to lieno slušaju i prepuštaju se kao lude ptice moćnijem grabežljivcu. Kako je ona sve to dobro poznavala, kako je neizrecivo točno bila uočila bezizraznost svih takvih i sličnih stanja! No šta se moglo!

Na časove se javljala želja za nekim biegom, ali to je bilo davno u početku. Bila je onda još mlada, vrlo mlada, mislila je i sanjala, kako će ostaviti sve, osloboditi se sebe onakve kakva

je bila, ali je odmah morala osjetiti, kako je sve to svršilo po nju težko i porazno: vraćanje bilo je težko stečeno izkustvo. Bilo je zato najbolje povući se, uvući se duboko u se u najtajnije skrovitosti vlastitoga bića i iz tih tajanstvenih dubina nikada se ne osvješćivati, u sebi živjeti i u sebi umirati.

Snieg je vani i dalje padao, sad već u gustim lepršavim pahuljama još bjeljim u okviru večernjega hladnog neba. Na starom ormaru tiktakala je starinska ura, ukusna barokna tvorevina, možda jedna od prvih ura u njihovu domu, kazaljke, koje su gledali već njezini pređi. Šest sati je kucalo metalnim cilinkavim zvukom, a poslije se iz male sprave ču glasba tiha jednolična kao mučna jeka toga kasnog nedjeljnog poslijepodneva. Ponovno tišina. Nemir je u njoj rastao. Pridigla se tromo, neodlučno otišla do stola i tankim bodežem razrezala nekoliko stranica Woolfina »I z l e t a n a s v j e t i o n i k«. Zatim se ponovno vratila naslonjaču, prikladno namjestila veliki abat-jour, prebacila koljeno preko koljena, trudeći se da pažljivo čita. Očas joj se pričini da je to onaj žuđeni stav, koji donosi tielu ugodan mir, željeno smirenje. Poslije nekoliko časaka čula je iz predsoblja zvonce.

Veselo je skočila, potrčala prema vratima i otvorila ih. Pohodnik je stajao pred njom neobično visok u mraku, neodlučan, sav biel od igličastih pahuljica, koje mu bijahu posule šešir, ogrtač i neki težki tamno-crveni šal, kojim je bio umotao vrat.

— Uđite! — reče mu ona tiho, glasom, koji nije odavao pravu mjeru njezina iznenađenja. — Uđite!

On kao da je oklievao. Čistio je, strugao marno cipele, pognute glave i mašući rukama tresao sa sebe ostatke sniega. Bio je ovisok, vitak, a u bljedilu njegova lica naspram bliede svjetlosti, što je oskudno dopirala iz sobe, njegove i inače bezbojne oči bile su izgubile onaj plam sjaja i izražaja, koji su dobivale, kad je poslije lagano izgovarao rieč po rieč. Šešir je bio duboko naturio, tamni stari šešir, izpod kojeg su sa strane povrh ušiju stršili čuperci plave svietle kose. Moglo mu je biti dvadeset i jedna godina, ali pričinjao se na prvi pogled i mlađim: bio je slušač poljodjelstva već treću godinu.

— Kakav snieg! — reče on sporo i rieči težko izgovorene bile su popraćene uzdahom.

Kako je čudan bio ovaj promukli glas još sav dječački obojen, snižen do neke krotke smjernosti i dobrote koja može kadkad boljeti i vrieđati. A za onim glasom lik pognut i oči dobre, umne. Možda je onu prirođenu dobrotu povećalo siromaštvo, bieda ili onaj nejasan strah pred životom, mutna bojazan, zbunjenost pred

ljudima. Onaj dan, kad ga je prvi put vidjela onako stidljiva, blieda, kako zbunjeno poučava razmaženu kćerku njezine prijateljice, već onda prvi put, kad ga je susrela, osjetila je i sama zbunjenost pred njegovom stidljivošću, onim dječačkim nemužkim stavom. On ju je tada gledao zaplašeno, smeteno. Kolutao je očima kao košuta nad vodom u podnevnoj šumi, ali najveću su mu smetenost stvarale one duge, duge koščate ruke: nije znao kuda bi se djenuo onim suvišnim nespretnim kracima. Bezpomoćno, iznenada, prinio je onda ljevicu ustima i griznuo nokat, kao posramljen đačić. Imao je na prvi pogled u svom držanju neku robsku pokornost, ili joj se barem tako činilo u prvi čas, da bi istom poslije u svjetlucavoj izražajnosti onih djetinjih očiju nazrela jedan zapretan skroviti sviet. Ona je zatim otišla, prošla naglo onom dječjom sobom, a za njom je pršio miris razkoši.

Takvoga ga se sjećala iz svoga prvog susreta, a i poslije bio je nekako takav, poslije kad ga je opet vidjela negdje na ulici, kad ju je smjerno pozdravio žureći se da izbjegne susret. Ona ga je zaustavila. Govorila mu je, izpitivala ga i gledala ga netremice i strogo, dok ju je on promatrao plaho, a u očima mogla mu je ponovno čitati znanu joj strepnju i neku ukrućenu neizražajnost, koju nije mogla imenom odrediti. Htio je i onda stidljivo pobjeći, ali ga je ona zadržala. Kad ga je pozvala, da je prati, on je to učinio zbunjeno i nerado, pričao joj kako težko živi u gradu i kako jedva čeka da se vrati na selo, gdje će provesti ljeto. Tužio se na svoju osamljenost i dosadu, koja ga muči oduviek, ali osobito sada u gradu, gdje ne pozna nikoga i svako poznanstvo prima sa strašljivom sumnjom i mučnim uznemirivanjem. Kad mu ona kaza, neka je kadkad posjeti, on kao da osta kod tih rieči ravnodušan, tek kao da je u hodu zastao. Pogleda je, pa reče, da će to rado učiniti. To se sve poprilici isto još jednom ponovilo, isti takav susret, negdje na ulici, u prolazu, pred nekoliko dana, kad joj on opet obeća, da će jedne nedjelje doći da razgleda knjige, osobito one o šumarstvu i poljodjelstvu, koje ga najviše zanimaju.

— Uđite, ali uđite već jednom — ponovi ona sada odlučnije, trgnuvši se kod tih rieči i sama, jer ga je sve do toga časa promatrala, kako pognute glave brižno struže svojim velikim crnim cipelama o čvrst prostirač.

— Hvala, hvala, ali... — skanjivao se i odjednom podigao glavu i pogledao je.

— No, samo vi uđite, velim vam. Ovdje je i onako hodnik i pločnik.

— Znate, nikad kad je snieg ne bih nosio kišobran. — Izgovarao je te rieči lagano, jednu po jednu, težko, kao da je svakoj mjerio težinu, i dok ih je izgovarao, držao je spuštenu glavu.

— A volite li snieg? — zapitala ga je pokušavajući dati živ naglasak svojim riečima i nametnuti ga njihovu razgovoru, jer ju je pomalo umarala jednoličnost njegova glasa i ona ravnodušnost, koja ju je mogla razdražiti do gnjeva. Zato je pokušala, ne bi li ga trgnula i razbudila brzim iznenadnim pitanjima.

— Volim... ili, kako da vam to kažem, snieg me tako čudnovato uznemiruje, ali ne ovaj snieg, gradski. Drag mi je snieg tamo u poljima i šumama, snieg koji nitko nije zgazio ni oprljao. Kad sam išao s ujakom tamo po Slavoniji u lov, najdraže mi je bilo vidjeti zimi stope u sniegu. Duboke stope, a niti znaš čije su, niti odkad su... — Zašutio je, zamišljen. Zatim je podigao glavu i ogledao se uokolo, kao začaran, po osvietljenom salonu. U razkoši svjetlosti on u onom slabo skrojenom otiesnom odielu, punom mrlja, pod kojim je virila tamna košulja bez kravate, pokriven sivim jumperom, činio se još slabijim, mršavijim. Stajao je nasred sobe i prekrštenih ruku promatrao zadivljeno visoke police knjiga.

— Koliko ih je! — reče više samu sebi i klimne značajno glavom. — Jeste li ih upravo sve pročitali? — obrati se on odjednom k njoj posve bezazlenim glasom tako, te je osjetila svu prostodušnu nedužnost toga pitanja.

— Ne, ali kako! Šta vam pada na pamet! To je sve kupovao moj pokojni otac, zapravo neke još sestra moga djeda, koja je bila, zamislite, pjesnikinja. Doduše nepoznata, ali mogla bih vam pročitati još večeras neke njezine pjesme u rukopisu. Ružica Kromarić. Niste nikada čuli to ime? Ne!? Ne čudim se, nego to nije ni važno. Ali ako želite šta čitati, možete uzeti, po volji...

— Hvala, hvala. Ne, ne ću... Znate, ja malo uobće čitam; književnost, naime romane i slično, uobće nikada nisam ni volio. Zar vam to ne znači izgubljeno vrieme?

Okrenuo se i pogledao je, ali samo na čas, zatim tromo i neodlučno pristupio policama knjiga. Ona je već sjedila u naslonjaču i pušila.

— Izvolite pušiti... Ne ćete?... I bolje, radi zdravlja! Šta rekoste? Da je čitanje izgubljeno vrieme. Ali šta vam, molim vas, znači izgubljeno vrieme. Ne znam, najteže mi je svakako govoriti o vremenu. Nesposobna sam i nikada mi nije pošlo za rukom procieniti vrieme, njegovu stvarnu vriednost. Razmišljala sam o tome mnogo, izpitivala sam razloge toga. Spočetka sam držala, da je to stoga, što sam imućna, što ne moram raditi pa ne umijem

cieniti vriednost vremena, koje za neke znači zaradu. Ali danas znadem, vjerujte mi, i predobro, da je vrieme zapravo život, samo život, da je ono zapravo dio nas samih. Zar se ne živi u sadašnjosti jednako kao i u prošlosti, i zar nisu naši dani satkani i od te prošlosti, a živimo u sadašnjosti, snivajući i stvarajući u isto vrieme i budućnost. Dakle sve je to isto. Kao jedno more ili kao neka cesta, koja ima i svoj početak i svoju sredinu i svoj kraj, ali je uviek ista staza, ista cesta. Vi velite, izgubljeno vrieme! Nema, prijatelju, vjerujte mi, ni izgubljenog ni pronađenog vremena. Sve je vrieme i mi smo uviek u njemu, upravo kao u prostoru. Zar se ne može dogoditi, da dođete do odlučne spoznaje baš u času, koji ste smatrali izgubljenim vremenom, ili da izgubite spoznaju u vrieme, za koje ste mislili da je pronađeno vrieme? Zato ni dobra knjiga na primjer ne može vam značiti ni izgubljeno ni pronađeno vrieme. Možda čak i prije ovo posljednje, pa ukoliko sebe više pronađete u toj knjizi toliko ćete više govoriti o pronađenom vremenu... Zar nije tako? Ali vidim, da vas sve to, dragi prijatelju, slabo zanima... Tamo, eno, u desnom kutu ima zbirka knjiga za vas... O šumarstvu... Znate li, da je moj pokojni tata bio šumarski nadsavjetnik? Ali o čemu, zaboga, mi već ne govorimo?

On je stajao na nogama okrenut prema njoj. Činilo joj se, da je pobožno sluša. U ruci je sad držao neku knjigu, izraz njegovih očiju bio je življi, kosa se neobično svietlila još plavlja u jakom svietlu petokrakog sviećnjaka. Gledao ju je netremice i pričinjalo mu se kao da ju je sada istom prvi put opazio ili da tek sada istom nazire prvi put njezin lik ovako svietao, uzvijen. Imala je visoko čelo i kosu crnu, pomno očešljanu. Bluza joj je bila od crne svile. Sva je bila u nekoj čudnoj crnini, od koje je sjala kao i njezine oči. Je li bila liepa ili možda prestara, već ocvala zrela djevojka — sve su to bila pitanja za njeg suvišna, jer nije do njih dolazio niti u svojim najtajnijim mislima. Ali, oni koluti izpod očiju, duboki i sumorni, možda su odavali, da je u njoj zanos prve mladosti već prošao. Imala je naviku da izgovarajući rieči pomalo stiska lievo oko i da pritom nasloni lagano glavu na rame. Kako je krhko uostalom bilo njegovo znanje o životu, oskudno njegovo izkustvo o ljudima i ženama. I onda onaj strah, ona panika pred susretima i svim zbivanjima, koja donosi tok toga života.

Bojao se i pomisliti, da će se jednom prije ili poslije morati i sam uplesti u neutoljivi vrtlog te šumne, brze rieke. A tek žene. Šta je on znao o njima, osim straha, tihe uznosite strepnje, kad

bi negdje sâm u svojim mučnim tišinama i ranim izkustvima iznenada pomislio na njih kao na riedka bića, koja je sreo na svom putu. Činilo mu se onda, da je putnik, da ide nekom širokom stazom, na kojoj ima za svakoga mjesta, gdje ne treba spoticanja, jer su prolaznici riedki. Nije popostajao ni časa, nego je išao smiren dalje i nije ih ni gledao, kao što nije ni mislio na njih, žene, i ponašao se kao u davnim danima, kad je s otcem prolazio kroz zavičajne šume, pa bi negdje kraj utišalih voda zatekli ustrašenu srnu. Bježala je plaha šumom kroz lomljavu granja i šipražja i visokog drveća, a njemu je bilo do toga samo da je nazre, a ne da je uhvati.

— Vi ste se zamislili, mladiću — prene ga njezin glas. — Vi tražite knjigu za sebe, koju, kako vam već rekoh, vi ne ćete nikad naći... Tu nema knjiga iz vaše struke. Je li tako? — glas joj se toplio i kao da je bio mekši, pažljiviji. Mogao je osjetiti, kako je pomno s mnogo ljubavi izgovarala rieči, tražene i izabrane.

— Ne, ne tražim — rekao je, — ne tražim. Kazao sam vam uostalom, da ja ne volim knjiga, ja sam sav drugačiji. Ne znam, je li to dobro, ali ja ne volim, vidite, biti u zatvorenu. Na primjer kod pisaćeg stola, kod knjiga. Ja sam vam nekako sav za prirodu, za čist uzduh, zanesen za šumu. — Govorio je tiho, jednolično, i još uviek stajao neodlučno pred visokim policama knjiga i disao težko, kao da su ga one svojom težinom i mirom pritiskivale negdje zemlji, te se nije umio snaći, treba li sjesti ili da i dalje luta nemirnim očima po hrbatima uvezanih svezaka. Nju je pak zabavljalo promatrati ga, ogledavati ga pažljivo i ne slušajući šta govori niti povezujući misao njegovih rieči sa svojim mislima. Nazrela je, da su mu ruke upravo ženski nježne, odveć bliede, tanko produljene, dugačke i fine, i da mu, dok ih nemoćno pruža prateći njihovim kretnjama prodoran šum svojih rieči, tanani vrškovi prstiju lagano podrhtavaju.

— Ali što stojite? Dođite, dođite mi bliže. Ponašajte se kao da me se ne bojite. Pa ja nisam tako strašna — rekla je to odlučnim glasom sjednuvši na obližnji tamno crveni baršunasti divan i lupnuvši nestašno rukom na mjesto pokraj sebe, koje bijaše određeno za njega. — Sjednite, eto tako!

On je pristupio, lagano se spustio na divan i sjeo polako, neodlučno kao pacient na liečnički stolac, a ona se onda iznenada digla, hitro potrčala lagana do kolnog stolčića, na kojem je bilo poredano nekoliko boca likera. Povukla je stolčić k sebi:

— Sad ćete — govorila je — nadam se i nešto popiti. Ta vama je, bogcu, još i zima. Zbilja ste mokri i vlažni. Gotovo što ne

drhćete. Evo jedan triple-sec ili rakiju, ili vi možda volite ovo dobro staro dalmatinsko vino.

— Ali ne... ne.. hvala, gospodična. Zar vam već nisam kazao, da ne pijem, da ne volim piti.

Već je bila natočila čašu, providne tamno zelene boje, i držala je u izpruženoj ruci gledajući ga čas strogo, čas umilno, ali uviek zapovjednički. Zatim je uzela svoju i onda je, nazdravivši s nekoliko rieči, izpila do dna. On je to isto učinio bez rieči. Ponovno je natočila čašu najprije sebi, a onda njemu. U prostranoj sobi vladala je tišina, tek se odjednom čulo kako negdje duboko na stubama netko zastaje i težko kašlje. Zatim se javila ponovno ura lagano, jednolično: njezin težki bat odzvanjao je osam sati.

— Osam... — reče ona.

— Osam... — ponovi on kao slaba jeka, a zatim: — Moram ići, moram ići, ta zatvorit će mi menzu — poče on. — Pa danas se i ranije zatvara. Nedjelja je. Zapravo sam već morao biti tamo... Idem...

— Ali, šta vam pada na pamet? I kako bih ja vas mogla pustiti još po takvom vremenu. Ne! Vi ćete najprije popiti još ovu čašicu, a onda... ili ne... ne. Pazite, imam plan, savršen plan. Naravski, da vas još malo zadržim, da ostanete na večeri kod mene, kad ste i onako zbog mene zakasnili u menzu. Doduše, možda ćete i bolje večerati. Ali možda i slabije, jer sam djevojku pustila i do sriede se ne će vratiti.

Upiljio je svoj turobni pogled netremice u nju, kao da je na onom odlučnom licu, oštrih crta, određenog izraza tražio za sebe samo malko odlučnosti, potrebite smjelosti. Ali misao je bila zamrla. Javljala se druga jače, upornije, a on joj nije znao ni podrietla, niti kamo će ga odvesti, a za njom je dolazio niz novih nepoznatih. Tada, u tom času, po prvi put je pomislio o njoj, pred kojom se nalazio, o tome, tko je ona, kakva je i šta bi mogao značiti za njega ovaj događaj, ovaj neobični susret. Htio je u tom času odpočeti svoju dalnju načetu misao, nastaviti svoja razmišljanja o dobru i zlu, nadovezati svoja prijašnja izkustva na ovo, koje je sada sticao ovako težko, sada u odsudnom času. Tako su mu se misli rojile i jedna je pretjecala drugu strjelovito, da bi se odtisnuvši drugu pokušala i sama podpuno nametnuti. Odjednom mu bi vruće. U glavi mu je šumilo, a u sljepočnicama gorjelo. Gledao ju je niemo, začuđeno, kao da gleda kakvo priviđenje, i sebi postavljao pitanja, na koja mu se u isti mah činilo da ne će nikada moći odgovoriti: tko je ona i kakva je uistinu, u svojoj stvarnosti, u sebi, duboko u sebi, kakva je ona i šta hoće. Osjećao

je kako mu sljepočnice biju i kako ga trgaju misli, a on stoji nemoćan pred tim naletom kao pred bujicom razbješnjelih vodenih snaga i uzalud se brani, odtiskujući od sebe čvrstom voljom, da odoli. Sad je dobro vidio, da ona ima crnu, crnu kosu, da je to crnina beznadna, neviđena. Možda se samo tako sjajila crnina one sjajne dlake vranih konja, koje u zavičajnom gradu upotrebljavaju za sprovode. Ali ako je dobro pomislio: niti njihova griva nije crnja od te kose. U toj je gustoj tamnoj kosi igla, pribadača s pozlaćenim vrhom. I onda, ona bluza od lepršave svile.

— No što me gledate, što mi ne odgovorite? Dakle hoćete li ostati? — upitala ga je, a dok je govorila, zaškiljila je lievim okom i prislonila glavu na lievo rame: draž, od koje joj izraz lica postajaše mekši, privlačniji.

— Da... oprostite, ali znate da mi je ovaj vaš liker dao u glavu. Oh, kako mi se to dogodilo? Ja ne volim piti. Ni pušiti. Sve to škodi, uznemiruje, nas i naše živce. Treba težiti za čistoćom!... Ako baš želite, dobro, ostat ću... hvala vam, ali vjerujte, da mi vas je vrlo žao smetati.

— Oh, ja vas samo promatram. I to mi je najljepša zabava! Kako ste vi čudan mladi gospodin! Naime na časove ste mi tako ozbiljni, imate čak izgled nekog dosadno sređenog, staloženog čovjeka, onda najednom postanete pravo diete, ali takvo diete, kakvo nikad nisam vidjela. Ne znam, čini mi se onda, da vam je dvanaest, trinaest godina. Što ne? A vi ste tako mladi i bez izkustva. Ili točnije, bez života. Eto vidite, godine su, pa i naši dani, samo mjerilo koliko smo živjeli. Da, sve je u tome: vi niste živjeli. Eto, vama je dvadeset-dvadesettri godine, ali vi ste diete. Meni je nekoliko godina više nego vama, ali po onom, što sam osjetila i proživjela, pa i propatila, meni je trideset godina više nego vama. Čekajte, molim vas, ne prekidajte me! Ali možda se i varam; jer ja vas poznajem, čini mi se, dobro, a možda vas uobće ne poznam. Ta zar nije ovo prvi naš pravi susret? Ali sada je dosta. Proslavimo dakle ovaj naš susret još jednom čašicom, a onda ću vas uposliti, da... da. To je prava rieč. Uposlit ću vas... ha... ha... jest, morat ćete raditi, raditi da se oznojite i tako ćete zaraditi ovu večeru. Ne večeru samo, nego i ovo veće, ovaj naš sastanak. Dakle sad ćemo najprije popiti, a zatim ćete morati doći u blagovaonicu, gdje je nenaloženo i gdje će vam biti studeno, a vidim uostalom, da i ovdje u kaminu tek još malo žeravice tinja. Pak onda dolazi ono najteže. Kako ne ćemo moći večerati u blagovaonici, morat ćete na vlastitim leđima prenieti ovaj težki stol. Dat ću vam još mnogo posla, mučit ću vas kao

Omfala Herkulesa. Dakle pijmo, pijmo... — Ona prinese dvie čaše i kucnuvši se izpiše ih do dna.

On je šutio, gledao osupnut, razrogačenih očiju poput ljudi, koji u ljetnoj noći gledaju kuću u požaru. Kad izpiše još jednu čašu, ona ode da potakne vatru, koja je u kaminu dogorievala, a zatim:

— Je li vam hladno? — reče i pogleda ga stisnuvši malo svoje lievo oko na uobičajeni način.

— Ne... ne... nije mi studeno. Naprotiv, toplo mi je, toplo mi je u glavi, u grudima, svugdje mi je toplo. Liepo mi je, oh vidite, kadkada sam sanjao, da mi je živjeti u ovako ukusnom i gospodskom stanu. I da mi je ovako toplo. Oh, da znate, kako mi je u onoj mojoj sobi u Runjaninovoj ulici hladno. Ali ja sam se privikao na tu hladnoću. Zapravo su nas tako i sve odgajali, da nam svagdje bude hladno, oštro i ledeno...

— Oprostite, gdje su vas to odgajali?

— Pa gdje, pa u sjemeništu! Da, u sjemeništu...

— Tako dakle, sada razumijem, pa vi ste morali biti svećenik. Divno, divno, ali slušajte, dragi, molim vas, pričajte mi, hoćete li, pričajte mi, vrlo će me zanimati. I ja ću vam poslije dosta toga pričati. — Dok je to izgovarala, odjednom je ustala sa svoga naslonjača i sjela uz njega na divan. Vidio je na onoj svilenoj bluzi kako ubrzano diše, a obrazi joj se još više rumene. Nije bio siguran, ali učinilo mu se, kao da mu je htjela uhvatiti ruku, a on je nehotice izmaknuo.

— Mogu... mogu vam i pričati. Ali oprostite mi, stavljate me nekako, da vam iskreno kažem, u gotovu zabunu. Šta se tu dade pričati? To su vam tako zapravo jednostavne stvari. Seljački sin, kome mati želi, da postane svećenik. Zato me poslaše u sjemenište. Kad sam maturirao, ostavio sam i to i sad učim poljodjelstvo. Siromašan sam i osamljen... eto to vam je sva moja pripoviest.

— Škrti ste, čini mi se, na riečima. A osim toga, to su samo činjenice, iza kojih istom stoji život, goli život. Na primjer, eto to sjemenište. Kako vam je tamo bilo, zašto ste izišli, ima tu mnogo toga. Kako se sada odnosite prema svemu tome?

Na čas ga je ostavila, otišla u kuhinju i doniela veliku cjepanicu, koju baci u kamin. Zatim priđe krugovalniku i otvori ga:

— Tako, sad je toplo, imate i glasbu, a sada na posao — reče veselo i zgrabi ga za ruku. — Tako! Vući stol, ove likere odnieti sa stola! Paziti, da se vatra ne ugasi, a onda u kuhinji je glavni dio posla. Ako ne bude plina, trebat će izciepati drva, i to najprije izpiliti, a onda ih usitniti. Ima tu, dragi moj, vražkoga posla.

Ha... ha... Ali ne čudite se, ali živo, življe. Kako ste samo ukočeni, zbunjeni i stidljivi, kao kakva djevojčica. To je uostalom, ako hoćete i znati, to je ono, što na vama najviše i volim — Gledala ga je. On je već stajao kraj nje, išao lagano bez rieči u korak s njom dugim neosvietljenim hodnikom, koji je vodio u kuhinju. Bila je to velika prostorija obzidana bielom ogradom, s velikim štednjakom i s mnogo bielog pokućtva, koje se je još više izticalo na tamnom pločniku od majolike.

— Eto vidite, slutila sam, nema plina. Da, već je kasno. Dakle evo, mladi prijatelju, sjekire i usitnite ovo drvo, a zatim ovo prepilite na dvoje. Inače, nema večere... Krasno, krasno. Eto još malo, zar ne, pa bismo donekle dobili sliku braka, izraz one kućne miline, koju samo dom i obitelj može dati. — On je već sjekirom tanjio drva. Pri njezinim posljednjim riečima stane, pogleda je i onda:

— Zašto se pravite tako gorkom i zlom, kad ste, pouzdano znam, tako dobri? — izgovarajući te rieči lagano još ju je neko vrieme promatrao, a onda nastavi svojim započetim poslom. Ona ga je gledala bez rieči. Kad je nasjekao i usitnio drva, uzeo je pilu. Već je bila naložena vatra te se čulo veselo pucketanje u štednjaku. Bilo je mnogo gotova od objeda preostalog jela, trebalo ga je samo stopliti. Kad je već plamen dobrano zahvatio, ona ga povede u blagovaonicu, odakle skupa uzeše veliki stol i prenieše ga u salon. Zatim mu ponudi stolicu.

— Sjednite, sjednite — reče. — Naradili ste se zbilja svojski. Idem po večeru. A vi biste u to vrieme mogli pripaziti na kamin i naći nekakvu glasbu.

Kad on osta sam, priđe prozoru: snieg je još pršio, sjala mjesečina, a noćni zimski vjetar lagano je njihao onu ogoljelu granu pred prozorom. — Krasna noć — šane on tiho samom sebi. Htjede još nešto pomisliti, nešto o čem bi morao razmišljati, gledajući onu snježnu bjelinu u noći, ali zatim misao izčeznu i on nesviestno pristupi krugovalniku. Vrtio je kopčom nervoznim drhtavim prstima, prolazio kroz spletenu mrežu dalekih razljevenih zvukova, dok negdje kao iz nepoznatih daljina noći ne izbiše mutni zvukovi orgulja. Ostade kod te glasbe slušajući djetinjom pobožnošću neznanu melodiju, koja se sve jače čula i sad već natapala sobu kao razkošan blagoslovljen mlaz svjetlosti s nekog drugog začaranog svieta. Sav se on onda skruši, uvuče u sebe i preda mislima, koje su ga odvodile u prošlost. Ali istog časa ona je već bila na vratima: u rukama je nosila mnogo tanjura. On ju je gledao zbunjen, zatečen: bila je opet sva drugčija, nekako

promienjena. Bila je liepa. — Krasna je —, pomisli on, kao orgulje, kao onaj snieg i kao one misli, koje ga odvođahu u prošlost. Kad sjedoše za stol, ona reče blagim glasom, smiešeći se:

— Volite orgulje? Da, razumijem, sjemenište... — On se stuži i zašuti: nije joj odgovorio. Jeli su, i ona je neprestano donosila tanjure mnogih njemu nepoznatih jela, boce vina, kutije sardina, sladkiše, voće i likere. Nukala ga je da jede izpričavajući se cielo vrieme, kako nije smjela pustiti djevojku, ali da nije ni znala, da će imati gosta. Obećala je, da će ga za svoj rođendan pozvati na svečani objed, ali će joj prije morati reći šta i kako spravljeno on voli jesti, jer će za tu svečanu zgodu naručiti kuharicu kod strica. — Ne znam — govorila je, sjajnih očiju, iz kojih se kao i iz svake rieči razabiralo zadovoljstvo osjetila, — ne znam, volite li vi jesti, ali ja vam spadam među one, koji radije jedu dobro nego loše. I da sam se udala, možda bih više mužu zanovietala zbog delikatesa, nego recimo radi krojačica. A vi? Vi tako malo jedete. Zato ste uviek tako bliedi i nekako prozračni...

— Da... zbilja, kako da vam rečem. Volim i ja, volim dobro jesti, ali sam se odučio. Zapravo, da istinu kažem, nisam nikad imao prilike dobro jesti. Ni kod kuće, ni u sjemeništu, a najmanje sada u đačkim menzama. Ali ne treba tu pretjerati. Spreman sam priznati vam, a o tom sam nešto i učio, veliku važnost prehrane, odnosno velike razlike u duhovnom i tjelesnom razvitku, u razpoloženjima, a sve u vezi s tim, kakvom se hranom hranimo. Ali vjerujte mi, ipak ne žalim što sam uviek skromno a i slabo jeo. Opažao sam, da sam u riedkim prilikama, kad bih se odveć najeo, postajao nezadovoljan, goropadan, upravo zao, a možemo li to činiti, ako nam je težnja, ako je to zapravo bitna čest našeg bića, da budemo dobri i težimo za nekakvim savršenstvom.

Gledala ga je, a i on je netremice držao ustremljen svoj pogled i nazirao tek slabe obrise njezinih jamica na licu: znak, da se ipak lagano smiešila. Zatim mu ponovno natoči i izpiše do dna:

— Pijte, pijte! — uzkliknе ona zanosno. — Ovo je vugava, krv naših otoka.

Večera je bila gotova. Ona ustane, odnese sve sa stola, da donese šolje s crnom kavom. Priđe krugovalniku i otvori postaju, koja je donosila sjetnu komornu glasbu. Potakne vatru u kaminu, a onda se uvali u naslonjač ponudivši mu prije toga cigarete, što on smjerno odbi, jer nije pušio:

— Imam ja nešto i za djecu — reče ona i pođe u susjednu blagovaonicu, odakle donese kutiju sladkiša. — Eto to je za vas — reče i stavi pred njega. Poslije dugog oklievanja on uze kao

diete, nećkajući se, sladkiš. Na čas ovlada sobom tišina, tek se čulo tiho pucketanje vatre, a na raznobojnom zidu opažao se odraz sjenâ, gibljivih čudesnih oblika u plamnom titraju. Neko su vrieme oboje šutjeli: ona je pušila zavaljena duboko u naslonjaču, sva obavijena plavičastim dimom. On je držao u ustima svoj sladkiš, sisao ga lagano i oprezno, da se ne bi čuo šum. Ona se odjednom diže i ode do krugovalnika:

— Neka svira nešto veselo. Veselo! Večeras sam vesela. Vrlo vesela. Zar i sama ta rieč nije liepa: vesela. Mogla sam posve mirno kazati, na primjer, radostna, ali ne, volim: vesela ili nevesela. Kod mene postoje jedino ta dva stanja. Eto, prije nekoliko sati bila sam tako tužna, upravo očajna, a sada sam vesela. Razumijete li, vesela sam... Čujete li? A vi? Vi što šutite? Da, razumijem. Kad jedete sladkiš, ne govorite, kao svako pristojno diete. Oh, vi ste uobće diete! Priznajete, priznajete!... I recite mi, da vas to što vas smatram djetetom uobće ne vrieđa. Recite, da vam je to naprotiv drago, vrlo drago, jer ja... to vi možda i ne znate? ... ja silno volim djecu. Imate i plavu kosu kao maleni dječaci. Ali molim vas, što šutite? Recite barem nešto! Eto na primjer to vaše sjemenište. Mene silno zanima, kako se živi u tom sjemeništu. Toliko sam o tome čula, toliko čitala o sjemeništu, ali nitko nije nikad govorio o svojim danima u sjemeništu.

— O tom se nerado govori... — reče on sumorno i pogleda je, a u oku mu sine molba: da bude dobra, da ga više tim ne uznemiruje.

Možda je ona to i shvatila, a možda nije htjela razumjeti njegovu tjeskobnu zabunu. Digla se i natočila mu ponovno likera, koji su pili:

— Sad ćete više govoriti. Molim vas, pričajte mi, pa ako baš ne ćete, ne o sjemeništu. Kažite mi nešto, recimo, o vašem djetinjstvu.

— Dobro. Dobro. Jest... pričat ću vam, ali nema tu mnogo da se kaže... samo hoću odmah uztvrditi, da su mi to bili dosad najljepši dani. Mislim, da ljepših ne ću ni doživjeti. Eto na primjer ona jutra... kakva jutra!

On zašuti, glas mu zadrhta: pa ako je dosad govorio tiho i izprekidano, sad nastavi još tiše s velikim razmacima između rieči i rieči:

— Da, sjećam se dobro onih jutara. Otac, lugar, ode u jutro rano, a mene mati još pere, umiva, oblači, i onda odemo pješke u grad. Hodamo dva tri sata po božjem sunčanom danu. Kad se umorimo, jedemo pod stablom, umivamo se negdje u potoku, a

proljeće je. Pjevaju ptice i vol daleko riče. Onda se uputimo, opet pješačimo, pak iznenada naiđu nekakva kola i čujemo cilinkanje praporaca. Prođu tako, zapraše pa nestanu. Ili prođu pa stanu, a ono gle, neki poznati priziva nas, uzme nas na kola, pa razgovara s majkom, a meni preda najprije jednu stranu, pa onda čitave uzde. Gonim bielce niz prašni put, kola drndaju i ja zapjevušim. Zatim stignemo u mjesto, gdje je sajam. Tamo prašina, šatori, stiska i dječurlija. Silazimo. Puše se konji, stoji graja, sviraju negdje vrtuljci i gajde, a sunce žeže i peče... — Govorio je kao u snu, zanesen. Ona ga je začuđeno gledala. Izgovarao je sad rieči sve brže, a oči mu poprimiše sjaj čudan, disao je duboko, uzbuđeno, kao da sanja. Najednom se prenu i pogleda je: — Oh, pa da, oprostite, ja sam to i suviše produljio...

— Ne... naprotiv, samo nastavite.

— Eto hoću samo kazati, od kakvih se jednostavnih radosti može duboko živjeti. Zar ne? To je, kako bih rekao, nešto što nosimo za cieli kasniji viek... Zar vam se ne čini, da su utisci iz djetinjstva kao nekakva svietla popudbina za ovaj zemaljski put. I poslije, u prvoj mladosti kad niču prve spoznaje, i onda je liepo, ali to je već drugčije. Pamtim, bilo je to upravo u sjemeništu, u onim ranim studenim zimskim jutrima, kad smo skrušeno izgovarali svoju prvu jutarnju molitvu. Sjećam se, bilo mi je krasno, ali velim vam, nekako drugčije. Kao da se duša ljudska mienja. Čini mi se kadkad, kao da se radi o nekim kolutovima dima, koji su u stalnoj mieni. Izgleda ne samo da se osjećaji međusobno razlikuju, nego i sam jedan osjećaj, neko određeno razpoloženje doživljuje u svom trajanju razne promjene, čudne pretvorbe. No oprostite mi, počimam umovati, ali sad ću odmah o onome, što vas zanima. Sjemenište. Vidite, ima mnogo ljudi koji će vam možda drugčije kazati, ali meni je upravo sjemenište ostavilo najljepše uspomene, gotovo nešto kao za onih jutara s majkom. Čemu to imam zahvaliti? Samo vjeri, onoj ljubavi, kojom sam tu vjeru primio, čuvao i njegovao, samo tome moram zahvaliti, da mi u sjemeništu nije bilo težko kao mnogim drugima. Jer moj život je bio gorenje za istinom. Gorio sam, žeđao sam za Bogom, težio sam za svetošću i žudio za čistoćom. I tako sve tegobe dana, sva poniženja, svi griesi, koje je donosila svakidašnjost, bili su mi neizrecivo mili, tako ugodni. Mnogo je toga bilo, mnogo sitnih nepravda, a meni je bilo kadkada žao, da ih i nema još više, jer sve je to trebalo oprostiti. A je li moguće zamisliti nešto ljepše od praštanja za onoga, koji vjeruje, koji onako duboko vjeruje i

spoznaje? Jer vjera je spoznaja, a šta je spoznaja negoli kći ljubavi. Koliko licemjerja, koliko pretvaranja, koliko grješnika oko mene, a ja najveći! Ali, razmišljao sam, zar nije najljepše u životu za mene to, da odkrivam zlo, a onda da ga oprostim, da se protiv grieha borimo i da se uz to molimo, da nam oprosti Onaj, kome smo svaki dan s naših šetnja donosili i stavljali na oltar svježe poljsko cvieće, nesebičan dar naših čistih duša?

On ušuti, i za čas je u sobi vladala tišina. Ona ga je gledala malko iznenađena, osupnuta, bez rieči, trudeći se da u njemu pronađe ono, što ju je sad odjednom još dublje uznemirilo. On je stajao nepomično. Bio je još slabiji, krhkiji, sav udubljen, utonuo u onom naslonjaču, i u polusjeni činio se još slabiji, tek što se izticala na tamnom veluru bjeloća njegovih nježnih ruku, tanano izduženih prstiju. Motrila ga je pažljivo i nazrela, kako mu se čudno oči sjaje:

— No, što ste stali, pa vi tako liepo umijete pričati. Upravo osjećam se kao da čitam Sv. Augustina.. Ha ha ha — vjerujte, nisam znala, da ste tako pobožni.

— Ne, pobožan nisam — prihvatio je on tužno i ozbiljno, uvriеđen njezinim hihotom. — Nisam pobožan, ili možda je bolje kazati, nisam više pobožan kao prije, kao nekada. U meni kao da se nešto pretrglo... to je kao kad nešto potone. Potonulo, nema ga. Da, to vam je... jeste li kadkad bacili kamen u jezero. Voda se zamućka, nastanu krugovi, koji se šire, onda se suzuju, i kad kamenčić dospije do dna, površina je smirena i kristalno jasna, kao da ništa nije ni bilo. Tako vam je bilo, tako vam je to nekako bilo i sa mnom. Ne, ne, nisam više pobožan: utihnuli su oni zanosi, a dušini su izvori presahnuli.

— Vi govorite — prekine ga ona — taman kao da ste vrlo stari... vi, moje diete! Ali ne, nemojte se ljutiti.

— Ne, ja se ne ljutim, štaviše. Drago mi je, čak neobično mi je drago, da me smatrate djetetom.

— Ali ostavimo to, ostavimo sve! Pijte, pijte — pozove ga ona, držeći u ruci čašu. — Ha ha ha, a nije li vam zima? Pa vidite, već nema ni vatre. Glasba je utihnula, samo snieg još pada. Sutra ujutro, ili još noćas, kad se budete vraćali, bit će sve bielo. Eto doživjet ćete ono kao nekoć u vašim zavičajnim šumama, gazit ćete po sniegu, po bjelini, koju nije nitko gazio. Svi će putovi, sve će ulice biti samotne i čiste, bezkrajno čiste. Oh, kakva čistoća! Nepomućena velika, krasna čistoća, o kojoj ste sanjali... u sjemeništu. Ha ha ha, nego slušajte, ali sasvim ozbiljno, ako ne

izpijete ovo do dna, možemo se još noćas ozbiljno posvaditi. Dakle najprije popijte, a onda mi samo još na jedno odgovorite: zašto ste napustili sjemenište?... A onda... ne znam šta će biti... ali koji je sat? Što, jedanaest i pol? Divno! Pa mi smo već gotovo četiri sata skupa, a kako se dobro, duboko i prisno poznamo.

— Ah, moj prijatelju, kako je to čudnovato: s nekim živiš, dišeš, spavaš kraj njega dvadeset... trideset godina, a ne poznaješ ga, ne znaš o njemu gotovo ništa, osim njegovih svakodnevnih navika, koje ti slabo govore o njemu, o njegovoj duši, o njegovu biću. Nekoga sretneš negdje iznenada, sretneš ga samo jedanput i nikad ga ne ćeš više vidjeti, ali u rieči, koju ste izustili, u pogledu, koji ste izmienili, kao da ste proživjeli skupa cieli viek. Uviek sam voljela kratkoću doživljaja, ludu brzinu, prolaznost. I pomisao na smrt veseli me, jer tek onda znam, da je život prolazan. Oh, koliko sam ja ljubila, koliko griešila, o vi pobožni čovječe, vi to ne možete niti zamisliti. Ali najdraža mi je bila prolaznost i od svih mojih zanosa najvoljela sam one, koji su bili najkratkovjekiji, a u svom trajanju već su nosili klicu prolaznosti i uništenja. Kao neki otrov. Jednoga dana, sjećam se, bila sam još vrlo mlada, posjetio nas je neki daleki rođak, mladi gospodin mornarički častnik. Moj ga otac zadržao na objedu i na večeri, a poslije toga je morao odputovati u Trst, gdje ga je čekala njegova ratna lađa. Sjećam se, cieli dan proveli smo skupa. Dakako, uz nas su neprestano bili roditelji, tetke i prijatelji. Nismo dospjeli kazati jedno drugom nasamu niti jednu jedinu strastniju rieč. Ali nekoliko značajnih dubokih pogleda i značajan stisak ruke rekli su sve. Uvečer, a sjećam se, da je bila mjesečina, dok je odlazio niz kamene ulice Gornjega grada, stajala sam na prozoru, a moj lik, nepomičan poput kipa, bio je kao nerazoriv izraz moje Ljubavi. I to je bilo sve. Nije se nikad vratio, a ja ni danas ne znam, jesam li ikoga tako duboko voljela kao tog mog vitkog visokog rođaka, mornaričkog častnika... No sad je dosta... dakle popijte i onda mi konačno recite, dragi moj, zašto ste izišli iz sjemeništa?

On ju je poslušao pokorno, bez rieči: izpio je do dna i stavio lagano svoju zelenu čašicu na obližnji stol.

— Ne znam, zašto sam napustio sjemenište. Da, zbilja ne znam... Ali ima nekoliko nestvarnih činjenica... Tek ne znam, zašto se ponovno nisam vratio. Ali izpričat ću redom. Bio sam tamo sve do izpita zrelosti: bilo mi je onda devetnaest godina.

Toga ljetnog odmora pođoh kući, radostan kao nikada. Ne znam, je li bilo sretnijeg stvorenja nego što sam bio ja, ponosnije majke od moje. Bilo je ljeto, sve je pjevalo...

On zašuti i upilji pogled u onu crnu kosu, u onu iglu, što je sjala u sjeni noći. Tamo na dnu, uvaljena, utonula u naslonjaču bila je ona, stvorenje čudno i strano, sa svim svojim tajnama, nerazumljivo, zagonetno. U toj polutami, eto, zakoprenjena sjenom, kao svojom tajnom, bila je žena, tajanstvo za njega od svih ponajveće. Spustila je glavu, ali je ipak kradom uhvatila njegov pogled, motrila ga skriveno i kušala ga prozrieti, odkriti mu smisao i značenje. Bili su kao dva borca prije odlučne borbe. On je i dalje šutio. Činilo se kao da se premišlja neodlučan, ili kao da izpituje, odkriva, razgrće: bio je kao ptica, koja zastane u lietu, jer osjeća i nesviestno zmijino oko, kako iz dubine promatra i zove, lovi i mami... I ona je šutjela, pa on odpoče nesigurnim tihim glasom, kao na izpoviedi:

— Da, tako je to bilo. Vama će, molim vas, sve to možda izgledati čudnovato, neobično i moguće smiešno. Dobro, imate pravo, jer kao što nekome nešto izgleda, tako ono i jest, barem za njega. Ali sad zbilja ne znam, odakle, s koje strane da počnem. Dakle, u našem malom mjestu bilo vam je nekoliko bogatijih obitelji, jedna među njima od onih plemićkih, koje imaju imanje, žive, love, idu na putovanja i t. d. Velika gospoda. Takvi su kod nas bili ovi, o kojima ću vam pričati, a bolje da im ne spominjem imena, jer se moćnima nije dobro siromahu zamjeriti. Znao sam, nedaleko sela njihov dvor, još dječakom, vidio sam njihovu oholu djecu, kako prolaze na konjima, a prate ih sluge, špan. Slušao sam o njihovu bogatstvu, o zlu i dobru, što ih bližnjima nanose. Sve sam znao, sve prosuđivao, ali i sve praštao, jer sam uviek držao, a i danas isto mislim, na Stvoritelju je samo da pravedno svakom prosudi. I prolazio sam pokraj svega toga kao uviek, kad bi sretao zlo: čuvajući ga se i kloneći, da ga možda ne bih još više povećao. — Idi svojim putem! — naučila me odrana mati, a povrh noćnog ormara u mojoj sjemeništarskoj sobi pisalo je crnim slovima na bieloj tablici: Apage Satanas. Memento mori. Ali to uzput spominjem, jer često u životu, a o tom sam se poslije uvjerio, neke naoko sitnice pomažu nam kod stvaranja velikih udesnih zaključaka i kod određivanja životnih načela. Dakle, kako vidite, oprostite mi što vam ne govorim ništa neobično ni izvanredno.

— Toga ljeta počeo sam poučavati djecu grofova R. Morao sam osim njih poučavati i groficu, kako su je zvali, Groficu Sestru.

To je bila žena, ne znam, moglo joj je biti trideset i devet godina ili više, težko je to razsuditi. Bio sam je sreo dvaput u svemu i, kako je već to navika u našem trgovištu, pozdravio sam je, iako nikad nisam govorio s njom. Jednom me je čak zaustavila i stala me izpitivati, šta učim, kako napredujem i t. d. Imala je zelene oči, to sam dobro, sjećam se, upamtio, zelene oči, jahačko odielo, s liepim skladnim čizmama tamnožute boje. Bila je na konju. Njezin muž bio je pao u vrieme svjetskog rata, čini mi se, negdje u Poljskoj ili u Rusiji. Poslije toga živjela je pokadkad u Zagrebu, kod nas na dobru, pa bi onda otišla na neka putovanja u inozemstvo i sve tako. Bila je obiestna, jer je bogata, a bez obitelji, ali je se upravo zato nije smjelo prestrogo suditi. Poučavajući je tih dana počelo je nešto novo u meni. Klijao je novi nepoznat osjećaj, nicao jedan sviet, jedno pitanje, o kojemu nisam nikad prije mislio. Ako vam se sada činim sramežljivim, povučenim, onda sam bio to još stoput više. Sjećam se, kako nisam imao hrabrosti niti pogledati u one zelene oči. Piljio sam neprestance u knjigu, zbunjen, ne znajući šta ću s rukama.

— Jednoga dana, bilo je to negdje u predvečerje, ona mi stade govoriti o svjetlini moje kose, o meni, kako sam bojažljiv, blied i plav. Slušao sam je i osjećao, kako crvenim, kako mi od naviranja krvi u lice udaraju sljepočnice. Kad je ponovila neke svoje rieči, ćutio sam, kako me peku one zelene oči. Tog dana ne govorismo više... Oprostismo se i ja odoh kući. Ciele noći ne usnuh. Oh, bila je to, vjerujte mi, jedna od najtežih noći u mom životu. Nezaboravni sati bdienja, puni novih nepoznatih nemira, niklih iznenada! Prvi put u životu tada pomislih na ženu. I misao na nju bila se izpriečila pred sva moja dosadašnja saznanja, mutila je sva moja duhovna uporišta, mračila moju maštu novim nepoznatim nemirom. Sve misli o napasti, o paklu, svi oblici, sve stoglave mogućnosti grieha kao da se bjehu stopile samo u jednom pojmu o njoj, tajanstvenom biću, nepoznatom i opasnom...

On iznenada ušuti, uzdahne duboko, kao bolestnik. U sobi je već zavladao onaj mir, grobna tišina, koju noć donosi predmetima obavijajući ih koprenom neprozirne tmine, a ljudskim bićima težnju za mûkom, snom i zaboravom. I vatra je bila dogorjela na kaminu, a jednolično udaranje sata dolazilo je sad kao zaboravljena jeka iz daljine. Snieg je padao, jedva se čuo slab i dalek šum noćnih vjetrova.

— Vi ste se umorili — reče ona, kao da se trgnula iz sna. — Oh, vi ste umorni, vi moj čudni dječače. Ako hoćete, još mi malo

pričajte. Tako volim slušati ove vaše noćne izpovjedi. Koliko li bih ja tek mogla pričati! Ali, pijte, i nemojte sve to tako težko shvatiti! Vi ste još vrlo mladi...

On uze svoju čašu i držeći je u ruci, na nogama, nastavi još tišim glasom:

— Da, vidite, tog ljeta, tog poslijepodneva, zapravo se odigralo sve. Barem u meni, u mojoj duši. Zapravo dani, koji su nadošli, sve su to samo produbili i sve se to događalo negdje u nama, unutra, bez vidljiva znaka vanjskog života. To vam je kao kad se ubodete nožem: najprije šikne krv, pa rana i onda možda komplikacija. ... Sutradan kad sam došao grofici, tužila mi se, da je bila umorna, da je boli glava, i molila me, da joj pričam nešto o sebi, jer je njoj strahovito dosadno, dosadno joj sve i svukuda. Ja sam kazao, da ne bih imao šta pričati, ali da onome, koji se divi Božjem djelu, nikada ne može biti dosadno, jer da je čovjekov dan upravo kao ljudski život samo niz odkrića Božje mudrosti. Tako sam kazao, tako po prilici, ili nekako slično, sad se već i ne sjećam. Ona me onda zamolila, da nekoliko dana ne dođem, da je ne trebam poučavati, i pri tom mi govorila, kako je bolestna, kako joj vrieme loše utječe na živce i kako će me već sama pozvati, kad bude pogodan čas. Dobro, rekao sam, dobro, i otišao. Ali od toga dana, vjerujte mi, u mene kao da se nastanio nemir, kao da je moje srdce bilo gniezdo za klupko zmija. Vodila se borba strašna, nesmiljena — bivao sam sve šutljiviji. Šta je to bilo i zašto? Nisam ni sam znao, je li to možda bilo rađanje posebnih osjećaja, ljubavi? Ne, to je bio dubok i krvav nemir. Ali zašto sam onda strepio i očekivao svaki dan: bojao sam se časa, kad sam se morao vratiti u bogosloviju. Onda jednog dana dobijem poziv od grofice. Radili smo nekoliko dana. Jednog poslijepodneva ona reče, da je boli glava. Stade mi zatim opet govoriti kao prvi put o sebi, o svojoj prošlosti, o neizmjernim bolima svakog ljudskog stvorenja. I oči joj prosuziše. Tada nenadano dohvati naglo moju ruku i prinese je svojim drhtavim ustima. Zgranut, uztuknuh. Gledasmo se tek časak niemi, zbunjeni. Ona je, čini mi se, nešto rekla. Ne znam, jer se odjednom nađoh vani u polju... Poslije noći bdienja i borbe, sutradan odlučio sam odmah odputovati u Zagreb, gdje ću se upisati na poljodjelstvo. Bogosloviji se nisam vratio. To je sve...

— To je sve! Zanimljivo! To bi dakle bilo vaše životno izkustvo — reče ona.

— Ne... ali možda me niste shvatili. I sam osjećam, da sam govorio raztrgano i da je nedostajalo rieči, da izrazim ono bitno, glavno.

— Mislite? Vidite, držim, da ste uspjeli. Sve mi je to jasno kao na dlanu — rekla je i njezine su oči sjevnule novim sjajem. — Sve. Ali dopustite mi primietiti: ipak ste suviše mladi, neizkusni.

— Oh, kako mi šumi u glavi — uzklikne — kako mi je težko i čudno. Nisam nikad pio i tako dugo govorio kao večeras, kao noćas. Već je uostalom vrieme da idem. Ali ovdje je sad tako liepo i toplo, a vani pada snieg. No ipak moram poći!

— Ali, zašto? Nemojte. još ćemo razgovarati — uzprotivi se ona. — Promatrala ga je pažljivo u prozirnoj polutami noći, u prigušenom zraku, onom magličastom uzduhu punom dima. U onom polumraku nemoćno utonuo u velikom naslonjaču učinio joj se sada više nego ikada nekakvim slabim bezpomoćnim dječakom. A ipak toliko je bilo u njemu duha, izrazitih pokretačkih snaga, nečujnih izvora njegove duševnosti, koja je navješćivala rađanje ličnosti, klicu jakog, snažnog Čovjeka. Tu pred njom, tu se rađao, tu je bio on, čovjek, mladi čovjek, koji se sad, na pragu mladosti i života, zamišljeno nagnuo, stao razmišljati, a ona ga je tek na čas smela, zatekla. Koliko joj je bio bliz, kako ga je savršeno bila upoznala za ovo nekoliko kasnih noćnih sati, dok je vani padao gusti snieg, a u toploj sobi svjetlucala vatra iz kamina, kucao sat, a vrieme odmicalo koracima noći k Danu, k Životu... A on, da li je bio svega ovoga sviestan, svega ovoga o njemu, što je bilo u njoj, što se rodilo sada ovog časa u ovoj bieloj, crnoj i sablastnoj noći? Šta on misli o njoj? pitala se, a za odgovor bila bi mnogo, mnogo žrtvovala.

Ali znala je, bolno je znala, da nije bilo nikakvog rješenja, shvaćala je, da je za njega ostala strana, zatvorena. Iako je ona bila njega prilično shvatila, on nije, tako se barem njoj činilo, ni pokušao o njoj dublje razmišljati, proniknuti je. Ili, tješila je samu sebe, ili se moguće vara: ta nisu li za njega, njegovu pretanjenu osjetljivost, i neznatniji događaji ostavljali dubljih tragova? Ipak dok je dublje razmišljala, prema njoj, njezinu bogatom životnom izkustvu, i bez izticanja nerazmjera proživjelih godina, on joj se učinio još dječarcem, slabim i bezpomoćnim, koga treba zaštititi i voditi. Ali to je bilo samo na časove. Zatim joj se opet pričinjao jakim i silnim mužem, nezavisnim i odlučnim, kome je upravo najveća snaga bila ta djetinjska nedužnost, naivnost. I onda, kakva krasna čestitost, kakva čistoća! On nije u tom času

ni mislio, kako je bio duboko promatran, izpitivan, proučavan. Šutio je, plaho, panično, čekaju samo, da mu ona dade znak, da se digne, da ode i da bude sve gotovo zauviek. Ali ona je šutjela, obavijena kolutovima svoga dima, kao nekim nevidljivim plaštem i sablastnom tišinom duboke noći. Tek na čas usudio se dignuti svoje oči i pogledati je radoznalo, izpitivački: šta ona to misli? Bilo je očito, da je muči misao strašna i podzemna. Ali ne bi nikad bio mogao doći ni do same primisli, da bi i on mogao biti predmetom njezinih tajnih misli; da je on uobće dostojan, da netko nešto o njemu razmišlja, a najmanje ona, tako moćna i hirovita u svom samopouzdanju, ponosna o svojoj snazi, jaka do oholosti u razkoši, kojom vlada.

Odjednom iznenađeno opazi, kako se ona pomače u naslonjaču, nemirno se diže i priđe satu, pa nekom čudesnom gotovo glumačkom kretnjom uzkliknu: — Stani, stani, moje vrieme! — Kad je i dalje šutio, ona mu pokaza kažiprstom veliku sliku, koja je visjela. Bio je to lik mlade žene u crnini sa sumornim izrazom i jako naglašenim ustima.

— Vidite li ovu sliku? Već vam kazah, da je ovo Kromarićka, sestra moje bake, ilirska pjesnikinja. Umrla je neudata, ali u obitelji se spominju dva njezina velika, slavna ljubavna doživljaja Ha, ha... — smijala se hihotom, glasnim i vrištavim. — Tako vam je to, dragi moj — reče. — Vi u to na primjer ne vjerujete. Naravno, za vas su svi ljudi dobri i sveti.

Odjednom je njezin glas zasiktao, a iz pogleda, kojim ga je netremice promatrala, sievnuo je gnjev i sliepa mržnja uz izraz neodlučnog prezira.

On ju je gledao začuđeno, zbog te promjene, osupnut, niem Osjetila je, kako je prože i zali poput mlaza strahoviti osjećaj nezadovoljstva, nerazpoloženja. Bies, bezuman bies, bezočan gnjev, kao da je protekao krvlju kroz cielo njezino uzbuđeno živčano tkivo, te mu se učinilo, da je uzdrhtala. Šetala je uzbuđeno, biedan plien misli i žudnje.

Pomislila je na okrutnost života, na krvav nesmiljen postupak, koji je uviek osjetila kod ljudi od prvih dana svog djetinjstva pa sve do sada, do ovog časa, pred tim dječakom. Oh, pa zar i on, diete još, nije li bio i on slika nje same, ondašnje i onakve? Oh, kako ga je samo mrzila, kako mu je zavidjela na onoj čistoći, postojanosti, koje ni sam nije bio sviestan. Ako je ona bila samo i neprestano žrtva zla, on ga nije nikad ni osjetio, i ne će ga ni osjetiti, jer ga nije poznavao, niti priznavao njegovo posto-

janje. Ali, mislila je, kakva je to sudbina, čija li je to pravda, koja jedne baca u zlo, a drugima dariva dobro, mir i zadovoljstvo: ovi ga onda uživaju i ne sluteći, koliko je zlom sve to plaćeno, kakva je neizmjerna njihova sreća, njihovo dobro. Od svojih prvih dana ona je sretala samo zlo, spoticala se i stradala. Bilo joj je pet godina, onoga jutra, kad su joj kazali, da joj je majka otišla i da je nikad više ne će vidjeti. Malo poslije, kad je odrasla, saznala je sve: bilo je mučno i sramno. I onda samoća prve mladosti, samoća jeziva, neizdrživa. Ali zar ti prvi dani nisu bili uza sve to najljepši, koje je ona uobće proživjela! Istom poslije, poslije je došlo najgore: razočaranje i bol. Trebalo se boriti protiv zla, ali je htjela zlo udarati zlim, a ne suprotstaviti mu se dobrim, kao što su svi oko nje, mladi i oholi, propoviedali, a obratno djelovali. Trebalo je osvećivati, odkupiti zlo samim zlim. U toj osveti uživati. Bacila je pogled na njega. Taknula ga je pogledom, kojim se miluje janje prije zaklanja. Da, on je dobar, priprost, pomislila je, dobar kao zemlja, s koje je došao. Ali, konačno, ona nije kriva ničemu. On je tu, jer mora biti tu kao žrtva njezina odkupljenja u zlu, radi naslade u osveti. Koliko je ona puta stajala tako pred bezdnom strašnim i crnim, a zatvorenih očiju, dok su svi pokraj nje ravnodušno prolazili, a nitko joj nije htio ukazati puta. Odjednom se trže. Dohvati sa stola čaše:

— Pijmo, pijmo još.

— Hoćemo, pijem vrlo rado. Bio sam se preplašio vaše šutnje. Ali skoro idem, jer je već kasno. Zar ne, da je vrlo kasno. Idem.

Kad izpiše, onda će ona:

— Ne, ne... ne ćete otići, je li da ne ćete? Uostalom...

Uhvati ga za ruku svojom drhtavom:

— Dođite, moram vam pokazati još jedan uspjeliji portrait Kromarićke, kad je bila mlada, mlađa od samih dvadeset godina. — Govorila je i vukla ga za ruku, držeći ga čvrsto: on se nije opirao. U glavi mu je šumilo i misli su mu lutale, težko ne odlučno. Konačno uđoše u sobu. koja je bila neosvietljena, te ona upali žarulju. Bila je to njezina djevojačka soba:

— Kakav vam se čini ovaj portrait? — pokaže ona rukom. — Da, ne sliči mnogo, jer ga je radio drugi slikar, ali vidite, ne zapažate li, onaj mali bolestni lûk posmieha oko usana. Koliko strasti...

On nije odgovorio niti rieči.

Pogledala ga je najprije u oči, a onda u onu svietlu kosu, što se laštila pod velikim sviećnjakom. Bio je tako zbunjen, nemoćan

i zaplašen u razkošnoj bjelini one sobe, kao osamljen, zalutao čovjek na sniežnoj ravnici. Sjetila se onda, onog časa, kad je ona, upravo kao on sada, prvi put stajala u nekoj tuđoj nepoznatoj sobi. sama, nemoćna, kao srna pred grabežljivcem. I ona je tada bila mlada, neizkusna, prevarena. Tako mora i on. Osvetit će se. Za sve što su učinili mnogi, okrutno, nesmiljeno, osvetit će se neprijateljica njemu, jedinom. On mora biti žrtva, diete zla.

Ta je misao bila oštra i brza. kao oštrica mača. Onda je zlo sjećanje mine i svu je prože požuda, od koje uztrepta. Povuče ga nesigurnom rukom i htjede reći drhtavim glasom: — Dođite, dođite! — Ali ne dospije. On se nenadano, silovito opre. Odgurne je od sebe:

— Pustite me, ali pustite — izgovori gotovo šaptom.

Ona onda uze drhćući njegove ruke i prinese ih ustima, pa k srdcu. Zatim ga obujmi i stisne svega. Htjede mu nešto reći, govoriti, umekšanim glasom, ali je svu obuze strast: od bezumnosti osvetničke naslade i miline požude, oniemi. On se iztrgnu, potrča k vratima, ali se na pragu okrenu: vidio ju je kako leži zaronivši glavu u jastuk, i grčevito plače, jeca kao diete, kojemu su oteli igračku.

On se onda vrati i stade je lagano bojažljivo milovati po rukama.

Ona se okrenu:

— Ti me sažaljuješ... Imaš pravo... — reče tiho, tronutim glasom, kao da se probudila.

— Ne. volim vas, poštujem vas od prvoga časa. — Glas mu je drhtao, a u očima mu sjala suza.

Ona ga onda uze i tiho pomilova po glavi. Kad je prišla k prozoru, da ugasi svietlo, snieg je još uviek padao.

Dr. RUDOLF HORVAT, ZAGREB

PRVI KNEZOVI ZRINSKI

Među najznamenitije Hrvate srednjega vieka spada Pavao I. Šubić, knez bribirski. On je od 1273. do 1312. bio ban Hrvatske i Dalmacije, u kojoj je vladao gotovo suvereno (neograničeno), i suveren gospodar (dominus) Bosne (1299.—1312.). Pavao je ostavio pet sinova, od kojih je Mladen bio ban hrvatski, Juraj knez splitski, Pavao knez trogirski, Grgur knez šibenički, a Marko knez bribirski.

Izprvice je i Mladen Šubić poput svoga otca Pavla neograničeno vladao u Hrvatskoj. Kasnije su protiv njega ustali brojni velikaši, koji su ga god. 1322. pobiedili u bitci kod sela Blizke. Nato dođe u Hrvatsku kralj Karlo Roberto, koji odvede Mladena u Budim. Kralj je poslije Mladenu i njegovu bratu Grguru Šubiću darovao grad Zrin, kojemu su pripadala brojna sela i posjedi između rieke Une i Kupe. Po tadašnjem zakonu trebalo je Mladena i Grgura Šubića uvesti u posjed imanja, koje im je darovao kralj. Taj su pravni čin obično izvodila dva čovjeka, od kojih je jedan bio izaslanik kaptola, a drugi pouzdanik kralja ili bana. Ne znamo, tko je u spomenutom slučaju zastupao zagrebački kaptol, na kojega se pravnom području nalazio grad Zrin. Kralja je zastupao banov čovjek Stjepan, sin Tivadorov.[1]

Iza smrti svoga brata Mladena god. 1341. ostade Grgur Šubić jedinim gospodarem grada Zrina i cielog imanja, koje je spadalo pod Zrin. Njemu je to imanje radi »nevjere« oduzeo mladi kralj Ljudevit I., koji je god. 1342. nasliedio svoga otca Karla Roberta. Tada su naime svi knezovi Šubići bili protivnici kralja Ljudevita, koji je god. 1346. ratovao s Mletčanima. Kralj je grad Zrin s imanjem darovao magistru Lovri Slovincu, koji je bio župan željezne i šoprunske županije.

1. Juraj Zrinski

U srpnju god. 1346. umre knez Pavao II. Šubić, brat Grgura Šubića i pokojnoga bana Mladena, a vlastnik grada Ostrovice. Pavao bijaše vjenčan s Jelisavom, sestrom krčkih knezova Dujma i Bartola Frankopana. Ona mu je rodila sina Jurja Šubića, koji je god. 1346. bio još malodoban; zato je Pavao na samrti odredio, da Jurju skrbnikom bude stric Grgur Šubić. Ali dječak se nalazio u Modrušama kod svojih ujaka Dujma i Bartola Frankopana.

Kako je Grgur Šubić god 1346. pristajao uz Mletčane, a Frankopani uz kralja Ljudevita, porodila se borba za maloga Jurja Šubića. Ovu su borbu poticali Mletčani, koji su se bojali, da u kraljeve ruke ne padne Ostrovica, taj ključ grada Zadra, za kojim je čeznula mletačka republika. Mletčani 29. listopada 1346. zamole Grgura Šubića, da Ostrovicu ne daje kralju Ljudevitu; krčkim pak knezovima Frankopanima pošalju 7. studenoga 1346. posebnoga poslanika s molbom, neka maloga Jurja Šubića izruče mletačkoj republici, koja će se pobrinuti za valjan odgoj dječaka.[2]

Ipak je Mletčanima bilo uzaludno svako naprezanje. Oni su doduše grad Zadar 15. prosinca 1346. prisilili, da se — zajedno sa svojim kotarom — bezuvjetno preda u vlast republike mletačke; no zato se Grgur Šubić — valjda po nagovoru knezova Frankopana — god. 1347. pokorio kralju Ljudevitu. Nato je kralj 31. srpnja 1347. izdao dvie povelje. Prvom oprašta Grgura Šubića i njegova sinovca Jurja Šubića od posljedica nevjere i svakoga zla, koje su učinili njemu i njegovu otcu Karlu Robertu; ujedno ih izuzima od svih sudova i progona tako, da im za dotle počinjena zla ne može suditi ni ban ni bilo koji drugi sudac. Drugom poveljom kralj Ljudevit — privolom svoje majke Jelisave i svoga brata vojvode Stjepana — daruje Grguru i Jurju Šubiću grad Zrin u zamjenu za Ostrovicu, i to u znak priznanja za pokazanu mu vjernost. U toj povelji iztiče kralj, da Šubićima daje grad Zrin sa svim pravima i posjedima, koji mu pripadaju, i to onako, kako ga je nedavno darovao magistru Lovri Slovincu, kojemu u zamjenu daruje grad Rehoču s mjestima Bakvom, Ilšovom i Viljem.[3]

Još u posljednjem času nastojahu Mletčani spriečiti, da kralj Ljudevit dobije Ostrovicu, koja gospoduje nad Zadrom i kotarom zadarskim. Mletčani 22. kolovoza 1347. opominju Grgura Šubića, da se prisegom obvezao izpuniti oporuku svoga pokojnog brata Pavla, a po toj oporuci mora Grgur čuvati Ostrovicu za malodobnoga Jurja Šubića. Kad su vidjeli, da im ne koristi ova opomena, ponudiše Mletčani 30. kolovoza 1347. knezu Grguru godišnju nagradu od 1000 libara, ako dopusti, da mletačka republika stavi u Ostrovicu svoju vojnu posadu, koja će ovu tvrđu čuvati, dok ne odraste Juraj Šubić. Ali Grgur ne pristade na tu ponudu. Zato mu Mletčani 1. listopada 1347. ponude godišnji doprinos od 500 libara, ako Ostrovicu uzčuva za Jurja Šubića. Sve bijaše uzalud, pa Mletčani moraju napokon 20. studenoga 1347. ustanoviti, da je Ostrovica ipak predana kralju Ljudevitu. Tako je mletačka

republika bila prisiljena, da 5. kolovoza 1348. sklopi s Ljudevitom primirje na 8 godina.[4]

Kralj je Ljudevit mladoga Jurja Šubića — sada kneza »Zrinskoga« — uzeo na svoj dvor, gdje se nalazilo više sinova ugarskih i hrvatskih velikaša. Po sredovječnom običaju postadoše takvi mladići na kraljevskom dvoru »vitezovima«, te su kralja pratili na vojnu i na razne svečanosti. Tako je i Juraj Zrinski pratio kralja Ljudevita, kad je polazio na vojnu u južnu Italiju, da osveti umorstvo brata Andrije, koji je bio kralj napuljski.[5]

Dok je Juraj Zrinski boravio u Italiji i u Ugarskoj, upravljao je njegov stric Grgur velikim imanjem, koje je spadalo pod grad Zrin. Knezu Jurju Zrinskomu bijaše veoma sklon njegov ujak Dujam Frankopan, bogati i moćni knez krčki, senjski i modruški. Dujam je — privolom kralja Ljudevita — darovao Jurju Zrinskomu i njegovu stricu Grguru cielu županiju bužku.[6]

Kako je Grgur Zrinski živio razsipno, trebalo mu je mnogo novaca. Zato je kralju Ljudevitu za 6000 forinti prodao bužku županiju. On je to učinio svojevoljno i bez privole svoga sinovca Jurja Zrinskoga, koji se još nalazio u tuđini. Naravno, da je Grgur Zrinski takvim činom ogorčio ne samo Jurja Zrinskoga, već i njegova ujaka Dujma Frankopana.

Čini se, da je naskoro iza toga umro knez Grgur Zrinski, jer mu nestaje spomena. Upravu Zrina preuze sada knez Juraj Zrinski, koji je napustio obiteljsko ime »Šubić«. Juraj se oženio, te je dobio sina Pavla. Mnogo su mu briga zadali grabežljivi susjedni velikaši i plemići, koji su nastojali, da odkinu po koji komad vlastelinstva zrinskoga. Sred tih briga umre oko god. 1361. knez Juraj Zrinski, koji je tek stupio u muževno doba.

2. Pavao knez Zrinski

Kad je oko god. 1361. umro Juraj Šubić, prvi »knez Zrinski«, ostavio je sina Pavla, kojemu bijaše istom nekoliko godina. Zato je kralj Ljudevit I. odredio, da Pavlu i njegovoj — još mlađoj — sestrici Jelisavi budu skrbnici krčko-modruški knezovi Bartol Frankopan i njegov sin Stjepan.[7]

Mnogi su plemići i velikaši u ono doba običavali susjednoj vlasteli otimati posjede. Najčešće se to događalo onda, kad je koji vlastelin bio još malodoban, pa nije mogao braniti svoja imanja. Da se to ne dogodi malenomu Pavlu knezu Zrinskomu, pobrinuo se njegov skrbnik Stjepan Frankopan. On je naime 31. kolovoza 1363. pismeno obaviestio sve susjede Pavla Zrinskoga,

neka na miru ostave zrinske posjede, jer da je on kao skrbnik djece i udove pokojnog Jurja Zrinskoga postao zakonitim njihovim zastupnikom i braniteljem. Frankopan u spomenutoj obaviesti napose upozoruje Dujma kneza Blagajskoga, Petelba kneza Kostajničkoga, te Pavla i Dioniza, knezove od Krupe na rieci Uni. Ovi su naime knezovi bili najbliži i najmoćniji susjedi Pavla kneza Zrinskoga.[8]

U srednjem je vieku vladao običaj, da se dječaci velikaških obitelji odgajaju na kraljevskim dvorovima, gdje su većinom bili paževi u kraljičinoj službi. Vjerojatno je i Pavao Zrinski poput svoga otca Jurja proveo svoju mladost na kraljevskom dvoru u Budimu. Tako se dade protumačiti Pavlova odanost kraljevoj dinastiji, kao i kraljeva sklonost prema Pavlu.

Na molbu Pavlova skrbnika Stjepana Frankopana izdao je god. 1365. kralj Ljudevit I. povelju, kojom ponovno potvrđuje, da grad Zrin sa cielim svojim imanjem pripada potomcima Jurja Šubića-Zrinskog. Kako su pak susjedna vlastela htjela Pavlu Zrinskomu oteti imanja Pedalj i Stupnicu, izdao je 18. svibnja 1381. kralj Ljudevit I. novu povelju, kojom Pavla i sve njegove potomke — kao vlastnike Pedlja i Stupnice — osobitom kraljevskom milošću izuzimlje izpod banskoga i svakoga drugoga suda i podvrgava jedino kraljevskomu sudu.[9]

U toj povelji od god. 1381. daje kralj Pavlu uz naslov »kneza Zrinskoga« još i nadimak »magister«. Nije izključeno, da je Pavao — boraveći na kraljevskom dvoru — polučio kakvu dvorsku čast. Rieč »magister« ne znači u srednjem vieku samo učitelja, nego i zapovjednika (»meštra«) kakve grupe dvorskih službenika, na pr. konjušnika, peharnika i komornika. Kako je pak u ono doba bilo malo pismenih ljudi, nazivao se »magistrom« svaki čovjek, koji je znao čitati i pisati.

Pavao se Zrinski zaista i poslužio pravom, koje mu je 18. svibnja 1381. podielio kralj Ljudevit I. Kad je naime sliedeće godine 1382. ustao Ivan, opat cistercitskoga samostana u Topuskomu, s tvrdnjom, da mu pripadaju sela Dić, Tah i Pastuh, ustupljena je parnica kraljevskom sudu. Kralj je tu parnicu riešio u prilog Pavla Zrinskoga, jer je spomenuta tri sela dosudio gradu Zrinu. Jednako je i dvorski sudac Nikola Seć povoljno za Pavla Zrinskoga riešio parnicu, koju su radi nekih dielova imanja Pedlja i Stupnice dulje vremena vodili plemići od Brokunove gore.[10]

Zanimljiv je parbeni postupak u toj parnici. Po tadašnjem (očito prastarom) hrvatskom običaju moralo je deset susjednih

plemića potvrditi, da su zaista kod imanja Pedlja i Stupnice posve istinite one granice, što ih je za ta imanja naveo Pavao Zrinski. Sudbena odluka spominje, da su ovi plemići bili iz Barate, Bolanića, Sednika, Vojka, Blene, Gereča i Grešenča. Oni su svečano prisegli na samoj međi spomenutih zemalja, i to tako, da su prigodom prisege bili bosonogi i razkopčanih pasova; uz to su nad glavom držali zemlju.

Kad je 11. rujna 1382. umro kralj Ljudevit I., odlučno je Pavao knez Zrinski pristao uz njegovu kćer Mariju, koja je navršila istom 12 godina. Mjesto Marije vladala je njezina majka Jelisava, koja bijaše rodom Hrvatica (kći bosanskoga bana Stjepana Kotromanića). Jelisavi je pomagao njezin ljubimac Nikola Gorjanski, velikaš iz Gorjana kod Đakova, od god. 1375. palatin Ugarske.

U to je doba svakako već u Zrinu boravio knez Pavao Zrinski. Tada su opet neki susjedni velikaši i plemići pokušali mladomu Pavlu oteti neke posjede. U tu svrhu zametnuše protiv Pavla razne parnice, i to pred domaćim sudovima. Kako su time kršili povlasticu, koju je Pavao dobio kraljevom poveljom od 18. svibnja 1381., zamolio je Pavao kraljicu Mariju, neka ga zaštiti od nenadležnih sudova. Kraljica je uslišala Pavlovu molbu, te je 29. studenoga 1383. u Zagrebu izdala listinu, kojom palatinu, dvorskom sudcu, banu, podbanu i svim sudcima nalaže, da imaju odgoditi i zavrgnuti sve parnice, koje su protiv Pavla Zrinskoga podignute radi imanja grada Zrina.[11]

Pavao ostade kraljici Mariji vjeran, kad je god. 1386. — radi umorstva Karla Dračkoga — buknuo ustanak u hrvatskim zemljama. Ustaše su vodili vranski prior Ivan Paližna i tri brata Horvata, od kojih je Pavao bio zagrebački biskup, a Ivan »ban ciele Slavonije«. Kod Gorjana dođe 25. srpnja 1386. do bitke, u kojoj su hrvatski ustaše pobiedili kraljevsku vojsku, te ubili palatina Gorjanskoga, a zarobili kraljicu Mariju i majku joj Jelisavu.[12]

Na obranu svoje žene Marije ustade Sigismund, brat njemačkog cara — i ujedno češkoga kralja — Večeslava. Sigismundu su u Slavoniji pomagali: Stjepan Korodj, Ivan Morović i Nikola Gorjanski, sin poginulog palatina, a u Hrvatskoj: krbavski knezovi Kurjakovići, krčki knezovi Frankopani i njihov rođak Pavao knez Zrinski. Ivan Frankopan oslobodi 4. lipnja 1387. kraljicu Mariju, koja bijaše zatvorena u Novigradu kod Zadra, gdje su ustaše zadavili njezinu majku.[13]

Ustašama priskoči u pomoć bosanski kralj Stjepan Tvrtko, koji je naumio Sigismundu spriečiti vladanje u Hrvatskoj i Dal-

maciji. Premda je protiv Stjepana Tvrtka radila mletačka republika, ipak je on stekao dalmatinske gradove Split, Šibenik i Trogir, te otoke Brač, Hvar i Korčulu. Nato je god. 1390. uzeo i naslov »kralj Hrvatske i Dalmacije«, te tako i formalno obnovio nezavisnost starog hrvatskog kraljevstva, kojemu je stvarno i vladao većim dielom. U njegovo je ime kao ban Hrvatske i Dalmacije vladao Ivan Paližna, koji se nastanio u Klisu.[14]

U tome građanskom ratu zatirahu se međusobno pristaše kraljice Marije i kralja Stjepana Tvrtka. Mnogo je štete u tome ratu pretrpio i Pavao knez Zrinski, kojemu su protivnici kraljice Marije pustošili imanja. Da ga barem donekle odštete, darovaše mu kraljica Marija i njezin muž Sigismund 18. svibnja 1389. kraljevsku kuću u gradu Zadru. U toj darovnici kažu, da to čine »radi vjerne službe i radi presjajnih zasluga« Pavla Zrinskoga.[15]

Da poveća svoja imanja, uzeo je Pavao knez Zrinski 17. srpnja 1390. u zalog za 4000 dukata dobroga zlata grad Slunj sa svima posjedima njegovim. Slunj je dotle pripadao Pavlovu rođaku Ivanu Frankopanu, koji u založnoj pogodbi postavlja ova tri uvjeta: 1. Frankopan može založeni Slunj izkupiti, kadgod uzhtije; 2. ako Pavao Zrinski pristane uz kralja Stjepana Tvrtka, gubi grad Slunj; 3. ako Bošnjaci oštete Slunj ili njegove posjede, mora Pavao sve štete nadoknaditi prihodima imanja grada Zrina.[16]

Početkom god. 1391. umre kralj Stjepan Tvrtko, koga je na priestolju u Bosni nasliedio slabi Stjepan Dabiša. Hrvatski ustaše ponude krunu napuljskomu kralju Ladislavu, koji bijaše sin Karla Dračkoga. Ladislav imenuje Ivana Horvata svojim namjestnikom u Hrvatskoj. Kako je god. 1391. umro Ivan Paližna, postade Ivan Horvat glavnim vojskovođom hrvatskih ustaša. Ali već god. 1394. pođe Sigismundu za rukom, da kod Dobora na rieci Bosni uhvati Ivana Horvata i još 30 drugih prvaka hrvatskog pokreta. Sigismund je Horvata dao u Pečuhu mučiti i ubiti, a druge ustaše smaknuti u Budimu.[17]

Kad je 17. svibnja 1395. umrla kraljica Marija bez potomka, ostade Sigismund samovladarem. On se kao udovac osramotio svojim životom; uz to su ga Turci god. 1396. potukli kod Nikopolja, a vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić god. 1898. u Bosni. Zato se u Hrvatskoj opet stvorila stranka, koja htjede Sigismunda skinuti s priestolja, pa za kralja izabrati Ladislava Napuljskoga. Najviše je protiv Sigismunda radio vojvoda Hrvoje, koga je Ladislav Napuljski imenovao svojim namjestnikom. Sigismundu se iznevjerio također bogati Nikola Frankopan, sin osloboditelja kraljice Marije.

Ipak je uz Sigismunda ostalo mnogo velikaša, među ostalima: Knezovi Celjski i Gorjanski, te Pavao Zrinski i krbavski knez Butko. Tako je opet došlo do građanskog rata, u kojemu je stradao Pavao Zrinski. Njemu su pristaše kralja Ladislava Napuljskoga robili i pustošili imanja, a ubijali kmetove, kako to Pavao javlja svome rođaku Butku Krbavskom.

Pavlu je 28. rujna 1400. odgovorio Butko Krbavski iz svoga grada Podhuma. On ga tješi, da će sadašnje nevolje naskoro prestati; bodri ga, da značajni ljudi moraju krepkom dušom podnositi svako zlo. Nadalje mu javlja, da je vojvodi Hrvoju dao 200 dukata u tu svrhu, da Pavla Zrinskoga pusti u miru. Butko je u tome ratu zadobio težke rane i jedva ih je prebolio uz vještinu svoga liečnika Antuna. Još je tako nemoćan, da ne može jahati, a rado bi pošao do bana Nikole Gorjanskoga i do zagrebačkoga biskupa Eberharda Albena, da se posavjetuje s njima. Nada se, da će ga posjetiti ban, koji se nalazi na putu; u tom će slučaju bana poslati k Pavlu u Zrin.[18]

Na poziv svojih pristaša dođe Ladislav Napuljski 19. srpnja 1403. u Zadar, gdje se 5. kolovoza okrunio za kralja.[19] To bijaše posljednja krunitba hrvatskom krunom. Ovu je krunu vjerojatno kralj odnio u Napulj, kamo se vratio koncem god. 1403. Ladislava je u hrvatskim zemljama zastupao Hrvoje Vukčić Hrvatinić, kojemu već 4. studenoga 1403. pripada naslov »herceg Splita, podkralj (vicerex) Dalmacije i Hrvatske, najveći vojvoda bosanski i knez Donjih Krajeva« (na rieci Vrbasu).[20]

Pavao Zrinski ostade i nadalje vjeran kralju Sigismundu, kojemu se međutim priklonio i Nikola Frankopan. Zato Sigismund god. 1405. zapovieda svojim banovima Pavlu Bisenu i Ladislavu Grđevačkomu, neka Pavla Zrinskoga brane protiv svih napadaja.[21]

Najveća je pogibelj Pavlu Zrinskomu prietila od vojvode Hrvoja. On je naime osvojio cielu županiju dubičku, te se približio posjedima Pavla Zrinskoga. Ne mogući ni sada odvratiti Pavla od Sigismunda, zamoli Hrvoje kralja Ladislava Napuljskoga, da mu daruje grad Zrin s pripadajućim posjedima. Ladislav je to i učinio darovnicom od 15. rujna 1406. Ipak nije Hrvoju nikada pošlo za rukom zaista zaposjesti imanja Pavla Zrinskoga. Hrvoje je dapače i sam god. 1408. ostavio Ladislava, te se izmirio s kraljem Sigismundom.[22]

Prva je žena Pavla Zrinskoga bila iz obitelji krbavskih knezova Kurjakovića. Ona mu je rodila sina Petra, koji bijaše već odrastao mladić, kada se njegov otac udovac vjenčao s Jelisavom

Frankopankom. Radi baštine dođe između otca i sina do parnice, koja se god. 1410. svršila nagodbom pred kaptolom zagrebačkim. Petar je dobio trećinu svih posjeda grada Zrina,[23] ali pod uvjetom, da ne smije iza otčeve smrti ni u čemu uznemirivati svoju maćehu Jelisavu i njezinu djecu. Dođe li ipak do kakve razprave, tada ima presudu izreći »sud dobrih ljudi«, poimence: Nikola Tot od Susedgrada, dotično magister Martin od Lipovca ili Petar sin Viteza ili Janko sin Ivanov.[24]

Oko godine 1410. popravljen je pavlinski samostan u Remetama kod Zagreba na trošak Pavla Zrinskoga i zagrebačkoga biskupa Eberharda Albena. U crkvi toga samostana pokopan je god. 1414. knez Pavao Zrinski, koji je uz Jelisavu Frankopanku ostavio dva sina (Petra i Nikolu) i dvie kćeri (Anicu i Margaretu). Oporučno je Pavao Zrinski remetskoj crkvi namienio dragocjenu crkvenu posudu od zlata i srebra, a povrh toga 1500 forinti u gotovu novcu. Sačuvala se izprava, kojom Stjepan, vikar samostana u Remetama, 2. veljače 1415. potvrđuje, da je Pavlovu ostavštinu u redu primio.[25]

3. *Petar I. Zrinski*

I Petar je svoje djetinjstvo proveo na kraljevskom dvoru u Budimu kao paž »crne kraljice« Barbare Celjske. On je naime poput mnogih drugih velikaških sinova bio »aulae reginae miles« (vojnik kraljičina dvora). Kad je odrastao, vratio se Petar iz Budima u Zrin, gdje se oženio i već god. 1410. preuzeo upravu jedne trećine zrinskog vlastelinstva privolom svoga — tada još živoga — otca Pavla Zrinskoga.

Kad je bosanski vojvoda Hrvoje Vukčić-Hrvatinić god. 1413. drugi put ustao protiv kralja Sigismunda, priključio mu se i Petar knez Zrinski. Drži se, da ga je na to nagovorio njegov daljnji rođak Jakov Šubić, posljednji član knezova bribirskih. Jakova je naime Hrvoje imenovao svojim »banovcem« (podbanom) u Hrvatskoj. Zrinski se hrabro ponio u borbi protiv pristaša kralja Sigismunda. On je vjerojatno sudjelovao u velikoj bitci kod Doboja, gdje je Hrvoje u kolovozu god. 1415. pobiedio kraljevu vojsku, a zarobio glavne Sigismundove pristaše: Ivana Gorjanskoga, Ivana Morovića i Pavla Čupora.[26]

Naskoro iza ove svoje pobjede umre vojvoda Hrvoje u travnju g. 1416. Međutim je Hrvatskoj zaprietila velika pogibelj od Turaka, koji su god. 1389. savladali Srbiju. Bosanski su velikaši već god. 1415. plaćali Turcima godišnji danak, da budu pošteđeni od provala njihovih. No zato provaljivahu Turci preko Bosne u

Hrvatsku, gdje su nemilice palili kuće, a hvatali ljude i stoku. Tako su god. 1415. poharali sela oko Zrina i Blinje, gdje se s Turcima prvi put junački borio Petar Zrinski. Turci su iz popaljenih sela u Hrvatskoj odvukli do 30.000 ljudi u robstvo.[27]

Poslije smrti vojvode Hrvoja prestade u Hrvatskoj svaki dalnji odpor protiv kralja Sigismunda. Mnogo je tomu pridonio također »turski strah«, koji će od sada kroz vjekove moriti hrvatski narod. Poput svoga rođaka Jakova Šubića priklonio se kralju i Petar Zrinski. Sigismund ga je radostno prigrlio. On mu je koncem god. 1420. u Kutnoj Hori (u Češkoj) izdao povelju, kojom Petra uzima u svoju kraljevsku milost, te mu oprašta dotadašnju nevjeru i sve počinjene uvrede veličanstva. U toj listini kralj hvali hrabrost, koju je Petar Zrinski pokazao u dosadašnjim borbama s Turcima; podjedno Sigismund zabranjuje najvišim sudcima (poimence banu, palatinu i dvorskomu sudcu), da Petra Zrinskoga pozivaju na sud radi pogrješaka što ih je dotle počinio.[28]

Jakov Šubić bijaše doduše vjenčan s Prijom, kćerkom Tome Tomaseo iz Šibenika, ali nije imao djece. Zato je pomišljao na to, da svoj imetak ostavi Petru Zrinskomu, koji je imao osmero djece (četiri sina i četiri kćeri). U tu je svrhu već 22. listopada 1408. pred zagrebačkim kaptolom sklopio s Petrom Zrinskim pismen ugovor, da onaj od njih dvojice, koji prije umre bez djece, mora sav svoj imetak ostaviti onomu, koji ga preživi, kako ne bi taj imetak dospio u ruke ljudi tuđega roda i plemena.[29]

Međutim je Petar Zrinski nastojao, da i kupnjom poveća svoje vlastelinstvo. Tako je 1420. i 1424. od susjednih plemića Ivana i Pavla, sinova Tome Marošića od Brokunove gore, kupio imanje Komarnicu i tri kmetska selišta u Vrhpolju. Nadalje je Petar Zrinski od Bartola Orkunova i Petra Nikolajeva iz Brokunove gore u zalog uzeo cieli njihov posjed u Brokunovoj gori, poimence sela: Zbirovo, Hudetin, Komarnicu, Lesnicu, Škrljevo i Zbišnjak. Napokon je Petar Zrinski god. 1425. stekao sela Ćukovec i Sombatovec.

Znatan je dio vlastelinstva zrinskoga uživala Jelisava Frankopanka, udovica Pavla Zrinskoga, a maćeha Petrova. Kad je umrla, nasliedio ju je njezin sin — a Petrov polubrat — Nikola Zrinski. Kako je Nikola god. 1436. umro kao neženja, pripade i njegov imetak Petru Zrinskomu. Da svoje vlastelinstvo zaokruži, kupio je Petar Zrinski god. 1438. još neke posjede na Brokunovoj gori. (Ta se gora sada zove »Zrinska gora«).

Kad je bribirski knez Jakov Šubić god. 1441. učinio svoju oporuku, namienio je Petru Zrinskomu i njegovim sinovima sve

svoje nekretnine u lučkoj županiji. Na molbu sinova Petra Zrinskoga potvrdio je tu oporuku god. 1447. Ivan Hunjad (Sibinjanin Janko), koji je tada kao gubernator upravljao Ugarskom i Hrvatskom mjesto premladoga još kralja Ladislava Posmrtnoga.[30]

Pred zagrebačkim su kaptolom Petar Zrinski i Jakov Šubić god. 1448. obnovili stari svoj ugovor od 22. listopada 1408. glede nasljedstva. U tome ugovoru spominje Zrinski svoja dva grada: Pedalj i Zrin s mnogobrojnim selima i posjedima, koji im pripadaju. Jakov pak Šubić najprije spominje svoje zemlje u Bribiru kod Šibenika, a zatim 28 sela, koja posjeduje u lučkoj županiji.[31] Da osiguraju provedbu toga ugovora, dadoše ga Petar Zrinski i Jakov Šubić potvrditi četiri puta. Ugovor je najprije potvrdio gubernator Ivan Hunjad, zatim hrvatski ban Petar Talovac, onda svi plemići lučke županije, a napokon 23. travnja 1452. i kaptol u Kninu.

Lucija Arlandova od Gornje Stubice, kao udovica Petra od Brokunove gore, držala je u zalogu sela: Hudotin, Slivje, Škrljevo, Lesnicu, Vrhpolje i Zbišnjak. Ova je sela od Lucije god. 1451. odkupio Petar Zrinski.[32] — Tada je još živio stari bribirski knez Jakov Šubić. On je dapače god. 1456. načinio novu oporuku, u kojoj se doduše poziva na svoju prijašnju oporuku od god. 1448., ali određuje, da sve nekretnine svoje ostavlja dosmrtno na uživanje svojoj ženi Priji Tomaseovoj; istom poslije njezine smrti pripast će njegov imetak Petru Zrinskomu, dotično njegovim sinovima.[33] Malo iza toga — još tečajem iste god. 1456. — umre Jakov Šubić, a odmah poslije njega i Petar Zrinski.

Bilježke

[1] To doznajemo iz listine, koju je 21. prosinca 1347. u Zagrebu izdao hrvatski ban Nikola Banić. — [2] Ljubić: »Listine ob odnošajih izmedju južnih Slavena i mletačke republike«, knj. II. str. 399., 403. i 418.—420. — [3] Ove su listine bile u zagrebačkom državnom arkivu do god. 1885., kad su potajno prenesene u Budimpeštu. — [4] Ljubić: »Listine ob odnošajih i t. d.«, knj. III. str. 20., 22., 28., 39., 40. i 96.—98. — [5] Kralj je prvi put u Italiju pošao 11. studenoga 1347., a drugi put god. 1350. — [6] I ta je listina god. 1885. prenesena iz Zagreba u Budimpeštu. — [7] Bartol Frankopan bijaše ujak, a Stjepan bratić Jurju Šubiću, knezu Zrinskomu. — [8] Izvorno se pismo čuvalo u zagrebačkom državnom arkivu, odakle je god. 1885. preneseno u državni arkiv u Budimpešti. — [9] Ova se povelja do god. 1885. čuvala u Zagrebu, a sad se nalazi u Budimpešti. — [10] Odluka se prije čuvala u zagrebačkom državnom arkivu, ali se od god. 1885. nalazi u drž. arkivu u Budimpešti. — [11] Ova je listina pisana na maloj i poduljoj pergameni, koja se sada čuva u budimpeštanskom državnom arkivu, a prije bijaše pohranjena u Zagrebu. — [12] Rački: »Pokret na slavenskom jugu koncem 14. i početkom 15. stoljeća«. (»Rad« Jugosl. akad., knj. II. str. 132.).

— [13] Fejer: »Codex diplomaticus«, knj. X., sv. III., str. 316. — [14] Ljubić: »Listine ob odnošajih izmedju južnih Slavena i mletačke republike«, knj. IV. str. 283.—286. — [15] Thuroczy: Chronica Hungarorum« (Schwandtnerov arkivu, odakle je god. 1885. prenesena u državni arkiv u Budimpešti. — [16] Izprava se čuva u državnom arkivu u Budimpešti, kamo je odnesena iz Zagreba. — [17] Thuroczy: Chronica Hungarorum« (Schwandtnerov zbornik »Scriptores rerum Hungaricarum«, sv. I. str. 217. i 220.). — [18] Izvorno se pismo Butka Krbavskoga čuva u državnom arkivu u Budimpešti. — [19] Ljubić: Listine, knjiga IV., str. 479. i 480. — [20] Lucio: Memorie istorische di Tragurio ora Trau«, str. 384. — [21] Kraljev se nalog čuva u državnom arkivu u Budimpešti. — [22] Lucius: »De regno Dalmatiae et Croatiae« (u Schwandtnerovom zborniku: »Scriptores rerum Hungaricarum«, sv. III., str. 423). — [23] Petar je dobio sela: Pastuša, Čava, Duljipotok, Požega, Strgalnik, Svinica, Koklešna, Donja Velešnja, Veliko Grubišće, Seno s mitnicom, Dedići, Zemača, Semidrag, Orehovica, Belin, Rehovna, Devša, Lovša i Velikoselo. — [24] Povelja se nalazi u državnom arkivu u Budimpešti. — [25] Acta conventus Remetensis, sv. XI., br. 1. — [26] Thuroczy »Chronica Hungarorum«, str. 230. — [27] Dimitz: »Geschichte Krains«, knj. I. str. 261. — [28] Izvorna se listina nalazila u zagrebačkom arkivu, odakle ju je hrvatski ban Hedervary dao god. 1885. potajno odpremiti u Budimpeštu. — [29] Nadbiskupski arkiv u Zagrebu. (Donationalia, sv. I. br. 31). — [30] Potvrda se prije nalazila u Zagrebu, a od god. 1885. je u Budimpešti. — [31] To su poimence sela: Ćohovići, Bubac, Viniskra, Sosvić, Jaravo (veliko i malo), Skalice, Rahte, Grabrovac, Docna, Loboje, Župal, Bilo, Malinovac, Čerano (veliko i malo), Vukšići, Hrašćevica, Dubravica, Podhum, Kolarino, Bližnani, Kistani, Minići, Lisani, Hrimljani i Smrdečica. — [32] Ugovor je god. 1885. odnešen iz Zagreba u Budimpeštu. — [33] Među svjedocima ove oporuke spominje se i biskup u Skradinu.

ANTUN DABINOVIĆ, ZAGREB

EUROPSKA POLITIKA U VRIEME ZAVJERE PETRA ZRINSKOG I FRANJE KRSTE FRANKOPANA

Kad gledamo na događaje, koji su doveli do kobnog 30. travnja 1671., s pretežno hrvatske perspektive, kad se zaustavljamo kod toga, da su takoreći posljednji predstavnici najodličnijih hrvatskih rodova izdahnuli u obrani hrvatskih sloboda, kad postupak Leopolda I. i njegovih dvorjanika prosudimo jedino sa stajališta njihovih obveza prema rodu Zrinskih, padamo u jednostranost. Mi zaboravljamo pri tome na međunarodni značaj ove zamašne zavjere i na sve što je bilo u igri ne samo kod Leopolda I., nego i kod njegovih vanjskih protivnika.

Habsburžka kuća je u Španiji bila svedena na jedan jedini izdanak, na slabašnoga Karla II., kojemu je bilo dosuđeno, da umre ne ostavljajući mužkog potomka. U sličnom stanju su se nalazili i austrijski Habsburgovci: 20. XI. 1662. je bio umro nadvojvoda Leopold Vilim, 30. XII. 1662. nadvojvoda Karlo Ferdinand, 28. I. 1664. carev brat Karlo Josip, 25. VI. 1665. nadvojvoda Sigismund Franjo, 13. I. 1668. carev jedinac Ferdinand. Drugi carev sin Ivan živio je god. 1670. tek malo nedjelja. A treći i četvrti sin, Josip i Karlo, rodili su se tek 26. VII. 1678., dotično 1. X. 1685. U vrieme neposredno prije događaja god. 1671. bili su ljudi čvrsto uvjereni, da će habsburžka kuća naskoro izumrieti i da će nemi- novno doći do podjele njezine obsežne imovine. Mogućnost izumiranja Habsburgovaca je bila jedno od glavnih poticala politike Luja XIV.: već je 20. siečnja 1668. u dva sata ujutro bio sklopljen između kneza Ivana od Auersperga i Jacquesa Brethela de Gremonville, to jest između Leopolda I. i Luja XIV., tajni ugovor o podjeli nasljedstva španjolskih Habsburgovaca, onaj ugovor, koji je lebdio u zraku, kad je Gremonville odkazao Petru Zrinskom pokroviteljstvo francuzkoga kralja. A austrijska kuća nije bila samo zanimana u pitanju nasljedstva Španjolske, nego je imala svoje probitke u Poljskoj i prema Turskoj; u Poljskoj, gdje se poslije tridesetgodišnjeg rata vodila podmukla borba, koja se izrodila u prvi sjeverni rat i kasnije u upornu borbu oko poljskog priestolja, a prema Turskoj, gdje su boravili protivnici madžarske politike Leopolda I., od Bocskayja i Gabora Bethlena do posljednjeg Rakoczyja, umrlog god. 1738. u Vidinu.

Za politiku Petra Zrinskog je bilo sudbonosno, da su svi njegovi mogući saveznici baš onda imali razloga da miruju, kad je on trebao njihovu pomoć. Poslije Vašvarskog mira je Francuzka bila sklopila s Leopoldom I. spomenuti tajni sporazum o budućoj podjeli španjolskog nasljedstva. Kad je Petar Zrinski htio zatražiti tursku pomoć, bio je jedva završen znameniti Kandijski rat, koji je kroz skoro dvadeset i pet godina, od 1645. do 1669., vezao glavne turske i mletačke sile. Mir kod Salone jedva je bio na domaku, kad je Petar Zrinski dospio u austrijski zatvor. Tek će iza njegove smrti nastati živa akcija budimskog beglerbega, ovaj put na korist osloboditeljskih težnja madžarskih velikaša.

U vrieme prvog turskog rata Leopolda I. stajala je Austrija još pod bližim utjecajem posljedica tridesetgodišnjeg rata. Jedan od glavnih sudionika toga rata, falački knez Karlo Gustav, koji je god. 1654. bio nasliedio na švedskom priestolju kćer Gustava Adolfa, Kristinu, nasliedio je od svoga djeda, češkog zimskoga kralja Fridrika, mržnju prema austrijskoj kući. Tu je on mržnju ne samo onda pokazao, kad je kao vrhovni zapovjednik švedske vojske krenuo god. 1648. protiv Praga, nego i prilikom izvršenja mirovnog ugovora. Daleko od toga da se zadovolji time, što je Švedska stekla u velikom ratu vojvodinu Pomoraniju, išao je on za tim, da potisne Dansku s Baltičkog mora i dovrši svoje davnašnje neprijateljstvo s Poljskom, gdje je kraljevao Jan Kazimir, po rodu Vaza i najbliži član švedske vladarske kuće, ali po vjerskom razpoloženju gorljiv pristaša katoličke reformacije.

Od proljeća 1654. bio je u punom toku nemilosrdni rat između Rusije i Poljske, a car Aleksije Mihajlović bio je prodro duboko u Litvu, kad je Karlo Gustav iz Pomoranije krenuo prema Poznanju. U brzom zamahu bijahu pali Gnjezno, Kališ i Varšava, a 17. X. 1655. bijaše već i Krakov u švedskim rukama. Podjela Poljske između Šveda i Rusa činila se gotovom činjenicom. Uto se umieša u rat braniborski knez izbornik Fridrik Vilim, koji je kao poljski kletvenik vladao Iztočnom Pruskom. Karlo Gustav je knezu izborniku predočio mogućnost sticanja ne samo Iztočne, nego i Zapadne Pruske. Područje gdanjskoga koridora i valjda sam Gdanjsk (Danzig) imali su doći pod vlast Hohenzollerna. Rat se time već približavao austrijskim granicama: Šlezka je već bila neposredno zahvaćena ratnim operacijama. Tu je naime poljski kralj bjegunac Ivan Kazimir bio našao svoje utočište. U Austriji je još vladao Ferdinand III., koji je poslije gorkih izkustava tridesetgodišnjeg rata odlučno naginjao miroljubivoj politici.

Ali je njegova nastojanja, da posreduje za mir i sporazum, oštro odbio bahati Karlo Gustav. Mjesec danas kasnije je posljednja poljska vojska bila hametom poražena u trodnevnoj bitci kod Varšave (28. do 30. srpnja 1656.). Ivan Kazimir je gotovo bio izgubljen, kad mu se nađe u nevolji nitko drugi, nego Ferdinand III.

Od tog trenutka je austrijska politika tiesno bila vezana s Poljskom. Ako su i prije toga Poljsku uzpoređivali radi njezine katoličke politike sa Španjolskom, sada je habsburžka kuća putem svog energičnog poslanika Franje pl. Lisole sve jače išla za tim, da sebi osigura u Poljskoj posebno utjecajno mjesto. Jedan od prvih čina Leopolda I., koji je 2. IV. 1657. nasliedio svog otca, bio je savez s Poljskom, sklopljen 27. V. 1657. Jedna austrijska vojska od 12.000 boraca imala je iz Šlezke prodrieti u Poljsku i pomoći oslobođenju Poljske od švedskog pritiska, kad je iza leđa te vojske ustao novi švedski saveznik, nitko drugi nego glavom pretendent na ugarsko priestolje Juraj II. Rakoczy. U siečnju 1657. bio je Juraj II. krenuo preko Karpata i zauzeo Przemysl. Kod Sandomira se Rakoczyjeva vojska spojila sa Švedskom. Ali se među vojskovođama i vojnicima brzo pojavi dubok razdor. Šveda je bilo malo, a Rakoczyjevi vojnici su bili odviše razuzdani. 1. VI. 1657. su Rakoczyjevi vojnici krenuli natrag u Erdelj, dok je Karlo Gustav krenuo protiv Danaca u Schleswig.

Međutim je Pruska okrenula leđa švedskom savezu i stupila u sporazum s Austrijom i s Poljskom. Iz toga sporazuma je brzo nastao savezni ugovor, koji je sklopljen 14., ali je datiran 9. veljače 1658., malo dana prije nego što je Karlo Gustav dovršio svoj danski rat mirovnim ugovorom kod Roeskilde (26. veljače 1658.). Karlo Gustav je već namjeravao krenuti protiv saveznika. Na red su imale doći najprije Pruska, zatim austrijske zemlje. Ali se Danska opet otimala od izvršenja odredaba namenutog joj mirovnog ugovora, gdje god ih je mogla izbjeći. I, kad je Karlo Gustav polovinom kolovoza 1658. krenuo iz Kiela protiv Kopenhagena, napadoše ga s leđa i Fridrik Vilim i svi poljski saveznici. Tako su Švedi protjerani iz Holsteina i iz Jütlanda, i samo je nestašica brodova stajala na putu saveznicima, da rat prenesu na danske otoke. Rat se tako vodio sa sve jačim potežkoćama do svibnja 1659. U ljetu te godine navala je prešla na švedsku Pomoraniju, ali su se tu Švedi veoma uporno branili u Štetinu. U rujnu je sudjelovala u navali i carska vojska pod generalom Montecuccolijem: hrvatski vojnici, koji su u njoj sudjelovali, mogli su se sporazumievati s Pomorancima oko Stralsunda i

Rujane. U ožujku 1660. borba se vodila kod Rostoka i na poluotoku Darsu, i već su se saveznici spremali, da rat prenesu na zemljište Švedske, koja je na moru bila izgubila bitku 24. studenog 1659. kod otoka Fünena. Ali je već potajno radila struja, koja je težila za sklapanjem mira. Pregovori su se vodili već od veljače 1660. u samostanu Olivi kod Danziga. Smrt Karla Augusta, 23. veljače 1660., olakšala je daljnje pregovaranje, i tako je ugovor podpisan 3. svibnja 1660.

Kad je Leopold I. nakon duljeg oklievanja odlučio trgnuti mač iz korica za Poljsku, bilo je mnogo izgleda za habsburžku kuću, da se domogne poljskog priestolja. Kralj Ivan Kazimir nije imao djece, a Austrija, Rusija i Pruska su se kao susjedi zanimali za pitanje, tko će postati nasljednikom posljednjeg potomka Gustava Vaze. Za Austriju nije bilo svejedno, hoće li doći na poljsko priestolje jedan francuzki kandidat, koji bi s iztoka i osobito preko Šlezke mogao ugroziti austrijske posjede, nakon što ih je već ugrožavao svojom protuhabsburžkom politikom švedski kralj Karlo Gustav. Austriji nije ni to bilo po ćudi, da na poljsko priestolje zasjedne ruski kandidat: ruski car Aleksije Mihajlović je naime već imao u Poljskoj pristaša. Poljska kraljica udovica Lujza Marija, koja nije bila sklona Rusima, nastojala je za kralja zadobiti Leopoldova mlađeg brata Karla Josipa, koji se imao vjenčati s njezinom nećakinjom. U Beču se je međutim oklievalo iz raznih razloga, i tako je francuzka diplomacija uspjela privući na sebe pozornost poljskoga plemstva. Za Austriju je uzpon jednog francuzkog princa na poljsko priestolje značio gotovu opasnost. Francuzke veze s Turskom bile su poznate, a Beč nije još ni izdaleka slutio, do kakvih bi veza moglo doći između francuzkog dvora i madžarskih, dotično hrvatskih plemića. Veze između Gremonville-a i Nikole te Petra Zrinskoga bile su takoreći već u zraku. Na tu opasnu mogućnost je već upozoravao jedan od najboljih diplomata, kojega je imala habsburžka kuća, polu-Francuz Franjo pl. Lisola.

Francuzka je već bila nastupila veoma odlučno prilikom izbora za njemačko priestolje. Njezinim nastojanjima je bilo uspjelo onerazpoložiti prema Austriji bavarskoga kneza izbornika i pobuditi sva suparničtva, kojima je obilovala Njemačka 17. stoljeća. Već je onda Fridrik Vilim Hohenzollern u nekoliko navrata nastupio kao mogući takmac austrijske kuće, i već su onda iz Berlina dolazili glasovi o hohenzollernskim težnjama za šlezkim kneževinama, osobito za Jägerndorfom. Sad je francuzkoj diplomaciji, kojoj se je priključila i razočarana kraljica Lujza Marija,

pošlo za rukom, da god. 1662. odaleči iz Varšave nepoćudnog joj Lisolu. Godine 1663. buknuo je znameniti turski rat, koji će se svršiti Vašvarskim mirom. Baš u ono vrieme se najviše govorilo o savezu Švedske i Poljske i o kandidaturi falačkoga grofa Filipa Vilima na poljsko priestolje. Filip Vilim je bio francuzki pristaša, a Beču je bilo težko oprieti se francuzkim nastojanjima u trenutku, kad je francuzka vojska vojevala u Ugarskoj protiv Turske. A opet je sama kraljica Lujza Marija, očito nerazpoložena prema Beču, stajala, sumnja se, u pismenom dodiru ne samo s Portom, nego i s braćom Zrinskima. Šlezke kneževine Opava i Ratibor su bile već odprije založene poljskom kralju Vladislavu IV. za svotu od 1,100.000 forinti. Ovaj je zalog sada prešao na Ivana Kazimira, na Ivanova brata Karla Ferdinanda i poslije 1655. na samu kraljicu Lujzu Mariju. Lujza Marija je namjeravala ustupiti te dvie kneževine jednom Condé-u, vojvodi od Enghiena, a za tu svrhu imao se zauzeti u Beču nitko drugi, nego znameniti Gremonville.

Da ove dvie šlezke kneževine budu predane jednom francuzkom princu, nije Leopoldu I. moglo biti ugodno. Zato se on u prosincu 1664., poslije Vašvarskog mira, putem novog svog predstavnika grofa Kinskog obrati poljskom dvoru, kako bi povratio taj dragocjeni zalog. Baš u to vrieme je bio ustao protiv kraljice krunski maršal knez Juraj Lubomirski. Rat protiv njega se vodio s promjenjivom srećom dvie godine, i kad je Poljska već bila izcrpljena tolikim razdorom i ratovima, nestalo je sa svjetske pozornice u siečnju 1667. Lubomirskoga, a u svibnju te godine kraljice Lujze Marije.

Smrt ovih ličnosti, koje su revno sudjelovale u borbi između francuzkih i austrijskih probitaka, nije međutim ni izdaleka uklonila sva trvenja u zemlji. Naprotiv, sada, kad nije bilo odlučne kraljice, bio je poljski dvor, okupljen oko slabašnoga kralja, pozornica najžešćih spletkarenja. Lubomirski je već bio ponovio veze s falačkim grofom Filipom Vilimom; ovaj put se pojavi kao austrijski kandidat princ Karlo od Lotaringije. Za njega se zauzimala udovica Ferdinanda III., carica Eleonora, rodom Gonzaga iz Mantove, dakle iz Italije kao i poljska kraljica Lujza Marija. Karlo Lotarinžki se je bio već iztakao u bitci kod Sv. Gotharda, a njegovo se ime imalo proslaviti pokraj Sobjeskoga god. 1683. pred Bečom. U ovom trenutku se složiše za falačkog Filipa Vilima i Pruska i Švedska i Francuzka. Luj XIV. naloži princu Condé-u i njegovu sinu, vojvodi od Enghiena, da se okane kandidature za poljsku krunu. Od toga trenutka stoji u Condé-ovu

grbu mač s kraljevskom krunom i nadpisom »J'attendrai«, t. j. »već ću to (t. j. krunu) dočekati«. Dne 9. kolovoza 1668. je sklopljen ugovor, u kojemu je vojvodi od Pfalz-Neuburga Filipu Vilimu stavljena u veoma blizi izgled poljska kruna. I Beč se pravio, kao da je s tim sporazuman, ali je zapravo potajno radio za Karla Lotarinžkog. Ovaj je odpremljen u vojnu službu u Opavu, gdje je imao prilike, da se često sastane s poljskim velikašima. Rat između Rusije i Poljske je bio već prestao primirjem u Andrusovu od 20. siečnja 1667., a uto se kralj Jan Kazimir, skrhan od nemoći, 19. rujna 1668. zahvalio na kruni.

Jesen i zima između 1668. i 1669. god. su izpunjeni spletkama oko nasljedstva poljske krune. Osim službenoga kandidata vojvode Filipa Vilima od Falačke-Neuburga, bio je austrijski kandidat Karlo Lotarinžki. A ruski car Aleksije Mihajlovič je gotovo bio pripravan, da svoga drugog sina dade izučiti po načelima katoličke vjere, kako bi postao poljskim kraljem. Za Rusiju se dobro znalo, da je pripravna krenuti u rat protiv Turske, a Turska je baš u ono vrieme bila Poljskoj dosta težak protivnik. Ali kad se sastao poljski sabor 2. svibnja 1669., prevladalo je nakon početnog oklievanja stanovište narodne stranke, da kralj u Poljskoj bude domaći čovjek, potomak stare dinastije Jagelovića. Kao takav prikazao se ljudima čovjek zadojen plemenitim osjećajima, rodoljub od glave do pete, a to je bio palatin Kališa knez Mihajlo Višniovjecki. Knez Mihajlo je izabran, dapače izvikan za kralja 19. lipnja 1669. uz veliko oduševljenje nazočnih. Leopold I. je napola u zbilji, napola u šali primietio, da se tu pokazao prst Božji (Certe fui opus digiti Dei) i da će taj izbor biti od koristi za dobro austrijske kuće. I zbilja, malo iza toga su se vodili pregovori, da se mladi kralj vjenča s Eleonorom, Leopoldovom polusestrom, kojoj je onda bilo jedva 17 godina.

Ovo vjenčanje, koje je izboru novoga kralja davalo značaj austrijske pobjede, nije moglo biti po ćudi francuzkom kralju, pa ni protivnicima habsburžke kuće, a to su bili nezadovoljnici, na čelu kojima je svakako stajao hrvatski ban Petar Zrinski. Čim se u njegovoj okolini doznalo za namjere austrijskog dvora, počelo se raditi, da se to vjenčanje osujeti. U posao se uplela, mnogo spretnija od muža, glavom Katarina Zrinska. Kod dominikanca Bargiglija, koji se imao potruditi oko toga, nađeno je pismo, u kojemu se izrazuje mržnja na Austriju i na samog Leopolda I.

Vladavina Mihajla Višniovjeckoga nas više ne zanima. Taj mladi i neizkusni čovjek nije bio, kako je Leopold I. primietio, naučio svoj vladarski zanat. U prvom ratu s Turcima bio je loše

sreće. Sabor nije htio odobriti ugovora s Turcima, i tako je došlo do drugog rata, za kojeg je kralj Mihajlo umro u Lavovu 11. studenog 1633., sutradan pošto je njegov vojskovođa Jan Sobjeski izvojštio svoju pobjedu kod Hoćima na Dnjestru.

No, ako su probitci habsburžke dinastije duboko zahvatili baš god. 1669. u pitanje preuređenja Poljske, drugi su mnogo dublji probitci vezali Leopolda I. uz Španjolsku, dotično uz Francuzku.

Odnosi između Austrije i Španjolske bili su porodične naravi. Kad je Karlo V. svome bratu Ferdinandu prepustio ne samo Austriju, nego i Češku, Ugarsku i Hrvatsku, bila je njegova želja, da ova podjela ne znači odvajanje jedne grane Habsburgovaca od druge. Da se uzajamna veza svakako podrži, upriličeno je nekoliko vjenčanja, koja su imala obnoviti stare krvne veze. Tako je sin Ferdinanda I. Maksimilijan uzeo za ženu Mariju, kćer Karla V. (1548.). Otac Leopolda I., Ferdinand III., imao je u prvom braku za ženu Mariju Anu, kćer španjolskoga kralja Filipa III. a sestru Filipa IV. Filip IV. je namjeravao svoga sina Baldasara opet vjenčati s kćerju te svoje sestre. Ali kad je kraljević Baldasar umro god. 1646., uze sam Filip IV. za ženu zaručnicu svoga sina, koja se zvala Marija Ana kao i njezina majka.

Filip IV. je s prvom ženom Izabelom Bourbonskom imao samo još jednu kćer, Mariju Tereziju. Druga žena Marija Ana rodila mu je kćer Margaretu i sinove Filipa Prospera i Karla, kasnijega Karla II.

Kćeri Filipa IV. Marija Terezija i Margareta predmet su dinastičkih nastojanja francuzke i austrijske vladarske kuće. Majka Marije Terezije bila je iz kuće Bourbon: prema tome je starija kći Filipa IV. namienjena francuzkom kralju Luju XIV. Margaretina majka bila je iz kuće austrijskih Habsburgovaca: mlađa kći Filipa IV. bila je namienjena austrijskom vladaru Leopoldu I.

Stvari nisu međutim išle tako jednostavno iz razloga, što su se ova dva vjenčanja splela s veoma zamršenim dinastičkim probitcima. Kod Habsburgovaca je vladao osjećaj, da su oni svi potomci iz braka Filipa Liepoga i Ivane od Aragonije. Sve zemlje, koje su pripadale tome potomstvu, prema tome su se smatrale jednom jedinstvenom imovinom. U toj imovini imali su dakle nasljedno pravo u istoj mjeri članovi španjolske i članovi austrijske kuće, a takvo je shvaćanje bilo izraženo u porodičnim ugovorima sklopljenim 6. i 15. lipnja 1617., u kojima je utvrđeno, da sve

zemlje austrijskih Habsburgovaca moraju prieći na španjolsku liniju, ako Ferdinand II. umre bez mužkog potomstva. U tom smislu su sastavljene oporuke Ferdinanda II. i španjolskoga kralja Filipa III. god. 1621. No, kada je po smrti infanta Baldasara god. 1646. ostala Filipu samo jedinica kći iz prvoga braka Marija Terezija, nastalo je pitanje, bi li ona mogla nasliediti španjolsko priestolje i ostaviti ga svom budućem mužu, dotično potomstvu iz svoga braka. Takva mogućnost je naime odgovarala uredbi sedam partida stare kraljevine Kastilje. Po tome pravu je mogla Marija Terezija svoje pravo na Kastilju prenieti na svog muža, a taj je bio Luj XIV., kralj Francuzke. Njezina kasnije rođena polusestra Margareta, koja je pošla za Leopolda I., mogla je imati nasljedstvo u Kastilji samo u slučaju, ako bi Marija Terezija umrla bez potomstva. Osim toga Luj XIV. bio je sin Marije Ane, znamenite Ane od Austrije, kćeri Filipa III. a sestre Filipa IV., koja se bila udala god. 1615. za Luja XIII.

Marija Ana se je prilikom svoje udaje bila odrekla svih prava nasljedstva španjolske krune. Ali je njezina najtoplija želja bila, da joj se sin vjenča s kćerju njezina brata Filipa IV., jer bi on tako mogao jednom kraljevati i Francuzkom i Španjolskom.

Međutim je došlo između Francuzke i Španjolske do nemilosrdnog rata, koji je potrajao do god. 1659. Španjolski dvor nije bio ni najmanje razpoložen, da izvrši ovu udaju za najljućega neprijatelja Španjolske. Dapače je Filip IV. ozbiljno mislio, da stariju kćer vjenča s Ferdinandom IV., sinom Ferdinanda III., dotično, poslije njegove smrti, s Leopoldom I. Španjolci su međutim tražili, da Leopold boravi sa svojom ženom u Španjolskoj, dok se ne bi Filipu IV., koji je u to doba živio u drugom braku, rodio mužki potomak. To se međutim dogodilo istom god. 1661., a Leopold nije nikako mogao ostaviti austrijskih zemalja u trenutku, kad je bila u pitanju njegova krunitba za rimskog cara i kad su austrijske sile bile toliko zauzete sjevernim ratom i pitanjem nasljedstva na poljskom priestolju.

Kako je Leopold I. prije svoje krunitbe za cara morao obećati, da ne će pritеći Španjolskoj u pomoć ni vojskom ni novcem, a španjolske su financije bile baš onda u lošem stanju, prevlada na španjolskom dvoru zamisao francuzkog vjenčanja kraljeve starije kćeri. Pregovori za to vjenčanje olakšali su sklapanje Pirinejskog mira 7. studenog 1659., i 9. lipnja 1660. je Luj XIV. već slavio vjenčanje sa španjolskom kraljevnom. U vjenčanom ugovoru je međutim bila sadržana ograda, u kojoj se je španjolska infantica za sebe i svoje nasljednike najsvečanije odrekla svakog

prava na španjolsku krunu. Ugovor je doduše imao vriediti poslije izplate miraza Marije Terezije; taj miraz nije nikad izplaćen, ne samo zato što je Filip IV. to propustio, nego i zato što se s francuzke strane nastojalo, da do te izplate nikako ne dođe. Uza sve to je bilo veoma sumnjivo, je li s tim izostankom sama odreka Marije Terezije postala prieporna. Luj XIV. je sam naime izjavio 14. listopada 1661., doduše samo za unutarnje krugove: »Je suis persuadé que la validation ou nullité de la renonciation de la Reine ne dépend pas de ce payement ou de son defaut«. Ovo neizplaćivanje miraza je međutim služilo Luju XIV. kao povod za brojne diplomatske podhvate, koji su jasno očitovali njegovo mišljenje, da bi prije ili poslije ova okolnost mogla pridonieti zadobivanju Burgundije i Flandrije za Francuzku.

Vjenčanje Luja XIV. sa španjolskom infanticom Marijom Terezijom bilo je ozlovoljilo Leopolda I., koji se je jedva dao pomiriti s time, da je to vjenčanje sklopljeno za spasavanje španjolske Nizozemske i Napulja, koji je onda stajao pod španjolskom vlašću. No, kad je Leopold doznao, da se Marija Terezija odrekla španjolskog nasljedstva, bio je zadovoljan, da se vjenča s njezinom polusestrom Margaretom. No Margareta je bila premlada, tä imala je tek 9 godina, a međutim su francuzka nastojanja učinila svoje, da se ovo vjenčanje odugovlači i po mogućnosti osujeti. Kad je god. 1663. napokon sklopljen vjenčani ugovor, u kojem je čl. 10. govorio o pravima Margarete na španjolsko nasljedstvo, izbio je rat s Turcima. Spočetka je taj rat tekao dosta nepovoljno po austrijsku vojsku. Madžari su, nezadovoljni, oštro osuđivali nevaljanost austrijskih odjela, koji se nisu upuštali u otvorenu bitku s Turcima, dok su braća Nikola i Petar Zrinski izvojevali prilično značajne pobjede na prostoru između Dunava i štajerske granice.

No, da braći Zrinskima prepusti organizaciju obrane u Ugarskoj i u Hrvatskoj, nije Leopoldu I. ni padalo na um. Nikola Zrinski je naime već bio izradio do tančina nacrt o preuređenju banderialnog sustava, koji bi omogućio stvaranje jedne jake staležke vojske. Ali je takvo ustrojstvo prietilo, da će služiti i onako nepokornim ugarskim i hrvatskim staležima kao sredstvo za izticanje njihovih starih sloboda, a to je baš Leopold I., dosljedan habsburžkoj centralističkoj politici, svakako htio osujetiti. Zato je uporno nastojao, slušajući savjete vještog i upornog Rajmunda grofa Montecuccolija, da domaće plemstvo drži daleko od vodstva vojničkih poslova i da to vodstvo svakako zadrži za carske generale. No, kad su ovi doživjeli nekoliko nedaća, Leopold I. je

radije potražio pomoć sa zapada, i tako se dogodilo, da je Leopoldu došla pomoć i s francuzke strane. No, budući da su se Francuzi nakon kratkog vremena predobro slagali s braćom Zrinskima, Montecuccoli se odluči za naprasito sredstvo, da ne pitajući staleže potajno sklopi mir s Portom. U Vašvarskom miru, koji je objavljen početkom listopada 1664., odrekla se je Austrija svih osvojenja i priznala erdeljskog velikog vojvodu Mihajla Apafyja, koji je zapravo bio turski kletvenik. Razlog, zašto se Leopold I. tako naglo i neočekivano odlučio za mirovni ugovor, koji je toliko ozlovoljio i Madžare i Hrvate, ima se tražiti u tadašnjem stanju španjolskih stvari.

Španjolska je bila još uviek zapletena u bezplodan rat s Portugalom, koji je baš onda uživao izdašnu englezku pomoć. U takvoj neprilici je Filip IV. bio upravo upućen na posredovanje francuzkoga kralja, a to je bilo neugodno bečkom dvoru, koji je bio u brizi zbog odugovlačenja vjenčanja Leopolda s Margaretom od Španjolske. Uz to je Filip IV. bio sve boležljiviji, tako da se od dana do dana očekivala njegova smrt. A na španjolskom dvoru je dolazio do sve jačeg utjecaja Penneranda, koji je otvoreno zastupao francuzko stajalište. Tek je upornim nastojanjima Leopoldova poslanika Lisole uspjelo utjecati na oporuku Filipa IV., koji je svojoj mlađoj kćeri priznao nasljedstvo na španjolsko priestolje u slučaju, ako njezin brat Karlo umre bez potomstva. Tako je bilo moguće, kad je Filip IV. preminuo u rujnu 1665., da njegova udovica preuzme regentstvo i da odpremi svoju kćer iz Madrida u Beč. Vjenčanje je sklopljeno 25. travnja 1666., ali je tek 5. prosinca te godine španjolska nevjesta stigla sretno u carsku priestolnicu.

Između Francuzke i Austrije se tako vodila potajna borba o španjolsko nasljedstvo. Stvar nije samo zaokupljala versailleski i bečki dvor, nego i susjedne vladare, koji su se bojali odjeka francuzko-austrijskog obračunavanja. Nizozemci nisu bili razpoloženi za to, da Francuzka dobije za sebe španjolsku Nizozemsku, današnju Belgiju, i da tako postane neposrednim susjedom holandijske republike. A njemački knezovi duž Rajne nisu gledali dobrim okom na mogućnost rata, kojemu bi Porajnje bilo najprvo poprište. Zato su nastojali, da se svakako sporazumiju sa Francuzkom.

Borba se nije vodila samo potajno, nego i otvoreno. Dok je austrijski diplomat Lisola napisao svoj »Bouclier d'estat et de justice«, savjetnik parižkog parlamenta Aubéry je početkom 1667. upozoravao na trošnost njemačkog carstva, razdvojenog među

zavađenim knezovima, i predviđao, da će jednom poći za rukom francuzkoj kući, da steče i okupi pod svojim žezlom gotovo svu zapadnu i srednju Europu. U svibnju 1667. je Luj XIV. započeo takozvani Devolucioni rat, u kojemu je za svoju ženu Mariju Tereziju tražio od španjolskog nasljedstva španjolsku Nizozemsku (Belgiju). Lujevo nastojanje nije uspjelo, jer se protiv Francuzke digao trojni savez Englezke, Nizozemske i Švedske, ali je ipak Aachenski mir, povrativši Španjolskoj Burgundiju, dao Francuzkoj Lille i Dunkerque.

U težkoj borbi s nezadovoljnicima u Hrvatskoj i Ugarskoj, koji su, oslonjeni na pomoć francuzkog poslanika Gremonville-a, sve jače izticali svoje zahtjeve prema dvoru, Leopold I. je sa sve većom zabrinutošću gledao na zategnutost zbog španjolskog nasljedstva. Između Leopolda I. i Luja XIV. su postojale ne samo političke, nego i osobne opreke. Bez sumnje je Leopold bio učeniji od svoga suparnika, ali je zato Luj bio nadaren izvanrednim duhovnim bogatstvom i neuzporedivim osobnim nastupom. Obojica su se marljivo bavili državnim poslovima, a ne može se reći, da je Leopold zaostajao u sposobnosti zadobivanja iztaknutih političkih glava za svoju stvar. Ali je ipak kod francuzkoga kralja sposobnost brzog odlučivanja bila mnogo jače razvijena. Kraj sve diplomatske spretnosti jednog Lisole Leopold je sa svojom diplomacijom znatno zaostajao iza odabranika, koji su se okupljali oko francuzkog ministra vanjskih poslova Lionnea. Osim toga, francuzka vladarska kuća je pokazivala u svojim članovima gotovo neizcrpljivu životnu energiju, dok su Habsburgovci bili svedeni na najtanje grane. Od Karla II. se očekivalo, da će ga nestati svakog trenutka. A Leopold je prilikom svoje duge bolesti, koja se protegla kroz zimu od 1669. do 1670. god., imao jasno i očito pred očima prestanak habsburžke kuće u Austriji.

U takvim prilikama nije težko bilo Leopoldovoj okolini zadobiti ga za sporazum s Francuzkom. Pobuda je za to potekla od francuzkog poslanika Jasquesa Brethela de Gremonville. Gremonville se obrati najprije knezu Lobkovicu, ali ga ovaj uputi knezu Auerspergu. Između Lobkovica i Auersperga je postojalo duboko suparničtvo, pa je velika vjerojatnost, da je Lobkovic namjeravao podmetnuti svome protivniku. Svakako se je Auersperg svojski latio ponuđenog mu posla, a pregovori su se vodili pred očima porugljivog Lobkovica u najvećoj tajnosti. Gremonville je ciele noći boravio u Auerspergovoj kući, i tako je u dva sata ujutro 20. siečnja 1668. sklopljen s nadnevkom 19. siečnja

ugovor o podjeli španjolskog nasljedstva između Francuzke i Austrije, koji je ratificiran 2. veljače 1668. od Luja XIV. U slučaju izumrća španjolske vladarske kuće je Leopold glasom tog ugovora imao dobiti Španjolsku, Zapadnu Indiju, vojvodinu Milan s vrhovničtvom oblasti: Siena, Finale, Longone, Hercole, Orbitello i nekih pristaništa Toskane, Sardiniju, Kanarije i Baleare. Luj XIV. je imao dobiti Belgiju, Burgundiju, Filipine, Navaru, afričke posjede Španjolske, Napulj i Siciliju. Bez sumnje je teritorialno Zapadna Indija, to jest ciela Španjolska Amerika, značila veoma mnogo. Ali bi u političkom pogledu položaj Francuzke bio utoliko pojačan, što bi ona dobila zatvorenu iztočnu granicu i, uzporedo s time, prvenstvo na Sredozemnom moru.

Ono što je međutim najviše tištalo buduće držanje Leopolda I., bile su moralne posljedice takvog potajnog ugovaranja. Ne smijemo naime zaboraviti, da je taj ugovor sklopljen u trenutku, kad se još vodio devolucioni rat između Francuzke i Španjolske. Sa stajališta Španjolskih Habsburgovaca mogao se postupak Leopolda I. činiti kao krvavo vjerolomstvo.

Pod tim moralnim teretom čamio je Leopold I. u sliedećim godinama. Njegova je politička nezavisnost bila stavljena u okove, koji su mu bili neprilični, kad je god imao opravdati svoju prisiljenu neaktivnost prilikom podhvata Luja XIV. protiv Španjolske. Tako se nije mogao priključiti trojnom savezu Englezke, Holandije i Švedske, premda se u tom pravcu djelovalo na njega s velikom upornošću. Najviše se zbog toga čudila španjolska diplomacija, koja nije mogla nikako pojmiti, zašto Leopold toliko zanemaruje ne samo svoje očite probitke, nego i ono, što se u Španjolskoj smatralo njegovom dinastičkom dužnošću.

Leopold je bio u očitoj neprilici zbog tolikog navaljivanja, kad su neka nastojanja kneza Auersperga izazvala njegovu sumnju. Knez Auersperg je bio udovac i mislio je zbog toga, da se može natjecati za čast kardinala, kao što su to prije njega s uspjehom učinili Richelieu i Mazarin. Da dobije taj naslov, zatražio je i postigao preporuku Luja XIV. Leopoldu I. je međutim baš onda bilo mnogo do toga, da kardinalom postane opat od Fulde, markgrof Bernhard Gustav od Baden-Durlacha. Uz to je Francuzka sa svoje strane preporučivala za čast kardinala vojvodu od Albreta, nećaka vojskovođe Turenne. Papa Klement XI. je svakako htio izaći ususret francuzkim željama, jer je Francuzka poslala pomoć Mletčanima, koji su onda branili Kretu od Turaka. Tako se dogodi, da je u ljetu 1669. izabran za kardinala samo vojvoda d'Albret, dok je drugo kardinalsko mjesto pridržano za

jednoga Španjolca. Leopoldu I. ne bi bilo krivo, da je Auersperg zbilja postao kardinal, ali je planuo gnjevom, kad je doznao, da je to ovaj htio postići uz pomoć francuzkoga kralja. Stvar se nije odmah doznala u tančine, nego se odkrivala iz brojnih pojedinosti i iz obtužaba, koje su podignute protiv Auersperga sa španjolske strane. Leopold je već govorio o tome, da Auersperga osudi na smrt. Stvar se međutim nije mogla učiniti bez parnice, a do nje nije smjelo doći, jer bi u tom slučaju došao do pretresa i tajni ugovor o podjeli španjolskog nasljedstva. Zato je Auersperg odpremljen u zatočeničtvo.

Kad je svraćena kraljeva pažnja na spletkarenja francuzke diplomacije u njegovoj okolini, pooštrena je i sumnja, koju su izazvale neopreznosti bana Petra Zrinskoga. Banove veze su bile naime obsežne ne samo prema Francuzkoj, Erdelju i Poljskoj, nego i prema susjednoj Bavarskoj.

U vrieme, kad se razpravljalo na francuzkom i austrijskom dvoru o španjolskom nasljedstvu, razpravljalo se po njemačkim dvorovima o mogućnosti, da u Austriji nestane mužkih potomaka habsburžke kuće. O Leopoldu se slutilo, da mu nije suđen dug viek i da su mu brojni liekovi oduzeli sposobnost, da dobije mužku djecu. A Leopold I. je imao naslov rimskog cara. Taj carski naslov se činio najprikladnijim vojvodi Filipu Vilimu od Falačke-Neuburga, koji se već bio izticao kao kandidat na poljsko priestolje. Filip Vilim je poslije neuspjeha god. 1669. ozbiljno mislio, da se za života Leopolda dade izabrati rimskim kraljem.

Na mogućnost izumrća Habsburgovaca mislio je i pruski knez Fridrik Vilim, koji je 31. prosinca 1669. sklopio tajni ugovor s francuzkim dvorom za slučaj, da bi se otvorilo španjolsko nasljedstvo. Da se još dalje ulaska francuzkom kralju, Fridrik Vilim je sastavio spomenicu o tome, šta bi se imalo dogoditi, ako Leopold I. umre bez mužke djece. U tom slučaju, tvrdio je Fridrik Vilim, morali bi Hohenzollernovci dobiti Šlezku, jer se ne može dopustiti, da ti dragocjeni krajevi dođu u saske ili čak u švedske ruke. Švedska je naime već pod Karlom Gustavom otvoreno svojatala Šlezku.

Mnogo veći su bili izgledi Bavarske, osobito kad su tamošnji knezovi bili razočarani zbog toga, što Habsburgovci nisu pokazali dovoljno zahvalnosti prema pomoći, koju je Maksimilijan Bavarski pružao Ferdinandu II. i III. u tridesetgodišnjem ratu. Knez izbornik Ferdinand Marija je god. 1657., poslije smrti Ferdinanda III., bio kandidat za njemačko priestolje, ali su ga od toga odvratili njegova majka, sestra Ferdinanda III., i njegov ministar

grof Maksimilijan Kurz, premda je o tome i te kako sanjala njegova strastvena supruga, polufrancuzkinja Adelaida od Savoje. Adelaida je poslije rođenja sina Maksa Emanuela (11. srpnja 1662.) sticala sve jači utjecaj na dvoru. Baš te iste godine je imenovan podkancelarom Kaspar pl. Schmid, čovjek velikog značaja, koji je težio za tim, da se bavarska politika odieli od austrijske. Uz to se Ferdinand Marija ozbiljno nadao, da bi morao kao unuk Ferdinanda II. nasliediti ne samo austrijske zemlje, nego i Češku, Hrvatsku i Ugarsku. Nadao se, da će steći i njemačku krunu, koju je poslije njega zaista i dobio bavarski knez izbornik Karlo Albert. Sve ove namjere bile su dobro poznate francuzkom dvoru, i Luj XIV. je dosta brzo uočio, od kolike mu koristi može biti suradnja bavarskoga kneza izbornika. Između Versaillesa i Münchena živo se pregovaralo, i napokon je 17. veljače 1670., baš u vrieme, kad su svi mislili, da je Leopold I. pri kraju života, sklopljen opet tajni ugovor, u kojemu je razpravljeno austrijsko nasljedstvo.

Sve ove tajne ili javne pohlepe poticala je na svoju korist Mletačka Republika, koja je od god. 1645. bila zapletena s Portom u ubitačni Kandijski rat. Taj je rat veoma uznemirivao sve susjedne zemlje. Venecija je ne samo branila svoj kandijski posjed, nego je pokazivala sklonost, da protiv Turske digne hrvatsko stanovničtvo Primorja i na borbu potakne samu bansku Hrvatsku. Svako drugo nastojanje Republike, da nađe saveznike protiv Turske, urodilo je ljutim razočaranjem. Uzalud se je obratila Španjolskoj kao u vrieme borbe oko Cipra, kad je izvojštena slavna lepantska bitka. Uzalud je gledala na Francuzku, koja je prekasno odpremila malu vojsku na obranu već izgubljene Kandije. Uzalud je nastojala, da raztruje odnose između Austrije i Porte, dokazujući da se osmanlijska vojska sprema, kako bi preko Hrvatske i Istre dospjela u Friaul i u mletačku ravnicu. Za neko vrieme je u tome imala nekog uspjeha; no rat god. 1663.—1664. prekinut je na veliko nezadovoljstvo Mletčana. Nema sumnje, da je mletačka zavist obilato nadimala jedra nezadovoljstva Zrinskih i njihovih sumišljenika. Ali sve to nije moglo spriečiti slom mletačkog odpora.

Kandijski rat je izpunjen dramatskim pojedinostima. Poziv na oslobođenje zasužnjene Dalmacije odjekivao je u hrvatskim srdcima kao fanfara. Zamisao blokade Dardanela, provedene od Tomaza Moceniga, dovela je do bitke kod Negroponta (27. siečnja 1647.), gdje je Morosini poginuo. Njegov nasljednik Luigi Lionardo Mocenigo, zapovjednik otoka, tjerao je Osmanlije po Egej-

skom moru, dok je Lionardo Foscolo zauzimao Obrovac i Nadin, Zemunik i Vranu blizu Zadra. Novigrad, negdašnja tvrđava Templara, pala je malo zatim u mletačke ruke, isto tako Skradin poviše Šibenika. Klis je bio pao u ožujku 1648., dalmatinska teritorialna vojska, ponajviše sastavljena od domaćih odjela, bila je zauzela Knin.

Kako da u tim okolnostima ne zakuca jače hrvatsko srdce? To su sve bili krajevi, koji su podsjećali na zaboravljenu slavu. Tko da misleći na Knin ne zamišlja staru veličinu narodnih kraljeva? Tko da spominjući Skradin ne doziva u pamet orijašku ličnost Pavla Šubića? Zar se je moglo pustiti, da svi ovi krajevi padaju u ruke Mletčaninu, da se tuđinac kiti lovorima, koji bi morali krasiti čelo hrvatskih boraca?

Težko je zamisliti, da su ljudi kao Nikola i Petar Zrinski gledali ili mogli gledati skrštenih ruku i hladna srdca na ono što se odigravalo u kršnoj Dalmaciji i od Dardanela do izmučenog otoka Krete. A mletačka diplomacija je umjela uveličati junačka djela pomoraca i naših malih ratnika, koji su se silom prilika borili pod mletačkom zastavom, i dok su se borili za svoje, činilo se, kao da rade za tuđu slavu. Tadašnja Europa je tvrdila, da obrana Krete ni u čemu ne zaostaje za slavnom obranom Troje. Bilo je junačtva s jedne i s druge strane. A najveće je junačtvo bilo u uztrajanju pri takvom bezizlaznom podhvatu. Da su Turci uspjeli kod navale uzprkos nesumnjivoj mletačkoj nadmoći na moru, imali su zahvaliti ne samo suradnji Barbareza iz sjeverne Afrike i spretnosti onih pomoraca, koji su umjeli razbijati mletačku blokadu, nego i čeličnoj izdržljivosti i žilavosti kretskog serdara, Husejin-paše, koji je umio ne samo braniti položaje, za koje nije nitko mislio da se mogu držati, nego je znao zadobiti za tursku stvar i same Krećane, nerazpoložene prema Mletčanima zbog njihove neizrecive naduvenosti i nesnošljivosti u pitanjima crkvenih obreda.

Pokraj takvih turskih uspjeha za Mletčane je opet prevladala zamisao pojačanja blokade Dardanela i kanala oko otoka Hiosa. Stvar je uzeta s mnogo više žara, kad su se svi pregovori razbili o tvrdokornosti turskog Divana. No ni dardanelsko poduzeće nije donielo posljedice, koje su se očekivale.

Istina, Turci su bili razbijeni u pristaništu Fokeje (12. svibnja 1649.), kapudan-paša Hosambegsade-Alija je platio životom svoj poraz kod otoka Parosa. U Boki su Risan i Perast bili poprišta pobjeda. Mletačka diplomatska ofenziva je sada zahvatila bečki dvor, Francuzku, Španjolsku, Englezku, Holandiju i ruskog cara

Aleksija, pa čak kozačkog hetmana Bogdana Hmjeljnickog. Po europskim dvorovima se govorkalo o mletačkim napredovanjima u Arhipelagu, gdje je mletački krilati lav lepršao nad Eginom, Volom, Skijatom, Skopelom, Kelidromijem. Smioni podhvat Lazara Moceniga, da sa svojim galijama prodre kroz Dardanele do samog Carigrada, zamalo da nije uspio. Ali je tursko đule pogodilo mletački admiralski brod usred barutane, a sam admiral je pao, kad ga je pogodila katarka.

Ovi su se događaji razglasili po cieloj Europi. Po malim dvorovima vladara i velikaša križala su se nagađanja o svakojakim mogućnostima. Još se tada nije dovoljno osjetila težka šaka zaista velikog vezirá Muhameda Ćuprilića, koji je, rođen u anatolskoj Ćupriji, još uviek bio očuvao veze sa svojom dinarskom domovinom.

Mletčani su se hvatali svake nade. Erdelj je bio pozornica krvavih bojeva, koje je prouzročila nepokornost Jurja II. Rakoczyja (1658.—1660.). Brojni su pustolovi iz svih krajeva Europe dolazili na Kretu, da se tu proslave velikim djelima. Ali doći na Kretu je bilo lako, a ostati tu mnogo teže. Tko će nabrojiti ekspedicije, koje su poput one Almeriga d'Este poduzete s velikim nadama i malo zatim propale? U takvom razpoloženju junačtva i pustolovina vrebao je u Beču tražeći za Mletčane pomagače spretni Giambattista Nani.

Kad je god. 1661. rat između Porte i Austrije bio gotova stvar, bio je Muhamed Ćuprilić izdahnuo, a njegove poslove preuzeo sin mu Ahmed. Sliedio je već spomenuti rat, koji se svršio Vašvarskim mirom. Poznate su opreke, koje su izbile između stajališta Nikole Zrinskoga i Rajmunda Montecuccolija. Njegova velika zamisao stvaranja čvrsto ustrojene oružane sile, koja bi stalno bila pod oružjem te bi, *pod staležkim dohvatom*, služila ne samo za obranu, nego, kad bi to uztrebalo, za navalu, bila je oprečna težnji bečkog dvora, da svaku vojničku djelatnost podpuno podredi središnjoj upravi ratnog savjeta, nezavisnog od svakog staležkog prigovora.

No granice su bile stalno nesigurne u to vrieme, prije druge bečke obsade. I uzto, kakve su to bile granice? Na hrvatskoj i ugarskoj strani je bilo sela, koja su davala harač susjednim pašama. A opet je bilo kmetova i kmetovskih naselja na turskom zemljištu, koji su davali još uviek svaku desetinu i vršili tlaku gospodarima u Hrvatskoj i Ugarskoj. Velikaška sudbenost se je s jedne strane granice vršila na turskom tlu, a nad njom je bdjela budnim okom županijska uprava s druge strane granice. Uzto su pogranični

odnosi stajali pod nadzorom paše u Kanjiži ili budimskog beglerbega, koji su zatvarali oba oka, kad su im dolazila poklonstvena izaslanstva. Od njih i njihovih nemirnih susjeda je zavisilo, hoće li pogranični mir biti očuvan. Od nazočnosti turskih sila je opet zavisilo, hoće li pojedina sela dati harač turskim vlastima. Zarobljenika je bilo pri tome s jedne i s druge strane, a pregovori za odkup jednih ili drugih nisu u tim okolnostima prestajali.

Iza granice je na jednoj i na drugoj strani postojao čitav niz više ili manje suvremenih utvrda. To su bile ponajviše palanke, obkoljene dubokim rovovima i sastavljene od drvenih kasemata. U njima su boravili domaći vojnici (miles nativus), koje su staleži opremali za obranu zemlje. Ali ni staleži nisu imali dovoljno novaca, niti su ovi od njih postavljeni »portalni« vojnici — portalni zbog toga što su se uzdržavali prihodom poreza od vrata — značili pograničnu zaštitu u strogom smislu rieči. Jer, kad bi god ponestalo sredstava, davali su se ovi branitelji domovine na pljačku po susjednim selima. To su radili i carski vojnici, kad im zbog nedovoljnih carskih financija ne bi stizala redovita plaća. Zašto se u ovakvoj stisci ne bi tražio kruh kod neprijatelja? Ta oskudica bila je povodom za nebrojene upade na susjedno, neprijateljsko zemljište. Rat je tako, usred mira, trajao skoro bez prekida preko 150 godina, ali je u tome ipak stvoren neki red ustrojbom vojničke krajine, koja se uzdržavala iz sredstava unutrašnjoaustrijskih zemalja.

Iz podvojenosti i suprotnosti stajališta ugarskih i hrvatskih staleža s jedne strane i bečkog dvora s druge rodio se nesporazum Vašvarskog mira. S jedne se strane očekivalo, da će se rat voditi do kraja, do željenog i očekivanog uspjeha, do oslobođenja svih onih krajeva, koji su nekada bili sastavni dio Hrvatske i Ugarske. A s druge se strane mislilo, da će takav uspjeh uroditi nepovoljnim posljedicama za bečke centralističke težnje. Dok su se takve namjere pripisivale Beču, postojali su i drugi razlozi, zbog kojih se bečka politika nije dala vezati na drugoj strani: briga za pitanje nasljedstva u Španjolskoj, u Poljskoj, u samoj Austriji i, uzporedo s time, obsežna francuzka nastojanja, koja su išla za tim, da utjecaju versailleskog dvora podrede ne samo porajnsku Njemačku i Španjolsku, nego pomoću Švedske, Poljske, *Ugarske* i Turske srednju i iztočnu Europu.

Dolazimo s time do zaokruživanja ciljeva politike braće Zrinskih. U prvom zamahu su očekivali, da će izravno s francuzkom pomoću postići svoj cilj oslobođenja Hrvatske i Ugarske, ili bolje, stvaranja jedne jake i nezavisne teritorialne vlasti, koja

bi štitila stare slobode od težnja bečkog dvora. Nemiran zbog toga, što su njegove osnove ne samo osujećene, nego što je za njih doznao sam dvor, Petar Zrinski je potražio tursku suradnju, to jest vezu s iztočnom francuzkom politikom preko Porte. A ličnost, koja je imala posredovati, bio je onaj isti Ahmed Ćuprilić, koji je, pobieđen kod Sv. Gottharda, kao glavni zapovjednik na Kreti uspješno i velikodušno dielio napore rata s diplomatskim čarkanjima. Ahmed je sigurno mislio na rat protiv Austrije, ali je prije toga namjeravao svršiti osvojenje Krete. Zato je ostavio Carigrad u jeseni 1666. i boravio do kraja rata na Kreti.

Tu se nisu samo vodili pregovori, nego se ratovalo bez prestanka, jer su Mletčanima stalno dolazila sa svih strana svieta pojačanja, dok je turski dovoz bio stalno ometan. Ali se vezir nije dao zaustaviti ni odvratiti od posla. Za Mletčane je Kandija bila »slavni ponor« (voragine gloriosa), u koji su danomice propadali nebrojeni ljudi i novci. Na svršetku odlučiše, da ga predaju, 6. rujna 1669., a to bi značilo u isto vrieme i svršetak rata. Velikodušan i plemenit, Ahmed Ćuprilić je pristao na sve i dopustio, da se branitelji Kandije vrate nesmetano kući. Tek 26. veljače 1670. mogao je napustiti otok i povratiti se u Carigrad.

Ali je međutim sudbina Petra Zrinskoga već bila došla do svoje završne faze.

JESEN POD TREBEVIĆEM

Jesen zlata! Jesen probuđenog ruja
bregovima sjajem kraljevskim je pala,
razigran krajolik
u bojama buja
i još uviek raste opojan, šarolik —
od neba do tala
jesen lije grimiz iz prepunih pokala.

Ova jesen ima milost dara
nudeći nam razkoš snivanih vidika,
u plamsaju sjaj nam sunčanoga žara
nudi draži ljubkih, dragih slika.

Sve je puno zraka. Plavetne širine
još su ljepše, tako čudesne se čine,
svud igraju boje tajnoga slikara
— žute, rumenkaste — u tisuću šara.

Blaga jesen tiho veze svilen sag,
dolazak joj blizak, topao i drag:
svježa jesen zrelog kasnog voća!
Opija nas mirisna sladkoća.

To je jesen tihog punog sunca,
što u jarkom ruju mek krajolik zlati,
jesen bujna, podatna i rujna
širi skladne zvuke osunčanih sati.

Sva su stabla veseli pjevači:
kao mali vrabci lišće posvud leti,
drhte tanki šarni pokrivači
ko nemirne boje na paleti.
Vjetar poče lišćem poigravat,
prolaze i pute gusto zasipavat.

Sad je jasno ono, što je umorno, svelo,
krajolik je prekriven čarom divnog sna.
Kao da je lako, svilno, meko velo
prebacio netko — nevidljiv: Tko ga zna?!
U odbljesku sve čarnom umiveno sja.

Trebević sav gori u jesenom ruju.
U punoći boja živ se ćilim stvara —
očarane gube nam se oči.
Dokle iz pehara kroz igranje šara
tajno šumeć guste kapi klize:
to nam jesen jarko vino toči.

Opija nas snagom tajnog pića
drhtav sjaj u igri predivnih odkrića.

VLADIMIR JURČIĆ

ENVER ČOLAKOVIĆ, SARAJEVO

LOKLJANI

Iz niza pripoviesti »Mujo Halvadžija«

Divna su seoska jutra, divna i bogata raznolikošću boja, makar bila hladna zima i snieg prekrivao vidik. Jer i pod tim bielim plaštem možeš nazreti boje, koje se prelievaju, izprepliću, nadmeću i iztiču. Eto, u dnu sela — izvor. Zar one blage modro osjenčene ledenice, koje vise poput tvrdih staklenih resa, ne čine najljepši ukras prirode? Zar oni zeleni borovi i smrčve uvrh prisoja svojim zelenilom ne prkose i sniegu i hladnoći? Zar oni žuti odrončići u dnu Lokanja, seoskog pojila, na kojima se cakle zaleđeni ostatci sniega, ne predočuju sliku kakvu ni jedan slikar uslikao nije? Pa tek žene! Eno, Huremova Dišija, makar što sjeverac ledi svu okolicu, uranila pa izišla na vodu bosa, u nalunama, pokrivena debelom bielom boščom izpirlitanom crvenim šarama, pa još pjeva, a zrak se pred njom zgušnjava u oblačić pare, koji pleše, kao da su oživjele rieči njezine pjesme, kao »Sumbul plavi i biela lala«.

Ali odjednom zamuknu Dišijina pjesma i malo da joj brèma puna hladne vode sa izvora ne spade s ramena. Vrisnula je od čuda, kao da je ugledala vukodlaka, prikazu ili — u najmanju ruku — živoga vuka, jer oni u ovo zimsko doba znaju zalutati i u selo.

— Aman baksuza! — prociedi kroza zube, okrenu se lievo desno, da vidi ima li koja žena na putu, da i njoj pokaže to čudo, pa pošto spoznade da je sama, odžuri kući, da već s vrata objavi svim ukućanima:

— Eno jutros osvanu kuća onog baksuza Muje Halvadžije bez krova. Srušio se i... možda ga je i poklopio pod sobom. Aman Hureme, vidi der, živ bio!... Osramoti'će nam selo, ako se pročuje da je, ne daj Bože, poginuo, a da mu ni'ko kuću zaranije ne popravi... Naše selo, pa ta bruka, haj!... Leti, Hureme moj!...

A selo, u kom je Mujo Halvadžija prije četrdesetak godina ugledao mrak noći, a ne svietlo dana, kako se obično veli (kao da se sva djeca rađaju baš po danu!), selo dakle kome i Mujo pripada, u čiji je tefter uveden i kod poreznika i kod »kuramemura«, zove se Lokve i leži izpod planine Bjelašnice. Ono uglavnom nije ni manje ni veće, ni ružnije ni ljepše od tisuće sela naše Bosne, njegovi seljani nisu ni pametniji ni gluplji od ostalih, ni bogatiji ni siromašniji, ni pribraniji kod Boga, niti kod »ofšćine i velike vlasti«, a ipak se Lokljani hvale na sva usta, da su oni nešto, kako ono Švabo veli, »estra«. A tu svoju osobitost, naslieđenu već od šukundjedova, opravdavaju raznim, većinom izmišljenim legendama, bajkama, ili tako uvjerljivo pričanim poviestima, da im mnogi seljaci i vjeruju i zavide im na tako velikom podrietlu.

U tom izticanju svog sela i hvaljenju svoje kolievke osobito prednjači stari muhtar, ma da za njim ne zaostaje ni ponosni i uviek nakostriešeni Tifanaga.

— Kada je jednom Hazreti Hrzul, vječito živi svetac, koji obilazi sviet i dieli blagoslove valjanima, pošao malo u planinu, uhvati ga mrak baš izpod našeg sela. Onda ti je tu bila velika lokva, a u njoj osobite neke ribe »berikjetlije«, koje kada uhvatiš jednu i pojedeš, u tvom drobu drže sitost ni manje ni više od godinu dana. Hrzul ti uze dvie ribe, nije ih, brate, hvatao, jer njemu one same izlietahu iz vode, iz te nekakve velike lokve, uviek mutne, pa ih izpeče, a jedna mu onako s vatre progovori, neka je ne peče i ne jede, nego neka ih sve prenese u zemlju Hud, ona ti je negdje tri godine hoda za Kavdakom, u drugom vilajetu, jer da su Bosanci uvidjeli njihovu hranjivost, pa da ih sada hvataju i jedu, a posao zanemarili, njive im neposijane, a voćke nepokalemljene. Pa svetac poslušao ribu, izsušio lokvu, a dvojici seljaka iz obližnjeg sela Kasetića naredio, da ovdje selo osnuju, jer da će tu i zemlja biti berićetna. Tako se, eto, osnovalo selo Lokve, pa zar ono nije pribrano i »estra«. Ali braćo, u našem selu bi veliki berićet, priča moj dedo, da on pamti kako je na samom mom Tinjku na jedan dan oranja zemlje znalo roditi ni manje ni više nego stopetdeset tovara jarice, i to ne takve pšenice kao danas! Jok! Već zrno, ko, ev' ovi moj nokat. Jä! A hljeb od tog žita biel i nekako te zasiti komad, kô sad da pojedeš sedam pogača... Ali se Lokljani izkvarili, jer im berićet i bogatstvo pamet zanieli, pa počeli nevaljalštine raditi, rakiju piti i cure progoniti, ko' br'te, dobra i jaka hrana, a mali posao. A Bog ti onda, liepo, diže sa zemlje berićet... i dedo Mušana Bajrića izorao je plugom kosti zadnje ribe berićetlije, pa ih izjela šćenad... i oni su, vjerujte, kad vam kažem, toliku snagu imali, da su udarali i na vuka i na medjeda, pa ih pokolji kô pilad! Ali ti psi ostarješe, pokrepaše, i sa njima i zadnji trag berićetlija... Eto, Mujo Halvadžija, onaj siromašak, prvi je pravi baksuz u našem selu, pravi pravcati berićesuz! Ni žene, ni zemlje, ni stoke, a ni »pemzije«, ko en' oni Šehića Hasan, što 'no je za Švabe sekutor bio..

Tako je znao govoriti muhtar Rizvo, ali je Tifan bio razložniji i njegova se priča činila mladini vjerojatnija ne samo od Rizvine legende, nego i od »točne i u knjige pohvatane histurije« Alije Delića, jednog od najstarijih i najuglednijih Lokljana. Alija je, naime, tvrdio, da je u teftere zavedeno, kako je Lokve osnovao sultan Fatih Mehmed »kad je Bosnu fet učinio« i to ovako:

— Imao car vilena konja, onog koji je Mramorno more pregazio. Od tog svog zekana nikad se nije odvajao i u svaki ga rat sa sobom vodio, jer je taj konj imao i krila u potaji, sakrivena pod rebra, pa je mogao i poletjeti nebu pod oblake. Kad je u turske ruke pala sva Bosna, sultan ipak nije bio veseo, jer nigdje nije bilo trave pitomike, jedine koju je zekan pasao, pa su ga sve hranili žitom i pojili vodom skupljenom na sedam izvora, jer druge nije pio.

— Pa baš kad je car jahao testom uz rječicu Zujevinu (koja je testa sagrađena tek prije kojih osamdesetak godina!), zekan ti sa njim uzletje put Bjelašnice i pade na lokavski Tinjak, i poče pasti pitomiku... Sultan zato naredi da se tude osnuje selo, što odmah bi učinjeno, a i on je sam tri noći prenoćio u Lokvama. I zato što je njegov zekán sâm pošao i napojio se s jedne lokve na Lokanju, prozvao ga je Lokvama. Zato i jest voda s našeg pojila Lokanja zdravija nego vode sa sedam vrela, samo je požestoka, pa je djeca ne smiju piti, inače im od snažne vode popucaju tabani i obrazi i šikne im krv. Sada je Lokanj izvodnio, jer pogane žene na njemu pogano ruho bez »Bismilleta« i pomena imena Božijeg peru...

Alija Delić se kleo, da je sve to »u ćitabe pohvatano« i da je »hak«.

Tifan je to nazivao klevetama glupa seljaka, Tifan, koji je u svoj rječnik uveo mnoge rieči iz svih jezika, koje je slušao u vrieme rata, od godine 1914. pa do... On je, na primjer, jedini u selu znao, da Rusi za đubre vele »svoloč«, Madžari »semét«, a Švabe »ja kot, ja šmuc«. On je znao i to, da u Pjavi ne valja noge prati, jer je prehladna, a da Dunav ima rukave kao Mehanov gunj. On je znao i to, da su Karpati viši od Bjelašnice i da po »Galiciji ima sela gdje mjesto hljeba jedu kompijere, a po Romuniji seljaci svo tielo izmažu njakijem zejtinom, pa ti se, br'te, ušćave ko, ne bud ti primienjeno, jarci uz prčevinu«. Tifan je uobće znao sve, pa nije ni čudo, da je baš on »uferčio« i pohvatao sve tajne postanka sela Lokava. A bio je i rječit. Nekako mu baš pristoji, kad govori, kô da je u najmanju ruku »dvokat«, doktur, sekutor, ili politički korteš. Svi bi u njegovu »stranjku«,

svi bi njemu morali plaćati porez, svi bi da im on liječi rane i drobove, svi bi da im on »izparlica« nepravde. Ali Tifan nije bio ni jedno od toga. Ipak je imao neko obilježje učenosti i znanstvenosti, imao je klješta, kojima je svojim seljanima vadio zube, imao je spravu, kojom je šišao djecu, imao je i sliku sa fronte, na kojoj je on uza samoga generala, kojemu je bio »pucman«, t. j. desna ruka, obje njegove čizme i osoba višeg povjerenja. Nije šala, čast! A i jest on za toga najpribraniji... Umije on i pisati! Umije, bogami, kô da je jä pisar jä učitelj, jä, ne dao Bog milostni, šumar...

Mujo Halvadžija nije baš volio Tifana, a imao je, bogme, i razloga za to. Tifan ga je uviek izvrgavao ruglu, uviek se s njim posprdavao kao sa siromaškom, koji će ti za varićak žita bos i u gaćama poskakivati na jednoj nozi čitavih pola sata. Ali, zar je nekom u selu stalo do mišljenja ili čak ljubavi siromaška Muje? Nije, jašta da nije! Kad već ni Aiša, udovica i majka malog Alijice, koju je htio uzeti, ne ferma za njega, kad ga već i ona kao sirotinju napada i ogovara, te kako je biedan, šugav, te kako je pogana baksuzna svjetska prišipetlja i tako dalje, zar da ga onda itko voli i da pazi da ga ne uvriedi? Uvriediti Muju, koji osim gladi sigurno drugo i ne osjeća, bilo je nešto tako razumljivo i prirodno, kao na primjer u proljeće poorati njive. Muji su i djeca smjela vikati:

»Mujoooo, pas te ujooo... Ni u žabe dlakaaa, ni u Muje paraaa... Iš, Mujo, iš...«

A Mujo je sve to podnosio, nije se opirao, nije psovao, nije čak ni pokazivao, da se ljuti. Tä, bili bi još žešći, mislio je. A sestre je poudao, oženjen nije, pa ga nekako nije ni sramota. Nečem se djeca moraju smijati, pa zašto da on ne bude to nešto; tako je, eto, razmišljao naš Mujo Halvadžija. A Tifan je s njim najgori. Prosto mu živjeti ne da. Svašta će on njemu. Te »baksuze«, te »propalico«, te »ti si bosniše svoloć«, te »da te nije, bolan, majka u trnju porodila, da si takav baksuz?«... Ipak je i sam Mujo Halvadžija vjerovao baš u Tifanovu teoriju o postanku sela Lokava. Vjerovao, i ponosio se time, pa je znao govoriti:

— Makar što sam siromak, ipak sam Lokljanin, a to ti je, br'te, vriednost! Ja sam iz pribrana sela, iz sretna sela, iz sela najvećeg paše...

A Tifan je često govorio o svojim Lokvama, žmirkajući pri tom i uvlačeći u pluća dim iz lule zemljenjače. Nije ga trebalo dugo moliti da ponovi svoju »iz histurije točno povađenu i u njegovu glavu usađenu« priču o postanku sela Lokava. Pričao je on

o njoj skoro na svakom sielu, a siela u njegovoj kući nisu bila riedka.

— Nije to, braćo, samo hićaja, istina je to, kô što je istina da je mlieko bielo, a čađ crna. Hak!... Golema je to knjiga, u kojoj je sve liepo i točno pribilježeno ko u »reglemanu«. Sve crno na bielu...

Protiv ovakvih argumenata Tifanovih nije ustajao ni jedan seljak, makar što je mnogima muhtarova »historija« bila nekako milija, a Delićeva opet veličanstvenija.

U Tifanovoj kući te večeri bilo sielo. Opet jednom. Delić je znao o toj njegovoj gostoljubivosti govoriti vrlo zajedljivo. Te: »Ne more ti on brez nekoga bit, jer mu ta jezičina mora mlatiti vazda kô mlin, ja li djevojke kad lan mlate«, te: »Tifan će se, bolan, razkućiti časteć' svieta po sielima, samo da dokaže svakome, kako je njegova laž istina, a moja istina laž, ali ne ide to tako! Jok! Ipak on od mene moli volove na zajam i moju čeljad u mobu zove, a ja njegovu od sad ne ću, pa makar mi se nikad ne poradilo!«... A Tifan zaista nije bio takav, nije njemu bilo ni stalo do toga, što »stari Delić lupeta kô babe, kad se sastanu na čupanju vune«, on je volio razgovor, seljane, družtvo, a i njegova žena zna nekako ponajbolje podvoriti musafire. Ona ti, br'te, sladkiem lakrdijama znade bolje počastiti putnika i prolaznika, komšiju i namjernika, nego Hanka, žena šutljivog i kljastog Omera Hodžića samim sladkim gurabijama. Zato se iz Tifanove kuće vrlo često viđala svjetlost čak i poslije pola noći, u gluho doba, kada se, po još neizkorienjenom vjerovanju, vještice na metlama voze i vukodlaci obilaze sela.

Kad Tifan te večeri odpoče svoju priču, seljani zaboraviše na vrieme koje prolazi, na umor koji im rovi u kostima i na težke poslove koji ih sutra čekaju. A umije Tifan, belli valaha, govoriti nekako sladko i sočno. Njegove rieči, ma kako one bile proste i narodske, ipak na seljane ostavljaju utisak kao »učene, birane, liepe lakrdije«.

— Moja braćo, naše ti je selo, šućur velikom Allahu, odabrano i pred Bogom i pred ljudima. Trebali bi svakog dana na sedždu na koljena padati i Svemogućem zahvaliti, što smo baš mi... Lokljani. Naše je selo zapisano u historiju ev' ov'likijem slovima od suhoga zlata od trista karata... — i Tifan razširi koliko je god mogao palac i kažiprst, te pokaza kolika su ta slova. Svojim je glomaznim prstima mahao po dimom iz cigareta zgusnutom zraku, neka svaki bolje vidi. Nezir Begić, mladi seljak, koji je Tifanu

zavidio na tolikoj omiljelosti u selu i uviek mu želio ma čim napakostiti, upade mu u rieč.

— Ma, Tifane, ne će bit' baš tolika ta slova, jer, Boga ti živog, kolika bi to morala biti knjiga, u kojoj bi se tolikiem slovima pisalo!

— Ti šuti! Šta ti znaš? Ti samo smutnju praviš, a 'vamo ne znaš dalje od nosa. Đe si ti, ešeče jedan eselski i bulund gazember huncutski, bio, kad sam ja velikog generala na Romuniji, u po fronte pravijem karvijarom služio kao militer kelner?... Đe?... Čeprko si ovđen po seoskim bunjištima ko horoz! Golokrak si lunjao i hvatao jarčeve za repove. Ti, ti da mene učiš kolika su slova...

— Nemoj se ti, Tifane, ljutiti na Nezira, mlad-lud! Oklen on zna šta je knjiga — umieša se Hurem Fejzić, da skrati razgovor i nastavi, ne bi li ohrabrio Tifana, poslije tog prvog neuspjeha. — Pričaj ti samo dalje. Eto, Mehmed Bećirov iz sela Botunje s Lepenice još nije čuo našu historiju. Zato ga i dovedosmo. Nek znade, tko su Lokljani.

Tifan, smiren i opet udobrovoljen, pogleda na tog Mehmeda sina Bećirova, mladića od dvadesetak godina, i skoro prezirno mu dobaci:

— Zar ti, jadno momče, još ne znaš za lokljansku starinu?

— Ne ja! — stidno odgovori mladić.

— E, ondaka slušaj! Dobro uši otvori! A ti, Nezire... ne zapodiri više, čuješ li?

— Ne zapodirem ja, Tifane, ama samo za slova, biva... znaš ...ne ide mi u glavu...

— Pa — dopusti Tifan — možda su ta slova i manja! Ali da su krupna i zlatna...

— Peke. Samo ti nastavi — i Nezir, iako uvrieđen od onih pogrda na raznim njemu nepoznatim jezicima, uze da iz velike drvene kutije savija cigaretu u novinski papir. A Tifan, pošto mu mali Ibro, najmlađi sin, na otčev mig, dade malo žara sa mangale u mašama u lulu, nastavi svoju priču, koju su svi, osim Bećirovog Mehmeda, čuli do sad bar po dvadesetak puta.

— Ovo naše selo nije, braćo, Fatih Mehmedovo, niti se je konj velikog evlijali cara i padišaha pojio na našem Lokanju, pa makar Alija Delić puknuo od biesa. Jok! To je on slabo čuo i slabo uferčio. A i tko god mu je kaziv'o, slagao mu je, a težko ti je opet onoj budali slagati! Jer, braćo, sultan Fatih Mehmedov zekan nije do Bosne ni stigao. Poginuo je u borbi pod carem. Tako vam je to. A Lokve su rodno mjesto najvećeg turskog paše,

en' onog što je pod Beč dolazio i Švabe potuko do koljena. Ovdje, baš tamo negdje, đe su sad plastovi Ilije Šarenca, bila je koliba, u kojoj je ugledao sunce... veliki vezir velikog sultana... Karamustafa paša Lokljanin! Karamustafa paša! Čujete li? Haj, haj!... Nije šala! A to vam je, braćo, bilo ev' ovako...

— Bila jedna žena, poštena i pobožna; ime joj, čini mi se, bilo Hanifa, i živjela je u nekom selu, kome se danas ni za trag ne znade. Bog je to selo sa zemljom sravnio za jednu jeditu noć. Kažu, braćo, da je to uradila vatrena kiša, pa sve butum spalila, a poslije da je zemlja zazinula i u se progutala ugarke, tako da na tom mjestu ostade samo zemlja, iz koje poslije izđikala trava perunika. A sve to Bog džellešanuhu dade zbog toga što ti seljani obiediše sramotom tu poštenu ženu Hanifu.

— Imala Hanifa mater i dva brata, otac joj bio poginuo u bitci nekoj s uskocima čak tamo neđe u Dalmanciji kao turski asker, ubili ga svoji, koji isti jezik govore kô i on, a i oni u službi nekijen tuđije, jah! Nejse... A Hanifa imala momka, liepa i zdrava, s kojim je ašikovala ravnije sedam godin' dana. Ondaka, braćo, jedne noći taj momak preveo Hanifu u svoju kuću, vjenčao je, i sa njom u đerdeku bio, samo što to vjenčanje nije u teftere bilo zavedeno. Znate, cum tajfli, u nas u Bosni nije ni ondaka, ko ni sad, u tefterima i među kadijama bilo reda. A biva, braćo, nije ni važno, ka' će se nešto u teftere zavesti, ni hoće li se uobće zavoditi. Glavno je da je bilo vjenčanje po liepom božijem zakonu šeriatu pred dva svjedoka i da su se s draga srdca uzeli. A kako se, pobogu braćo, ne bi uzeli, kad su se voljeli kô golub i golubica... Eh, što da vam duljim, sretni su bili njih dvoje, ama za malo. Idućeg dana bila neka hajka na vukove, a u ono ih je doba u Bosni bilo kô sada pasa, pa u toj hajci zaglavio Hanifin čo'jek. Bogme je, piše u ćitabu, što 'no je golemiji od svije reglemana, a deblji je, čini mi se, i od one proklete knjižurine u kuramemura, iz koje u vojsku zove, bogme je, eh, junački poginuo. Da u našijem Lokvama počem koji pjesmenik živi, što bi to liepo mogao skititi u kajde, pa da se pjeva uz gusle ovako po sielima... Helem...

— Skrati malo, Tifanaga, živ bio — upade Nezir, samo da i on nešto kaže, ali ga domaćin odsječno pogleda izpod oka, tako da odmah umuknu.

— Helem... Helem... Oh, ti jedan bulund emberski paršivi magarče! Sad sam zaboravio doklen ono stigoh... Aha!... Hanifin čo'ek, ime sam mu zaboravio, kô brige puste oko ove dječice i zemljice i sela čitava, ko da sam, vallahi, ja muhtar, sve mene

pitaju i oko mene oblieću, pa je li, braćo, čudo kad zaboravi insan ime? Ha?...

— Jok, bogme! Ama nejse, pričaj nam dalje. Eh, plahi kompijeri, nevjesta, baš nek si nam svarila. A umije ona, bogme, ko prava hanuma, eh, eh...

— De posoli, Jusufe!

— 'Vamoder mrven tu solnicu.

— Ha! Pametno! 'Vako ćemo. Pomalo soli na svaki kraj tefsije.

— Prikučujte se, braćo.

— Ama, ljudi, baš ste mi vi čudaci! Ja o Karamustafi vama kazujem, a vi okrenuli u kompijere... Bogami kô da ste gladni, ko onaj baksuz Mujo Halvadžija sin rahmetli Mešana.

— Ti pričaj Tifanaga, a mi ćemo jest' — nasmija se Nezir.

— Zar vas ne zanima? — uvrieđeno prociedi kroz usne Tifan i zakoluta očima po čitavoj odaji.

— Ama kako da ne! Zaboga, pričaj. Ne slušaj ti Nezira i njegove akrane!

— Dobro... Hanifina čo'eka... A liep je bio kô zlatna jabuka i snažan ko dobro uhranjen vo... Njega, eto, razporili vuci, sav mu drob izujedali, pa mu crieva poizpadala. Spopali ga, bolan ne bio, sa sviju strana, njih četeres' li, petdeset li. A on sam... Piše u knjizi, da ih je sedam golijem rukama pobio, ama osmi njega. I vrieme prolazilo, a Hanifa sina rodila. Sina opet kô zlatnu jabuku. Pohitjele ti seoske babe, poganice pogane, koje su ti uviek bile poput naše Jolduše, ja li siede lajave Batetovke, ja Šarenčeve babe Joke...

— Ih, đe ih sastavi, Bog te na dobro okren'o! U gluho bilo, kog one na jezik uzmu...

— Tako je, beli vallaha.

— Eh, još tijem dodaj siedu Durmušu s planine, što 'no šćeri znade u pohode doći...

— Aman! — i odajom se zatrese zdravi jedri seoski smieh. — Nego deder, Tifanaga, živ bio, nastavi...

— Peke... Uzeše Hanifu na izpit. Oklen ti diete? Ti si nevjenčana! Kopile! Polja iz našeg sela! Marš!... A ona ti, jadna i kukavna, diete u šake, feredžu na se, pa pošla u planinu, da je vuci izjedu, ja međedi... Toliko je stid bilo, i žao joj bilo na svoje seljake. Kad je ona iz sela izkoračila, Bog dade te iz vedra neba grom puče, pa selo zapali i još se zemlja potrese, pa sve pade u džombu, čine ma čine... A Hanifa s djetetom išla, lutala

duga tri dana i još dulje tri noći, dok ne stiže ovamo, taman izpod našeg Prisoja...

— A je l' ondak već bilo ovdje selo?

— Stani, brate, sve ću ti ja izpričat, sve redom. Selo, veliš? Jok! Uvrh prisoja bila je samo koliba nakije seljaka odzdol iz okolice Pazarića, jer su vaktile stoku tuda po našim njivama napasali. Bili su tudi čajri. Žena ti se liepo skloni u tu jednu kolibu da prenoći, kad oko ponoći... Nu vidi, Vejsilov Garči zahrko... Hej ti, Mešane, Garči, ustaj! Nisi na pojati, već na sielu. E baš mu dobro ime skontali, Garči! Na sielu spava!

— Zaspo bi on, Tifanaga, i u cure pod pendžerom, kakav je neki mlakonja.

— Da si ti — podviknu probuđeni Mešan, kog su prozvali Garči, — da si ti kô ja vas dan radio i teglio, zaspo bi, vallaha, i ti...

— Daj, Tifanaga, daj, živ bio, skrati, da nam je čut, kako je dalje bilo.

— Taman jadna žena zaspa, kad oko kolibe zavijaše vukovi. Ona ti se probudi, pa — šta će jadna? — uze učiti liepe dove iz Kurana, da je Bog sačuva, a on je beli kadar! Tek što je dvie tri dove proučila, otvore se vrata na kolibi i pred nju stade najstariji vuk. Golem, br'te, i strašan. Ama se ona ne uplaši, već mu progovori: »Mene proždri, mene jadnicu, samo mi diete sačuvaj!« — »Nit ću tebe, ni diete«, progovori vuk insanskijem avazom... Što si to zin'o, Nezire? Ne vjeruješ, ha? Svoloću jedan! Ferfluchte huncut! Meni ne vjeruješ, da je vuk progovorio, a muhtaru vjeruješ, kad ti laže, da je hazreti Hrzulu progovorila riba, ja li Deliji, da je konj more pregazio!

— Daj, Tifane, ne zapodiri više, neg' pričaj, dok nas nije i zora zatekla u tvom čardaku. Toliki ti gas izgorje.

— Ne žali ti moga gasa! Dok je meni mojije' liepi' ruku, kojima ovakovim ešecima, ko ti što si, zube vadim... ama da svršim. Vuk je progovorio i rekao ženi, da on znade, kakvog je ona junaka rodila. I vuk ondaka opet liepo ode... i sav čopor za njim. Ne mogu vam duljiti, ama smislite sami, koliko se je jadna Hanifa napatila, dok je diete odgojila do sedme godine. Sve sama u kolibi. Ona prva počela ovdje i kopat i orat. Seljani joj iz drugih sela plug i sjeme dali. I konje i halat. Pa se i preudala za nekog od Šehića, od moje loze. Mi smo ti najstariji Lokljani, puno stariji u ovom mjestu od samih Hodžića.

— E, to ti beli ne vjerujem, Tifane — upade mu u rieč Fejzo Hodžić. — Dok je rahmetli dedo, i moj i tvoj, jer je i tvoja mati od Hodžića, bio živ, pričao si, da je prvi Lokljanin od naše loze i da je tako u knjige zapisano.

— Ti šuti!... Ama nejse! Prevario sam se, ja onda, ja sad. Glavno sad tek dolazi! Kad je djetetu sedam ljeta bilo, naiđe kroz Bosnu neka golema vojska, a jedan se paša namjeri u putu i na kolibu Hanifinu, pa kad vidje kako je to njezino diete pametno i otvoreno, zapita je, bi li dala da ga on sa sobom u Stambol povede i na škole dade. Ona s draga srdca dade svog jedinca, samo nek se nauči čemu. I, braćo, nakon dva'es' godin'... to ti diete pašaluk steče. Najveći vezir sultanov postade. Ime mu znate svi: Karamustafa paša — Lokljanin! Eno gori pod Bjelašnicom njegovih čajra. Karamustafini čajri. A on ti je pod Beč dolazio i svojom sabljom čejrek čitava dunjaluka osvojio.

Eto takav čovjek, takav junak, takav veliki vezir — bio je po pričanju Tifanovu prvi Lokljanin, i odtud je to selo pribrano i »estra«.

Zar je onda čudo, da su svi Lokljani ponosni na svoje u tri verzije najpribranije selo Bosne ponosne? Svi Lokljani, pa i nesretni Mujo Halvadžija, kome je toga zimskog jutra vjetar odnio pola krova s kuće i srušio ga u malu avliju...

RJEČNIK MANJE POZNATIH PROVINCIALIZAMA I TURCIZAMA

akran = vršnjak; *belli* = zaista, odista; *beričet* = blagoslov; *beričesuz* = netko, tko je bez blagoslova; *bismille* = početak muslimanske molitve; *brema* = drvena kačica za nošenje vode; *bošča* = marama; *butum* = sve, sav (u cielosti); *ćitab* = knjiga; *čajr* = livada, pašnjak; *čejrek* = četvrtina; *čina ma čine* = nepovrat, u bezdan; *dova* = molitva; *dunjaluk* = sviet; *đerdek* = ložnica u prvoj bračnoj noći; *džellešanuhu* = sveti, atribut božiji; *džomba* = provalija; *ešek* = magarac; *feredža* = ženski vanjski ogrtač; *fet učiniti* = osvojiti; *fermati (za nekoga)* = mariti; *gurabija* = sladkiš; *hala* = nuždnik; *hak* = istina; *hićaja* = priča; *insan* = čovjek; *izpirlitati* = izšarati vez; *muhtar* = seoski starješina; *musafir* = gost; *naluna* = drvena obuća; *sedžda* = klečanje pri muslimanskoj molitvi; *šućur* = hvala; *tefter* = protokol, trg. knjiga; *uferčiti* = uočiti, zapaziti; *ušćaviti se* = usmrdjeti se; *varićak* = drvena posuda za mjerenje žita; *vallaha* = bogami.

Dr. ANTE BULJAN, SARAJEVO

SJEĆANJE NA DRA. JOSIPA ŠTADLERA

Nisam se nadao, da će mene zapasti zadaća, da u »Hrvatskom Kolu« spomenem ovaj za Bosnu i cielu Hrvatsku znameniti god. Da je preda mnom više dana, moglo bi se posegnuti za još neizcrpljenim izvorom, njegovim privatnim listovima — golem broj i posao od nekoliko mjeseci —, pa bi se otvorio jasniji pogled na duh, značaj i rad velikoga nadbiskupa. Ovom zgodom eto samo spomenuh ovo poviestno blago, da znade za njega tko osjeti poziv da ga prouči.

O njegovu životu i radu navodim ovdje najglavnije podatke, jer se o jednom i o drugom više puta pisalo:

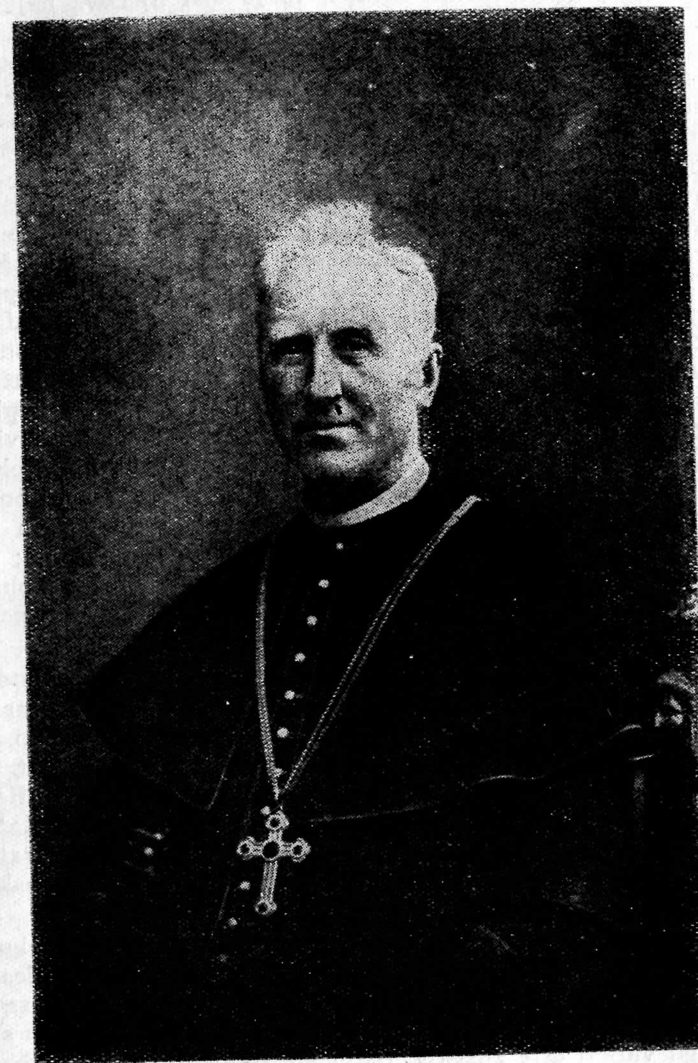
Rođen u Brodu 24. siečnja 1843. bio je već u dvanaestoj godini sirotče bez otca i matere i predan obitelji Oršića. Odatle je kroz sirotišta u Požegi i u Zagrebu došao u sjemenište, a iza gimnazije poslan u Germanik. 1868. postao je u Rimu svećenik, 1870. vratio se kao doktor filozofije i teologije u Zagreb, gdje je ostao do 1882. kao prefekt, pa kao gimnazijski vjeroučitelj, profesor filozofije i teologije u sjemeništu, a onda u sveučilištu.

20. studenoga posvećen je u Rimu za biskupa, 14. siečnja 1882. stigao je kao nadbiskup u Sarajevo.

Kad se pomisli na ogromni rad druge vrste i na kratkoću vremena, koje mu je ostajalo od tih posala, mora se njegov književni rad nazvati obilnim. Već u Zagrebu odmah je pokrenuo »Glasnik Sv. Josipa«, preveo Logiku od Tongiorgija, Bolanovo djelo »Kat. crkva i Slaveni«, izdao više latinskih bogoslovskih traktata i surađivao u »Katoličkom Listu« i »Hrvatskom Učitelju«.

U Sarajevu je odmah započeo malim »Glasnikom Srdca Isusova«, koji mu je bio i crkveni vjestnik. God. 1887. počela je izlaziti »Vrhbosna« s godišnjim njegovim okružnicama svećenstvu i puku. Spremljeno je izdanje propoviedi O. Markovića, izdano nekoliko nabožnih knjiga, djelo »Kako treba propoviedati rieč božju«, prievod i tumačenje Sv. Evanđelja i napokon »Filozofija«.

Zaposlen od ranoga jutra do kasne večeri primanjima i drugim brigama napisao je svoja djela većim dielom radeći do iza ponoći, pa mu se častno može prigovoriti, što i Demostenu, da mu se djela čuju uljem noćne svjetiljke.

Dr. Josip Štadler, nadbiskup vrhbosanski

Organizirati nadbiskupiju, koja za novi hierarhički oblik nije imala ni ljudi, ni potrebitih zgrada, to je bila njegova najveća zadaća, najveća muka i najveći uspjeh. Redom niče zgrada za zgradom, crkva za crkvom, zavod za zavodom; nije bilo onako, kako su mislili neupućeni — zagrabiti iz punih blagajna, koje će puniti ne znam tko —, nego uz goleme brige, tuge i strahovanja, ali i s nadom u pomoć Boga, koji je »davao, daje i dat će«. To je bila njegova nada i jakost u radu.

On podiže sjemenište u Travniku, katedralu u Sarajevu, crkvu Presv. Trojstva u Novom Sarajevu, crkvu Žalostne Gospe kod Gradačca, bogoslovsko sjemenište s crkvom Sv. Ćirila i Metoda u Sarajevu, zavode za siromašnu djecu »Betlehem« i »Egipat« u Sarajevu; osnova novu družbu, koja će se brinuti za sirotčad — Služavke Maloga Isusa, i pobrinu se za uzdržavanje djece i sestara gospodarskim kućama i zemljištima: »Dolorosa« kod Gradačca, »Mladice« kod Sarajeva, »Vitez« kod Travnika. Za nadbiskupiju ostavi on zemljište »Sv. Filomena« i Kornice u Posavini s više od 1000 jutara dobre zemlje. Da osigura sjemeništa i odplati dugove, nakupova u Sarajevu oko 15 zgrada. Da nije pri koncu svjetskoga rata nasrnula potreba, da se neke od tih zgrada na brzu ruku prodaju, stanje bi nadbiskupije bilo vrlo povoljno; ali i tako su sjemeništa i sirotišta ostala bez duga, još nekoliko zgrada na životu, a liepo posavsko zemljište vazda utočište nadbiskupiji, kad je pritisne nevolja.

Što spomenuh, nije još ni izdaleka sve, što je snovao poduzetni Štadlerov duh. Zajednički dom za kanonike vrhbosanske i drugi za sarajevske vjeroučitelje ostvareni su. Još mu je bio na pameti Dom za služavke, za radnice, za mladež, za šegrte i t. d. Još posljednje godine svoga života poslao je podpisanoga u Beč, da ugovara sa Salezijancima, i već im bio odredio sadašnji Katehetski Dom, ali je rat pomeo njegove osnove i, ja mislim, skratio njegove dane. Umro je zabrinut za nadbiskupiju Vrhbosansku, za Bosnu, za Hrvatsku.

Ne poznajem pokojnoga nadbiskupa kao povjestničar, koji bi proučavao njegov život i iztraživao početke s njime i poticala njegovim djelima, ali njegov duh poznajem kao i svi, koji su s njime dulje vremena obćili: bio je otvorena slika, na kojoj su svi lako mogli vidjeti crte značaja, radinosti, najdublje vjere, pobožnosti, izvanredne ljubavi prema sirotinji, veledušnosti, samozataje, koja nije tražila sebe. I ako se gdje prevario u ocjeni ljudi, i ako je posegnuo za djelima, koja su bila neostvariva: za svim tim

stajala je vrlina, koja ga još više prodičuje. Kad je vjerovao ljudima, mislio je, da su svi pošteni kao on; kad je popustio, razlog je bila poslušnost; kad je pokušao nemoguće, to je bio znak njegova golemog pouzdanja u Boga — a i sam je znao, da Bog rado ljudske osnove svodi na svoje mjere. Bez te religiozne dubine i katoličkih motiva čovjek Štadlera ne može ni razumjeti.

Kad na ovom mjestu upitam o tome velesvećeniku, kakav je bio sin svoga naroda, odgovaraju nam protivnici, koji mu priznaju hrvatski rad, promišljenom podvalom, da je on hrvatstvo uveo u Bosnu. Budio, gdje je bilo udriemalo i nesviestno, jest. To je bila svrha njegova »Hrvatskoga Dnevnika«, to poticanje na hrvatski rad svojih kanonika i svećenstva, hrvatski razgovori i govori svakom prigodom, pa i one pjesme, kad bi on — a to je rado i često radio — došao, da se pomladi među svojim mladim svećenstvom, a njemu da dade tvrdine svoga značaja.

Diplomatske spletke i nepravde oko rimskoga hrvatskoga zavoda Sv. Jeronima nisu mu dale mira, pa me je 1908. poslao u Rim s namjerom, da se tamo otvori hrvatski zavod. »Najmite«, reče, »kakvu kuću i saberite se hrvatski studenti u njoj i nazovite je hrvatskim zavodom Sv. Jeronima; a doći će kasnije vrieme, da prieđete u sam naš zavod.« Djelo se nije moglo izvesti, jer nije bilo zdogovora među biskupima, koji su u Rim slali svoje svećenike. — Poznato je i njegovo oduševljenje za glagolicu; uztegao se je radi posluha.

Razvikana je i glasovita bila u ono vrieme Štadlerova »propaganda« među muslimanima. A sva je istina o toj propagandi u tome, da je primao one, koji su se dragovoljno javili, jednako, kako su nekatolici u većem broju primali one, koji su htjeli ostaviti katoličku crkvu. I ništa više. A da je tim prigodama došlo do onakve graje, kriva je dobro smišljena i izdaleka — sve do danas — spremljena politička promičba. Istina je i to, da se ni nadbiskup ni katolici s njime nisu nikada bunili, kad bi tko odpao, jer je htio. Još se i danas događa, da te tko pozove na prielaz u njegov zakon, misleći, da time vrši svoju vjersku dužnost. Mi se ne bunimo, dapače mu ni ne zamjeravamo, ako je uvjeren, da pravo vjeruje...

Manje od drugih pokušaja, da ga maknu s njegova mjesta — dokaz, da je protivnicima smetao — poznat je onaj iz 1908., kad je i mene iznenadio pozivom, da ga pratim u Đakovo, kamo su ga htjeli premjestiti: »Vi i onako sve znadete, a drugomu ne treba

da tumačim«, reče mi u srpnju one godine. Hoteći naime osigurati ono, što je u Bosni započeo, pristao je na tu promjenu, radi Bosne htio je ostaviti Bosnu, pa joj s drugoga mjesta pomagati. Kad sam ga upitao, kad će to biti, reče, da se sprema za jedno dva mjeseca. Ali od toga ne bi ništa, a uzrok je bio, kako mi kazaše, jer nije htio podpisati, da se ne će baviti radom za hrvatstvo.

On je zaista sviestno i otvoreno mogao reći govoreći o Bosni i svojoj nadbiskupiji: »Imat ćete iza mene i boljih i učenijih i pobožnijih nadbiskupa, ali ne ćete imati ni jednoga, koji bi vas više ljubio nego ja.«

Moglo bi se nad njegovim životom i radom učiniti još dosta refleksija, ali to nije zadaća ovakve kratke uspomene, već posao životopisca na osnovi dokumenata. A ja ću, da na mrtvačku pokojnikovu masku bacim makar koji trzaj ugasnuloga života, donieti nekoliko crtica. I one bi se mogle umnožiti, da dopušta obseg ovih redaka.

Pristupačan:

— Kad nadbiskup prima posjete? — pita netko.

— Od osam ujutro do osam navečer.

— Zbilja?

— Jest. Ako treba, i kasnije!

A to je bilo bez čekanja i bez ceremonije. Jednu ceremoniju — počitanja, propisala bi svakomu odmah njegova i častna i ljubezna pojava.

Koliko sam puta bio pri njegovim posjetima svećenstvu — a to je on rado činio. Koje li očinske blizine, kojega li opet ugleda, kad bi se javio i progovorio!

Blag:

Zametnuo se za stolom razgovor, živ, sve življi, razprava. Nismo se podudarali u mislima. Toga on međutim ni ne traži. Nego se meni učinilo, da sam u tonu prekoračio mjeru.

— Oprostite, presvietli, — velim ja kasnije u sobi — moj način nije bio umjestan.

— Ne bojte se, ja poznavajući sebe lako razumijem vas! — Tako me je ukorio.

Ipak se umije i osvetiti. Nije besjedom. Ne čuh nikada, da je komu spomenuo uvredu, da ga je sjetio rane. Ali sam gledao i vidio, kako je s njime još ljubezniji nego prije, kako ga zove i sili, da mu bude gost, da kod njega ostane, noći, da bude dugo, dugo.

Ali, kad se radilo o čemu, što nije bila njegova osoba, nego propis, stega, tu se javio zaštitnik zakona i na licu ugled, koji ne zna šale.

Poštenjak:

— Doznao sam, preuzvišeni, da Vas onaj ... vara i raznosi po noći stvari.

— Kako to možete govoriti? A kleveta?...

Nije bila kleveta, nego istina, koja se je naskoro očitovala A ja sam se uza sve to divio čovjeku, koji je mislio, da je svačija besjeda sigurna kao njegova.

Prijatelj sirota:

— Tajniče, zajmite mi, molim vas, krunu, deset novčića.. Nemam, brate!

A to je bilo više puta odmah iza prvoga, a siromaci stajali pred njegovim vratima ili ga sreli na njegovim svagdanjim šetnjicama. Kud su se brže bili djeli novci, to bi znale kazati sirote u njegovu »Betlehemu« i »Egiptu«, a već na dan plaće sirotinja, kojoj je tajnik pred vratima stalno davao obilnu njegovu pomoć; a i nepoznati prosjaci i unesrećenici, kojima je olakšavao breme, da otežča svoje.

— Presvietli, vi često dajete i veće podpore i nevriednim ljudima!

— Bolje je pomoći desetorici nevriednih, nego odbiti jednoga pravoga siromaha, kojega držimo nevriednim!

Odievao je gole, a sam nosio odielo stoput zakrpljeno. Upravo tako.

Obziran:

Kad je nadbiskupija bila novčano u najozbiljnijem stanju, mogao ju je spasiti u jedan čas žrtvovavši samo jednu osobu. Radije je dalje trpio, ne spavao, plakao...

Da! Vidio sam ga, kako u svojim tjeskobama plače. Nije jedanput. Odmah iza toga bio jednom svečani objed. Nitko nije opazio njegovih duševnih muka. Isti posmieh, isto ljubezno rukovanje, isti humor, koji veseli čitav stol.

— A kako možete — pitam kasnije — onako brzo sakriti žalost i biti veseli?

— Brate moj, zar nije dosta, što se ja mučim, već da i drugima mutim veselje?

Stoga pitaj, kadgod hoćeš, kako je, — i vazda čuješ odgovor: Izvrstno!

Ne, nije tako uviek! Vidio sam ga jednom za stolom tužna, zamišljena pred obiljem gostiju. — Šta li je to? — Brzo vidjesmo, da ga mori briga za Crkvu i njegovu dragu Hrvatsku. Nije se radilo o njegovoj osobi.

Pouzdan:

Treba ovo kupiti, ovo sagraditi, ono nadograditi, ono osnovati... Vazda novo, vazda drugo, a novčano stanje jednako jadno..

Vidio tu smionost jedan prijatelj, pa će: »Ali, preuzvišeni, da to nije previše? Toliko misli i osnova, a financije...«

— Evo ti ga! A zar, brate moj, ne govorimo svaki dan u misi i u časoslovu: Adjutorium nostrum in nomine Domini, qui fecit coelum et terram? Jesi l' čuo, brate moj: koji je stvorio nebo i zemlju? A to, što mi snujemo, to su sitnice, pa da toga ne može učiniti, koji je stvorio nebo i zemlju?

Tvrd:

Težka afera radi jedne konverzije. Nadbiskupu dođe jedan barun i zaprieti mu zatvorom — u Zenici.

— Sila vam je u rukama, možete. Ali upamtite, da će mene moji svećenici slušati i kad budem u kaznionici; ja ću i iz zatvora izvršivati jurisdikciju nad svojom nadbiskupijom.

Od onda nije bilo prietnja, nego novčana kazna, njemu veća, tajniku manja, jer je bio »na prekršaj zaveden«. Ali je došla kazna i na kaznioce...

Mislio je jedan hrvatski političar, da će »Bosna biti mirna«, ako se makne nadbiskup iz Sarajeva. Stoga će diplomacija izposlovati, da on postane kardinal u rimskoj Kuriji. U to ime dođe nadbiskupu jedan gospodin i stane mu dokazivati, kako bi za Hrvate bilo dobro, da imaju u Rimu jednoga svoga kardinala. Sve će se brzo urediti, samo treba da on pristane...

— Kad već na silu hoće, da budem kardinal, dobro, neka bude; ali bi taj kardinal do smrti ostao u Bosni.

I šaljiv:

— Kako možete — pita ga netko, — kako možete spavati kraj tolikih dugova?

— Pitaj, brate, radije, kako mogu spavati moji vjerovnici!

Ili ovako: »Sad barem imademo, preuzvišeni, i hrvatsku filozofiju«, veli netko hvaleći nadbiskupovo djelo.

— Da, čitamo je, ja, slagar i korektor.

Kad je obolio od zadnje bolesti, a ona je bila i posljedica prijašnje, koju je prebolio iza svoga puta u Zvornik, na mjesto strašne poplave Drine, velim mu ja jednom zgodom: »Vi bolujete i radi svojih soba; one su najgore u kući. Sve se dade dobro urediti: tajnikove su sobe mnogo bolje. Nemojte se začuditi, kad na povratku nađete tajnika na drugome mjestu, a u njegovim sobama svoje stvari.«

— Toga da niste uradili; vi ostanite, gdje ste, a ja ću, gdje jesam.

Bolest jača, sve nas strah hvata. Misleći, šta se može dogoditi, velim mu potiho:

— Preuzvišeni, u vašem životu ima znamenitih događaja za poviest naše nadbiskupije. Šteta je, ako se to ne sačuva...

— Neka sve to legne sa mnom u grob!

To se je dogodilo dne 8. prosinca 1918. Vrhbosna je osirotjela, a danas ga se zahvalno sjeća.

MIRKO MATIJEVIĆ, ZAGREB

Dr. FRANJO FANCEV

(24. IX. 1882. — 31. III. 1943.)

Dne 28. svibnja 1942. posjetio sam u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti pok. dra. Franju Fanceva. Na moj radoznali i bojažljivi upit, kako mu je, odgovorio je gledajući me svojim sitnim već upalim i izmorenim očima, da mu je veoma slabo. Sjeo sam na stolicu najbližu njegovoj, jer je vrlo tiho i lagano govorio, kao što je težko i nesigurno hodao. Tužio se na neuralgiju i na obću klonulost tiela, a opažalo se na njemu nerazpoloženje i nezadovoljstvo kao posljedica bolesti. Brzo sam sveo razgovor na stvar, zbog koje sam i došao k njemu. Predočio sam mu potrebu izdavanja hrvatskih pisaca za školske potrebe. Pristao je na suradnju, čim mu vrieme i zdravlje dopuste, i obećao, da će prirediti Splićanina Marka Marulića i začinavačko razdoblje. Iza svršenog dogovora htio sam se oprostiti i otići, ali me je zadržao u razgovoru. Dotakao se uz ostalo i nekih knjiga. Bio je ozlojeđen i osobno povrieđen. Silno se uzrujavao. Njegova je osjetljivost bolno proživljavala kojekakve pojave i neprilike. Tada sam već slutio veliki gubitak, koji će nas zadesiti njegovom brzom smrću. Bio sam sviestan, da u njemu gubimo ne samo preporoditelja hrvatske književne historiografije i jednoga od najvećih hrvatskih intelektualaca, već i jakog kulturnog i narodnog ideologa. Moji dojmovi o njegovu zdravlju bili su vrlo pesimistički. Poslije ovoga susreta očekivao sam najgore. Zato sam, htijući preteći i smrt, već 3. lipnja 1942. sastavio dopis, koji mu je upućen od strane Hrvatske državne tiskare. Glavni dio toga dopisa iznosimo ovdje:

»Nakladnom je odjelu Hrvatske državne tiskare čast zamoliti Vas, da biste napisali za obće narodne i školske potrebe poviest hrvatske književnosti od prvih početaka naše pismenosti do ostvarenja hrvatskoga narodnog preporoda, dotično do onoga vremena, o kojemu bismo se naknadno dogovorili u slučaju prihvata naše ponude. Osim obće potrebe za dobrim pregledom poviesti hrvatske književnosti, koju potrebu i Vi svakako najbolje osjećate, ima mnogo i drugih razloga, koji traže, da baš Vas zamolimo za izvršenje toga odgovornog i važnog posla. Jasno je, da danas nemamo stručno i kritički napisane poviesti hrvatske književnosti, a taj posao mora netko izvršiti. Ako Vi to ne izvršite, kao najpozvaniji, onda će to učiniti netko, tko tome nije dorastao, i imat ćemo, kao i do sada, knjiga o hrvatskoj književnosti, ali prave i podpune poviesti hrvatske književnosti u njima ne će biti.

Nakon Vaših brojnih radova hrvatska književnost danas izgleda mnogo bogatija i drugčija, nego što su je prikazivali i nego što je prikazuju mnogi književni povjestničari, koji su ili nesposobni da shvate obseg i značenje Vašega rada, ili radi površnog poznavanja hrvatske književne historiografije ne znaju to provesti u knjizi. Gotovo sve naše književno-poviestne knjige posljednjih desetljeća pišu se po uobičajenom sustavu stranih ili domaćih zastarjelih i loših uzoraka bez obzira, da li za to ima opravdanja ili nema. Kada bi postojala bar jedna dobra i podpuna poviest hrvatske književnosti usklađena s današnjim stanjem i napredkom književne historiografije, uvjereni smo, da bi sve nove knjige o hrvatskoj književnosti u osnovi bile dobre. Čvrste temelje tome možete postaviti jedino Vi, koji ste jedini samostalno proučili svu građu o hrvatskoj književnosti. Stoga Vam ne će biti težko napisati sustavnu i podpunu poviest hrvatske književnosti. A kulturni i narodni razlozi zahtievaju, da već jednom dobijemo takvu knjigu.«

Nekoliko dana iza primitka ovoga pisma izjavio mi je u Akademijskoj knjižnici, da ponudu prihvaća i da će početi s radom nakon povratka

s liečenja. Kasnije sam bio obavješten i od drugih, da se je veselio i poslu i ponudi za izdavanje. Ali, nažalost, daljnji razvoj njegove bolesti razbio je naše nade, a njega spriečio, da nam dade cjelovitu poviest starije hrvatske književnosti sazidanu na obilnoj građi, koju je sam dugi niz godina marljivo sabirao, objavljivao, obrađivao i revidirao. Ovdje smo iznieli svoje posljednje dodire s pok. Fancevom, jer smo uvjereni, da je i njegov posljednji članak »Poviestni razvoj hrvatske književnosti od X. stoljeća do 1832.«, koji je napisao za zbornik »Naša Domovina«, u svezi s njegovim pripremanjem sintetičkoga prikaza starije hrvatske književnosti kao cjeline.

*

Misleći na preranu smrt pok. dra. Franje Fanceva, redovitoga profesora starije hrvatske književnosti na filozofskom fakultetu Hrvatskog sveučilišta, člana i gospodarskog tajnika Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, bivšega predsjednika Družtva hrvatskih književnika i t. d., nehotice nam se nameću rieči, kojima je on započeo svoj članak o zaslužnom hrvatskom književnom povjestničaru Ivanu Milčetiću: »Prebirući požutjele starodrevne pergamene i papire i odgonetajući njihove izbliedjele vrste težko čitke glagoljice Ivan Milčetić je već godinama lagano trnuo svietlo svojih očiju, da zadovolji nikad neutrudivu ruku, koja nam je htjela opisati i objaviti svu baštinu naše slavne glagoljske prošlosti. Radine mu ruke slabo su marile za patnju očiju, kojih je svietlo u posljednjim godinama njegova života iz dana u dan sve više tamnilo i gasnulo... I dok se zaklopljene oči Ivana Milčetića sada spokojno odmaraju, mi se tužimo na smrt, što je izbila pero iz ruke ovoga našega veterana, koji je, davši nam vrlo mnogo, htio i mogao nam dati još i više«. *(Uspomeni Ivana Milčetića,* Riječ, Zagreb, god. 1922./III. br. 82.). Međutim, koliko god je iskren i velik dojam ovih rieči, one ipak ostavljaju prebliedu sliku, kad se u uzporedbi prenesu na pok. dra. Fanceva s obzirom na već postignute uspjehe i rezultate njegove neumorne radinosti.

Životni put dra. Fanceva kreće se još od rane mladosti na određenu stranu, a dolazkom u Sveučilištnu knjižnicu u 26. godini života dan je tomu putu konačni pravac. Po svojim nastojanjima dr. Fancev pripada onome vriednom hrvatskom pokoljenju, koje je posvećivalo veliku brigu vlastitoj intelektualnoj naobrazbi, da bi se tako spremilo za odgovorni rad. Svome je zadatku pristupio pun duševne i tjelesne snage, a sveučilištna knjižnica mu je omogućila ostvarivanje znanstvenih težnja. Stoga joj se je kasnije za sva dobra, koja mu je pružila, velikodušno odužio temeljitom studijom o njoj samoj. *(Sveučilištna knjižnica,* Spomenica akademičkog senata, Zagreb 1925.).

Strogo znanstveni rad započeo je razpravama iz prošlosti hrvatskog jezika u Jagićevu »Archivu« (od god. 1907. dalje). To su prve naše dialektoložke razprave pisane u duhu modernog dialektoložkog iztraživanja. Izučavanje jezične prošlosti nametnulo mu je studij hrvatske književne prošlosti, i tu je pravo težište cjelokupnog njegova rada. U jednoj polemici s pok. Vodnikom iztiče sâm za sebe, da je osobno »više naklonjen lingvistici i filologiji uobće« nego književnoj historiografiji, ali ga ova »neugarena ledina« zove, da je obradi i zasije. Još zarana proučava najteža književna pitanja. Međutim njegova svestrana i osobito plodna djelatnost na izučavanju starije hrvatske književnosti razvija se zapravo tek odkad je postao sveučilištnim profesorom (god. 1926.) pa do smrti. U spomenutom popisu (»Časopis za hrvatsku poviest«) broj navedenih njegovih tiskanih razprava i članaka iznosi 142. Ali vriednost i značenje Fancevljeva djela nije samo u izvanrednoj plodnosti njegova rada i mnogobrojnosti objavljenih radnja, već se očituje u objašnjenju i rješenju težkih i zamršenih pitanja postanka, obsega, organskog razvoja, vlastitog stvaralačtva, strujanja i međusobnih utjecaja u starijoj hrvatskoj književnosti. On je razbio dotadašnja gledanja na cjelovitu našu stariju književnost kao na sklop tobožnjih zasebnih pokrajinskih književnosti te uzpostavio podpuni kontinuitet i dokazao unutarnje jedinstvo starije hrvatske književnosti.

Podpun prikaz književno-poviestnog rada dra. Fanceva zahtievao bi, da se dade izcrpljiva slika svega, što je on objavio ili na svojim predavanjima rekao. Zaustavit ćemo se međutim u ovom obćenitom pregledu tek na nekim razdobljima i činjenicama, oko kojih se kreću sva druga važnija pitanja hrvatske historiografije.

Područje njegova djelovanja najviše se, uglavnom, vremenski i obsegom očituje u proučavanju kulturne i književne prošlosti kajkavskih Hrvata, zatim u širokom i temeljitom zahvatu čitave naše srednjevjekovne književnosti, njezinih tiesnih dodira i sveza s novovjekom umjetničkom književnosti i napokon obuhvaća razdoblje našeg narodnog preporoda u cjelini. Sam je pak u jednom svome polemičkom članku svoju djelatnost prikazao ovako: »U svojim revizionističkim člancima iz posljednjih godina ja sam već iztriebio vrlo velik broj ludorija, kojima su se kao istinama služili i dobronamjerni pisci u prikazivanju hrvatske kulturne i književne prošlosti. Za srednji viek, kojemu se priznavala samo glagoljaška književnost, uzkrisio sam iz zaboravljenih papira književnost u prozi i stihovima, koja je u divnom jedinstvu obuhvatala hrvatski narod svih strana i svih govora. Pokazao sam dalje, da je hrvatska

književnost srednjega vieka prošla u renesansni novi viek u tiesnom organičkom razvoju. Iz geneze Hrvatskoga preporoda uklonio sam import laži, pokazavši da oni, koji su ga uistinu izgradili, za svoju ulogu nisu bili odgajani od tuđinaca, kako se to prije bubnjalo, već od naših starih pokoljenja, koja su se nosila istim idealima i težnjama, kojim poslije njih i pokoljenje samih preporoditelja. Od ludorija očistio sam biografiju Antuna Mihanovića, Janka Draškovića; u redove izgrađivača Hrvatskoga preporoda uveo sam sama domaća imena...« (*Povodom knjižice »Flacius« od Mije Mirkovića.* — Hrvatski Dnevnik, 1938. br. 743.).

Dr. Fancev je pokazao, da je naša starija književnost svojim postankom, razvitkom i plodovima na cjelokupnom narodnom i poviestnom području još od najdavnijih vremena duhovno najuže povezana, cjelovita i jedinstvena po izvorima i sadržaju. Za nju priznaje jednu jedinu i zajedničku baštinu — Ćirilo-Metodovu — premda se je služila trovrstnim pismom i javljala se u različnim krajevima u više narječja i u različnim oblicima. S ove osnovice on promatra našu stariju književnost i toj temeljnoj misli ostaje dosljedan, dok svako drugačije gledanje pobija kao neosnovano. Hrvati svih krajeva i narječja stvarali su i izgrađivali svoju književnost na istoj baštini. »Samo je hrvatska glagoljska književnost, uza sve svoje nedaće starijih i novijih datuma, onaj izvor i zdenac, iz kojega su se napajala ne samo pokoljenja samih glagoljaša, već i pokoljenja po imenima nepoznatih nam stvaralaca hrvatske narodne književnosti i ciele dalmatinske Hrvatske sa Zadrom, Splitom i Dubrovnikom na čelu, i Banske Hrvatske, a napajali i hrvatski predstavnici tübinškog protestantskog podhvata«. (*Zar baš nikad nismo bili kadri stvoriti nešto i vlastitom snagom?* — Hrvatski Dnevnik, 1938. br. 951.). Tu istu misao još jasnije potvrđuje riečima: »U najnovijim svojim radovima ja sam pokazao, da sve hrvatske pokrajinske književnosti od Istre preko Hrvatske, Dalmacije, Bosne, Dubrovnika, pa sve do Boke Kotorske u svojim biblijskim tekstovima, u svojoj crkvenoj poeziji već od drevnih vremena (13. do 14. vieka) vuku svoju lozu iz stare hrvatske glagoljaške književnosti — u najnovije vrieme ja sam pokazao, da je i kajkavska Hrvatska prije reformacije imala i svoju pobožnu pa i svjetovnu književnost«. (*Koliko istine ima u prepričavanjima o »Hrvatskom protestantizmu«?* (Epilog). — Savremenik, 1938. br. 7.—8.).

Svojim je razpravama obuhvatio našu srednjevjekovnu književnost i pismenost u cjelini, bilo da je pisana glagoljskim pismom, hrvatskom ćirilicom — bosančicom ili latinicom. Uveo je u poviest

hrvatske književnosti pjesničko pokoljenje začinavaca, kojih se postojanje potvrđuje još g. 1177. u okolici Zadra, kada su pjevane hrvatske pjesme na dočeku pape Aleksandra III. Pokoljenju tih nepoznatih začinavaca naša srednjevjekovna književnost zahvaljuje svoju razgranjenu pučku crkvenu književnost, naše svjetovno pučko pjesništvo i prve primjere hrvatskog umjetničkog pjesništva. Posebnu i osobitu vriednost ima onaj njegov rad, koji se tiče naše latinicom pisane srednjevjekovne književnosti 14. i 15. stoljeća. Do pojave toga njegova izvrstnog i kapitalnog djela (*Vatikanski hrvatski molitvenik*) o našoj najstarijoj latiničkoj književnosti književni su povjestničari stvarali porazne zaključke o izvornosti i stvaralačkim sposobnostima hrvatskoga naroda. Za njih je u najboljem slučaju postojala samo ona hrvatska srednjevjekovna književnost, koja je bila pisana glagoljicom. »Svi ti dosad spomenuti sačuvani ili bar potvrđeni spomenici hrvatske latiničke crkvene književnosti 14. i 15. vieka ... stoje u direktnoj svezi s istovrstnim tekstovima hrvatske glagoljske književnosti. I baš to međusobno njihovo naslanjanje, a koje je to vidnije, što idemo dalje unatrag, dokazuje, da su hrvatska latinička crkvena književnost i hrvatska glagoljska književnost uistinu jednog istog podrietla, a po tome da je davno prije renesanse i prije reformacije obstojala jedna jedinstvena hrvatska crkvena književnost«. (*Vatikanski hrvatski molitvenik* i *Dubrovački psaltir* — dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14. i 15. vieka. — Zagreb 1934.). »Stara hrvatska književnost nije više isto što i hrvatska glagoljska književnost Hrvatskoga Primorja i Kvarnerskih otoka! Nije isto zato, jer je nje prije 15. stoljeća bilo u svim hrvatskim pokrajinama u primorskim stranama i u Dalmaciji od Istre na sjeveru do Kotora i Budve na jug, bilo je nje dalje i u Bosni, pa i u Posavskoj Hrvatskoj. Osim glagoljice služila se ona i ćirilicom (Brač, već oko 1184.) i latinicom (Zadarski dominikanci i prije god. 1345.), šibenski i korčulanski franjevci na početku 4. četvrti 14. stoljeća, Dubrovnik istovremeno. Po sadržaju to nisu bili samo misali, brevijari i lekcionari, već i koješta drugo što su u srednjem vieku imale i zapadno-europske književnosti imala je i ona. A objelodanjivanjem starih zaboravljenih tekstova od dana u dan postaje ona sve zanimljivija i bogatija«. (*Tri priloga za poviest starije hrvatske književnosti.* — Nastavni vjestnik, 1936. do 1937. Knj. 45.).

Bogato hrvatsko crkveno pjesništvo, koje je još prije završetka 15. stoljeća bilo zajednička imovina hrvatskoga naroda, a napose brojna naša pučka i crkvena prikazanja predstavljaju »u

hrvatskoj književnosti pokret, koji je davno prije svih drugih književnih pokreta bio obuhvatio sve pokrajine i sve dialekte u njihovu cjelokupnom prostranstvu od Istre preko hrvatskog i dalmatinskog primorja i otočja do Budve u jednu jedinstvenu i neprekinutu književnu zajednicu«. *(Hrvatska crkvena prikazanja.* — Narodna Starina, 1932. Knj. 11.). Dosadašnji književni povjestničari pokazujući u svom zanimanju za našu srednjevjekovnu književnost veliki mar upravo za crkvena prikazanja određivali su im postanak, razširenost i utjecaje. Međutim se je rad tih ljudi redovito osnivao na krivim predpostavkama, i tek je dr. Fancev svojim studijama zasnovanim na mnogo široj podlozi konačno i crkvenim prikazanjima odredio mjesto i vrieme postanka, njihovo podrietlo i utjecaje i utvrdio obseg i razširenost po svim hrvatskim krajevima.

Marljivo i sustavno iztraživanje građe o našoj srednjevjekovnoj književnoj prošlosti dovelo ga je i do proučavanja hrvatskoga svjetovnog pučkog pjesničtva. Oduševljeni zanos hrvatskog humaniste Šibenčanina Jurja Šižgorića za ovu vrstu našeg vlastitog pučkog stvaranja, koje je on 1487. uspoređivao s najvrjednijim staroklasičnim umotvorinama, našao je odjeka i u duši dra. Fanceva, koji je i u izučavanju te grane naše slavne starije književnosti dao vrlo koristnih priloga.

Uz bogatstvo novih gledanja i značajnog proširenja vrsta i obsega naše ukupne srednjevjekovne književnosti dr. Fancev je samostalno objasnio i rađanje — početke hrvatskog umjetničkog pjesničtva, te prikazao odnose i sveze našeg umjetničkog pjesničtva sa starim hrvatskim pjesničtvom. Poznato je, koliko je bilo tvrdnja prije ovih njegovih radova i kakvih mišljenja o postanku hrvatskog umjetničkog pjesničtva. Dr. Fancev je proučavanjem sačuvanih pjesama, dialoga, dielova i odlomaka, pokazao, da je već rano u 14. i 15. stoljeću uz pučko pjesničtvo postojalo i začinavačko umjetničko pjesničtvo. Studijama o Maruliću i pjesnicima umjetnicima s kraja 15. i početka 16. stoljeća utvrdio je na osnovi izgrađenosti i jedinstva pjesničkog jezika i versifikacije, da je Marulić kao hrvatski književnik skupa s drugim tadašnjim našim pjesnicima naših književnih sredina nastavio pjesnički rad onih mnogih po imenu nepoznatih začinavaca 14. i 15. stoljeća, o kojima i sam Marulić govori u svome djelu. Da nije bilo te bogate stare predaje u pjesničtvu pučko-pobožnom i pučko-svjetovnom, ne bi ni Marulić ni njegovi suvremenici mogli imati tako izgrađen i prikladan jezik i stih, poglavito onaj dvostruko rimovani dvanaesterački distih. »Marulićeva hrvatska književna

djelatnost organički se naslanja na hrvatsku sredovječnu književnost uobće... Marulić predstavlja i prielaz i most iz naše sredovječne u našu novovjeku renesansnu književnost. Samo to su činjenice i samo u tome ima logičke povezanosti svih književnih centara hrvatske renesansne književnosti u jednu jedinstvenu zajedničku«..., koja je »po odjeći, kojom se odievala, po izražajnim sredstvima, po stihu i po pjesničkom jeziku na cjelokupnom hrvatskom prostranstvu bila baš tako jedinstvena, kako je u svim svojim vrstama a naročito u crkvenoj poeziji i crkvenoj drami pri svom završetku bila jedinstvena i hrvatska sredovječna književnost«. (*Starija hrvatska književnost u današnjim srednjoškolskim udžbenicima.* — Hrvatska Revija, 1937. br. 11.).

Dr. Fancev u svim svojim znanstvenim radovima stalno i uporno ukazuje na samostalnost i izvornost hrvatskog stvaralačkog duha u starijoj našoj književnosti. Njega je ta stvarna i duboka sraslost s hrvatskim narodnim duhom učinila najhrvatskijim književnim povjestničarom. Do njegova zahvata u mutno i neiztraženo doba naše stare i starije književnosti pisalo se je o tom razdoblju svakako. Njegovim je radom međutim ne samo hrvatska historiografija znatno obogaćena, već je i dokazano jedinstvo čitave naše srednjevjekovne književnosti i zatrpana ona neshvatljiva i prije neiztražena praznina, što je dielila našu srednjevjekovnu od umjetničke književnosti, u kojoj se javljaju Marko Marulić, Džore Držić i Šiško Menčetić.

Dr. Fancev je najveći dio svoga vremena, znanja i ljubavi namienio izučavanju kulturnog djelovanja kajkavskih Hrvata, osobito u 16. i 17. stoljeću, a posežući postupno sve do prvih početaka njihove pismenosti i tragajući s uspjehom i za najmanjim znakom njezina postojanja. »Ja sam — kaže na jednome mjestu — ne po manjkavim katalozima, nego po knjigama samima od krova do podruma pregledao knjižno blago«. Želio je na temelju starije i novije građe — a ova je najvećim dielom drugima bila nepoznata — razsvietliti ovaj zanemareni kajkavski odsjek hrvatske književne prošlosti. U ovom se je poslu prvi put i najjasnije očitovala njegova odlika dubokog prodiranja u predmet i posvemašnji samostalan i kritičan rad. Ta temeljitost u radu doniela je posljedke, koji su u posve novom svietlu prikazali kajkavsku književnost i opovrgli sva ona nizom godina ukorienjena stara mišljenja, da hrvatska kajkavska književnost ima izključivo zahvaliti svoj obstanak i razvitak nekim izvanjim utjecajima.

Nepoznavanje narodne prošlosti i nekritično povođenje za neprovjerenim tuđim izvodima podržavalo je u našem javnom

životu mišljenje o nesposobnosti samostalnog našeg stvaranja duhovnih dobara. U tom se je posebno nesavjestno postupalo s kajkavskim Hrvatima. Tvrdilo se za njih, da sva svoja kulturno-književna dobra, a pogotovo prve pobude za književnost 16. stoljeća imaju zahvaliti neposrednim utjecajima odnosno promicateljima reformacije. Takva i slična tvrđenja dr. Fancev je temeljito izpitivao, te odraze tuđih utjecaja u našem narodnom kulturnom životu pravilno ocienio, podvrgavajući neosnovane tvrdnje oštroj kritici. Književna predaja kod kajkavskih Hrvata postojala je davno prije reformacije, a reformacijski pokret nije postojao u banskoj Hrvatskoj kao kakav organizirani pokušaj, već su se ovdje i ondje od vremena do vremena pojavljivali pojedinačni pristaše reformacije. On ne dopušta postojanje ni posebne protureformacijske književnosti kod Hrvata. Postojao je u hrvatskoj književnosti pokret katoličke obnove s osobitim ciljevima za Hrvate, a glavni predstavnici i radnici u tom pokretu bili su Isusovci. Njihovu kulturnu poviest i ondašnju obćekoristnu djelatnost u hrvatskim krajevima obširno je prikazao dr. Fancev u nekoliko izcrpno pisanih razprava.

Rodoljubivo pero Fancevljevo nije zanemarilo niti jednoga kulturnog pregaoca u književnoj prošlosti kajkavskih Hrvata sve do narodnog preporoda, radilo se o ma kom zanimanju ili družtvenom položaju. Svaka književna vrsta, školstvo i redovi, koji su za nj najzaslužniji, prikazani su u zasluženom svietlu u radovima dra. Fanceva. Na plodove toga svoga rada bio je ponosan. Sretan je bio, što mu »u traganju za duhovnim dobrima hrvatskoga naroda iz prošlih vremena polazi sretno za rukom odkrivati i zaboravljene, zabačene, pa i prezrene vrednote čisto hrvatskoga duha i tamo, gdje ih nitko nije ni naslućivao«. (*Hrvatska dobrovolja i koješta drugo u brošuri Dr. Frana Ilešiča.* — Hrvatski Dnevnik 1938. br. 711. i 712.). Stoga je s pravom u jednom članku mogao reći: »U prošlosti kao i u sadašnjosti, hrvatski je narod na svim poljima duhovnoga života stvarao i davao vlastitom tvoračkom snagom kulturna dobra, kojih se ne treba ni pred kim stidjeti. I kao što mu ne smijemo osporavati ono, što je doista njegovo, tako isto ne trebamo mu podmetati ni ono, s čim nije imao nikakve veze«. (*Zar baš nikad nismo bili kadri stvoriti nešto i vlastitom snagom?* — Hrvatski Dnevnik 1938. br. 951.). U članku *»Tragovima hrvatske kajkavske poezije 16. vieka«* završuje svoja razlaganja sliedećim riečima: »A kad jedanput bude u cielosti uvedena u hrvatsku kajkavsku književnost još i poezija starije prekomurske pjesmarice, mislim, nitko više ne će pokušavati da

dokazuje, kako hrvatska kajkavska književnost zahvaljuje svoje početke baš slovenačkoj i hrvatskoprotestantskoj književnosti u Tübingenu, kako se to dosad bez svake veze, bez ikakih dokaza i kao od nekog inata činilo«.

U daljnjem izučavanju hrvatske književnosti dr. Fancev je izveo podpun preokret u gledanju na hrvatska duhovno-politička zbivanja u razdoblju od oslobodilačkih ratova iz kraja 17. stoljeća do odprilike sredine 19. stoljeća, dakle u gledanju na hrvatski narodni preporod, i to »preporod hrvatskog političkog, duhovnog i družtvenog života u svim njegovim niansama i manifestacijama«, kako kaže na jednom mjestu. Uvodom i skupljenom građom o našem domaćem stvaranju u svojoj najmilijoj knjizi *»Dokumenti za naše podrietlo hrvatskoga preporoda«* pokazao je, da ovaj pokret nije puko nasljedovanje stranoga i da nije došao k nama jedino izvana, kako se to obično tvrdilo, već da je »produkat sredine, koja ga je i rodila«. Proučavajući ovo razdoblje ušao je u dubinu problema i pokazao autohtonost pokreta, razradio vrieme spremanja i pripravljanja, odredio predteče preporoda i omeđio ulogu svakoga preporoditelja.

U savezu s ostalim razpravama o preporodu objasnio je, da su hrvatski narodni preporod i ilirski pokret u stvari dva različita zbivanja u poviesti hrvatskog naroda. Hrvatski je narodni preporod zajedničko djelo nekoliko pokoljenja i u njemu se odrazuju obće narodne težnje za ostvarenjem duhovnog i političkog jedinstva hrvatskog naroda u njegovim narodnim i poviestnim granicama. »Pored uzpostave integriteta hrvatskoga kraljevstva u njegovim historičkim granicama kao postojana težnja nekolikih pokoljenja hrvatskoga naroda izticalo se duhovno ujedinjenje u jednoj književnosti s jednim književnim jezikom... i za sve strane jednoličnim pravopisom... Kad od glavnoga, bitnoga, obćenitoga budu odvojene sporednosti, pojedinosti, časovite zablude, nepromišljenosti i fraze, tada će prije svega taj naš hrvatski preporod — a ne tek neki „ilirski pokret" — biti mio i drag bez razlike svima nama, jer samo njegova nepristrana poviest moći će nas uvjeriti, da su u njemu uistinu oživotvoreni snovi i ideali, želje i zahtjevi ne ovoga ili onoga pojedinca, ne mladoga pokoljenja 30-tih godina 19. vieka, a najmanje bilo kakve sanjarije importirane u našu sredinu onim upravo neznatnim brojem đaka sa vanjskih sveučilišta, već oživotvorene težnje nekolikih pokoljenja cjelokupnog hrvatskog kolektiva. Ovaka poviest uvjerit će ... da je Hrvat, često i mnogo grie-

šeći u prošlosti, kad se volio dizati pod oblake, mjesto da prije svega vodi računa o svojim najprečim potrebama, i u prošlosti u pravo vrieme i u pravi čas spoznao i potrebe prave zbilje i u takvim prilikama bio sposoban iz vlastite pobude i vlastitim snagama rješavati zadatke i najtežih situacija svoga narodnoga samoodržanja odlučno i razborito... Prvi jaki i odlučni faktor u održavanju i jačanju hrvatske narodne sviesti bili su hrvatska književnost, hrvatska nauka, hrvatsko školstvo, ili ukratko: hrvatska prosvjeta uobće«. (*Hrvatski preporod kao hrvatski obće narodni pokret.* — Hrvatska Revija 1936. br. 8.).

Prvi se kao preporoditelj i narodni ideolog iztiče svojim djelima Pavao R. Vitezović na prielazu iz 17. u 18. stoljeće. Njegova djela sadrže preporodni program u cjelini i u pojedinostima. Vitezovićev preporodni rad nastavljen je u toku 18. stoljeća. Politički položaj i odnosi s Madžarima oko god. 1790. i nekoliko desetljeća poslije ojačali su volju svih narodnih ljudi, čitavih skupina i ustanova, da što predanije uznastoje ostvariti narodne ideale, kako bi sačuvali vječnom hrvatsku narodnu individualnost od svih opasnosti. U vremenu od 1790. do 1832. brojna djela i raznovrstne narodne manifestacije bile su zajednički odraz tih nastojanja i narodnih težnja.

Godina 1832. čini završnu točku u ideoložkoj izgradnji, jer je programima Ivana Derkosa u »Genius patriae« i grofa Janka Draškovića u »Disertaciji« hrvatski narodni preporod idejno bio gotov. Mladi Ivan Derkos dao je »precizno izrađen i obilato dokumentiran književni program« i »matematički točno izračunao, da za Hrvate raznih govora može za književni jezik doći u obzir samo štokavski govor« i tek će onda, kad se »svi Hrvati ujedine u književnom jeziku štokavskoga dialekta, osigurati egsistenciju književnicima, prođu književnim djelima, a jeftinu lektiru čitaocima«. Politički program hrvatskoga narodnoga preporoda dobio je završni oblik Draškovićevom »Disertacijom« sa zahtjevom cjelokupnosti svih hrvatskih zemalja i ujedinjenja hrvatskoga naroda na narodnom i poviestnom hrvatskom području između Jadranskoga mora, Mure, Drave, Dunava i Drine. Kad su »hrvatska njiva ili upravo hrvatske duše bile uzorane i prigotovljene za primanje sjemena odnosno ideja hrvatskoga pokreta«, Ljudevit je Gaj sa svojim ilirizmom skrenuo drugim putem. Razpravom »Ilirstvo u hrvatskom preporodu« pokazao je, kako je stotine godina ilirsko ime bilo sinonim za hrvatsko. Za Gaja su to dva pojma s posebnim i različitim značenjima: ime »ilirsko« je narodno u jugoslavenskom smislu, a ime »hrvatsko« tek je pokrajinsko u plemenskom značenju. Napuštanjem hrvatskog narodnog imena Ljudevit Gaj se je oglušio i političkom programu hrvatskih preporoditelja. Ljudevitu Gaju dr. Fancev daje mnogo sporedniju ulogu, smatrajući ga više spretnim organizatorom, a ne izključivim vođom i ideologom. U tom je mnogo skloniji preporoditelju grofu Janku Draškoviću.

Fancevljeve studije o autohtonosti hrvatskoga preporoda, koje su objavljene prilikom proslave stogodišnjice pokreta, izazvale su kod hrvatske inteligencije ne samo silan dojam nego su njegovi posebni pogledi i izvršili podpun preokret u gledanju na taj pokret uobće. Njegovo shvaćanje hrvatskog preporoda stvorilo je krug pristaša i protivnika. S protivnicima je vodio brojne i žestoke polemike, a pozadina im je obično bila političke prirode, jer je ovakvim učenjem i stvaranim zaključcima razbijao jugoslavensku ideologiju i druge strane ideologije. I to je jedan od glavnih razloga, što su polemike o tim pitanjima bile osobito oštre. Predmetom je međutim podpuno vladao i nitko mu se od protivnika nije mogao suprotstaviti stručnim znanjem i pobijati ga jednako vriednim proturazlozima. U osnovi je njegovo stanovište i prihvaćeno. Je li se koji put u kojem zaključku malo i prebacio ili nije, o tome će daljnja iztraživanja izreći konačan sud. Činjenica je pak, da su plodovi njegova rada dragocjeni za iztraživanja nedavne hrvatske prošlosti i plodonosni s obzirom na to, da je zahvatio u čitav kulturni život hrvatskog naroda onoga neizpitanog razdoblja. Može se prigovoriti i žestini njegovih polemika, ali se ne može poreći podmuklost i podlost napadača na njegov znanstveni i kulturni rad, kao ni to, da je bio čvrsto uvjeren u izpravnost i točnost postignutih rezultata. Stoga je svoje mišljenje i posebno učenje iskreno zastupao i borbeno branio.

Svojim je spisima doista u ono mračno političko doba kod svih sviestnih ljudi izazvao pravo oduševljenje i ljubav, te obnovio zanimanje za sva kulturna stvaranja narodnih peporoditelja, pa time pobudio ponos i samopouzdanje, dok je kod neprijatelja uzvitlao buru vike i neobuzdanih napadaja baš radi tih izrazito nacionalističkih odlika svoga strogo znanstvenoga rada. Koliko je bilo ponosa u svakog Hrvata, kada je spoznao, da su naši predi ljubomorno bdjeli nad sudbinom svoga naroda i gledali, da mu olakšaju stanje kod kuće i podignu ugled vani pred kulturnim svietom.

Nemoguće je poreći politički učinak njegovih studija i članaka o domaćem podrietlu hrvatskog narodnog preporoda. S užitkom

su čitane njegove razprave o književnom i rodoljubivom radu mnogih pokoljenja našega roda iz davne i daleke prošlosti.

U razpravi »Dubrovnik u razvitku hrvatske književnosti« razjasnio je ulogu Dubrovnika u kulturnom i književnom životu hrvatskog naroda. Ta je razprava, po našem mišljenju, njegovo najzrelije i najbolje djelo, koje je ujedno i najdotjeranije pisano. U ovoj je studiji stručno i na osobito vješt način prikazana duhovna povezanost Dubrovnika s ostalim hrvatskim krajevima. »Među svoje zahvalne nasljedovače i poklonike brojio je Dubrovnik doista sve Hrvate i Dalmacije i Bosne i banske Hrvatske i Slavonije. Književnost Dubrovnika rođena je iz stare hrvatske sredovječne književnosti, s njome je ona rasla i cvala, i samo u njoj i prije 19. vieka doživjela je svoj uspjeh i triumf, jer je tim časom postala i temeljem cjelokupne hrvatske preporođene književnosti 19. vieka«. (*Dubrovnik u razvitku hrvatske književnosti.* — Ljetopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1940. sv. 52.). I sve su ostale njegove razprave i članci važni, prema tome, koliko su značajna pitanja, koja u njima obrađuje. I u načinu svoga rada on je prednjačio. Bio je izvrstan poznavalac hrvatskoga jezika u čitavom njegovu poviestnom razvitku na cielom jezičnom području, a umio se poslužiti i ostalim pomoćnim granama, koje su bile potrebne za razčišćavanje i utvrđivanje književno-poviestnih pitanja.

*

Hrvatska znanost uobće, a književno-kulturna historiografija napose, može se ponositi radovima pok. dra. Fanceva, koji je, odkrivajući tajnu narodne prošlosti, častno i pošteno vršio svoju dužnost. Nismo imali književnoga povjestničara, koji bi bolje od njega i s više znanja pristupio svome poslu ili koji bi književnoj poviesti požrtvovnije služio. Rad mu je sav ozbiljan i temeljit, a po građi i po duhu hrvatski. On je pravi hrvatski narodni intelektualac i radom i osjećajima. Njegova dosljednost u vjernoj službi znanosti i narodu uzdiže ga visoko. Nije se dao slomiti ni pod najtežim udarcima napadaja. Nemilosrdno je pobijao kojekakve teorije, mišljenja i stanovišta, koja su bila netočna a po njegovu shvaćanju i uvredljiva po našu narodnu čast i ponos. U radu je imao velikih potežkoća. Morao je ponajviše sam tražiti vrela i izvore, sam izpitivati i proučavati građu, jer se nije mogao pouzdati u ono, što je prije bilo učinjeno. Građu je izpitivao sa svih strana. Marljivo je i po nekoliko puta čitao i proučavao ono, o čemu je kanio ili je trebalo pisati, pa bi tek nakon dugog razmišljanja i savjestne ocjene građe izveo potrebne zaključke.

Kritičan i samostalan, poslu je pristupao bez ikakvih predrazsuda i smatrao dužnošću, da s jednakom objektivnošću rješava i krupna i sitna pitanja. Skupljao je i objavljivao narodno blago iz blize i daleke prošlosti. Uzpostavljao je svezu naše sadašnjosti s prošlošću. Odkrivao je i obnavljao zajedničke niti, koje su još u davno doba spajale i održavale cjelokupnost hrvatskih zemalja, i pokazivao elemente, koji su održali duhovno i unutarnje jedinstvo hrvatskoga naroda. Izdavao je mnoge i težko pristupačne tekstove, tumačio ih i o njima pisao obsežne razprave. Nakon njegova rada naša književnost daje sliku podpunosti i zaokruženosti. Izvršio je preokret u gledanju na postanak i razvitak čitavih razdoblja naše književnosti. Njegova nova odkrića i zaključci, čišćenja i pročišćavanja sudova o čitavim književnim dobima, djelima i piscima otvorila su jasniji pogled na čitavu našu književnost od prvih početaka pismenosti do ostvarivanja narodnog preporoda u prvoj polovini 19. stoljeća. On nam je prvi, prodirući duboko u tajne prošlosti, odkrio bogati narodni život i prikazao vlastitu ulogu u svim zamašitijim podhvatima.

U svojoj je struci bio toliko superioran, da je bilo drugo pero nemoćno, da mu se s uspjehom suprotstavi. Iako je bio izvanredno osjetljiv, ništa nije moglo slomiti njegov polet i radinost, jer su ga svako novo odkriće i svaki novi uspjeh u radu izpunjali ugodnim razpoloženjem. Bio je i ponosan na posljedke svoga rada. Savjestnost u vlastitom radu, a površnost nekih književnih povjestničara činili su ga skeptičnim, i zato nije bez velikog opreza prihvaćao tuđa mišljenja. Problematične i nagle zaključke ni od koga nije primao, a svoja odkrića i podatke češće je ponavljao, da iztisnu neosnovana ili netočna shvaćanja i poglede. Nekada i samo radi razčišćavanja zamršenih pitanja objavljuje svoja mišljenja, nabacuje hipoteze i izazivlje razprave. Mnogi su ga upoznali tek iz njegovih polemika. Slabićima je bio na putu zbog temeljitog znanja. Mnogi, ne mičući se dalje od uvriežениh shvaćanja, nisu ga razumjeli, pa je i zato dolazilo do sukoba, ukoliko te sukobe nisu izazivali politički razlozi ili osobna taština njegovih protivnika. Njegove je razprave trebalo temeljito i češće čitati, ako ga se je htjelo podpuno razumjeti.

Kasnijim će se pokoljenjima kod uztrajnog iztraživanja naše književne prošlosti vjerojatno učiniti po neki zaključak dra. Fanceva smionim i možda će koji podatak doživjeti svoj izpravak ili nuždnu dopunu; ali ne će nitko poreći činjenicu, da je baš on budućim našim književnim povjestničarima u mnogim nepoznatim, nejasnim ili priepornim pitanjima otvorio vidike, znalački prokrčio

putove i znatno olakšao daljnji rad. Dr. Fancev je postavio sigurne i stvarne temelje hrvatskoj književnoj historiografiji, koju je izvanredno obogatio razsvjetljujući i najteža pitanja naše kulturne prošlosti. Mnoge osobe, prije zanemarene i neshvaćene, poslije njegovih radova izskaču kao nosioci najznačajnijih misli i pokreta hrvatskog života u prošlosti. Mnoga zbivanja i ljudi, gledani onako, kako su nam prije predstavljani, pričinjali su nam se čudni i nerazumljivi, dok nije s njih analiza dra. Fanceva skinula koprenu i odkrila nam pravu dušu, vječnu hrvatsku dušu, dragu i plemenitu kroz sva vremena i pokoljenja.

Napomena. Obširan životopis i popis radova dra. Franje Fanceva donio je »Časopis za hrvatsku poviest«, Zagreb 1943., knjiga I., sv. 1.—2., str. 153.—164.

NEDJELJKO SUBOTIĆ, MAKARSKA

JE LI SV. SAVA OSNOVAO BISKUPIJU U STONU?

1

Kad je god. 1933. srbska patriaršija, dotično beogradska vlada, stvorila odluku, da u Stonu osnuje prvu srbsko-pravoslavnu župu za cieli Pelješac, svaki se je od nas peljeških Hrvata pitao, čemu ta župa, kad se znade, da na cielom Pelješcu, a kamoli još u Stonu, nema niti jednog rođenog pravoslavnog žitelja. Jasno je bilo, da je svrha te nametnute inovjerske župe bila ta, da odnarodi i posrbi hrvatsko pučanstvo katoličkog Pelješca.

Bili smo svjedoci onih žalostnih dana, kad je srbski proto, dotično jeromonah iz Stona, obilazio pelješka sela, da drži u javnom lokalu liturgiju za ono nekoliko pravoslavnih oružnika. Te su njegove šetnje i propoviedi po Pelješcu bile vješto udešene u prozelitske svrhe. Mostarski vladika, koji je imao jurisdikciju nad novom stonskom parohijom, u više je navrata izricao krilaticu, da Pelješac treba ponovno privesti svetom srbskom pravoslavlju. A njegov je jeromonah u Stonu onda širio otrcanu tvrdnju pokojnog zadarskog mitropolita Nikodima Milaša, *da je Sv. Sava osnovao pravoslavnu biskupiju u Stonu.* (Dr. Nikodim Milaš, Ston u srednjim vjekovima, Dubrovnik, 1914.).

Došlo je ipak vrieme, da u ovom članku odgovorimo niečno na gornji upit: Ne, Sv. Sava nije ustanovio u Stonu srbsko-pravoslavnu biskupiju.

Na kojem se temelju osnivala tvrdnja pokojnog zadarskog vladike Milaša? Mi ćemo ovdje najprije dokazati, da Sv. Sava nije bio razkoljnik, nego je sve do smrti bio u jedinstvu s katoličkom crkvom. Stoga: da je Sava Nemanjić i osnovao eparhiju u Stonu, ova naravski ne bi bila ni pravoslavna ni srbska nego katolička. U drugom dielu ćemo pokazati, da jedini dokumenat, na koji se oslanja tvrdnja o osnutku eparhije po Sv. Savi, nije izpravan, a sve druge okolnosti dokazuju, da Sava Nemanjić nije osnovao eparhiju u Stonu.

Osvrnimo se u prvom redu na povjestnički utvrđene podatke o životu i radu Sv. Save Nemanjića. Najpouzdaniji je izvor o njegovu životu onaj, što ga napisa *Savin učenik i pratilac Domentijan,* hilandarski jeromonah. Budući da je Domentijan živio u Savinoj neposrednoj blizini, mogao je nešto o svome učitelju pozitivno znati i napisati.

Prema Domentijanovoj biografiji Sava je bio u svezi sa Sv. Stolicom u Rimu. Todor Gramatik zove Domentijana »istinitim knjigoljubcem i velikim bogoljubcem«. Kako Šafařik ističe, Domentijanovo »Žitije Sv. Save« najveća je dika staroslavenske književnosti. Prema bečkom rukopisu (izvornika nema) napisao je Domentijan »Žitije Sv. Save« god. 1242., a prema petrogradskom rukopisu god. 1253.[1] Prema tome je Domentijan pisao o svome učitelju malo godina iza njegove smrti (1237.).

U mnogim slučajevima izvješćuje Domentijan o svome učitelju kao očevidac, dok se kod drugih činjenica poziva na izvore, osobito na svjedočanstva staraca, koji su prevalili doba od 100 godina. O Sv. Savi piše Domentijan kao katolik o katoliku. Franjevac Dr. fra Roko Rogošić, koji je napisao temeljitu studiju o katoličkom značaju Sv. Save, navodi među ostalima i Bollandiste, koji u svojim »Acta Sanctorum« spominju Savu Nemanjića kao katoličkog svetca na dan 14. siečnja.[2]

Zna se, da je Savin otac Nemanja živio u jedinstvu s rimokatoličkom crkvom. Isto je dokazano za njegova brata Vuka i Stjepana Prvovjenčanoga, koji su nasliedili baštinu svoga roditelja. I naš fra Andrija Kačić slavi Sv. Savu (»Razgovor ugodni«), koji da je bio posvećen za raškog nadbiskupa »po naredbi pape velikoga — svega svita oca duhovnoga«. Bosanski kralj Tvrdko I. kruni se kao katolik kraljevskom krunom na grobu Sv. Save u Mileševu. Mnogi se katolici u to doba mole na grobu Sv. Save; molili su se kao katolici na grobu katoličkoga svetca.

Domentijan prema Daničićevu izdanju priča, kako je Sava po dogovoru sa svojim bratom Stjepanom pošao na Atos. Ide dakle na Sv. Goru, koja je tada bila pod vlašću Latina Solunskoga kraljevstva, dotično bila je pod vlašću papinskog solunskog eksarhata, koji je bio uzpostavljen god. 1204. Sava ostavlja svoje monahe u državi svoga brata Stjepana radi njegova dogovaranja s rimskim papom i ide među svetogorske kaluđere, koje papa Inocent god. 1213. toliko hvali i prima pod svoju očinsku zaštitu i potvrđuje im povlastice svojom apostolskom vlašću. Poznati srbski povjestničar I. Ruvarac izkrivljuje tekst Domentijanova »žitija« te misli, da mjesto izvornog teksta »i po rečeniju byuvšu meždu ljubovnyma bratoma« (po dogovoru učinjenom među dragom braćom) ima stati »...i porečeniju byušu« t. j. budući da je bilo porječkanja, svađe među Savom i Stjepanom, i to navodno radi života Stjepanova, radi njegove ženitbe s katolikinjom Mletčankom i radi njegova dogovaranja s Rimom.[3]

Međutim ovo samovoljno izvrtanje teksta ne slaže se sa svim drugim činjenicama iz života Sv. Save, koje napominje sam Domentijan. Kako bi moglo stati u tekstu, da se je Sava svadio s bratom radi njegovih pregovora sa Sv. Stolicom, kad isti Domentijan piše na drugome mjestu, da je sam Sv. Sava tražio od Sv. Stolice potvrdu svoga biskupskog posvećenja u Niceji i vienac kraljevski, kojim će okruniti svoga brata Stjepana?

Istom Teodosije, također hilandarski monah, *blizu 100 godina iza Savine smrti*, piše u prvoj polovini 14. stoljeća Savinu biografiju. To je Teodosijevo »žitije« napisano tendenciozno u skroz drugom duhu, koji je prožet mržnjom na zapadnu crkvu. Teodosije piše u doba, kad se je stubokom promienio mentalitet atoskih samostanaca, iza prekinuća Lyonske unije, pa je i srbska država poprimila grčki proturimski značaj. U toj bizantinskoj atmosferi Stjepan Dušan Silni kodificira svoj zakonik, koji rimokatolike (»latine«) drži i progoni kao krivovjernike.

Teodosije je plagirao Domentijana. On je izpisao, opaža Šafařik, Domentijanovo »žitije«, ali ga je svojevoljno izkvario u duhu svojih protukatoličkih težnja. Sve što je Domentijan naveo kao historičke činjenice katoličke prirode, to je Teodosije smišljeno izostavio u svome Savinom »žitiju«. On je naime izostavio sve ono, što se odnosi na Savin odnos s rimskom Sv. Stolicom, i prema tome sve obrnuo naopako: ono, što je Sava prema očevidcu Domentijanu dobio iz Rima, to je po Teodosiju dobio iz Carigrada. Teodosije prešućuje, da je Sava Nemanjić poslao u Rim svoga vladiku Metodija k Papi s molbom, da mu Sv. Otac pošalje apostolski blagoslov i blagoslovljeni vienac, kojim će okruniti svoga brata Stjepana za raškoga kralja, i da mu je Papa taj vienac i blagoslov odista poslao.[4]

Domentijanovo izvješće, da je Papa poslao Savi blagoslovljeni kraljevski vienac za brata mu Stjepana, potvrđeno je autentičnim pismom Stjepana Prvovjenčanoga, Savina brata, papi Honoriju III. god. 1220. o istoj stvari, a o tome također istodobno svjedoči Toma, splitski arciđakon, suvremenik Stjepana Prvovjenčanoga. Sveučilištni profesor u Grazu dr. Alois Hudal odbija samovoljnu tvrdnju nekih srbskih povjestničara, da se je Stjepan Nemanjić dao dva puta okruniti za srbskoga kralja, prvi put god. 1217. od papinskog legata, a drugi put god. 1222. od svog brata Save.[5]

Nema naime nikakva dokumenta, da je Stjepan bio okrunjen napose od papinskog delegata, dočim je utvrđena činjenica, za

koju najprije jamči auktoritet Domentijanov, da je Stjepan bio okrunjen od svog brata kraljevskim viencem, što ga je Papa blagoslovio. Po tome je izključeno, da bi Stjepan bio okrunjen s blagoslovom Sv. Stolice u Rimu dva puta, po delegatu i po Savi. Imamo također kao izravan dokaz pismo Stjepana Prvovjenčanoga papi Inocentu III., gdje izjavljuje: »Pozdravljamo te najprije kao otca duhovnoga«, pa nastavlja: »Mi uviek idemo stopama svete rimske crkve, kako blage uspomene moj otac, i nastojimo, da uviek očuvamo naredbe svete rimske crkve i naskoro ćemo odaslati poslanike Svetosti Vašoj.«[6]

Kad je Sava okrunio svoga brata srbskom kraljevskom krunom, piše prvovjenčani kralj papi Honoriju III.: »Kao što Vas svi kršćani ljube i časte i za otca i gospodina drže, tako se isto i mi želimo nazivati vjernim sinom rimske crkve i Vašega očinstva.«[7]

Sv. Sava je napisao životopis svoga otca Nemanje, ali u tom čitavom spisu nema ni spomena o nekoj »latinskoj jerezi«, kako se to čita kod pisaca iztočne crkve, osobito kod Srba.

U starom srbskom slikarstvu je Sava Nemanjić prikazan s obrijanim tjemenom, dakle s latinskom tonzurom, zvanom »tonsura Sti. Petri«. Takav je Savin lik naslikan u Mileševu još za života Sv. Save.[8]

Poznati profesor beogradskog sveučilišta Dr. Miloje Vasić u svojoj knjizi »Žiča i Lazarica«, gdje se bavi proučavanjem sredovječne arhitekture u Srbiji, utvrdio je za većinu srbskih manastira iz toga doba, da sadržavaju pretežno zapadnjačke elemente i da su njihovi graditelji bili majstori s katoličkog zapada. U tom savjestno napisanom djelu Vasić podcrtava, kako je kod svih spomenika sredovječne arhitekture zapadnjački utjecaj nad orientalnim sačuvao premoć. Vladari, koji su prije stupanja na prietolje Srbije živjeli kao vladari autonomne Duklje u primorju, stajali su pod zapadnjačkim katoličkim utjecajem i odatle kasnije dovodili majstore, da im podižu poznate zadušbine. Sava je sagradio manastir Žiču. Jeromonah Teodosije, koji katolike nazivlje sljedbenicima »latinske jerezi«, priča među ostalim izmišljotinama, da je Sava doveo sobom iz Carigrada zidare, mramornike i slikare, dočim stvarno stanje same građevine protivi se Teodosijevu tvrđenju. Dr. Miloje Vasić kao stručnjak dokazuje, da na toj manastirskoj zgradi u Žiči prevladavaju elementi zapadnjačke arhitekture, zato je vjerojatno, da su zidari toga manastira bili katolički primorski majstori.[9]

Prema tome Teodosiju imamo samo toliko vjerovati, koliko se slaže sa svojim prototipom Domentijanom, koji je bio učenik i suvremenik Sv. Save.

Po manastirima se razvijalo i slikarstvo, ali ni ono nije bilo izrazito orientalnog značaja. Kao graditelji, tako su i slikari dolazili u Srbiju sa zapada, pa su i oni svoj posao obavljali pod istim okolnostima. Neki slikarski motivi pokazuju neposredan utjecaj zapadnog slikarstva, a i za mnoge orientalne elemente u njemu može se uztvrditi, da su doprli u Srbiju preko Italije. To sve znači, da je intonaciju cjelokupnoj srbskoj umjetnosti u srednjem vieku davao zapad i da su neposredni tvorci sačuvanih umjetničkih djela toga doba bili katolici sa zapada. Eto koliko imamo vjerovati Teodosiju, da je Sava ne samo graditelje nego i slikare doveo iz Carigrada!

2

Prema svjedočanstvu hilandarskog monaha Domentijana Sava je bio posvećen za nadbiskupa od patriarha Germana po naredbi cara Teodora Laskarisa u Niceji, gdje su imali sjedište i car i tadašnji patriarh. U to je doba bizantinsko carstvo bilo u Carigradu, grčko u Niceji u Maloj Aziji, a postojalo je i katoličko bugarsko carstvo, latinsko kraljevstvo u Solunu i grčki despotat u Epiru. Tome političkome metežu na iztoku odgovarao je i crkveni: mnogi grčki biskupi nisu priznavali grčkog nicejskog patriarha, dapače je više grčkih biskupa ređeno bez njega i proti njemu. Neki biskupi latinskog obreda bili su ređeni od biskupa grčkog obreda i obratno. Uzprkos tome metežu Sava je Nemanjić priznavao svetim i valjanim jedno i drugo krštenje, latinsko i grčko biskupsko ređenje. Na površini su bile dvie borbe: jedna među carstvom u Niceji i despotatima u Epiru, a druga između grčkog patriarha u Niceji i autokefalnog nadbiskupa u Ohridi, dotično u Epiru. Srbska crkva u Raškoj je bila podložna do Sv. Save autokefalnom nadbiskupu u Ohridi.[10]

Demetrije Homatijan, tadašnji autokefalni nadbiskup Epira u Ohridi, bio je osobni protivnik Sv. Save. Kad je g. 1223. Teodor Duka osvojio Solun, zatražio je od solunskog metropolite Konstatnitina Mesopotamita, Savina prijatelja od mladih godina, da ga okruni carskom krunom. Konstatnitin Mesopotamit odbije taj zahtjev. Teodor Duka se obrati Demetriju Homatijanu, koji ga okruni grčkom carskom krunom. Odsele su smatrali Homatijana po volji Teodora Duke grčkim patriarhom u grčkom solunskom carstvu.

Naprotiv Dukin suparnik Teodor Laskaris oženio se kćerju latinskog cara u Carigradu, te je osobno radio za uniju Grka s katoličkom crkvom, a ujedno bio u rodu s vladarskom kućom Nemanjića. U tome ga je sliedio i njegov patriarh Emanuel u Niceji. Iz političkih je razloga Teodor Laskaris smatrao svojom dužnošću, da umanji ugled i utjecaj svoga takmaca u Epiru, Teodora Duke Angela, koga inače Grci smatrahu osloboditeljem Grka od franačkog i slavenskog jarma. Isto je tako Teodoru Laskarisu bilo do toga, da se oslabi crkveni utjecaj i vlast autokefalnog nadbiskupa u Ohridi, Homatijana. Zato je sa svoje strane naložio svome patriarhu Germanu, dotično Emanuelu, da posveti Savu Nemanjića za srbskog nadbiskupa, koji ne će biti ovisan o Demetriju Homatijanu, pod kojega je jurisdikciju dotada spadala biskupija Ras. Poznato je, da su *grčki biskupi kod Srba bili nosioci helenizma i mržnje proti zapadnoj crkvi.*

Po tome je Sava Nemanjić, želeći osloboditi svoj narod od iztočnih otrebina grčkog, protunarodnog helenizma, morao doći u sukob s Demetrijem Homatijanom, koji je taj helenizam kod Srba službeno podržavao na štetu srbskog nacionalizma, koji je bio povezan s katoličkim zapadom. Kao najstariji i najutjecajniji vođa srbske nacionalne misli, Sava je Nemanjić stvorio svoju diplomatsku i političku osnovu u punom skladu s katoličkim osjećajima svoga otca i svoje braće Stjepana i Vukana, koji su nasliedili državnu baštinu svoga roditelja. Po toj osnovi je Sava dogovorno sa svojom braćom zatražio suradnju i pomoć grčkog cara u Niceji, Teodora Laskarisa, i njegova patriarha, koji su radili za povratak grčke crkve u jedinstvo sa zapadnom crkvom. Nije svoju osnovu Sava izvodio sporazumno samo sa svojom braćom, nego u skladu i s Konstatnitinom Mesopotamitom u Solunu, koji je bio pristaša nicejskoga dvora. Teodor Laskaris ide na ruku Savi Nemanjiću. U skladu sa svojim nastojanjem oko zbliženja iztočne i zapadne crkve Teodor Laskaris nalaže svome patriarhu Germanu, dotično Emanuelu I., da izvrši sveti obred i posveti za srbskog nadbiskupa u Rasu Savu, a to se i dogodilo.

Sada dolazi očekivani razdor između raške i ohridske crkve. Proti ređenju Savinu u Niceji diže glas onaj, koji se razumljivo smatrao time pogođenim i prikraćenim u crkvenoj jurisdikciji, a to je bio Demetrije Homatijan u Ohridi. Naravski, Homatijan se smatrao nadležnim, da on Savu posveti za biskupa, a ne onaj u Niceji, s kojim je Homatijan živio u zavadi. Homatijan se sa svojim prosvjednim pismom protivi, da Sava Nemanjić bude

namješten kao nadbiskup na raškom teritoriju, koji je bio dotada podložan Homatijanovoj crkvenoj vlasti.[11]

Ohridski nadbiskup Homatijan prosvjeduje pismom u Srbiji i Niceji. Nastoji kao priznati kanonista dokazati, da je Savino ređenje u Niceji nevaljano. On napada i Savinu osobu, obtužujući ga, što je od strogog jeromonaha postao političar i državnik, što navodno sudjeluje u bučnim svjetovnim gostbama, što jaše konje najplemenitije pasmine i što se je okružio pratnjom naoružanih ljudi. Fra Roko Rogošić opravdano zaključuje, da je Sava išao tada stopama tadašnje slavenske crkve u Bugarskoj, koja je bila katolička.[12]

Sigurno su tada bile i srbske biskupije u Beogradu, Nišu i Braničevu katoličke, jer su u to doba bile podložne bugarskoj crkvenoj vlasti, a nije bila vjerojatno nakana Savina, da stvara razdor između srbskih vjernika beogradske i niške biskupije i vjernika u Raškoj, kojom je vladao njegov brat Stjepan. Osim toga bi papa Honorije sigurno bio osudio crkveno djelovanje nadbiskupa Save, da je ovaj ustrojio srbsku crkvu na štetu katolicizma. Domentijan kao očevidac svjedoči, da je Sava po svome biskupu Metodiju prijavio svoje nadbiskupsko posvećenje moleći papinski blagoslov, dotično papinu potvrdu, koju je i primio. Metodije je onaj, koji je odnio u Rim papi Savino i Stjepanovo pismo, pošto je ovaj bio okrunjen za kralja.

To su dakle povjestničke činjenice. Iz njih možemo zaključiti ovo: u slučaju, da je Sava Nemanjić osnovao jednu eparhiju u Stonu (a to se nije dogodilo), ta biskupija ne bi bila pravoslavnog, nego rimokatoličkog značaja. A to zbog jednostavnog razloga, što su biskupi izabrani od Save morali osjećati i naučavati kao i on, koji je stajao u jedinstvu sa Sv. Stolicom u Rimu.

3

Ali mi odlučno pobijamo tvrdnju, da je Sv. Sava uobće osnovao biskupiju dotično eparhiju u Stonu.

Homatijan Ohridski, otvoreni suparnik Savin, u svome prosvjedu spominje, kako je čuo, da je Sava neke svoje učenike rukopoložio za biskupe, ali ne zna, da li sa određenim sjedištem ili kao pomoćne biskupe bez vlastitog djelokruga odnosno sjedišta. Homatijan ne spominje Ston. Po tome bi se moglo posumnjati, da li eparhije, koje dolaze pod nazivom Sv. Save, potječu baš od njega, ili su dobile određene granice i svoja sjedišta tekar kasnije, nakon smrti Sv. Save. Autentičnih izvora prve ruke do danas nema.

Postoji samo jedan izvod iz povelje o osnutku srbskih eparhija, koje bi navodno bio osnovao Sv. Sava. Taj izvod nalazimo u rukopisu »Sintagmata«, a to je poskupac iztočnog crkvenog prava, što ga je napisao Matija Blastar god. 1453. Tu se kaže doslovno:

»Mĕsta episkopom' srbskim a) zetskyi, b) raškyi, g) hostinskyi, d) hlmskyi, e) topličkyi, dz) budimskyi, z) d'b'rskyi, l) moravičkyi.

Ovaj dokumenat odnosno priepis ne potječe iz doba Sv. Save, nego potječe tekar iz 15. stoljeća, a nije drugo nego *bilježka*, za koju još *nije* dokazano, da je *priepis* iz nekog starijeg izvora. V. Ćorović misli, da jest, ali ga ipak meće u sumnjive spise za Savino žitije.[13]

Kad bi ta bilježka bila neki autentični izvor, ne bi se ipak moglo sa sigurnošću uztvrditi, da je sjedište humske biskupije bio u vrieme Savino Ston, jer spominje samo Hum (Hlm), dakle gornji dio Hercegovine, dok se donji dio Huma k moru zvao Zahumlje (iza Huma) sa glavnim gradom Stonom.

Poznato je, da je Martin IV. dne 13. lipnja 1284. naredio dubrovačkom nadbiskupu, da imenuje biskupa za Trebinje i Ston, a u tom spisu nema spomena niti jednom drugom biskupu u Stonu. Da je obstojao u vrieme toga papina pisma, značilo bi, da je Ston tada bio razkolnički, i u njemu ne bi bilo mjesta katoličkom biskupu, i to u Stonu, gdje je nemoguće zamisliti dva biskupa u isto vrieme, osobito obzirom na mali broj žitelja u Stonu.[14]

Po tome su biskupi u Stonu i Trebinju bili sufragani dubrovačkog nadbiskupa.

Ugledni ruski pisac E. Golubinski vriedi do danas kao najbolji povjestničar srbske pravoslavne crkve. U svome djelu »Kratkij Očerk istorii pravoslavni cerkvei bolgarskoj, serbskoj i rumunjskoj«, Moskva 1871. (s. 582—583) Golubinski tvrdi, da nije uobće moguće, da je u Stonu ikada bila srbska svetosavska biskupija. On prenosi sielo humske biskupije iz Stona u Nevesinje pod Zlomskim brdom. To isto tvrdi drugi ugledni ruski historičar, J. Jastrebov, u »Glasniku srbskog učenog društva« 1880. (s. 390—411).[15]

Samo srbski pisci, ako ne baš svi, tvrde bez dovoljnog kritičkog izpitivanja, da je sjedište Savine humske biskupije bilo najprije u Stonu. Za ovu se maglovitu tvrdnju najviše založio zadarski vladika Dr. Nikodim Milaš u navedenom djelu.

Za dokaz Milaš navodi takozvani *Končarevićev ljetopis*. Međutim je poznato, da ti razni srbski fantastični rodoslovi i ljetopisi ne mogu služiti kao historički izvori. Čak službeni šema-

tizam hercegovačke pravoslavne mitropolije za god. 1890. doslovce kaže, »da istorijska kritika dosada još nije povjesno odredila mjesto, gdje je s početka bila ta katedra« (biskupska stolica). Kad se tako službeno naglasuje od strane mostarske pravoslavne eparhije, ne znamo, na kojoj je osnovi smio pravoslavni vladika mostarski u svojoj svetosavskoj poslanici god. 1937. uztvrditi, da je Sv. Sava osnovao eparhiju u Stonu? I Đuro Daničić veli, da je po Končarevićevu ljetopisu sjedište humske biskupije bilo u Stonu, no istodobno sumnja u svoju tvrdnju i nastavlja, da u jednom drugom ljetopisu stoji, da je sjedište humske biskupije bilo u *Stolju*, a taj Stolj da je po svoj prilici bio *Stolac* u Hercegovini, dakle u pravom Humu, a ne u Zahumlju, kojega je glavni grad bio Ston. Pod nazivom Stolj moglo bi se misliti i na *Stolivo* u Neretvanskoj krajini, kako to nagađa kanonik i poznati dubrovački povjestničar Ante Liepopili, koji je posebnim djelom odgovorio i pobio navode Nikodima Milaša.[16]

Liepopili ovdje pita: Kad je ta navodno svetosavska eparhija mogla obstojati? Na to sam odgovara: Od god. 1220 do 1260., dalje ne, jer je te zadnje godine Ston bio srušen, pa u njemu nije moglo biti mjesta bilo kojem biskupu, a drugo: Sam Nikodim Milaš veli, da su se tada vladike morale *povući* iz *Stona na Lim*, i to u manastir Sv. Petra i Pavla, što ga je bio osnovao Miroslav, brat Stjepana Nemanjića.

Osim toga u to vrieme vladao je — do god. 1227. — u Stonu knez Petar, koji je bio borbeni i zagriženi bogomil, pa sam Jireček opaža u svojoj srbskoj poviesti (Radonićev prievod s njemačkoga), da tada nije bio u Stonu ni jedan biskup; iza Petra dolazi u Ston za velikog zahumskog kneza rođak mu Andrija do god. 1250. Poznato je, da je ovaj zahumski veliki knez udao svoju kćer za dubrovačkog plemića Burba Kružića, pa se ne može ni zamisliti, da je jedan dubrovački patricij uzeo za ženu Andrijinu kćer, koja ne bi bila kao i otac rimokatoličke vjere. Isti knez Andrija sklapa dva puta s Dubrovčanima trgovački ugovor (1240., 1249.). Oba ugovora podpisuje sa zakletvom dvadeset zahumskih plemića, ali nema među njima ni spomena kojem biskupu, pa je vjerojatno, da ga tada u Stonu nije ni bilo. Kao najuglednija osoba u gradu iza kneza on bi bio sigurno među onima, koji su podpisali te ugovore. Stonski se biskup ne spominje niti u ugovoru između kneza Radoslava Zahumskog i Dubrovčana iz god. 1254., kako to navodi Miklošić.[17]

Jireček u svojoj spomenutoj Istoriji Srba (prievod Radonićev, sv. III. s. 165.) spominje »stanik«, naime sudački zbor, koji se držao na stonskoj prevlaci god. 1239., a na kojemu se razpravljalo s Omišanima u nazočnosti omiškog i dubrovačkog kneza, srbskog episkopa Ilarijona i izaslanika srbskoga kralja Vladislava Radomira de Dragomiro. Taj isti sudački zbor u Stonu spominje i Orsat Pucić-Škatić u svojoj poviesti Dubrovnika (s. 36.—37.) i poriče, da bi Ilarijon bio srbski stonski vladika, i kaže: »Na 9. svibnja 1239. skupi se stanik u Stonu. Na taj stanik (zbor) pođoše iz Dubrovnika Nikola Tomisto knez mletački, Knego Branislavić, Andrija Paganetti, Petar Streha i Grubiša Bjelislavić, a iz *Omiša Ilar biskup*, knez Nikola Vladimirović, i knez Pribislav Maldušić, a i kralj Stjepan Vladislav posla svoga poklisara u stanik, Radimira Dragimirovića.«

Dakle taj Ilarije ili Ilarijon nije bio stonski pravoslavni tožnji biskup, nego biskup iz Omiša, dotično Makarske, jer je makarski biskup tada bio prisiljen seliti u Omiš, budući da su bogomili bili poplavili svu Travuniju, Zahumlje, Neretvu i Makarsko primorje. To znači, da u Stonu nije bilo tada biskupa.[18]

Iz svega toga možemo na koncu zaključiti, da Sv. Sava nije osnovao Eparhiju u Stonu.

4

Na osnovi jedne poviestne iluzije srbsko pravoslavlje, okršteno svetosavskim imenom, pokušalo je prodor preko hrvatskog zaleđa u tielo čisto hrvatskog Pelješca, koji je bio mahom samo katolički. Agenti pravoslavnog beogradskog režima davali su razne gospodarske polakšice konvertitima, a bilo je obećanja položaja i služba. Nudili su mrvice s bogatog stola velikosrbske hegemonije. Bilo je i zastrašivanja i smetnja sa strane velikosrbskih pouzdanika u obćinskim upravama i u raznim drugim »nadležtvima«. Oni s visoka nadahu se drugom slučaju Visa žalostne uspomene. Ali svi ti pokušaji srbskog prodora na Pelješcu bili su uzaludni. Prigodom svečanog posjeta mostarskog vladike Dra. Đorđevića Stonu, koji je došao, da obiđe prvi put prvu srbsku parohiju na Pelješcu, hrvatsko pučanstvo Stona je upriličilo proti toj najezdi pravoslavlja tihu demonstraciju: niti jedno diete nije sudjelovalo u naređenoj povorci pri dočeku srbskog vladike — učiteljstvo je ostalo osamljeno; niti jedno čeljade nije se našlo na ulici pri ulazku vladike u grad. Sva su vrata i svi prozori kuća bili zatvoreni kao pri sprovodu, a s prozora su lepršali crni sagovi u znak tuge i prosvjeda. Na ulici grobna tišina. To je bio

prvi doček srbskog vladike u hrvatskom Stonu... Taj se posjet nije više nikad obnovio...

U bivšoj Jugoslaviji, dotično Srbiji pod jugoslavenskim imenom, kroz čitavo vrieme izticao se načelni žalac Iztoka prema Zapadu. God. 1936. je Vladimir Velmar Janković u posebnoj knjizi otvoreno prietio onima, koji nisu voljni odreći se svoje vjere, kulture i prošlosti i asimilirati se »tipu iztočnog čovjeka«. Iza ovih tobože privatnih prietnja nije stajao samo državni politički stroj, nego i jedna čisto naučna ustanova, Srbska akademija nauka u Beogradu.

Netom su se Srbi odciepili od katoličkog jedinstva i dobili autokefalnu nacionalnu crkvu, s kojom se je istovjetovalo srbstvo, nastalo je novo vrenje duhova: iztočni tip srbskog čovjeka je poistovjetio rimokatoličku crkvu sa zapadnjačkim duhom. Bizantinizam je u srbstvu vodio borbu proti čitavoj veličanstvenoj zapadnoj uljudbi pod krinkom borbe proti latinskoj (katoličkoj) crkvi.

Doba Nemanjića predstavlja vrhunac moći i uzpona srbske sredovječne kulture, kojom se svaki Srbin diči. A čitava je ta uljudba bila prekaljena zapadnom disciplinom duše, izuzevši bizantinsko zakonodavstvo u Srbiji. Ono što je u toj kulturi od trajne vriednosti, nosi zapadni značaj...

Da Turci iza Nemanjića nisu — nepuno stoljeće poslije zauzimanja Srbije — obnovili srbski patriarhat i dali mu punu državnu zaštitu, a u isto vrieme s političkih razloga zapostavljali katolicizam, pravoslavlje sa svojim bizantinskim elementima, dotično sa svojim iztočnim duhom, ne bi nikad bilo uspjelo u srbskim širokim gomilama uhvatiti dublji korien. I zato u čitavo to vrieme nije se pravoslavlje nametnulo Srbima kao moralno-duhovna sila, koja gradi, nego kao politički faktor s moći i materialnim probitcima pod krinkom narodnog bogoslužja. Zato je pravoslavna autokefalna crkva kao najjači politički faktor i nosilac »carstva zemaljskoga« i njegovih probitaka u Srbiji neprestano dražila srbski i crnogorski narod proti »tipu zapadnog čovjeka«. Ali ta se je borba »tipa iztočnog čovjeka« proti »tipu zapadnog čovjeka« vazda odvijala i još se odvija u najsurovijem čak zvjerskom obliku na zgražanje čovječanstva. (Vidi »Sivu knjigu« hrvatske vlade!).

Autokefalne, političkim vladama podložne crkve nisu mogle ni shvatiti ni osjetiti u svome partikularizmu, da snaga religije izvire iz njezine univerzalne ideje u svietu, a ne iz njezine pociepanosti i međusobne borbe. Zbog otrovnih sokova iztočnog duha nije nikad kod Srba mogla pobiediti ideja zbliženja i solidarizi-

ranja duhovnih snaga, nego ideja iztočnog tipa: parazitski sustav izsisavanja tuđih sokova i prodiranja u tuđe u svrhu materialne vlasti u obliku osvajačkog zaokruživanja.

I slučaj navale iztočnog tipa na Pelješac putem srbskog pravoslavlja je dokaz, koliko su se Srbi na svoju štetu odalečili od zapadnih tekovina nemanjićke države, koju je duhovno reformirao onaj Sv. Sava, s kojim se je srbski parazitizam novog vieka proti svim poviestnim činjenicama poslužio, da daleko od njegove jezgre na teritoriju dubrovačkog eminentno zapadnog duha pobiedi razorna klica iztočnog ljudskog tipa.

Bilježke

1 Šafarik-Jireček, Geschichte der serbischen Literatur, I. sv. s. 115 do 230. — Jagić, Starine (Jug. Akad.) Zagreb V. 12. — Đuro Daničić je god. 1865. izdao u Zagrebu Domentijanovu biografiju Sv. Save, a Teodosijevu biografiju Sv. Save izdao je u Beogradu god. 1861.

2 Dr. fra R. Rogošić u »Novoj Reviji« Makarska 1929: »Prvi srpski arhiepiskop Sava i Petrova Stolica« br. 3—4.

3 R. Rogošić, l. c. s. 377.

4 Daničić s. 245.—248. — Rogošić l. c. s. 371.

5 Dr. Alois Hudal, Die serbisch-orthodoxe Nationalkirche, Graz u. Leipzig, 1922. s. 23.

6 Theiner, Vet. monum. Slavor. merid. I. 6. — Vl. Taljeran, Zrnca za poviest Stona, Dubrovnik 1935. s. 21.

7 Taljeran, Zrnca za poviest Stona, Dubrovnik 1935. s. 22.

8 R. Rogošić, l. c. s. 377. — P. Popović, Fresko ktitora u manastiru Mileševi. VII. 1927, 90. — Vasić, Prilozi za književnost, VI. 1926, 2., 245.

9 M. Vasić, Arhiepiskop Danilo II. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. Beograd 6. (1926), 2, 257. — Rogošić l. c. 372.

10 R. Rogošić, l. c. s. 379.

11 Homatijanovo je prosvjedno pismo objelodanio J. B. Pitra u »Analecta sacra et classica spicilegio Solesmensi parata« 7. (Romae 1891.) 384. — Gavrilović, Sv. Sava, Beograd 1900. 157.—159.

12 R. Rogošić, l. c. s. 381.

13 Ovu je bilježku iz »Sintagmata« Matije Blastara izdao Stojan Novaković u Beogradu g. 1907. u »Zborniku za istoriju, jezik i literaturu srbskog naroda« u izdanju Srbske kraljevske Akademije, IV. sv. — A. Hudal, Die serbisch-orthodoxe Nationalkirche, Graz u. Leipzig, 1922, s. 19.

14 Theiner, Monum. Slav. merid. I. s. 100.

15 A. Hudal, l. c. s. 55., gdje učeni pisac kaže: »Die vorgebrachten Gründe sind kaum stichhältig«, odobravajući tvrdnju Golubinskoga i Jastrebova.

16 A. Ljepopili, Ston u srednjim vjekovima, Dubrovnik, 1915, s. 36.

17 A. Liepopili, l. c. s. 37.

18 V. Taljeran, Zrnca za poviest Stona, s. 16.

KARIATIDE

Pod mramornim balkonom sa kitnim kolonama,
koje im nemilice pritiskaju tjeme,
kariatide podnose strpljivo godinama
već iztrošene zgrade razkošno, težko breme.
Udova orijaških al patničkoga lika,
neizrecive tuge i pomirenja znamen,
djeca kruta i niema žudljiva umjetnika,
koj' ogorčenom dušom nadahnu hladni kamen.
Ko da se čovječanstva izmučenoga divlji
krik bola, što mu dušu bez prestajanja zledi,
u bezpomoćnom grču, još strašniji, još življi
na izkrivljenim ustim za sva vremena sledi.
I tako, pogrbljene kao da milost prose
u poniženju, što ih izmiruje i spaja,
bez prosvjeda i žalbe, na ramenima nose
osudu zlobnog tvorca i teret tuđeg sjaja.
Nad njima život burni ko jedar potok teče
i pjesma, smieh i obiest ko vodopad se ruše,
a njih u tvrdim grudim tek ogorčenost peče,
što nitko se ne sjeća, da u njih ima duše.
Nad njima se otvaraju prozori suncu, radosti,
a njih zime i ljeta ko jastrebovi kljuju,
dok u ulicu zure sa osjećajem gadosti,
koju psi stalno prljaju i pijanice pljuju.
I tako traju dane u žalosti bez međa,
dok crv vremena mučke njihove osi toči,
i pod bremenom mrzkim, što njihov ponos vrieđa,
uzalud im se volja s udesom tvrdim boči.
I jedina im nada, da trome Pravde zvona,
kad jednom jeknu, u njima razpale svetu vatru,
i dajući im snagu umirućeg Samsona,
zamahom zadnjim, sebe i zgradu u prah satru.

RIKARD NIKOLIĆ

PROLJEĆE NA OTOKU

Trešnja cvate. Ptice se na granama jate.
Baš kod razpela trešnja je kosu razplela.
U ljepoti se bieli, ko zanos moj cieli.

Po stazi uz more idem dolje, pa gore
do tihog groblja, na komu je poput snoplja
križeva prileglo premnogo, te se sleglo
u krilo čupave trave. Mrtvi bez strave
tielom proljeće hrane. Čekaju svanuće
svog dana u radosti i vječnoj svjetlosti.

Trešnja cvate, dok lađe pieska krcate
sporo uz obalu plove. Netko me zove,
rubcem mi maše. Diete na magarcu jaše,
dok galebi igraju kola, pišu slova,
zagonetke svietle. Čujem i pietle,
kako kukuriču. Napjev o kiši sriču.
Oblaci u daljini plove osamljeni.

TON SMERDEL

ANTIKNI MADRIGALI

I. KAD HEKTOR ODE

Andromaha kroz osmieh i suze
diete svoje od dvorkinje uze,
te desnicom koja joj klonu
Hektoru pozdrav u tom trenu
posla za kob Troje zamišljenom.
Rieči mu tada nije mogla reći
sluteći slutnju o njihovoj sreći.

Kroz suze kuće grada vidje biele
i štitove junaka sve svietle.
Ostade sama s djetetom u ruci,
s križem ljubavi u svojoj muci.
Kad Hektor joj nestane iz vida,
suzama toplim poče da rida.
Kroz suze u daljini Hektor joj je bio zviezda,
a njemu diete u naručju žene, ko ptiče sred gniezda.

II. POSLJEDNJE SOKRATOVE RIEČI

Od onog dana, kad Apolon reče,
da u meni božanski duh svietli
i mudrošću me obasjava,
za mene nije bilo veće sreće.
Zato, učenici, Haritama
žrtvujmo još jednom u liepoj rieči.
Od otrova udovi mi se drvene.
Kritone, zašto ti se oči crvene?
Ksantipa plačuć s djecom ode.
Bol njihov i muk vaš srdce mi bode.
Žrtvovat ne zaboravite Bogu pietla,
jer on je vjestnik za dušu novog svietla.

Reče i usna mu se s dahom smiri.
Trak sunca tad kroz prozor sleti mu na lice,
dok učenici padoše tiho nice.

TON SMERDEL

PISMO SRDCU MOGA SRDCA

Negdje na položaju, mjeseca kolovoza 1942.

Majko,
pišeš mi, da dugo nisi dobila viesti od mene,
inače da ste u domu svi zdravi i da ste dobro.
Samo da mene nema i da ti se srdce često raztuži.

Živi su spomeni u meni na dom.
Moja radna soba je tiha.
I prije je u njoj vladala samoća, a sada se tomu pridružila samo još praznina.
Klavir je davno zamuknuo,
ali ti sigurno još čuješ akorde Beethovena i Schuberta,
uz čije si se zvukove uspavljivala.
Tvoj portret traži moju sjenu.
Pustoš.

Stolice zatrpane stvarima. A na stolu sva sila porazbacanih knjiga.
U dnu sobe, na zemlji, vaza, i u njoj malo suhog lišća.
Sve spominje na moje davno izbivanje kod kuće.
A nečije marljive ruke
svake večeri razpremaju postelju, a svako jutro je ponovno spremaju.
To su dnevne slike, koje me prve pozdravljaju u osvitu dana.
A navečer o njima sanjarim.

Meni je za sada dobro.
Živ sam. A to je glavno.

Opet je prošla jedna bezgranično duga noć na zasjedi.

Sinoć je na ovom istom mjestu, gdje sada pišem, pao jedan od naših.
Mjesto još miriši po smrti (ali koje mjesto nije ovdje takvo),
ali mi smo već naučeni na to, jer joj dnevno gledamo u oči.
Sjetih se, da je naš drug, koji je pao, imao divne oči.
Za života kao da je usisao dubine plavila mora,
a u smrti kao da je upio svu tugu neba.
Pričao mi je o svojoj djeci...

Bezkrajna tuga u mojim očima. Tupi pogledi u mrak.
Prasak puške. Muk. Bolan zvuk.
Možda je nečije srdce prestalo kucati.
Biljka je sagnula glavu.
Ptica je pala u luku.
Stavih ruku na pušku. Prst je na odponcu. Spreman.
Opet lom.
Možda je majka izgubila sina,
žena muža,
sestra brata.
Živci rade. Umor do boli.
Majko, ženo, sestro,
Vaše će molbe spasiti našu pogaženu dušu,
osvježiti naše bezkrajne nade.
Molite, da više nikada ne bude rata.
Težke su noći u takvoj samoći i dani puni tolikog sumora i umora.

Ovdje je svaka noć beznadna, puna slutnje i neizvjestnosti.

Bolnije su za me vedre noći od kišnih.
Tada tražim pogledom zviezdu, u kojoj smo si urekli sastanak.
Za vedrih se noći teže strada, ali lakše umire.

Bez odmora i sna nam prolaze sati.
Na svakom koraku tvoj me, majko, blagoslov prati.

Pozdravi otca, zbog koga nam se često život nepotrebno zagorčio,
brata, koga sam uviek žarko volio,
umrlu seku, za koju sam već toliko uzaludnih Otčenaša izmolio,
i sve mi pozdravi.
I reci svima, da ću se skoro vratiti.

A ako skoro ne dođem,
i ako kada iznenada čuješ, da sam negdje pao,
nemoj tugovati i nemoj nositi za mnom crninu.
Sjeti se, kako si mi nekad, dok sam još malen bio, tepala:
»Sinčiću, ljubi svoju domovinu.«

...I onda kako sam rastao,
tako si uviek ponavljala priču o stoljetnoj borbi i poviesti Hrvatske,
govorila si o junačtvima i hrabrosti Hrvata,
i zatim, kada si mislila, da sam već umoran od tvoga pripoviedanja, od tvojih sanja,
tiho si, kao za sebe, ponovila svakoga dana:
»I moje će zlato jednom biti junak.«
Onda si nadniela svoje oči nad moje,
usne si priljubila na moje čelo,
stapajući srdce sa srdcem i šaputala:
»Junače moj mali, laku noć, junače...«

Sada je majko došao taj čas i ja...
padam bez sviesti u tvoj topli naručaj,
osjećam tvoju blizinu
i svake večeri sanjam o tvojim očima, poljubcu i srdcu,
a zrakom čujem tvoj glas koji mi ponavlja:
»I moje će zlato jednom biti junak.«
Sanjajući taj divan san ljubim te u srdce
i u mislima s tobom sjedinjujem svoju sreću.

STANKO GAŠPAROVIĆ

IVO BALENTOVIĆ, SOFIJA

BOLESTNI SVIET

Iz pričanja jednog izgubljenog čovjeka

1

Vrieme teče i odmiče. Radosti se mrve, tuge rastu. Zar će jednoga dana nad našim grobovima zaista rasti divlje koprive? Zar ćemo biti zaboravljeni u svom rodnom kraju, gdje će zasigurno i nadalje sanjati zrele njive, obasjane suncem žarkoga ljeta?

Tko će to znati, kad su sve naše misli zaglušene bukom jezovitih uzvika, koji lete s jednoga kraja kontinenta na drugi:

Gradovi gore, gradovi... !

Gradovi se ruše... !

Padaju vitke sedmerokatnice. U prah se mrve sjajni stakleni tornjevi. Sviet je zavijen maglom, ognjem, neprovidnim dimovima.

Jučerašnjica je draga šarena knjiga.

Koračamo kroz život pognute glave i zaplakanih očiju. I sve naše misli i maštanja podižu maglovite likove dragih pokojnika, s kojima smo još nedavno pili rumeno vino iz iste posude.

Jučerašnjica je niz blistavih uspomena, i u njoj su sladkoće ljubavi i gorčine ljubomora, strasti stvaranja, mir večeri i spokojnost noći; violina i pjesma, osnove i nade, altruizam i umjetnost, etika i čovječtvo, ljepota i žudnja za vječnošću, razgovori uz toplo ognjište, sunce nad njivama, nad krovovima, u duši poletna čovjeka, svjetlost i požudan vidik na horizonte jasne, plave i daleke.

Zar je čovjek danas krenuo putem tmine?

Može li šupljina množtva suvremenih rieči pokriti našu golotinju?

Razmišljanje boli. Misli su oštre i trpke, treba ih izbjegavati. Zaborav je liek nesretnih srdaca. Pijmo ga zajedno s vinom.

Stisnuti treba i zube i srdce. Doći će tihi dan, kad ćemo mirno stajati na grobovima pokojnika s očima punima tajna.

Jest, zbilja, ja to već odavna osjećam: najljepše su duboke i skrivene misli, takve koje se u rieči i ne prelievaju. Liepe su, pa makar i boljele.

Upravo se sjetih: imadoh zanimljivog znanca, krezubog izmoždenog plemenitaša, u kojega se ugniezdila samo jedna želja: postati silnik. Nije znao za teret slave, niti za čar siromaštva; nije znao za blagost osamljeničke tišine; nije shvaćao smisao krotkosti srdca. Nije bio kriv što je takav: pun bolestnih želja vrtopletog

života. Možda je on, vidite, bio i sretan u svojim težnjama. U glavnom, taj čovjek nije imao glavobolje, a pao je na polju oružane borbe pod zastavom ideala, sadržanih u raznobojnim lozinkama. S njime je u grob sahranjeno ne samo njegovo zlatno zubalo, nego i pet blistavih odličja, koja je zaslužio za svoju neustrašivost.

Slušajte, ljudi iskrene duše, govorim prostim riečima. Zovem se nesuvremenim starim imenom — Čovjek. Tumaram, krvarim, posrćem. Izpoviedam se piscu ovih redaka, pijem s njime razvodnjeno vino, šapućem mu u uho svoje najveće tajne. I kad uzčitate ove moje tmurne redke, znam da i ne ćete drugo pomisliti nego ovo: to je on, to je dakle njegov život? A zar u njemu ne struji i n a š život, i naša turobna stvarnost? Ništa nije izmišljeno, braćo! Ovako je, kako govori pero. Eto, idemo dalje!

2

Ljudskom srdcu je najslađe zabranjeno voće. I ja idem tuđim vrtovima i kidam zrele jabuke. Ali ja osjećam jasno i nešto drugo: život se izprečuje na svim našim stazama trnovitim zaprekama. Kako bih nekad želio srušiti ogradu zabranjenosti, ali ne ide. Treba čekati i vrebati zgodu, jer sve je u životu privremeno. Redovito stvaram odluku: ja ću čekati, ja želim biti strpljiv poput zapregnutog konja pred gostionicom, ja ipak još hoću živjeti, uživati, pjevati elegične pjesme, kidati mirisne latice vječnog proljeća, razbijati tanke kristalne čaše, prolievajući iz njih piće našeg ludila...

Ne mogu lice obuzdati od zahvata smieha drzke poruge. Ima u mome srdcu lavlje smjelosti i magareće tvrdoglavosti, kao i vrabčjeg kukavičluka. »Počet ću novi život«. Ah, kako su sladke ovako smjele krilatice. Lanci sputavaju slabašno i krhko tielo; lanci zvekću i prkose, a duša se pretapa u oblačić i luta po obzorju. Ja znam, rane će izcieliti, lanci popucati, oblaci se razsuti, a sunce će sinuti i bljesnuti kao mlaz vječne istine... Snaga prolazi, a vrbe su, recimo, (što driemaju kraj rieke) vječne; sila je krhka i prolazi, a lopoči uviek cvjetaju u močvari, kraj njive moga pradjeda; željezo se lomi i nestaje, a grane zelene šume uviek će jednako listati u jeku mladog proljeća.

No, ja često ovako mislim: ljudi su doista krhke, ljepljive lutke. Car Neron je vjerojatno uslied prežderavanja imao često boli u želudcu, a ponekad i obični obćeljudski proljev... Neron je minuo! Isto tako kao i svi ostali, pa među njima i naš omiljeli golobradi Aleksandar Macedonski, nad čijim grobom danas kunu prostaci još veći od onih u vremenu njegove slave, a on, liepi

veliki imperator, predstavlja u stvari nekoliko zrna ružne odvratne prašine...

Ja ne mogu postati nikakav car, a i kad bi mi se pružila prilika za to, ja bih takvu priliku odklonio, vjerojatno kakvim nespretnim uzmahom ruke. Za cara se vjerojatno čovjek mora roditi, kao i za pametnog ili za nesretnog čovjeka. Brbljam, eto, ludorije. Radije prieđimo na ozbiljniji razgovor. Vi štucate, vi kašljucate, vi ste sušičavi ili ste gladni, ili ste žedni: ljubavi, mira, spokojnosti. Kad prolazim večernjom ulicom, gledam vaše likove. Nemirne kretnje, grčevito micanje usnama, ramenima, prstima obiju ruku. Vi ste bili ljudi, vi ste bili, a danas?... Uspomene su jedina vriednost naše izranjene duše, koja jeca...

Ustajem u šest sati ujutro, jer ne mogu dulje spavati od vrućine ovog sparnog ljeta, od navale muha, od unutarnjeg nemira... U mome susjedstvu već u ranu zoru svira jedan mladi čovjek violinu. Slušam tople baladične zvukove. Nižem doživljaje, zgodice, uspomene. Težka mi je bila moja rana mladost. Kalvarija s krvavim crvenim stopama. Moja majka je mrtva, moja majka je u grobu , mnogi moji drugovi su izginuli na bojištima, a ja živim, ja trajem, ja venem, ja bolujem. Vi ne volite ovako sjetne opise. Šta mogu, dragi suputnici. Možda će i ostati štogod od naših uništenih duša; možda ćemo jednoga dana nad grobovima naših najmilijih i najbližnjih sjediti krotki i zagrljeni, mehki i raznježeni, nabrajajući minule zgode i sanjareći, držeći se za ruke kao najrođenija braća...

Ustajem u šest sati, pijem ječmovu »crnu«, ubijam muhe i zievam. U prsima mi trajno tinja bol. Steže me nešto, muči, stišće me, kao da mi je — kako kaže seljački sviet — kamen na srdcu.

Tada trljam svoje pospane oči. Dragošću zasjaju plava prozorska okna. Zablistaju krilašca mrtvih muha na izpranom podu. Ulazi u sobu moja gazdarica, tusta stara žena, motrim joj debele noge pune plavih žila. Stara kao da umije čitati moje misli: pogađa, da u tim trenutcima o njoj razmišljam, pa govori: »Nekada sam bila mlada kao i vi. Sad sam stara baba. A imala sam nekad silnog čara. Jurili su za mnom mužkarci kao mahniti. Jest, jest, moj mladi prijatelju! Voljela sam poljubce i zagrljaje... Prošlo je to, prošlo...«

Izađem iz kuće, posrćem od slabosti, motrim prolaznička lica u mojoj ulici.

»Voljela sam poljubce«... Moja stara gazdarica spada među iskrene žene. Stara, tusta, ružna, a nekad zamamna ljubavnica. Na zdravlje, moje žene!

U susjedstvu stanuje mlad liečnik, koji mojoj gazdarici već dvie godine propisuje nekakav liek protiv srdčanih napadaja. Ah, to staro razklimano srdce! Vidio sam ga jednom zgodom kod nje, i zaprepastilo me njegovo bliedo lice, krupne uplašene oči, iz kojih se nije dalo ništa pročitati. Taj mladi čovjek ima samo majku, nepoznatu tajanstvenu ženu, koju nikad nisam vidio. Ona živi povučenije od ikoje koludrice. Kad se vratim kući nakon biednog objeda, tada ponekad iza težkih hrastovih vrata susjednoga stana čujem prigušene jecaje. Pred tri dana doživio sam jedan užas. Htio sam potražiti susjeda liečnika radi zdravstvenog savjeta: muče me neke groznice, noću se znojim i prevrćem u postelji sve do rane zore. Zvonim na njegovim vratima, a u meni se budi nelagodnost i strepnja. Tko će mi otvoriti vrata? Možda ova nesretna žena? Zbilja! Čujem poznate uzdahe, tihe korake, zatim škljocne brava i lako se odškrinu vrata.

— Koga tražite?

Čudan izkidan glas. Strašna pojava. Sablast! Zima me obuhvati i strese. Kroza me živo prostruje trnci ježnje. Izobličeno lice, sablastne mrtvačke oči okružene debelim tamnim kolutovima. Kretnje lude uznemirenosti u crtama lica, pogled, koji odaje duboku smućenost i patnju nesretne krvi.

— Vi ste bolestni? — rekoh odmičući se.

— Zašto bježite od mene? — poviče žena.

Učini mi se, da u njoj previre duša. Pogledam niže: njezine ruke su ovješene, prsti napola zgrčeni, u čudnom tromom pomicanju.

— Ja trideset noći ne spavam! — poviče ona. — Ja strahovito patim, ja sam otrovana životom, ja svake noći sanjam samo o lješinama, a svakoga trena očekujem da se nad našim gradom pojavi tisuću zrakoplova, koji će bombama uništiti i moj i vaš život... I još tisuće nevinih života... Moja je duša razdrta, tako kao razdrta krpa... Moj život je lies, u kojem ležim i gnjijem. Pola mrtva, pola živa!...

— Gdje je vaš sin, gospođo?

U meni se još uviek propinje užas. Sav sam u drhtavici, presenećen, odmičem se još nekoliko koraka nazad niza stube, a sve od zlogukog očekivanja i bojazni, da se ova žena ne zaleti i ne baci na mene poput goropadne nemani.

— Moj sin — ona skoro krikne — moj sin nije ovdje. Zašto me se bojite, dođite bliže, nešto ću vam reći o njemu. Već trideset noći ne spavam, samo o tome razmišljam. Kažite mi, jeste li vi možda redarstveni uhoda?

— Nisam, gospođo.

Gutao sam navrlu slinu, živci mi titrahu kao gitarske žice. U polumraku okvira vrata ova žena je doista sličila nekoj voštanoj sablasti. Piljim u njezino lice, slušam joj govor i glas bolno tup i siv, pa se opet primičem tihim tapkanjem.

— Umirite se, gospođo. I ja sam bolestan. Moram se liečiti.

— Da — ona sada prošapta nešto umirena. — A tko nije bolestan, dragi moj. Mnogo je danas luđaka, mnogo. Moj sin, čujte, — ona je sada skoro sasvim šaptala težkim uzdišućim glasom — moj sin je odkrio jednu groznu nesreću. Slušajte. Njegova tri druga, tri mlada kirurga, sieku ljudima noge i ruke bez ikakve potrebe, a osvećuju se osobito mladim vojnicima, koji se vraćaju težko ranjeni s bojišta. Jeste li čuli?! Ovo su pozakonjeni zločinci. Ja nisam luda, ja znam šta govorim, ja vas molim, da se stavite na stranu nemoćnih. Slušajte — ona izpruži ruke i uzdigne glas, — ja sam sanjala, da i moj sin sipa u neke liekove otrov... je li, da to ne može biti... Molim vas, molim vas, ustanite protiv zločinaca. Povedite borbu protiv ubojica!

Na usta joj navre pjena. Lice joj pomodri i postade posve izgubljeno.

U tome trenu pojavi se njezin sin. Hitro zgrabi majku, ugura je u mračnu sobu, a meni se samo niemo nakloni. Nešto tek progunđa kao pozdrav.

Palim cigaretu.

Stojim.

Razmišljam.

Umirujem se, ali me još ne prolazi laka drhtavica. Sjetim se u tim trenutcima jedne čudne djevojke, koju sam tih dana susreo u menzi. Olivija, tako se zvala jedna mala crvenokosa studentica, koja je prema vlastitom priznanju pušila dnevno petdeset cigareta. Noću je spavala samo dva tri sata. Uviek je imala zaplakane oči i ništa na svietu nije bilo za nju dobro, niti joj je išta bilo pravo. Gle, pomislim, Olivija i ova suluda žena! Olivija bi joj mogla biti kćerka. Doista, mati jedne takve Olivije sigurno bi morala izgledati upravo kao i ova zgažena, ova nesretna žena...

3

— Dobro veče, moj mali crnokosi! — reče mlada žena i obuhvati me rukom oko pasa. Sjedio sam dotad nepomično nekoliko trenutaka, a sada neznatno oživim osjetivši njezinu toplinu i nemir. Spustim svoj pogled na njezina bujna prsa, na gole noge sve do iznad koljena, pocrnjele od ljetnoga sunca i obrasle gustim

sitnim dlačicama. Imala je raztvorena usta odebelih strastvenih usnica. Bili smo u polumraku perivoja. Prije pola sata pili smo vino u periferijskoj gostionici. Njezine su oči zacakljene, prelivene nagonskom pohotljivošću, tople i plave, pune večernjega žara.

Slučajni susret pun vrtoglave razgovorljivosti, štucanja, razbijenog stakla i praznih bezizražajnih rieči.

Jučer sam dobio vojnički poziv, napustio posao — bio sam mali činovnik u jednom skorojevićkom poduzeću, — podigao sam plaću za dva mjeseca nakon drastične svađe sa šefom, sitničavim kramarom, a iza toga sam otišao kući i zaplakao gorko nad svojom nesretnom mladošću.

Zbog toga sam se našao u krčmi, i zbog toga sam pio. I mnogi drugi su pili zbog životnih tuga, i čaše su razbijali poneki, iako je oskudica stakla i ciene su narasle visoko do neba.

Sutra ću uvečer poći vlakom, već me negdje čeka vojničko odielo priprosto sašiveno, puška, remen, kalpak.

Djevojka žubori kraj moga uha kao brbljavi potočić. Ja mislim u tome trenu: koliko ih takvih ima u svietu. Mnogo, vrlo mnogo.

— Neki dan sam izašla iz bolnice — kaže ona. — Možeš misliti, u kojem sam odjelu ležala. Eto, sve ti priznajem. Ti si moj ti si moj... — obuhvatila me je još čvršće, nagibala se nad moje lice (još je bila ponešto i pijana) i cjelivala me, dok se u meni razlievala mlitavost, tromost, mrtvilo. Čudim se nad samim sobom. I nad tom dalekom ženom, što je pokraj mene. Kakva brbljavost. A ja se ništa ne čudim. Nekada bih praskao, gurnuo je, prezreo Kako je život iskren, kada je biedan. Srušene su staklene kule na trideset katova i u prahu leže idoli. I ovi, koji se još uzdižu, past će sigurno...

— Hoćeš li poći sa mnom? — pita me žena mazno.

Sve je uzalud. Tonem u crninu. Ojađen sam, jecam, ali nečujno. Nikuda ne ću poći, ništa ne zborim, samo je lako odgurnem.

— Idi — kažem joj. — Moram ostati sam.

Motrim joj oči, što tiho sjaju izpod dugih trepavica, a u meni se razleprša misao: ti već dobrano posrćeš, ti se podaješ pijanstvu krvi i vina, ti se toliko puta propisno i podpuno zaboraviš, uživajući sama u svome mesu. Opijaš se svojim mirisima i svojom mladošću. Ti luduješ i pijančuješ, na stare dane ne misliš. A ja? A ja?

Pišem u kasne noćne sate svoje sumorne sastavke i u snu viđam crne gavranove, kako kljuju tisuće mrtvih očiju nevino poubijanih...

Na ženi je plava haljina. Svietle joj se dugi šiljati nokti. Miriši čistoćom njezino izprano tielo: cieli je dan bila na rieci, gdje je plivala s jedne obale na drugu. Sjeća me na zrelu jabuku, koja uznemiruje oči nestašnih prolaznika, koja se rumeni i sja, a ne zna se za njezin sadržaj.

Tromo mi pokraj uha govori:

— Sastajem se s jednim previjanim profesionalnim kriomčarom, kojega njegovi znanci nazivaju »grofom«. Taj bi se klimavac htio sa mnom vjenčati, ali ja to ne ću. Njegov mjesečni dohodak je petdeset puta veći od tvoga, ali kada se napije, onda se ulaštena tikva pretvara u životinjsku njušku, i onda moram pobjeći izpred njega. Fuj, kako je crn ovaj život. Samo da vidiš toga klipana. A vanjština mu je ipak uzorno otmjena i svoju gubicu uzdiže on visoko, visoko.

Zamukne. Preda mnom je njezino tielo kao otvorena knjiga. Večeras čitam u njezinim nemirnim očima roman jedne uzburkane mladosti. Ako pođem s njom, ona će se smijati krotka i trenutačno mila. Njezino će tielo nuditi svoju mliečnost i mirisati na sasvim sazrelu mladost. I mi bismo se tada razsmijali, ali vedro, široko...

Šta je to, konačno, šta?

— Kad jedno divno tielo prestane biti tajna — ja sada govorim skoro samome sebi, — gdje je onda tajna? Kad srdce više nije čaša ljubavi, gdje je onda pohranjena ljubav? Evo: čim tvoje noge, tvoje pospane oči, tvoje nježne ruke, tvoja biela bujnost, čim to nije odraz modrikastih sanja u samoći, kamo ću se onda svratiti?

— Ništa od toga ne razumijem — otegne se njezino lice u smiešan, bezizražajan osmieh.

— Znaš li, šta je poljubac? — zapitam je.

— Znam.

— Znaš li, šta je smrt, grob, sudbina?

— Znam.

— Znaš li, šta je to odricanje?

— Ne razumijem tvoje pitanje.

Promatrao sam kretnje ove žene. Je li to izraz priprostote? Ona ne čita stihove Tina Ujevića, a oblači sasvim skromne haljine, po ciele večeri pije kiselo vino i hotice pokazuje mužjacima svoje noge i svoje obline.

A šta se događa — pitam — iza zastora današnje stvarnosti? Kakav je sadržaj života svih sakrivenih, koji svoju potajnu prostotu odievaju u najskuplju svilu?

Razstadoh se s njom na jednom mračnom razkršću. Rekoh joj sasvim sjetnim glasom:

— Propast ćeš u životu na tome putu.

— Ne ću — reče. — Valjda ću se nekako izčupati. Uostalom, propast ćeš i ti na svome putu.

Bila je već triezna i u očima joj se odrazio topao sjaj.

— Vrieme stvara i nas takvima kakvi smo — reče sasvim pametno.

Razmišljao sam još dugo o njoj, o njezinim riečima, spavao napola gol, ostavljen i osamljen, u svojoj podkrovnoj sobici.

Otvoren prozor. Zvjezdana ljetna noć.

Ovako evo zaključujem: oko mene kamen, staklo, kruti gradski život. Život napirlitan, život umjetno uređen. A negdje sad mirišu pokošene otave, zriču noćni šturci, krekeću krastače žabe — — Ej, ono je drugi život.

Trgne me iz snatrenja bliza topovska paljba. Srdce zadrhturi, srdce je izpaćeno strahom.

Sutra ću poći. Za nekoliko dana već ću se nalaziti usred smrtne vatre i željeznog loma, u tamnim neprohodnim planinama. Mlaz crnih preljeva u duši. Sva su svietla pogašena, moji koraci u tmini sablastno odjekuju na krvavoj cesti. Sloboda je ranjena ptičica u srebrenoj krletci...

Već rano izjutra ovog mog posljednjeg dana, došli su u stan mojih susjeda (liečnika i njegove majke) neki nepoznati ljudi. Zatim su izašli. I otišli su. Svi. I liečnik, i njegova mati. Kuda? Ja to nisam saznao. Jedino sam osjećao još veći strah nego do sada. Šetao sam po svojoj sobici gore, dolje. Slušao sam svoje korake i srdce. Pitao sam se: šta mi je? Odgovora nije bilo. Čega sam se bojao?

Živio sam tiho, skromno, sjetno. Turobnost je otupjela moju brbljavost Govorio sam svaki dan sve manje. Pa zašto se bojim u tolikoj mjeri? I zašto se osjećam kao neodkriveni krivac?

Izišao sam na ulicu i oprezno koračao po sjeni. Kraj svakoga redarstvenika prolazio sam hitro, nečiste savjesti i sa zebnjom. Umirio sam se tek oko podneva. Olivija je bila sa mnom za istim stolom. Zapao sam u misli i izazvao njezinu srčbu zbog uporne šutnje. Djevojka je imala jako narumenjena usta, izbrijane obrve, a ja sam izgubljenom kretnjom prelazio preko svoga ćelavoga tjemena. Navršio sam 37 godina. Skoro ću možda biti već i mrtav, a kad sam uobće živio?

Na redu su nove životne patnje. Ljudi mi ne daju mirno živjeti. Hej, gdje je spasonosna misao, koja vodi do cilja, a zatim i do spasenja?

Za mnom su patnje u povorkama godina. Radosti je bilo ponekad, samo u neznatnim mrvicama.

Spremam stvari. Jedan mali zavežljaj. Brzo će stići večer. Kad se pokaže na nebu mladi mjesec, onda ću poći. Nitko me ne će izpratiti, nitko ne će za mnom plakati. Gdje su moji prijatelji, gdje? Ja ću skoro svoj život izlagati opasnostima, a do sada cieli moj viek bijaše težkoća i strepnja. Zar pretjerujem?

Ne vriedi plakati.

Sigurno je, da ću otići, ali nije sigurno, da ću se i vratiti. Spremi se, veli mi moja naprtnjača, spremi se i kreni i stisni čeljusti, zar nisi više mužko? Kreni prema svježem streljačkom jarku, on te već čeka... Hajde!

Večeras ću sigurno otići. Možda ću se ipak vratiti živ i ciel, s prosjačkim smieškom na usnama.

Jedno znądem pouzdano: nikada više ne ću biti podpun čovjek.

Duša mi je već sad napola zgažena.

Naprtnjača mi veli, da je život za mene posve izgubljen.

Izgubljen život zar? — — a kako to — —?

Karakterističan orientalni motiv vitice sa slavonske tikvice, koji se u raznim variacijama pojavljuje na seljačkim rukotvorinama u Slavoniji.

MIRKO KUS-NIKOLAJEV, ZAGREB

SELJAČKI ORNAMENAT I IGRA

Crteži Zdenke Sertić

J. Huizinga,[1] poznati holandijski kulturni povjestničar, iznio je u svojoj knjizi »Homo ludens« veliku građu za svoju tvrdnju, da je igra elemenat od krupnog značenja u određenju kulture. Za njega je homo ludens, čovjek koji se igra, u svojoj kulturnoj funkciji od ne manje važnosti nego homo faber, čovjek koji radi, izgrađuje. Građa, koju donosi, da utvrdi odnos igre prema znanosti, pravu, ratu, pjesničtvu, filozofiji i umjetnosti, te kulturi uobće, u svakom je slučaju značajna za njegov problem, makar i ne bila odlučna.

Pitanje igre u samoj umjetnosti nije novo. Već je Ernst Grosse[2] pokušao prve predpoviestne izraze umjetničkog života izvesti iz igre. Ni njegovo dokazivanje nije uvjerljivo; previše je jednostrano za tako složenu pojavu kao što je umjetnički doživljaj, pa bilo to i kod čovjeka starijega kamenog doba. Još prije učenjaka Grossea je pjesnik Friedrich Schiller[3] izvodio umjetničke oblike iz nagona za igrom, prirođena čovjeku.

U svome ocjenjivanju elementa igre u likovnoj umjetnosti, Huizinga ne postavlja doduše konačne sudove. Štoviše, i na području ukrasne umjetnosti on se kreće s mnogo opreza. Ali ipak izvodi na ovaj način: »Neobuzdanost plesnih krinka kod primitivnih naroda, izprepleteni likovi na totemskim stupovima, čarobno izprepletanje ukrasnih motiva, karikirani i izcereni ljudski i životinjski likovi, sve to neodoljivo izaziva asociaciju igre.« Međutim nas ovdje zanima samo jedan dio iz tog niza primjera, koji izaziva asociaciju igre, a to je »čarobno izprepletanje ukrasnih motiva«, dotično, drugim riečima, ornamentika uobće.

Za nas, koji živimo u bogatstvu seljačke ornamentike, nije bezznačajno pitanje, je li ornamenat doista nastao u području

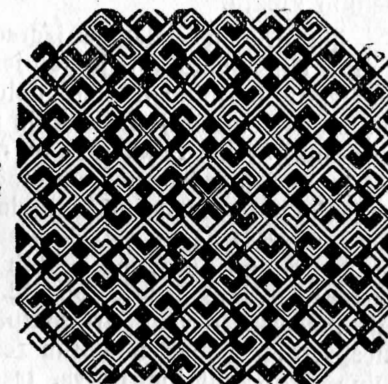
igre. Radi toga treba u prvom redu izpraviti jedan izraz Huizinge, a to su — ukrasni motivi. Ornamenat kao ukrasni elemenat pojavljuje se razmjerno kasno. U predpoviestnoj etnografskoj umjetnosti je ornamenat primarni umjetnički izraz i tek u kulturnim umjetnostima prima on sekundarnu, ukrasnu vriednost. I baš kad nam Huizinga govori o »čarobnom« izprepletanju tih ukrasnih motiva, on nam sam tom rieči neizravno priznaje, da ukrasni motivi imaju dublje značenje. Mi bismo to značenje nazvali simboličkim. A čim ornamenat ima »čarobno«, ili, točnije, simboličko značenje, on nije pusti ukrasni motiv, već izraz duhovnog doživljaja.

Naša seljačka ornamentika ostavlja dojam kod površnog promatrača, kao da je posljedica igre, dokolice. Kad Slavonka veze svoju maramu ili lički pastir rezucka svoju kepčiju ili britvenicu, onda zaista nije daleka pomisao, da se ovdje radi o ukrasu, koji je izišao iz ljudskoga nagona za igrom. Međutim značaj seljačkog ornamenta nije posljedica igre, već doživljaja. U ornamentu izražava seljak svoje duševne doživljaje, u njemu simbolički izražava čitav splet svojih unutarnjih pobuda i potresa. Simbolička uloga ornamenta sastoji se u stvaranju bitnih, trajnih, temeljnih oblika, koji imaju sačuvati stanovite sadržaje doživljaja, dotično duševnih stanja. Još i danas se može kod seljaka saznati za naziv i značenje pojedinih ornamenata, koje je vezano uz određena duševna stanja: veselje, bol, ljubav i t. d. Naravno, ovdje je potrebna velika opreznost. Ne postoji absolutno određivanje vriednosti simbola, jer se vremenom — u životnom strujanju zbivanja — često gubi nekadašnja sadržina i ostaje samo prazan oblik, u koji se još češće unosi novi, naknadni smisao. Zato se obično danas i riedko može utvrditi simboličko značenje ornamenta. Ali sama odpornost ornamenta ili cielog ornamentnog motiva upućuje nas na činjenicu, da se ovdje ne može raditi samo o izpraznom ukrasu, koji nikako ne bi po svojoj bîti mogao biti odporan, već da se stvarno radi o jednom elementu predaje, koji je imao nekoć snažnu duhovnu vezu sa zajednicom, iz koje je izrastao.

Radi toga se ne može prihvatiti tvrdnja Alfreda Vierkandta,[4] da je seljačka likovna umjetnost bila u početku stvar pojedinca. Baš je protivno slučaj: ona je u početku bila stvar zajednice, i odtud je primila i mogla primiti svoje prvobitno simboličko značenje. Ako se simbolička funkcija ornamenta i gubila, ipak je ona uvjetovala onu začudnu odpornost ornamentnih motiva, koja je omogućila njihovo održanje kroz stoljeća. Međutim Vierkandt — da uzput spomenemo — uzima pjesme i plesove kao skupinske

izraze, čime se također ne bismo mogli složiti, jer smatramo, da su svi duhovni izrazi sela u korienu međusobno povezani, te prema tome nema primarno skupinskih i primarno pojedinačnih umjetničkih oblikovanja.

Uztrajno pridržavanje određenih ornamentnih oblika nalazimo i u drugim, manje složenim odnosima. Ta postojanost nam na primjer upada u oči kod poznatog orientalnog motiva vitice, koji je upravo konzerviran u Slavoniji, ili na primjer kod niza predpoviestnih ornamentnih oblika, koje stalno susrećemo na drvorezbarijama u Lici. Štoviše, i relativno tako mladi ornamentni motivi, kao što su barokni, pokazali su dovoljno odpornosti. Neobično prodorna snaga protureformacije stvorila je duhovnu predispoziciju kod seljaka, da ovu baroknu ornamentiku asimilira i unese u svoj ornamentni inventar.[5]

Stari predpoviestni motiv sa poculice u okolici Sunje, koji je sačuvao čistoću svojih ornamentalnih elemenata.

Sve nam to svjedoči, da ornamenat nije igra, već da sadrži u sebi duboki, predajni korien, koji izvire iz nekoć snažnih duševnih stanja. Ta predajna snaga ornamentnog umjetničkog izraza u stvari je tako jaka, da dopušta samo neznatne variacije. Ma koliko i varirao, recimo, motiv vitice na slavonskim rukotvorinama (tikvice, vezivo i t. d.), nikada ta variacija ne može razkinuti osnovni motiv, pa već ta činjenica govori protiv Vierkandtove teze o osobnim stvaralačkim osebinama u seljačkoj umjetnosti.

Još više je to slučaj kod ornamentnih motiva, kod kojih je simboličko — često štoviše i sakralno — značenje još dublje ukorienilo njihovo predajno oblikovanje, kako je to slučaj kod motiva životnog stabla. Kod tog motiva naprosto zapanjuje odpornost, kojom se on podržava u naoko podpuno zakržljalim

oblicima. Ja sam već jednom u svojoj razpravi o životnom stablu svratio pozornost na ovaj kod nas neobično prošireni motiv i na njegovu variabilnost, koja osnovni njegov motiv ne može raztočiti.[6]

Samo ti izabrani primjeri pokazuju, kako je ornamenat duboko saživljen s duševnim životom seljaka i kako je prema tome i najvidniji izraz njegove životne snage. U tim ornamentima žive još danas njegove predaje: osnovne spone njegove kulture. Stoljetnu poviest svojih patnja i svojih radosti unosili su seljaci, a osobito seljakinje, u svoje radove, i to unošenje, to uživljavanje u umjetnički izraz ornamenta zaista nije moglo biti igra. Sve što je bilo stvoreno bilo je »čarobno«, ali nije nikako bilo — ukras, već sastavni dio duševnog treperenja; bilo je po snazi svog duševnog izraza jednako veličanstveno kao i mramorni kolosi velikih kipara.

Na drugim načelima izgrađeno, ali jednako karakteristično kao i Huizingino mišljenje, jest shvaćanje Karla Schefflera[7] o seljačkoj umjetnosti kao poluumjetnosti. Za njega je poluumjetnost ona umjetnost, koja ne može u sebi svladati svagdanju (profanu) svrhu. A kako to po njemu ne može seljačka umjetnost, on je ocjenjuje kao poluumjetnost. Prema Scheffleru su izrađevine seljačke umjetnosti one tvorevine, koje su nastale kao ručni radovi na amaterski način, seljačko-malograđanskog su značaja i nastale su sporednim putovima velikih umjetnosti. U likovnoj umjetnosti spadaju ovamo nošnje, bogate svatbene krune i žetelački vienci, ali i seoska drvena arhitektura i seljačko pokućtvo sa svojim nespretnim a ipak izrazitim rezbarijama, kod kuće izrađene tkanine, proizvodi lončarstva, tradicionalni ukras i drugi proizvodi te vrste. Svi oni imaju svojstvo, da je u njima umjetnost praktično primienjena.

»Iako tu i tamo«, naglašava Scheffler, »ulazi i nešto simbolike u naivno veselje za kićenjem, ipak ima svaki predmet svoju upotrebu, ali tu rieč treba tako razumjeti, da je obuhvaćeno i pridržavanje starih plemenskih običaja. Djelo pučke umjetnosti nije u tom smislu nikad bez svrhe, kao što je to, ili bi barem trebalo da bude, remek djelo slikarstva. Pučka umjetnost stvara kompromis. I monumentalna građevina služi nekoj potrebi, štoviše i sakralna građevina; ali je to uviek produhovljeno, štoviše metafizička potreba kulturnog karaktera. Pokraj sve simbolike služi pučka umjetnost naprotiv profanim potrebama i životnim običajima. Gdje se približava čistoj umjetnosti, ukrašava kakvu svečanost ili pučko veselje. I ta je vezanost, koja djelo pučke umjetnosti uklapa u područje poluumjetnosti.«

U ovim Schefflerovim razmatranjima o seljačkoj poluumjetnosti, koja su ovdje izložena u cjelini, da bi njegov stav bio što određeniji, za nas je od osobitog značenja, što Scheffler priznaje, da u naivno veselje za kićenjem ulazi nešto simbolike i da su u svakoj rukotvorini obuhvaćeni i predajni elementi. Ne može se doduše u osnovama psiholožki poistovjetiti igra s naivnim veseljem za kićenjem, ali je neprieporno, da ova dva duhovna stanja međusobno graniče, štoviše, da se tu i tamo i stapaju, to jest da bi samo kićenje, kome se ne mogu zaniekati umjetnički oblici, proizlazilo iz nagona za igrom. Time bismo se vratili na Huizinginu tvrdnju samo s tom razlikom, što Scheffler iztiče simbolički elemenat i naglasuje značenje predaja. Ako i dopustimo, da se nagon za kićenjem očituje u neobičnom šarenilu najrazličitijih ukrasa, svakako je u seljačkoj umjetnosti najjače izražen u samoj ornamentnoj stilizaciji tog ukrasa. Vraćamo se prema tome opet na simbolički karakter ornamenta, koji, uz ograde, priznaje i Scheffler, i na njegove predajne oblike.

Barokni motiv iz okolice Siska, koji je u svojim variacijama, čuvajući osnovni motiv, stvorio neobično šarenilo u linijama i bojama.

Umjetnički izraz seljaka je, s obzirom na njegove životne odnose, drugačije doživljen i drugačije oblikovan, nego umjetnički izraz u drugim sredinama, ali je u svakom slučaju najčišći izraz njegova duhovnog svieta. Već radi toga ne može biti govora o poluumjetnosti. Da ta umjetnost ne može svladati svagdanju svrhu, nije od odlučne važnosti, jer je konačno pojam svagdanje (profane) svrhe veoma neodređen. Ako je Rembrandtova slika izložena u crkvi ili u galeriji, onda to nesumnjivo više odgovara

njezinim umjetničkim svojstvima, nego kad visi u salonu kakvog skorojevića. Bez obzira na težnje graditelja i najsavršenija gradnja može služiti najrazličitijim svrhama, a da tim njezina umjetnička kakvoća ne bude narušena. I seljak je realizirao svoje umjetničke doživljaje u danim okvirima i na danom tvorivu, ne vodeći sviestno o tome računa, hoće li njegove rukotvorine služiti, kako bi Scheffler htio, profanim svrhama. Uostalom, svatbene krune, žetelački vienci, pa mnogi oblici i ukrasi nošnje služili su izrazito sakralnim obredima i nisu imali nikada svagdanju svrhu. Međutim u svietu žive simbolike težko je odrediti, gdje graniči sakralno sa svagdanjim, i gdje se očituje metafizička upotreba.

Adolf Spamer[8] možda pretjeruje, ali je bliži stvarnosti, kad i u čisto svagdanjim, ili, kako on veli, upotrebnim predmetima seljačkih rukotvorina nalazi smisao u ornamentici. Po njemu se ornamentika može čitati, i u njezinim germansko-nordijskim izdancima on nalazi ostatke runa, koji govore starodrevnim i svečanim jezikom. Na svaki način Spamer iztiče nutarnju povezanost duhovnog elementa s vanjskim oblicima ornamenta.

U svakom slučaju se ornamenat kod seljaka ne može izlučiti iz njegove duhovne sfere, te reducirati na svagdanje sredstvo kićenja ili na igru. Ornamenat prelazi u igru, u ukras, kad je prekinuta organska veza seljaka s njegovom predajom, kad je razrivena njegova životna ploha. Ornamenat je kulturna predaja, on je umjetnički izraz, doduše skupocjen umjetnički izraz, jednog vremena, koje polahko odlazi u nepovrat. Ali njegova je ljepota i danas za nas u njegovu doživljaju, u jednostavnoj i iskrenoj životnoj snazi. Ali s jednom činjenicom se moramo pomiriti, koju je jasno uočio Adolf Loos, genialni bečki arhitekt: »Ornamenat se više ne veže s našom kulturom nikojom organskom vezom, prestao je biti sredstvo izraza naše kulture. Ornamenat, koji se izrađuje danas, nije više proizvod jednog družtva i jedne predaje; on je biljka bez koriena, koja nije sposobna, da se razvija i da se množi.«[9]

Mi konačno vidimo i u životnoj praksi, da razvojem kulture sve više nestaje ornamenta. Ono što ostaje od ornamentike, to je stvarno atavistička igra, šuplji dekor nevješto nakalamljen na današnje životne izraze. Ako je seljaku njegov ornamentalni izraz proključao iz krvi, ornamenat prišiven na tekovine gradske kulture je samo žalostna zabluda ukusa. Svaki umjetnički izraz uokviren je svojom životnom sredinom, pa je to slučaj i s ornamentom; umjetno ga presaditi u novu životnu sredinu, u kojoj se unakrštavaju nove snage i novi izrazi, znači isto što i prišivati vezene

poculice na Meštrovićeva Grgura Ninskog. I to bi bila igra, ali podpuno bezsmislena, koju ni atavizam ne bi mogao opravdati. Jer konačno u svakoj igri mora postojati i neka aktivnost, smišljen oblik i družtvovna funkcija, kako to naglašava i Huizinga.

Motiv životnog stabla iz Slavonije (sa mužkog prsluka). Iako izvariran, prema mjestnim osebinama, u tehnici i tvorivu, sačuvao je svoje elemente: posudu, grane i ptice.

Ali da se vratimo ornamentu. Ni pozitivni elementi igre, koje iztiče Huizinga, ne izcrpljuju ni u kojem slučaju funkciju ornamenta, ako bi ga i htjeli uzeti kao izraz nagona za igrom. Pokušali smo iztaći, da je sadržaj ornamenta daleko dublji i obuhvatniji. Time što je osnovni umjetnički izraz, dakle u neku ruku životni izraz seljaka, on je duhovna manifestacija čitavog njegova životnog sklopa. A to je odlučno.

Bilježke

1 J. Huizinga, Homo ludens, Amsterdam 1937.
2 E. Grosse, Anfänge der Kunst, Freiburg 1894.
3 F. Schiller, Ueber die aesthetische Erziehung des Menschen (14. Brief).
4 A. Vierkandt, Gesellschaftslehre, Stuttgart 1928.
5 M. Kus-Nikolajev, Hrvatski seljački barok, Ljubljana 1929.
6 M. Kus-Nikolajev, Motiv životnog stabla na obrovačkom koporanu, »Narodna Starina« IX., Zagreb 1930.
7 K. Scheffler, Form als Schicksal, Zürich 1939.
8 A. Spamer, Die deutsche Volkskunde, Berlin 1934.
9 A. Loos, Ornamenat i zločin, »Savremenik«, Zagreb 1927.

VLADISLAV KUŠAN, ZAGREB

NARODNI MOTIVI I »NAŠ IZRAZ«

ČETIRI POGLAVLJA O JEDNOM PROBLEMU

I

Razvoj našega suvremenog slikarstva, koji, nošen nepravilnim ritmom unutarnjih političkih i kulturnih zbivanja Hrvatske, traje već oko osam desetljeća, bio je u svojim temeljnim stilskim značajkama uglavnom pod utjecajem germanske i romanske umjetničke sfere. Tiekom devetnaestog stoljeća dolazi u radovima pionira naše moderne likovne umjetnosti jasno do izražaja djelovanje rimske, münchenske i bečke škole, dok novijim naraštajima, koji se umjetnički izgrađuju poslije god. 1900., osim pobuda austrijske Secesije i tragova berlinskog ekspresionizma, glavne fermente za likovno previranje daje Pariz sa svojim mnogobrojnim ideologijama i pokretima.

Utjecaji, koji su tako dolazili s raznih strana, nisu se samo očitovali u načinu obradbe predmeta i u tehničkom postupku, već i u likovnom nazoru i vjerovanju, a pretežno i u samom izboru tematike.

Vrlo je lako uporedbom ustanoviti, kako su neki hrvatski slikari rane faze ostali do kraja svog djelovanja podpuno ovisni o gledanju, estetskim predpostavkama i orientaciji svojih učitelja, o okolini školovanja, a osobito o takozvanom službenom stilu vremena, koji je tada vladao Europom i u pojedinim zonama bio tek ponešto drugačije obojen.

Nemajući dovoljno izgrađene pojmove o biti i svrsi svoje umjetnosti, oni i u domovini nastavljaju stvarati po naučenim akademskim uzorcima i posvećenim formulama školske predaje u tuđoj maniri i stranom duhu. Primjena takvih sredstava izražaja na domaće sujete, koje već pokret romantizma odkriva i stavlja u središte zanimanja, nije značila ni uzdizanje umjetničke razine ni približavanje izvornom likovnom shvaćanju.

U prvom razdoblju našega slikarstva povođenje za shemom i klišejima inozemstva posve je razumljivo i neminovno, pogotovo kad se uoči nedostatak najosnovnijih predradnja, nepovoljne vanjske okolnosti i težak položaj tvorca, koji bez pravog idejnog oslona i materialne pomoći stoji zbunjen i izgubljen u vrtlogu svakidašnjice.

Do petdesetih godina prošloga stoljeća umjetnik nema nikakva položaja u odnosima društvovnim. On je čudak, kojega tek blagohotno podnose, ali ga jedva trebaju. Tadašnje kulturne prilike i neprilike ne omogućuju uobće slobodnije i samostalnije stvaralačko iživljavanje. Hrvatski izraz nije još dakako u pitanju ni kao pojam, a jedva se i zna za postojanje umjetničke osobnosti. Uloga takvog nosioca likovne misli još je neznatna, uviek podređena, a često ponizujuća.

Namjesto da svoje viđenje ljepote nametne obćinstvu i uzdigne mu duh iznad ništavosti i pustoši, odgajajući ga za bujniji unutarnji život, naš se slikar ponajviše daje voditi naivnim željama hirovitog i sitničavog, djelomično odnarođenog društva, koje o višim vrednotama ima veoma maglovite ili sasvim pogrješne pojmove.

Prirodom izabran za tumača svieta, određen za predvodnika čovječanstva, artifeksa, da bi ljudi spoznali ono, što bi bez njega ostalo neviđeno i neshvaćeno, morao se smatrati sretnim, ako je smio zadovoljiti zahtjeve prvoga kupca i polaskati ukusu prosječnoga građanina s nešto nadprosječnom novčarkom.

Podkraj stoljeća, u eri Ise Kršnjavoga, kad se prilike poboljšavaju, sudbina se ponavlja u novom obliku. Posredovanjem predstojnika za bogoštovlje i nastavu, koji promišljeno izabire sujet slike, propisuje unapried razmjere, tehniku i sve pojedinosti izvedbe, naručitelj postaje država, a umjetnik činovnik, spreman da izvrši naloge.

Ovi zadatci, teži i složeniji od zahtjeva obćinstva, stavljali su još više spona stvaralačkom kretanju, da ih pojedinci, zbog svoje tehničke neizgrađenosti ili pomanjkanja moći uživljavanja u temat nisu bili kadri s uspjehom riešiti.

Ciela ta faza hrvatske likovne umjetnosti bila je samo neka vrsta pripremanja tla za naraštaje, koji dolaze. Jučerašnja praznina postala je tek napučena prvoborcima, beznadnim likovima traženja i lutanja. Talenti su svoje snage utrošili u promašenim naporima, oko jalove rabote, ne mogavši se ni pravo snaći ni umjetnički izraziti, jer im je zadnji cilj bio stvarati slike, a ne slikarstvo.

Pa ipak se baš zaslugama Kršnjavoga izgradila osnova i glavni preduvjeti za dalji razvoj, koji se pojavama Račića i Kraljevića, početkom dvadesetog stoljeća najavljuje u znaku individualizma, pobjede osobnosti i pravog slikarstva.

Pitanje hrvatskog izraza javlja se prvi put u nas s pokretom Medulićevaca godine 1908. Skupina mladih ljudi prožeta nacionalističkim idejama traži nadahnuće u praizvorima, u izrazu kolektiva, u pučkoj umjetnosti i narodnoj pjesmi, nastoji asimilacijom tih elemenata doći do novog likovnog oblika i do oslobođenja od slikarskih kalupa inozemstva.

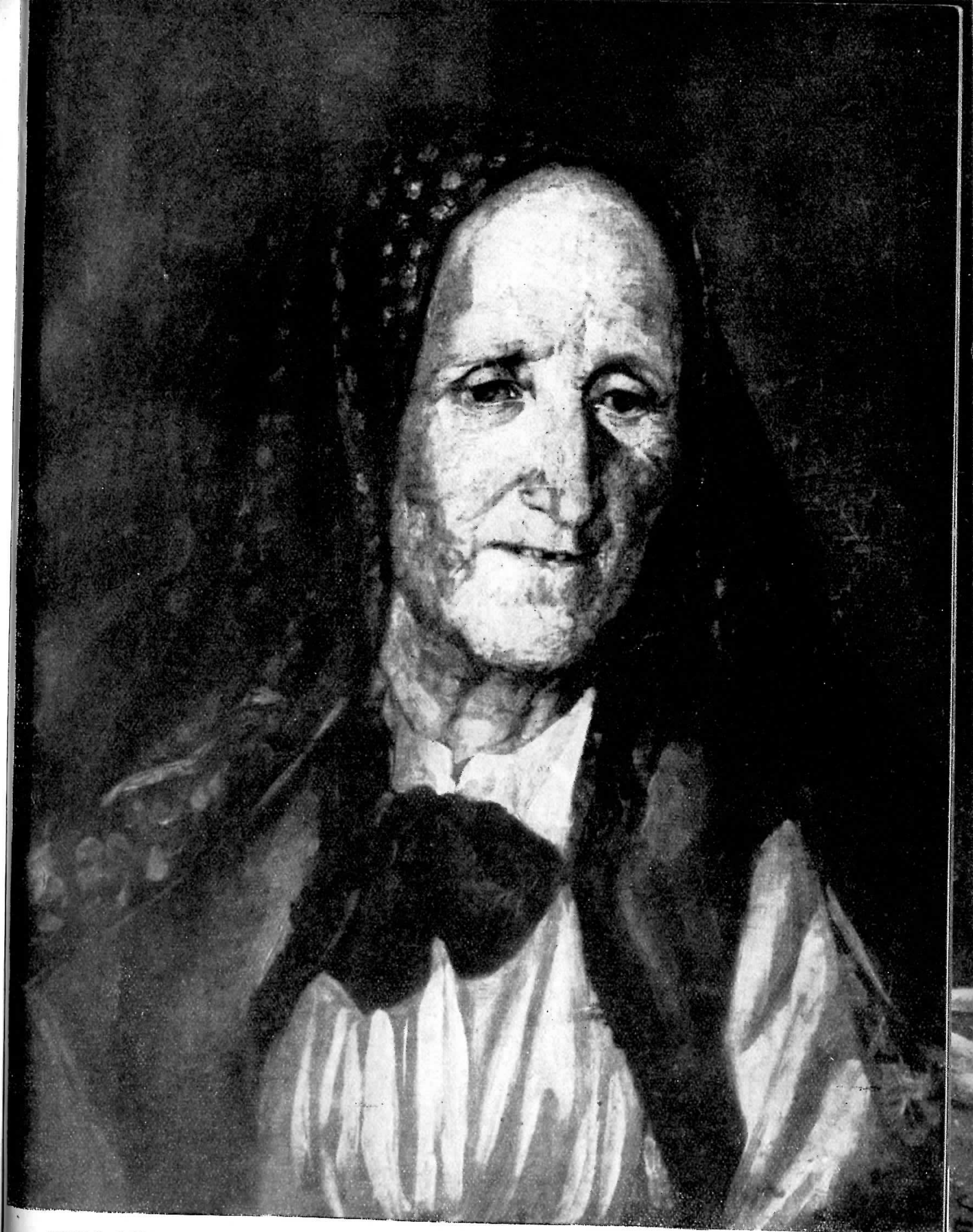
Vođa pokreta i njegov najjači umjetnički eksponent, kipar Ivan Meštrović, daje osnovnu intonaciju stvaranja i stilske temelje skoro svim članovima družtva. Njegova plastička ostvarenja fasciniraju sljedbenike i privlače ih magičnom snagom novosti.

Kao nagla provala dugo prigušenih poriva i teško pritajenih snaga započelo je javno djelovanje Medulićevaca, koji svoja umjetnička nastojanja vežu s političkom tendencijom i uspješno pripravljaju kulturnu afirmaciju južnih Slavena pred Europom.

Poduzetnost mladosti u atmosferi revolta, borbenosti i romantičarskog zanosa. Narodna legenda i junački mit daju temeljno gradivo za likovnu obradbu. Dinamizam, velika gesta, patetika herojstva i mučeničtva sjedinjuju se u prikazima slave i tragike prošlosti.

Meštrović je sveobuhvatnošću svoje imaginacije i nadarenosti, uzprkos formalnoj ovisnosti o Metzneru i bečkoj Secesiji, već tada majstorski svladao tvorivo i u najboljim ostvarenjima sačuvao biljeg izvornosti i čar stilske posebnosti. Ni brojne egzotične reminiscencije ne mogahu podpuno sakriti iskonski doživljaj sugestivan u punoj samosvojnosti. U impozantnom kiparskom djelu ovog čarobnjaka oblika ogledaju se često zaista svojstva, kojima se odlikuje naš narod, utjelovljene su misli, u kojima žive Hrvati i koje su ih vodile u njihovoj poviestnoj borbi i uljudbenom razvoju. To je u našem vremenu prvo preobraženje vlastite energije u adekvatan skulpturalni oblik.

Drugi suborci za narodni stil nisu, većinom, počeli s bitnim, već s programatskim. Namjesto da su produbili osjećaj, tragajući strpljivo za izrazom, oni se prepuštaju sanjarijama i opijaju političkom misijom. Prihvaćaju gotove stilizacije svog umjetničkog barjaktara i variraju prizore iz narodne epopeje. Tako su sredstva postala ciljevi i svrha. Slikar je pripovjedač, ostao je na površini u vanjskom, i dao tek odraz rodoljubnog razpoloženja. Dekorativne kompozicije ilustriraju događaj, iznose fabulu. Iza arhaizirane scenerije i teatralne attitude junaka zieva pustoš. Sadržaj, koji nije postao oblik.

FERDO QUIQUEREZ

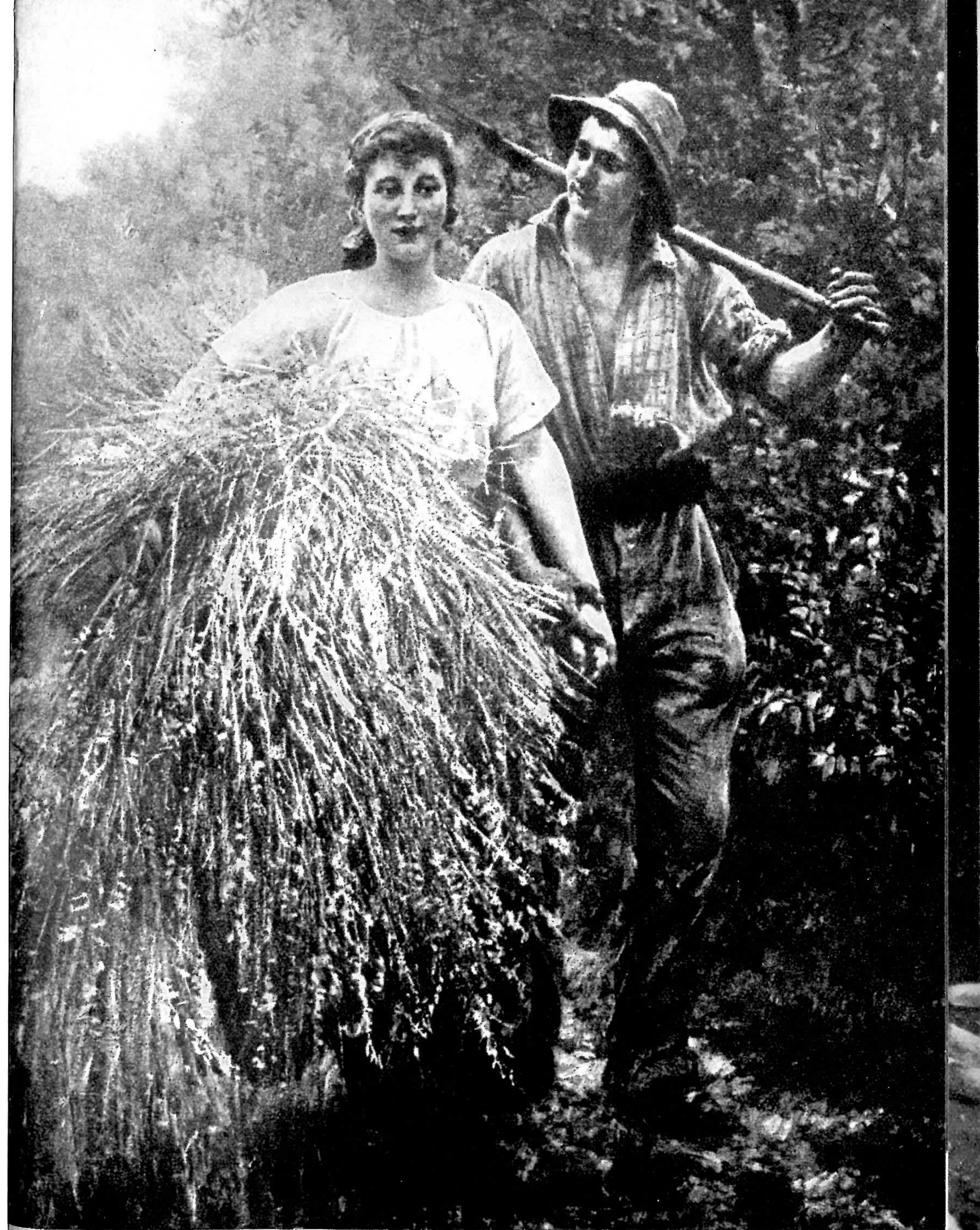
ŽENA IZ SV. KLARE

SV. KLARE

FERDO QUIQUEREZ

SELJAKINJA IZ ŽUPE DUBROVAČKE

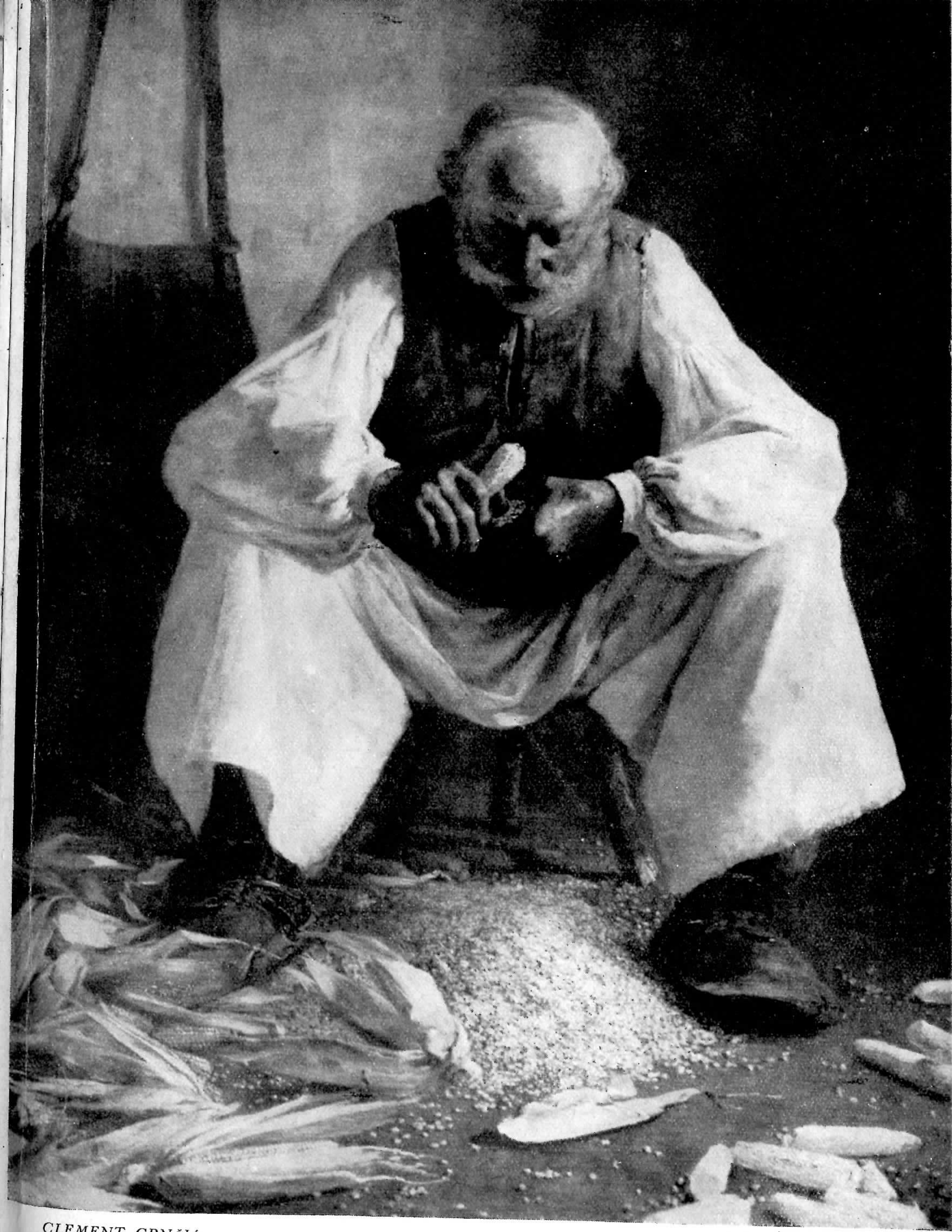

VLAHO BUKOVAC POVRATAK S POLJA

IVAN TIŠOV

NARODNI OBIČAJ

CLEMENT CRNČIĆ SLAVONAC

MAKSIMILIAN VANKA

»DA BI NAM POLJE RODILO BOLJE«

KRSTO HEGEDUŠIĆ »PLETI KOTEC KAK TVOJ OTEC«

IVAN GENERALIĆ MOTIV IZ HLEBINA

No, kao uviek, vrieme je nemilosrdno pokopalo sve ono, što je stvoreno za časovitu potrebu i što nije bilo plod istinskog nadahnuća. Vrieme je donielo u svome krilu nove događaje, nove zapletaje i nove pojave i probleme. U posljednjih dvadeset i pet godina, likovna umjetnost Hrvata razvijala se intenzivno u više smjerova, ukazujući na razne mogućnosti evolucije.

II

Kad su parižki najraznorodniji utjecaji zavladali podpuno hrvatskim likovnim životom, započelo se ponovno pisati i razpravljati o pitanju i mogućnostima našega slikarskog izraza.

Najučenijim teoretskim razglabanjima ne stvaraju se, dakako, nikakva likovna djela, no razmatranjem o načelnom stanovištu, o predpostavljenim svojstvima stila, koji još ne postoji, traženje prvih putokaza hrvatskoga slikarskog govora dovelo je do stanovitih zaključaka, ukazalo na neke činjenice i malo razbistrilo mutnine oko osnovnih pojmova. Sve to još ne odkriva, kako će se u »visokoj umjetnosti« očitovati slikarsko osjećanje Hrvata, već odprilike nagoviešta, kako se ono ne bi smjelo očitovati. Drugim riečima: lakše je u tom cielom kompleksu slikarstva ustanoviti što nije naše, nego ono što jest.

Uz ovo treba primietiti: da se dođe do stila, treba mnogo više od sviesti, da ga se traži. Nacionalni se stil i ne može jednostavno htjeti stvoriti i jednostavno improvizirati, jer on nije plod namjere, već posljedica unutarnje nužde: »Nation ist nicht zuerst und schafft dann Kunst, sondern Nation gestaltet sich in der Kunst. Kunst ist nicht Ausfluß der Nation, sondern Gestaltungsform der Nation, durch die erst die Nation mitbestimmt wird« (Dagobert Frey). Samo tako se može shvatiti postanak nacionalnog likovnog izraza. U tom smislu mi smo ga već imali u prošlosti, u starohrvatskoj umjetnosti, dok je sadašnjost dala jednu novu kristalizaciju u djelu Ivana Meštrovića.

Vjerojatno su i drugi suvremeni likovni trudbenici u svom dosadašnjem radu i kroz tuđe oblike izražavanja ponekad zabilježili stanovite specifične značajke našeg osjećanja, prapočela traženog izraza. I to nesviestno, posredno ili neposredno izpoviedanje slikara, vriedi mnogo više od njegova mozganja oko problema i racionalnog ulaženja u zakone folklora. Jer kad bi nekom i uspjelo »da to osobito naše izpod tuđih koprena odkrije i postavi osnovice čistog nepatvorenog pojma naše ljepote« (Lj Babić),

taj ne bi došao do stvaralačkog posljedka, već do cerebralne tvorevine. Zadatak se uostalom ne može riešiti spekulativnim, već kreativnim zahvatom. Kad se pojavi slikar izvanredne nadarenosti i osobnosti, Meštrović moderne pikture, koji će u snažnom zamahu sintetizirati sve ono nagoviešteno i naslućeno, njegova će djela sadržavati odgovore na ova pitanja.

Do koje će granice pučka umjetnost i njezin duh biti pokretači ili inspiratori, i šta će još djelovati na izgradnju i konačno oblikovanje, nije još nitko ustanovio. U književnosti bi bilo sasvim nemoguće simplicističko nadmudrivanje o narodnoj pjesmi kao jedinom izvoru nadahnuća i jedinom uzoru stvaranja.

Izraz kolektiva zadržan u folkloru, o kome se kod nas piše kao o glavnom likovnom rječniku, ne može dati osnovu za oblikovanje. Folklor, doslovno shvaćen, pruža obilje kolorističkih i formalnih kombinacija ukrasnog značaja, koje su u svojoj šarolikosti i naivnosti veoma liepe, ali u pravom slikarstvu nisu uobće upotrebljive. U širem smislu, kao paleta, to je šarenilo odraz jednog relativno primitivnog stanja uljudbe, a kao ornament niekanje individualizma. Je li ljestvica boje, složena po načelima folklora jednog našeg kraja ili više njih uobće pogodna da u slikarstvu izrazi složeni duševni i osjećajni život suvremenoga čovjeka?

Pa kad bi paleta sastavljena dosljedno prema skladu te polihromije ili donekle prilagođena njezinim temeljnim značajkama mogla, posredovanjem jedne osobnosti, biti tumač i nosilac naših emocija, gdje da je slikar doživi, osjeti i prihvati? Zagreb kao umjetničko i kulturno središte nema neke osobite, hrvatske oznake, i sličan je mnogim europskim gradovima. Etnografija u muzeju blied je odraz narodne psihe i vrlo slab nadomjestak neposrednih svježih dojmova, koje daje život sela u svojoj totalnosti. Skladište mrtvih uzoraka može poučiti, ali ne može inspirirati.

Pa i samo selo nije ono, što je nekad bilo. Iako je seljačtvo u biti konzervativno, poštuje predaju i običaje, koji su tokom stoljeća uvjetovali izgradnju folklora, danas se prilagođuje polako vremenu, pa tako stari oblici života postupno ustupaju mjesto novima. Stanovnik grada može godinama posjećivati selo, zadubiti se u studij boje i sklada narodne ornamentike, a pri tome u stvaranju nikad ne usvojiti njezin esencialni sadržaj, naprosto zato, što su mu koncepcije nazora na sviet diametralno oprečne koncepcijama jednog orača.

Ovom metodom ne može se uobće doći do rješenja, koje bi zadovoljilo. Slikaru ne pomaže, ako on uči hrvatovati; on mora

sve elemente narodnog nositi u sebi kao sudbinu i nasljedstvo. Umjetničko djelo je u neku ruku autoportret umjetnika, naime njegova unutarnjeg lica. Ako je stil izvanjski izraz ličnosti, stava spram života, objekta i ideja, onda bi svaka primjena oblika, koji nisu nuždno proizašli iz toga stava, bila naprosto mehanička primjena tuđih kalupa, laž — antiars.

Svi ovi izvodi vriede i ne vriede, već prema tome, koliko je glavna premisa točna ili netočna. Razpravljati o hrvatskom likovnom izrazu znači vjerovati u njegovo ostvarenje. O problemu nacionalne umjetnosti mnogo se govorilo, ali još je više ostalo nedovršeno. Ne samo kod nas, nego i u inozemstvu. Ima iztaknutih stručnjaka teorije umjetnosti, koji u taj stil vjeruju, a ima ih, koji u njega sumnjaju. Neki ga odlučno nieču. Spor počinje često već kod rieči »narodno«. Treba li se ona tumačiti u smislu oznake absolutne izvornosti ili u smislu akcenta osjećajnosti, koji obćeljudskom daje neku specifičnu niansu?

Galantno stoljeće postavilo je prve posebno obrazložene teorije o stvaralačkom procesu, i o biti i smislu nacionalnosti umjetničkih manifestacija. U djelu »Geschichte der Kunst des Altertums« Winckelmann već god. 1764. izriče ovu misao: nacionalni karakter naroda uzrok je raznolikosti umjetničkog stvaranja. Kad se rečenice, koje još govore o tome, povežu u jednu zaključnu, ona odprilike glasi ovako: Die »Bildung der Menschen«, geformt durch den »Einfluß des Himmels« und durch »Erziehung und Regierung«, »Eigenschaft und Gemütsart des Volkes« bestimmt auch seine Künste«.

Tako shvaćena umjetnost ovisi o podneblju, zemljopisnoj širini, a ima svoj korien duboko u zemlji i narodu, kojega eksponenti grade na svoj način vidljive oblike, da bi izrazili nevidljivo zbivanje duše, njezine sudare, borbe i radosti i zadržali u tvorivu estetsko uznesenje i ritam emocionalnih potresa. To je u zadnjoj konsekvenciji bez sumnje ono čarolijsko, uviek isto i uviek drugačije, pretvaranje prolaznosti u vječnost, destilacija osjećajnih doživljavanja u vrednote umjetničke, organizacija likovne sintakse i govora, koji ovdje svojim stilskim svojstvima mora još izraziti i zbroj svih posebnosti jedne etničke skupine.

Nije tu toliko u pitanju predmetni sadržaj, u pojedinim zonama, baš zbog različitih uvjeta života, predaje, običaja i značaja krajine, sam po sebi nametljiv, već ono osobito tumačenje pojava u sebi i oko sebe. Da je slikarstvo tek jednostrano i jednostavno bilježenje dojmova vidljivog svieta, vjerno, u savršenom

impasibilitetu, oponašanje zazbiljnosti posredovanjem boje i oblika, piktura pojedinih narodnih skupina razlikovala bi se tek po tematici, po dekoru i sceneriji. Dostajalo bi, da likovni predstavnik jednog naroda prieđe na područje drugog, da tamo obradi njegove najizrazitije sujete i on bi joj već po toj činjenici u podpunosti pripadao i postao dio njezina uljudbenog kompleksa.

Ali takve absolutne, fotografsko-bezlične objektivnosti nema ni unutar granica jednog naroda i u vezi s najimitativnijim načinom izražavanja, kao što je realizam i naturalizam, a još manje izvan tih međa i stilova. Da je pak ima, ona bi značila podpuno niekanje osobnosti i glavnih pokretača stvaralačtva uobće, a prema tome i svake umjetnosti.

No zna se, kako izgrađene ličnosti stvaraju na tuđem tlu. Canalettove vedute Drezdena osjećane su i dane sasvim talijanskim temperamentom i upravo venecijanski, Corot sanja na Borromejskim otocima i pred prirodom Castel Gandolfa francuzku arkadijsku idilu, a toskanski pejsaži Böcklina nose izrazito germanski biljeg.

Ako se ovo uoči i predpostavi mogućnost postojanja nacionalnog u umjetnosti, onda bi, uza svu raznolikost tematike i obradbe, moralo kroz sve poviestne epohe postojati stanovito jedinstvo umjetničke ekspresije, neka posebna svojstva likovne frazeologije, neki dominantni prizvuk, koji se jedva može naći u djelima drugih naroda.

Ali tu odmah izkrsavaju novi, skoro enigmatični problemi. Veliki narodi nisu po svome stanovničtvu tako homogeni, kako se to obično misli. Sastavljeni su u većini slučajeva od nekoliko različitih plemenskih skupina, koje, po svom osjećanju svieta imaju ponekad više međusobne odbojnosti nego afiniteta, pa ih, osim »nasljedstva krvi«, istog jezika i državne pripadnosti još malo što veže. Odnos posebnih lokalnih pojava u sklopu istog narodnog tiela sačinjava novu temu, nedovoljno proučenu i malo razjašnjenu.

I kod nas, koji nismo brojem velik narod, postoje između Dalmatinca i Panonca znatne udaljenosti u osnovnim crtama mentaliteta, mašte, osjećajnosti i temperamenta, što se već do sada dovoljno jasno očitovalo u oblicima njihova života i umjetnosti.

Treba li sad to shvatiti kao jedinstvo u mnogostrukosti ili podpuni nedostatak jedinstva? Kako se u sličnom slučaju zamišlja izraz duše kolektiva u visokoj umjetnosti? Stapanjem obaju tipova u neki novi, predominacijom osebina jednog ili uzporednim, samostalnim iživljavanjem svakoga od njih u punovriedne sastavne jedinice? Je li narod tvorački jači i kulturno nadmoćniji, kad mu se objavljenja duševnosti zbog pokrajinskih oznaka razilaze ili kad se ona približuju? Mora li se predpostaviti variabilnost jednoličnosti, ili obratno? Pitanja ima više nego se može naći odgovora.

III

Winckelmann je u svom dogmatizmu i prosvjetiteljskoj gorljivosti uočio važnost odnosa narod — podneblje — odgoj, no on ne ulazi u tajne geneze. Poklonik hladnog klasicizma i skladnih razmjera ljudskog tiela vidi posljednji cilj umjetnosti u spajanju značajnog sadržaja s nadprirodnom, preobraženom ljepotom.

Iako obsjednut vjerom u moć metode i nauke, Taine više osjećajem i instinktom pjesnika nego hladnim računom produbljuje ovo gradivo. Vođen determinizmom i pozitivističkim idejama osamnaestoga vieka izgrađuje doduše sa strastvenim uvjerenjem sistem filozofije stvaralačtva i umjetnosti, u kojemu izlaže svoje nazore i zaključke, podkrepljujući ih brojnim činjenicama i primjerima iz prošlosti. Ono, što je Montesquieu, prije njega i na drugom području, upotriebio kao vrhovne dokaze preodređenosti i neovisnosti naših djela, Taine u proširenom obliku i smislu postavlja kao komponente stvaralačkog procesa: la race, le milieu, le moment, la faculté maîtresse.

Iz ovih jedinica postavljeni su odnosi, vrsta intelektualne jednačbe, zavodljive, kao sva pomagala za tumačenje zamršenih pojava duha, ali i pune opasnosti zabluda, čim se mehanički i dosljedno primjenjuju na svaki slučaj.

Ne treba zaboraviti, da su tu tek neke činjenice i neke hipoteze vezane u cjeline, neke pojave i opažanja uzeti u obzir, da bi se odkrilo i protumačilo nepoznato. Niti jedna teorija ne obuhvaća i ne razjašnjuje integralno život umjetnosti, koji se u svom neprestanom kretanju i punini i ne može podrediti nekoj racionalnoj konstrukciji, pa bila ona i najsavršenija. Teorije su tek razni načini približavanja istini.

Pozitivističko shvaćanje i tumačenje uzroka stvaranja i različitosti izraza pripravljalo je uspješno putove sociologiji umjetnosti, koja će u povjestniku Wilhelmu Hausensteinu imati jednog od svojih najiztaknutijih teoretika i apostola. Taine prvi jasnije formulira odnos umjetnika i družtva i upozoruje, da likovno djelo nastaje pod utjecajem duhovnog stanja i običaja sredine.

Pa ipak se njegovi temeljni izvodi mogu tumačiti i u smislu nacionalne škole.

C'est la structure physique de la contré qui a laissé sur l'intelligence de la race l'empreinte que nous retrouvons dans son oeuvre. To je u stvari izraz grude i krvi. Stil života i umjetnosti nastaje utjecajem stanovitih činilaca izvana na čovjeka jedne rase, a posljedica je čitavog niza procesa. Bez svake slučajnosti, po nekim nepogriješivim zakonima raste djelo — konačni destilat točno određenih sirovina. Čista kemija duha. Opačina i krepost proizvodi su kao sumporna kiselina i šećer (Taine).

Danas se ovaj absolutizam čini pomalo pretenciozan i zastario. No bez tjeranja u krajnost tumačenje Tainea može štošta razjasniti, pogotovo kad se primieni na neke škole prošlosti.

Približujući se novom vremenu, u kojem su zbog nadmoći moderne tehnike i diktature stroja pregrade između naroda pale, a likovno iživljavanje vođeno tipiziranim idejama i podvrgnuto utjecajima pomodnih ili ozbiljnih pokreta kulturno jačih sredina, razlikovanje nacionalnog od obćenitog postaje sve teže. Prosvjeta, uljudba, javni, družtveni i duševni život, a s njima u vezi i umjetnost europskih metropola, poprimili su prividno tako jednolične oblike, da se više ne zna gdje počinje, a gdje svršava taj osobiti izraz. Pa iako slikari raznih naroda obrađuju slično tematsko gradivo i rješavaju sasvim iste likovne probleme, tim nije pružen peremptoran dokaz anacionalnosti umjetnosti, kako to dokazuju metode vrednovanja historijskog materializma.

Po toj doktrini umjetnost nije bila nikad slobodna, već je neprestano ovisila o sistemu vladavine. Potražnja je uvjetovala ponudu, novac je slikao, stvarao, nametnuo stil. Svaka epoha očituje svoje osjećanje oblika na stanovitoj građi i ova objava osjećanja oblika vezana je za posebni družtveni oblik nekoga doba. »Die allgemeinsten Gesetze der Formengeschichte sind unbedingt international, die örtlich bedingten nationalen Formen erscheinen zuletzt nur als Anwendung dieser Gesetze, als Spezifikation.« (Hausenstein).

Postojanje nacionalne umjetnosti u svakom smislu tog pojma pobijao je žestinom polemičara, ali bez metodoložke preciznosti i posebnog sistema, povjestnik umjetnosti Richard Muther, »der im Irrgarten der Journalistik taumelnde deutsche Professor«, kako ga je u nekom spisu nazvao Julius Schlosser. U članku »Nationale Kunst« iz godine 1901., koji je neposrednije i bolje pisan od njegove obsežne, toliko diskutirane i obarane poviesti slikarstva, Muther iztiče, kako su svi europski stilovi od prakršćanstva do naših dana u biti međunarodni. Svoje nazore izlaže i podkrepljuje vješto izabranim primjerima iz prošlosti umjetničkog stvaranja i ukazuje na neprestano prelievanje tuđih utjecaja baš u onom, što neki smatraju najnarodnijim. Po Mutheru likovni stil ne pripada nikad jednom narodu, već samo jednom vremenu. Temeljni zaključak glasi: Eine Muttersprache in der Kunst hat es nie gegeben. Und national ist jeder, der etwas Eigenes sagt.

Bez obzira na istinitost ili zabludu svih tih naziranja treba iztaknuti činjenicu: jednostranim tumačenjem ovako složenih pitanja obično se ne razjašnjuje ništa.

Ne kanim tražiti prednosti ili zamjerke pojedinih shvaćanja niti želim oprovrgavati poricanja narodnog stila u umjetnosti, jer bi to bio suviše golem i suviše jalov posao. Suprotstaviti neka oprečna mišljenja tako, da njihove istine, pretjerivanja ili zablude u tom dodiru i uzporedbi same od sebe dolaze do izražaja, najbolji je način izpitivanja.

Uvjeren sam, da se duh jednog naroda u stanovitim epohama i okolnostima može izraziti u likovnom stvaranju kolektiva ili pojedinaca, pa i unatoč »stilu vremena« i uzprkos nekim utjecajima iz drugih uljudbenih sfera. To mišljenje ne treba osobite obrane, jer ga kao kriterij kompromisnog stava ne će nitko dovoditi u sumnju, a kamoli poricati.

Definicija narodnog stila ima u izobilju, i uzalud bi bilo navoditi ih. Sve su uglavnom obterećene kojom nepoznanicom, naime riečju, koja se, već po volji i potrebi, može na razne načine tumačiti. Izmjenom značenja te rieči mienja se i smisao formulacije.

»Kustwerke sind das gewisseste Bewußtsein der Völker, ihr verkörpertes Urteil über den Wert der Dinge« (Karl Schnaase). To je ona spoznaja o nama izražena u činu stvaranja, u djelu, koje opravdava naše bivstvovanje i svjedoči o postojanju iskonskih vitalnih snaga. U tom smislu govore spomenici likovne umjetnosti bolje od pisanih dokaza uljudbe. Dakako, ne djela, koja su u službi politikanstva, očiti znak tjeskogrudnosti, šovinizma ili ksenofobije, već slobodna djela duha, koji prije svega nastoji, da se podpuno izrazi i ostvari absolutno vriedne norme. Tada se i bez naivne samodopadnosti i bez autarkije može u umjetnosti biti nacionalan.

IV

Što se tiče motiva iz narodnog života, ne treba posebno dokazivati, kako oni, upotrebljeni kao sujet, sami po sebi ne uzdižu umjetničku vriednost slike, niti joj nuždno daju značenje narodnog.

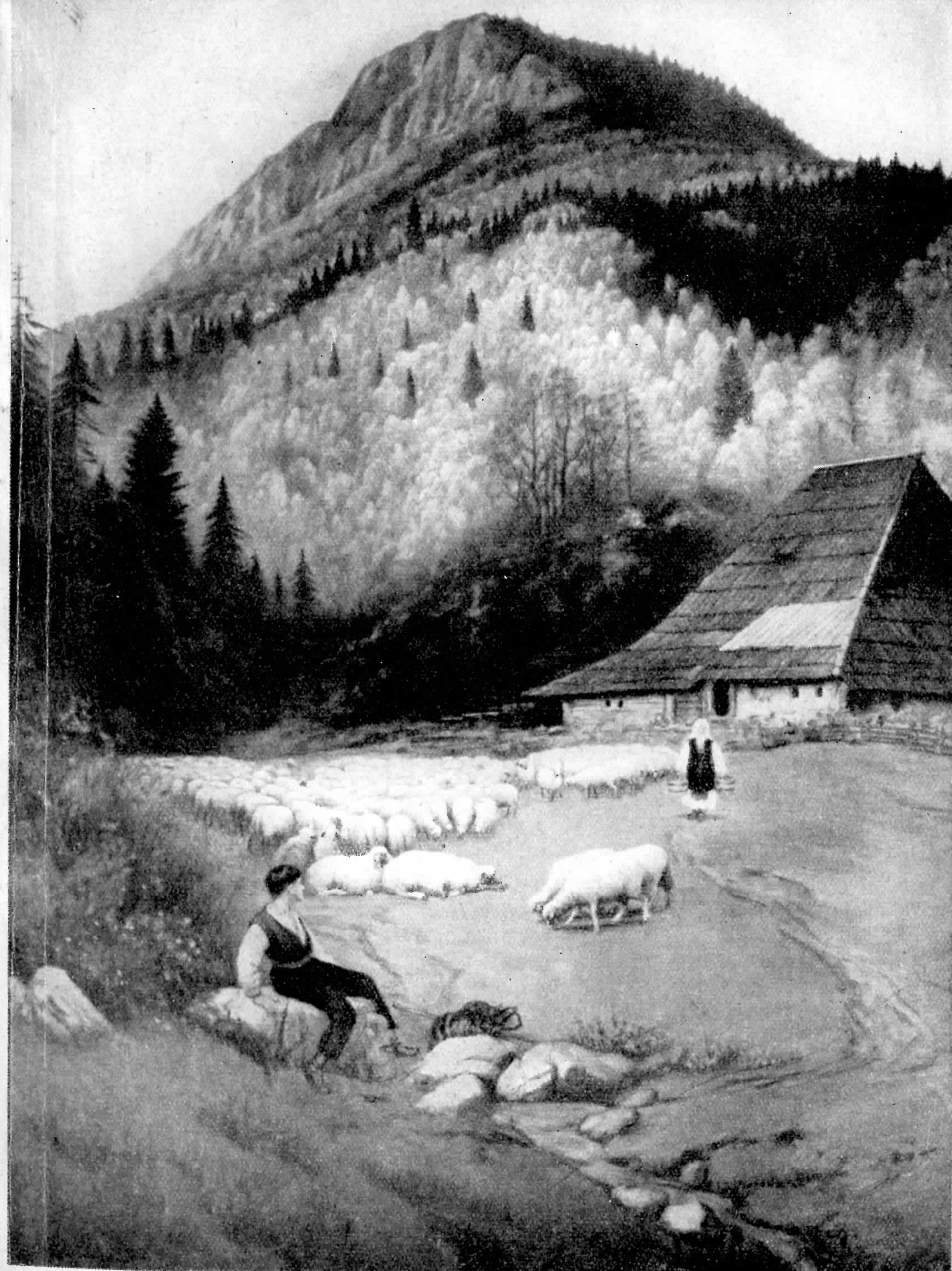
To je tek predmet slikarske obradbe kao i svaki drugi. Slikar od njega može stvoriti djelo od zamašaja, ili etnografsku dokumentaciju i kulturni dokumenat, čak može i sve te osebine ujediniti, a da pri tome ne izrazi nešto specifično naše.

Kad bismo sabrali sve genre-slike iz hrvatskog seljačkog života i sve prikaze folklorističkih tema, koje su bile varirane od sredine prošlog stoljeća do naših dana, vidjeli bismo, da njihov broj nije tako neznatan, koliko je neznatan zbroj postignutih uspjeha u smislu izraza jedne posebnosti. Među tim slikama ne samo da se ne nalazi ono, što je u našem slikarstvu najvrjednije, nego se ne nalazi ni ono, što bi se moglo nazvati najhrvatskijim.

Pa ipak one, takve kakve jesu, očituju nastojanje da se bojom i oblikom prikaže naš čovjek na našoj zemlji, i to je nastojanje u svim razvojnim etapama manje ili više vidljivo. Temat jednom uočen i obrađen, neprestano se ponavlja. Shvaćanje nije uviek isto, ali se likovni sadržaj bitno ne mienja. Slike imaju uglavnom značenje ilustracije. Više su izkorišćene mogućnosti slikovitog nego slikarskog. Noviji pokušaji često su na višoj umjetničkoj razini, ali se sujet još nije pretvorio u pravu spoznaju o nama niti se utjelovio u naš sud o vriednosti stvari.

Već znalačke i precizne studije kostima Ivana Zaschea (1826.—1863.) ukazuju na ljepotu i slikovitost nošnje Like i Primorja i odkrivaju neizcrpljivo bogatstvo motiva i zanimljivo područje rada. Jedan od takvih motiva zaokuplja i zanosi i prvog ilirskog slikara, sina karlovačkog krojača. Tužni i tragični lik na izmaku hrvatskog Biedermeiera, patnik, koji za »osjenčanim čelom preuranjenog snivanja« nosi svoju mračnu tajnu, zbunjeni »Karas dečko« (1821.—1858.) slika svoju »Ličanku« više savjestnošću etnografskog iztraživača nego poletom slikara. Hugo C. Hötzendorf (1807.—1867.) bilježio je dojmove sa slavonskih pašnjaka i neposredno jednostavno crtao pastire i seljake, stanovnike golemih ravnica pod golemim nebom.

Ferdo Quiquerez (1845.—1893.), koji je najveći dio svojih snaga utrošio u bezznačajne ilustracije poviestnih događaja, u domoljubne tirade, znao je snažno realistički prikazati

GABRIEL JURKIĆ MOTIV IZ BOSNE

MOTIV IZ BOSNE

MOTIV IZ BOSN

JURAJ PLANČIĆ

RIBARI

IVO REŽEK

ZAGORSKA KRČMA

BERBA

VLADIMIR BECIĆ

BERBA

»Ženu iz Sv. Klare«. Ovo platno odkriva što je sve iz njega moglo biti, da nije zapao u maniju pripovjedačkog, teatralnog slikarstva.

N i k o l a M a š i ć (1852.—1902.) gleda život sela izdaleka kao pitoresknu sliku. On ne prilazi tom životu, već o njemu malo sanja i ponekad ga poput redatelja inscenira u svome atelieru. Tako izmišlja, uljepšava i poetizira stvarnost i pretvara je na platnu u sladku i pitomu idilu.

U bogatom životnom djelu V l a h a B u k o v c a (1855.—1922.) ima razmjerno malo folklora. Ovaj virtuoz kista također ne doživljuje te svoje Konavljanke i Hercegovke slikarski i na realnom tlu, već samo njihove nošnje upotrebljava u radionici kao zanimljive dekoracije, kao rekvizit, kojim se dade postići zgodan ugođaj. Genre-prizor »Povratak s polja« može se zbivati u kojem god kraju i zemlji. Tu nema čak ni po vanjskim oznakama ništa određenog, što bi upućivalo na narodnost. Po kompoziciji i postavi likova slika podsjeća pomalo na prikaze seljaka u stilu Bastien-Lepagea, ali bez trpkog realizma, koji je svojstven ovom Francuzu.

Namjesto uvjerljivog i istinitog evociranja grubog ruralnog života u njegovoj primarnosti, melodramatska misao o njemu razrađena po metodama uljepšanog akademizma Cabanelove vrste, namjesto naturalističkih opažanja i iznošenja značajnih pojedinosti zbiljnosti, narativnost, sladka salonska atmosfera i tipovi bez sugestivnosti.

I v a n T i š o v, O t o n I v e k o v i ć i plodni i vrlo popularni J o s o B u ž a n obrađuju također folklorističke teme. Premda se ova tri slikara znatno razlikuju u svojim radovima, po usvojenim sredstvima izražaja, tehnici i načinu koncepcije, ne razlikuju se bitno u gledanju na sujet i shvaćanje narodnog. To bi se shvaćanje moglo ukratko nazvati — površinsko.

T i š o v (1870.—1924.) iztiče u svojim slikama samo vanjske elemente, upotrebljava šarolikost i dekorativnost folklora u težnji, da postigne što jači i bogatiji učinak temeljnog dojma cjeline. To je proračunani tableau, izkićena reportaža o nekoj svečanoj patriotskoj predstavi s bengalskom vatrom. Opis »žive slike«, opis nošnje bez ulaženja u njezin likovni sadržaj, smisao i bit.

I v e k o v i ć (1869.—1938.) rješavao je temat triezno, izrazito realistički, i ostvario svježe moment-slike pune živosti. Doživljaj objekta, skoro uviek očit, zadržan u času djelovanja impresije i dan u temeljnim odnosima boja, nije narušen naknadnim dodavanjem sporednih ili, štoviše, izmišljenih pojedinosti. Izbje-

gavanje aranžmana i direktno slikanje bez literarnih primisli glavne su prednosti njegovih genre-slika.

B u ž a n (1873.—1936.) se priklanja uljepšanom realizmu i cielog svog života priča u slikama anegdote. Poput efektne smotre za strance odvijaju se na njegovim platnima prizori naših selâ, osobito onih iz bliže zagrebačke okolice. Bez ikakvog smisla za kompoziciju, Bužan slaže naivno i nespretno lik do lika u vrlo labave odnose i u tom nasilnom gomilanju mase očituju se njegove glavne slabosti, a često i nedostatak najelementarnijeg ukusa. No zato slike, na kojima je manje narativnosti, a pažnja usredotočena na jedan centralni lik, imaju znatniju umjetničku kakvoću. Napose radovi iz kasnije faze, kad Bužan valeurskim tretiranjem zna postići stanovitu prozračnost cjeline, vedrinu dojma i treptavost svjetlostnih odraza, predstavljaju najbolje što je stvorio. U njima spretno iznosi oznake folklora i neke osebine narodne duše, a uz to daje izražajne seljačke tipove. Dakako, time su točno postavljene granice kretanja: u bilježenju vanjskog sadržaja malog izsječka iz tog svieta izcrpljuje se sav Bužanov kapacitet.

I C l e m e n t C r n č i ć (1865.—1930.), izraziti marinista i grafičar, također sljedbenik uljepšanog realizma, posizao je, iako riedko, za motivima iz narodnog života. Jedan malo poznati primjerak takvog odstupanja od glavnog područja stvaranja predstavlja njegov »Slavonac«.

L j u b o B a b i ć pokušao je često svoje teoretske predpostavke o našem likovnom izrazu provesti u praksi, ali to je nastojanje ostalo do danas bez konačnih ostvarenja. Već od »Udovica«, čudnovate mješavine elemenata secesije, Hodlera i Meštrovića, preko »Narikača«, pa sve do »Staraca pjevača« i studija s hrvatske smotre, vidjela se težnja, da se u tom genreu odkriju novi putovi.

Kompozicije iz posljednjeg razdoblja, kao što su »Starci pjevači«, jednostavne su i svedene na bitno. Mirna linearna arabeska zatvara široke plohe, ritam obrisa i ravnoteža masa djeluju dobro i skoro monumentalno. Paleta je skučena i ponešto hladna, no cjelina uviek spretno usklađena. Samo i ta su platna mnogo bliža dekoraciji nego slikarstvu. Cerebralna konstrukcija uočljiva je više nego što je to poželjno. Namjera nadilazi nadahnuće. To ukazuje na činjenicu, da su ove slike proizvod računa, a ne spontanog likovnog izživljavanja. Sve u svemu: Babićev praktički rad

oko »našeg izraza« može se smatrati tek kao polazna točka jednog traženja i pokušaj.

Kako Babić slikar uglavnom desavuira Babića teoretika, to se događa, da su njegova artistička ostvarenja snažnija od djela programatskih. Kad slika bez obzira na ideologije i nacionalne postulate, platna mu nose izraz kolorističke profinjenosti i dekadentnog ugođaja s biljegom višeg eklekticizma.

M a k s i m i l i a n V a n k a udaljio se i od shvaćanja naših starijih folklorista i od Babićeva nastojanja. Vanka, istina, fabulira, ali postavlja zadaću na novu osnovu. Njegove slike nisu samo opis nošnje ili idealizirani prizori sa sela, one su pokušaji, da se u dekorativnoj koncepciji epski prikažu glavni elementi, koji prate ili pokreću život seljaka. Rađanje i umiranje, rad u polju, narodni običaji, vjerovanja i praznovjerje, ritual žetvene slave, berba i svatovi, sve se to u opojnom šarenilu krajine i nošnje niže i raste u poemu zemlji, u slavu velikog života. Vizija je oživljena snažnom imaginacijom, ali je priča često suviše nametljiva na račun slikarstva. Stil je izrađen na starijim uzorima, u kultu predaje, pod utjecajem Španjolaca, a kumovao mu je i Ignacio Zuloaga.

Nasuprot ovom pretežno idealističkom shvaćanju, predstavnici kojega gledaju selo pod istim vidnim kutom, stoji umjetnički lik K r s t e H e g e d u š i ć a s drugim tendencijama i shvaćanjem. Ovaj slikar pristupa tematu s više kritičnosti i ne prikazuje samo liepe i pozitivne strane života na zemlji i sa zemljom, već ukazuje i na ono što ne valja, što je negativno u jednom poredku, a sramotno za čovječanstvo. Namjesto razkošne revije blagdanskog ruha u blistavom umjetnom kazalištnom osvjetljenju i spretnoj režiji, žalostna zaostalost i bieda, obtužba i kritika družtva. Ovo pesimističko gledanje prožeto je ljubavlju i samilošću za poniženе. Zato su i ova platna ponajprije vapaj za socialnom pravdom, a tek zatim piktura. Kompozicija je dana brueghelovskom oštrinom zapažanja, poenta obično dotjerana do jezive groteske i sve je izneseno oštrim, linearnim tkivom crteža, kojemu je, kao sekundarni element, podređena boja. Literarni sadržaj tih slika počesto djeluje suviše nametljivo, proračunano, kao mise en scène nove vrste, pa likovne vrednote gube na snazi, jer su sporedne važnosti, tek službenice jedne tendencije.

Hegedušić je pokušao sintetizirati svoja opažanja krute stvarnosti s iracionalnom stvarnosti seljačke duše, kojom haraju primitivne predočbe o svemiru i višim silama, vlada manihejstvo i praznovjerje, pa je spojio elemente zazbiljnosti s elementima pod-

sviesti i snova u neku viziju mračnog i fantastičnog pandemonija. Mogućnosti, koje su se tu ukazale, nisu podpuno izcrpljene.

U sličnom stilu postavlja svoje kompozicije na staklu seljak-slikar Ivan Generalić, u kojima nije toliko naglašena socialna problematika. Kako je sviestno htienje potisnuto u drugi plan, slikarsko iskonsko izživljavanje i zamah dolaze u nekim stvarima do punog izražaja.

Osim spomenutih, uzimali su tematiku iz narodnog života povremeno i neki drugi slikari, rješavajući je na razne načine s uspjehom i neuspjehom. Nasta Rojc shvatila je suviše naivno i površno razgledničku slikovitost šestinske nošnje i ostala dosljedno na razini i u stilu razglednice.

Gabriel Jurkić obradio je genre-prizore u bosanskom pejsažu s prizvukom romantike, Kamilo Ružička prikazao je mali sviet Zagorja i Hrvatskoga primorja, Joza Kljaković i Juraj Plančić šaroliko zbivanje u luci, rad mornara i ribara.

Omer Mujadžić slika razkošnom paletom poluorientalni život muslimanske porodice, dok Ivo Režek iznosi događaje zagorske birtije i klieti.

Becićeva »Berba« nije nikakvim vanjskim oznakama vezana za naše tlo. Tu je tek čin berbe poslužio kao povod za kompoziciju, za skladan razpored likova u iluziji prostora.

Neprieporno je, da se složeno zbivanje na zemlji, bez obzira na mogućnosti ili nemogućnosti »našeg izraza«, još nije dovoljno odrazilo u hrvatskom slikarstvu. A taj je život tako bogat sadržajem vanjskim i unutarnjim, te zaslužuje, da ga umjetnik u duši doživi i na platnu likovno oživi...

Maše djevica breza zelenom maramom proljeća, leluja zlato klasja u žaru lipanjskog sunca, drhture grimizne šume u smrtnim ognjicama, a noću u saonicama dolazi Badnjak s mećavom, vrancima i zlatnim praporcima.

A uviek prolaze bielim cestama sprovodi, svatovske povorke, duge procesije, vijore barjaci na vjetru, putuju proštenjari, putuju prosjaci i bogalji, plamte na obroncima humova ivanjski kriesovi, pod krošnjama lipâ pletu djevojke žetveni vienac ili žene nad ognjem čaraju protiv uroka, grăda i oluje, a negdje iz luke odlaze lađe, mornari pjevaju vedru i žalovitu pjesan razstanka i sve se odvija po nekim pradavnim zakonima, koje nije nitko izmislio, a koji su u nama i u zemlji i vladaju ovim životom.

Treba ih bojom, kao krvlju vrelog srdca, upisati na platno, da progovore o onom, što se riečima ne da izkazati.

BUNAR

Površina vode srebri se i blista
i počiva mirna, tajna i duboka.
U neprekinutoj crti hladna, čista
zasja svojim sjajem izpred svakog oka.

A kad malo vedro iznenada zvekne,
razlije se voda, obilna ko tuga.
Tada iz dubine — od udarca — jekne
razbijena slika vodenoga kruga.

I nove se kapi ljuljaju i pljusnu
o kameni bedem staroga bunara.
Odnjihane, opet smire se i usnu
u još ljepšoj skladbi tišine i žara.

ZVONKO KUHAR

DAN

Dan je svršio,
pošto je svoju zadaću izvršio.
Kazivao je djetetu put,
seljaku na njivi poklonio
dragulj žut.

Sada se vraća
iz zlatnog vlaća
i za njim ptice bježe.
Kad dođe na šume rub,
stane pod modri dub
i sjaja snopove veže.

Nad šumom mimoiđe oblake,
dječake što nestašno skaču,
a kad prođe pored sela,
netko se okrene za njim
i zaguši u plaču.

BRANKO KLARIĆ

KRILA VREMENA

I

Nebesa i ponad šume
drhću. Nečujno poput vještoga tata
vrieme ulazi u me
krikovima dana i krvlju rata.

Nevidljiva ruka budi i hvata
golubove u dubini jama.
Od straha su poumirala jata.
Duša je moja posve sama
uz jata mrtvih golubova.

Sama pod nebom, na razkršću svjetova,
na javi i na krevetima snova,
sama u sebi i sama sa sobom.

Kiša pada. To je, dušo, tama.
Toči se i kiši kao nad grobom,
i teče snovima.
Tama, tuđa tama.

II

Prašinom i bielim pamukom snova
bezbrojne vojske prolaze.
Zastave im vijore,
nove zastave pobjede
na vjetru, u olujama.
Novih, velikih dana.

Krikovima rata vrieme ulazi u me,
a vjetar nosi sol našega mora
na svježe brazde naših rana.

Prijatelju, zar ne čuješ, šume
šumom proljetnih šuma
krila novog vremena, dana
koji će bljesnuti mrakom uma.

Krila novog dana šume
šúmom zelenih, razpjevanih šuma.
Staze teku, bezbrojne staze
teku i poniru u mračne utrobe šuma.
Rubovima mašte i uma
zastave novoga roda na vjetru vijore.

Drhću nebesa, pod njima
vojske danju i noću prolaze
i teku putovima i razkršćima,
a vode slano mirišu na krv
i na more,
nabujale stižu iz dubine neba,
preko gore bučno dolaze
na razkršća i ruše miljokaze.

BIEG IZ VREMENA

I vrieme ima krila.
Crna ptica mozak nam kljuje,
nevidljiva ruka sipa otrov
u čašu koja gorčinom truje.

Glas vječnosti goni me iz života
koji sjene i tamu
na put duše baca.

Putnik sam koji iz vremena
bježi,
a ne koraca.

Da mahnem sunčanoj zraci
i mahnito zovem nebišta vedra?
Da vičem: konopce, krila, jedra,
nevidljivi traci.

I vrieme krila ima.
Ono je s nama
na nebu i u nizinama,
progoni nas budne
i u snima.

PRED SLIKOM MORA

1942.

Mnogo o tebi imamo reći,
al bolje je šutjeti sada,
tvoju sliku na platnu motreći
piti čašu gorčine i jada.

Daleko od oka,
u nama se kao čežnja glasaš,
u srdcu, u duši biesno se talasaš —
more, dušo mračna i duboka.

Dušo duboko ljubljena,
dublje i više no i jedna žena,
ljubljena tvoja dubina
i kao prikaza liepa na njoj barka
ljubljena više no i jedna stvarnost,
više no i jedna varka.

Daleko od oka, pjeniš se u nama
i opijaš nas biesom — gustim vinom,
kada smo s tobom, čeznemo za daljinom,
u daljini — plačemo za obalama
i slanom ti dubinom.

U noći progonstva tvoje slane vode
u našim snovima buče,
brodovi na pučini dime se i brode,
valovi o grebene tuku
i pjene se, i grče i buče.

S tobom u bezkraj rastemo
i bivamo bezkrajni kao i ti.
Daleko od tebe samo tebe snivamo,
bivamo tobom pijani i siti.

Koliko volimo tebe i tvoje vjetrove,
tvoj smich i plač pod okom vječnosti,
tvoje litice, obalu i talase
u biesu, u mraku i podnevnoj svjetlosti.

Koliko o tebi imamo reći,
al bolje je šutjeti sada,
tvoju sliku na platnu motreći
piti čašu gorčine i jada.

PUTOVI SNA

I

O noći, noći, pruži mi ruku,
vodi me snena lađi u luku.

Mjeseče stari druže i brate,
ja pljujem na te, ja pljujem na te.

More me zove, misli me guše,
a ti se skrivaš za oblak
bez duše.

Iziđi,
plači nad slanim zrcalom.
Sablasti, skitniče,
proskitaj obalom.

Vodi me luda lađi u luku,
neka me morske vile svuku,
da skočim s premca u dubine mora.

Noći, o noći!
Zove me zora,
zovu me daleka mora.
Zovu me valovi, planine slane.

Mjeseče, neka zora svane.
Nek zora svane!

II

More, o more — vječna čežnjo,
nabore tvoje gladim nježno.
Pogledom se bacam
u mračnu dubinu.

Živote, varko! — proklinjemo sudbinu
i bježimo. Kuda?
Gdje je barka?

Samima sebi mi smo varka.

Vesla, noževe, konope režimo,
stisnimo zube, prema zori bježimo.

NIKOLA ŠABIĆ

OLINKO DELORKO, ZAGREB

IZLET

Dugo smo se spremali na taj izlet. Liepi dani su bili učestali jedan za drugim. Bili smo već unajmili i ribarsku brodicu. Cilj je bio neki obližnji otok. Najgorljiviji zagovaratelj toga izleta bijaše uvjeren, da prostor, koji dieli Split od tog otoka, ne predstavlja nikakvu osobitu daljinu i da će četiri dugačka ribarska vesla biti dovoljna, da ga svladaju. Brodicu smo uzeli zato, jer nas se na izlet spremalo devetero i jer je more, koje smo trebali proći, bilo mjestimice dosta otvoreno.

U rano jutro, odmah po sunčevu izlazku, nađosmo se svi na gatiću, gdje obično stoje privezane ribarske brodice i manji čamci za vožnju po luci i do obližnjih uvala i dražica. Među njima se vidjelo i nekoliko liepih lađa za jedrenje. Prvi sunčevi traci ležali su po mirnoj vodi. Dok smo se smještali u brodicu, promatralo nas je nekoliko ribara s obližnjih čamaca i lađica. Jedan stariji mornar s kratkom lulicom u ustima, iz koje je povlačio dim s osobitim užitkom, pratio je s velikim zanimanjem naše pripreme. Glavnu rieč vodio je prijatelj, za koga sam već bio kazao, da je bio najveći zagovaratelj izleta i koji je s nestrpljenjem očekivao čas odlazka. Najkasnije su došle djevojke. One su nosile sve što je bilo potrebno za jelo, jer je naš cilj bio rt otoka, koji je bio pust i nenaseljen, pa se tamo nije moglo ništa dobiti. Nosile su sa sobom čak i vodu. Napokon se odtisnusmo od obale. Morali smo dosta oprezno voziti, jer smo prolazili uz gusto usidrene ribarske čamce, pa je svaki čas prietila opasnost, da o neki od njih teže ne zapnemo.

U iztočnom dielu luke na glavnom pristaništu vidjela se tri velika parobroda, od kojih se jedan, kako se po svemu činilo, spremao na odlazak. I ostali dio luke bio je pun brodova, od kojih su neki bili i veoma visoke tonaže. Voda je u luci, kao i izvan nje, bila mirna, nepokretna, a prozirna tako, da se vidjelo dno s travama, ribama i školjkama. Ponegdje se svjetlucao i po koji kovinasti predmet, sigurno bačen iz kakve lađe u vrieme sidrišta. Kroz otvoren prostor dvaju svjetionika, koji su stražarili na ulazu u luku, prostirala se pučina, obasjana grimiznim sjajem. Svuda uokolo kružili su galebovi. S jednog većeg usidrenog jedrenjaka plivao je neki mornar u neodređenu pravcu. Takva je bila tišina, da se šum njegova plivanja čuo dosta daleko.

Brodica je bila prostrana tako, da smo se mogli svi udobno smjestiti u njoj. Četiri druga prihvatiše vesla, a ja se smjestih kod kormila. Djevojke se razmjestiše kojekuda po čamcu. Kad prieđosmo lukobran i nađosmo se na otvorenom, more bijaše jednako mirno kao i u luci, tek su ga ponegdje ukrašavale struje naborima različitih niansa, ali sve se natjecahu u prekrasnom plavilu. Miris mora bio je sve jači i opojniji. Lađa, na kojoj se vidjelo, kao da će naskoro napustiti luku, već je ostavljala iza krme lukobran. Plovila je u sjevernom pravcu Jadrana. Na zadnjem jarbolu vijorila joj je nizozemska zastavica.

Veselo razpoloženje bilo nas je sve obuhvatilo. Veslači su još bili podpuno svježi, pa se šalili s djevojkama, dobacivali im kojekakve upadice i sladko se smijali. Posebnom duhovitošću izticaše se Ivo, koji se nalazio kod prvog vesla i čija se sestra Marija nalazila također u čamcu. On je osobito rado zadirkivao Petra (to je bio onaj najjači zagovaratelj izleta, koji, iako se nalazio na drugome veslu, bijaše već u neku ruku kapetan). Sve zapoviedi su dolazile od njega. On se neprekidno dizao sa svoga mjesta — poradi čega je trpjela ujednačenost veslanja — išao od jednog kraja brodice drugome, promatrao njezine bokove, slušao šum valića, koji su žuborili oko pramca, i svaki čas nešto popravljao. Najposlije njegova rođakinja Klara, koja bijaše najpristalija i najjača od svih djevojaka, sjede na njegovo mjesto u čamcu i pograbi snažno veslo. Kako smo išli dosta brzo, bili smo razbudili jutarnje lahore, koji su ležali na još sanjivoj vodi, i oni su se uskoro počeli igrati oko naših glava. Liepa Klarina kosa, boje zlata, od toga je lagano treperila. Lice joj je bilo razžareno od snage, koju je unosila u veslanje, i još se više uljepšavalo. Iza dugih trepavica pomicahu se dva krupna modra oka, koja su s najvećim zanimanjem pratila izvlačenje i uvlačenje vesla u vodi. Druge dvie djevojke, inače sestre, bijahu prijateljice Marije i Klare. Sve bijahu učenice srednje škole, a Marija, Klara i Mira bijahu i u istom razredu.

Marko je bio vrlo zaljubljen u Vjeru, i to se odmah opažalo. Svaku njezinu kretnju pratio je sa strepnjom. Đuro, koji se nalazio kod trećeg vesla, udvarao je svima djevojkama u čamcu, a da mu se ni jedna nije posebno sviđala, ali je to baš bio razlog njegovoj nezainteresiranoj razigranosti, koje u drugih nije bilo. Ivo je žudio za Mirom i često je promatrao čeznutljivim očima.

Sve dalje i dalje ostajala je iza nas luka. U dosta velikom razmaku susretosmo nekoliko jedrenjaka, ali kako nigdje nije bilo ni traga kakvom jačem vjetru, svi su stajali na jednome

mjestu, ne mičući se, ili se barem nama tako činilo. Petar je s pravom upozoravao, da se vesla što upornije i što bolje, kako nas ne bi zatekao na pučini maistral, koji bi nam mogao znatno otežčati vožnju. Uz to se bojao i jačeg sunca, koje bi sigurno također moglo djelovati nepovoljno na razpoloženje samih veslača. Većina je međutim bila uvjerena, da je otok preblizu, a da bi o svemu tome trebalo voditi računa. Veslale su naizmjence i djevojke, ali naravno Klara je bila najizdržljivija. Ja sam također morao napustiti kormilo i prihvatiti se veslanja. Duga ribarska vesla bila su dosta težka, samo su baš poradi svoje glomaznosti snažnije tjerala brod.

Pa ipak su se Petrova predviđanja izpunila. Maistral se digao oko jedanaest sati, a mi bijasmo još daleko od otoka. Počele su padati primjetbe, polušaljive, a poluljutite, kako otok ima noge i kako odmiče od nas. Mira je bila uvjerena, da je pretežka brodica razlog naše spore vožnje i da bi zato bilo bolje, da smo unajmili običan čamac. Jedina je Vjera bila sačuvala neoskvrnjenu svoju bezbrižnost, te se kao i u početku svemu smijala od srdca. Klara, koja je vrlo mnogo veslala, postajala je sve ljuća. Napokon je rt otoka bio sve vidljiviji, pregledniji. Netko se od nazočnih, izmučen od prejaka sunca, htio okupati, ali ga većina zadrža tvrdeći, da bi to značilo samo odugovlačiti put, koji se i onako otegao više nego smo očekivali. Kad je manja kazaljka na uri prešla dvanaest sati, postali smo nestrpljivi. Sve su češće i češće bile svađe, koje većinom nisu imale nikakva valjana razloga. Ali napokon trezniji i mirniji svladaše nemirnije i ljuće, te počesmo veslati u dvoje jednim veslom.

Nekoliko minuta prije jednog sata brodica se našla u mulju i travuljini prijazne obalice, koja je ležala nešto iztočnije od rta. Rt otoka nije bio dostupan čamcu, zbog odveć klisuraste obale, a kako su valovi bili prilično visoki na tom izloženom mjestu, lako su ga mogli oštetiti.

Šumica se nalazila odmah do žala i prva je stvar bila, kad smo se izkrcali, da hranu i ostale predmete smjestimo u njezinoj sjeni. Djevojke započeše pripremati ručak, samo je Klara s nama mužkarcima pohitala k vodi. Obala je bila zaštićena malom uvalicom, pa se šum valova razliegao punije i ljepše. Osim Petra nikad nije nitko od nas bio na tome mjestu. A i on je bio samo jedanput, prije dvie godine, i slabo se sjećao. Čini se, da se on taj put bio vrlo kratko zadržao u toj uvalici, jer se u stričevu motornom čamcu vraćao s nešto većeg izleta nego što je bio naš, pa su se tu bili zaustavili samo da se okupaju. Ivo je tvrdio, da

se ta uvalica, koju je Petar bio tada posjetio, nalazi na drugom kraju otoka, pa mu se sad samo pričinjalo, da je to ova. Kako bilo da bilo, Petar se pokazao kao slab vodič. Jer tamo, gdje je on tvrdio da je dno plitko i pjeskovito, naišli smo na dubinu i dosta oštro kamenje, koje je bilo puno morskih ježeva. Ali zato su nas bili obradovali grebeni, što su stršili samo nekoliko dlanova iz vode a bili su okruženi morskom travom i raznobojnim pužićima. Ležali su pred uvalicom nasred mora.

Što se tiče obalice uz uvalu, ona je bila veoma ugodna. Posebno ju je uljepšavala dosta gusta šumica u pozadini. Inače kraj uokolo bijaše pust. Nigdje traga kakvu naselju. Samo su se uz žalo i na nekim mjestima u šumici vidjeli tragovi vatara, koje su tu sigurno palili pastiri, kad su dolazili sa svojim kozama i ovcama iz sela s južne strane otoka. Oko šumice je raslo nešto trave, koja je dakako sad ljeti bila spaljena od prejaka sunca i sigurno neupotrebljiva za pašu. Neke ptice čudne boje, koje do tada nisam bio nikad vidio, ulietale su i izlietale iz šume. Nad vodom su se zadržavale kratko vrieme i odmah se gubile među drveće.

Umornim i od sunca izmučenim udima vrlo je godilo kupanje. Samo nije potrajalo dugo, jer su nas marljive djevojke uskoro pozvale na ručak. Još mokri od kupanja sa slašću pojedosmo priređeno jelo. Baš smo se bili smjestili pod dubokom sjenom borova granja. Tako je bio čist zrak, koji smo udisali na tom usamljenom mjestu! Kako se to mjesto nalazilo na sjevernoj strani otoka, flora mu nije bila bogzna kako bujna, ali se svejedno izticala posebnom ljepotom. Uokolo šumice je raslo dosta divljih smokava. Pučina, koja se prostirala pred uvalicom, bijaše pusta. Nigdje ni jedne lađe.

Poslije ručka smjestismo se kojekuda, da se driemom malko odmorimo. Djevojke se sad pomiešaše s mužkarcima. Izgledalo je na časove, kao da smo na popodnevnom odmoru nimfa i pastira u kakvoj šumi ljubavi. Ali dublji san smetali su cvrčci, koji su postajali sve snažniji u pjesmi, kako je vrućina više rasla, i valovi, koji su se tako muzikalno kršili stižući k žalu. Na mahove se činilo, kao da netko prosipa bisere, a na mahove, kao da netko lomi kristale. Ali svi ti šumovi, ma kako bili dobro akordirani, poradi dosta jake akustičnosti uvalice, smetahu uspavljivanju.

Klara je sama dremuckala pod jednim vitkim borićem. Bila je udaljena od mene nekoliko metara. Ležala je nauznačke. Njezina bujna žuta kosa počivala je u mirnim valovima na oblim ramenima, koja su kao i ostali dio tiela bila bakarne boje, zbog

prevrela sunca, koje ih je u izobilju obasipalo toga ljeta. Snažna čvrsta bedra razkošno su se izticala pri odmaranju. Zaklopljenih očiju činilo se kao da spava. Mnogi su mladići bili zaljubljeni u nju, ali ona bijaše ravnodušna prema svima. Kao da je živjela samo od vlastite ljepote. Nije voljela laskanja premnogih udvarača. Bila je odveć prirodna, a da bi dopuštala, da joj netko pristupi s kićenim rječnikom, izpod kojega je praznina bila očita. Začudo, iako se mnogo bavila športom i bila vrstna plivačica, svejedno je rado i mnogo čitala, i to osobito putopise. Ni pjesme joj nisu bile nepristupačne. Dok je ležala u sjeni dosta gusta drveća zatvorena u svoju razkošnu mladost, nad kojom život još ne bijaše izvršio ni jednu od svojih okrutnih nepredviđenosti, gledao sam je s udivljenjem. Moji pogledi kao da su je uznemirili, jer je uskoro otvorila oči i pogledala prema meni. Pri smiešku, koji joj se pojavio oko usnica, odkrila su joj se dva prekrasna niza bielih zubi. »Ne može se spavati«, reče napokon poluglasno.

Klara je znala već dulje vremena, da među one, koji joj se istinski dive, spadam i ja, ali je tome poklanjala malo pažnje. Za nju, odveć zauzetu svojim sjajem, sve je drugo bilo u dosta gustoj sjeni. Njezina mladenačka žudnja bludila je krajevima sanja, ne zaustavljajući se na realnim bićima. Bog zna, kakvog je odabranika ona sebi bila izdjelala u mašti. Bojim se, da je taj više sličio privifenju nego živu čovjeku. Pa ipak bilo je ugodno gledati tu liepu djevojku u najbujnijem dielu njezina života, kad sve u njoj i oko nje radi na tome, da je uzdigne, da je uzvisi. Druge djevojke su bile više ili manje sve već ranjene Afroditinom strielom i strpljivo snosile zaljubljeno ženstvo. Ali Klara, kao kakva kraljica nepristupačnih svjetova, drugovala je s nama iz nepreglednih daljina. I ukoliko nam se više i srdačnije približavala, utoliko je bila dalja od nas.

Napokon se digla sa svog mjesta vrlo elastičnim pokretom tiela. Krenula je iz šume prema žalu, ali prije nego je ušla u vodu dozvala me. Oko njezinih stopala igrali su zapjenjeni valovi, koji su dolazili s otvorena mora. Predloži mi, da odplivamo do grebena, koji su stršili iz vode i kojima su se rubovi bielili od pjene razmrvljenih talasa. Plivali smo odprilike četvrt sata do njih. Klara je prije mene doplivala do grebena. S njih se pružao liep pogled na čitavu uvalicu, kao i na obližnje drage i zatončiće. U sjeni pod nekim borićem, pri vrhu savinutim od premnogih bura, ležali su u blizini jedno do drugoga Vjera i Marko. U drugom dielu šumice bili su ostali. Nekoliko puta su nas zazvali, našto smo im odgovorili. Naši glasovi su se dugo razliegali i po susjednim dražicama.

Klara je protegla svoje gibko tielo na najgladkijem dielu grebena, čekajući, da je osuši snažan plamen sunca. Ja sam radije sjedeći promatrao naizmjence nju, uvalu i otvorenu pučinu. Pučina se bjelasala od pjene valova, što ih je prouzrokovao maistral, koji je obilato puhao. Kad se osušila, Klara ponovo skoči u vodu. Malo poslije skočih i ja za njom. Plivali smo dalje od grebena prema otvorenu moru. Odjednom se ona poče tužiti, da su joj se ukočili mišići na desnoj nozi, pa da zbog toga ne može njome micati, a to joj znatno otežčava plivanje. U licu je bila veoma blieda. S dva jača zamaha lievom rukom bijah do nje. Dohvatih je. Njezino mokro snažno tielo izmicalo je iz mojih ruku, kao da je riblje. Morah je čvrsto uhvatiti za rame, da joj pomognem. Oslonjena na me odmarala se čekajući, da joj grč u nozi prođe. Smješkala mi se s toliko zahvalnosti. Sličila je u tom položaju Sireni, koja je nedaleko svoje spilje dopala mornarevih ruku. I uistinu mi se na mahove pričinjalo, kao da je sve, što sam proživljavao toga časa, bilo irealno, čudesno, kao da poslije nekog brodoloma plovim s ranjenom Sirenom prema čarobnoj spilji, koja je negdje skrivena među hridinama uz obalu. I kao da negdje u šumu valova odzvanjaju korovi djevojaka, kojima ću moći težko izmaći s tako liepom Sirenom u naručju.

Nedaleko od nas u ravnoj crti prebaciše se dva dupina. »Hvala Bogu, da nisu morski psi«, reče Klara i začaranost oko mene smjesta izčeznu. Kako tog ljeta nisu bile posjetile Jadran jedinice englezke mornarice, za kojima bi se obično te nemani doklatile iz drugih, većih mora, strah od njih uglavnom nije bio opravdan. Ali ipak sam se ljutio na se, što djevojku nisam odvratio od ovog plivanja, nego sam i sam nerazborito za njom pohitao. Najposlije djevojci bude bolje i ona se lagano izvi iz mojih ruku. Kad je ponovno legla na greben, dosta je težko disala od umora i straha, ali od svoje veličanstvene ljepote nije bila izgubila ništa. Naprotiv. Sve je radilo za nju. I uzbuđeni smiešak, koji se igrao oko usnica, i naježeno tielo od svladanog straha, a i oblak što se bio odnekud došuljao, pa je na čas bilo sunce kroza nj obasjalo nekim neobičnim sjajem. Ali od one nezgode u moru kao da je nešto intimnije prostrujalo među nama, kao da smo se bili više približili jedno drugome

Nekoliko trenutaka poslije skočiše i ostali u vodu, da doplivaju do nas. Plivajući su se dozivali. Prvi je doplivao Petar, za njim Marija, pa ostali. Petar je bio zabrinut zbog povratka. Bojao se ponovnog veslanja. I drugi su mislili, da će povratak biti neugodan. Svi smo imali dlanove pune žuljeva, tako da su nas prilično

boljele ruke. Izlet nije bio izpao, kako je trebalo. Na otoku smo morali biti po Petrovim predviđanjima već u deset sati, dok još nije bila tako velika vrućina. Međutim mi smo veslali tri puna sata dulje i stigli na otok usred najljuće žege. Ciela osnova morala se poradi toga mienjati. Ivo se bojao, da će sad biti veslanje još teže, budući da je maistral bio jači, a valovi veći. Ali baš dok smo bili zaokupljeni tim mislima, iza rta se nenadano pokaza jedna motorna lađica, koja je plovila u pravcu uvalice. Svi u isti čas pomislismo na njezinu pomoć.

Kad je motorni čamac prošao uz nas, pogledasmo pozorno, ne bismo li u njemu vidjeli koga od poznatih, ali nažalost sva lica bijahu nepoznata, no i uza sve to ne izgubismo nadu. Kad se motor usidrio u uvalici, srdcem nam prođe srh radosti. Budući da nismo znali, koliko će se zadržati, stvorismo brzo odluku, da dvojica od nas odplivaju do motorne lađice, da kažu njezinu vlastniku ili upravljaču nezgodu, u koju smo zapali, i zamole ga, da nas priveže i tako dovede do Splita.

Naši izaslanici bijahu Klara i Petar. Pošto smo im zaželjeli dobru sreću, oni krenuše. Svi smo čekali sa strepnjom, šta će biti. Neki su skočili i u vodu, da se prebacuju, da rone, samo da im prođe što prije vrieme, kroz koje su se imali vratiti naši izaslanici. Iz motornog čamca izađoše na žalo dva starija gospodina i jedna starija gospođa. S njima je bilo i jedno mužko diete. Vidjesmo, kako su im se Klara i Petar približili, kako su ih pozdravili i kako se među njima razvio razgovor. Nije potrajalo dugo, i naši drugovi krenuše prema nama. Po dozivima, po šalama, koje je izvodio Petar, dok je plivao, vidjesmo, da je naš naum uspio i da smo se mogli veseliti laganu povratku. Kad nam izaslanici potvrdiše, da će biti onako, kako smo bili zamislili, svi bijasmo neobično radostni. Sad smo mogli plivati do mile volje, bez straha, da ćemo biti umorni za veslanje. S naših duša je pala težka mora. Vlastnik motora je kazao, da će se u uvalici zadržati dulje i da će nam se prije odlazka javiti.

Bilo mi je drago, kad sam opazio, da Klara gleda na me smiešeći se. Njezine oči su me promatrale nekako čudno. Pođoh do nje. Ali baš u taj čas ona zapodjene razgovor s Đurom. Ja se diskretno povukoh. Opet je bila daleka i nepristupačna.

Iako je slušala Đurine rieči, ipak se osjećalo, da je najljepšim dielom svoje duše odsutna. Imala je tu moć, da se usred najveće srdačnosti najednom udalji, divna i neobjašnjiva.

Sunce se sve više počelo približavati vrhovima glavne planine na otoku. Vrućina je nešto bila opala, ali talasi su se svejednako

pjenili svuda naokolo. Naša brodica i motorni čamčić dobro su se na njima ljuljali. Na iztočnom dielu neba izbiše neki oblaci, ali ne kao predznaci kiše ili navjestitelji oluje, nego kao neminovni pratioci vrućine. Uskoro se razriediše i razpršiše.

Za vrieme plivanja, dok smo se vraćali kopnu, jedan jači val obuhvati me svega i ja se dobro napih mora. I uši su mi brujale od njegova šuma. Klara je plivala dalje od mene u Đurinoj pratnji. Dok smo plivali, najednom začusmo šum motora, a zatim vidjesmo, kako čamac napušta uvalicu. Pomislismo, da se radi o kraćoj šetnji. Kad smo doplivali do žala, motor je već žurio u pravcu Splita. Kako je sjekao oštrim pramcem more u dva diela, za njim je ostajala zapjenjena staza, koju su uskoro brisali dosta snažni valovi. Mnogi od nas ne vjerovahu, da smo prevareni. Navlastito je Petar bio uvjeren, da će se vlastnik držati zadanog obećanja i da će se ubrzo vratiti. Klara je međutim bila nešto skeptičnija, a Marko i ja bijasmo uvjereni, da je motorni čamac otišao i da više ne će doći po nas. Nažalost, kad prođe skoro sat, a motornom čamčiću ne bijaše više ni traga na pučini, svi usvojiše naše mišljenje.

Sad je bila pala tjeskoba na naše duše. Kako se vratiti u Split — nametalo se svima pitanje samo od sebe. Najposlije se Klara sjeti, da naša brodica ima jarbol, i da bi bilo dovoljno, da se na nj razapne velika biela plahta, koju je na našu sreću bila doniela sa sobom Marija, da joj bude pri ruci kod oblačenja, pa da nam posluži kao jedro. Samo se moradosmo smjesta spremiti na put. Gledali smo s tugom na šumicu, kroz koju smo još imali namjeru malko prošetati. Uz to bi se djevojke i mladići bili u njoj usamili i s nekoliko poljubaca zatomili svoju žudnju, koja ih je ionako dosta mučila. Ali sad svi zaboraviše na to. Trebalo se okoristiti maistralom, koji je još puhao nesmanjenom žestinom.

Kad se smjestismo u čamac i podigosmo plahtu na jarbol — neki od nas držali su rubove plahte, da je ne bi odnio jak vjetar — brodica zadrhta, a onda pohita u pravcu Splita. Nitko od nas nije očekivao, da će tako hitro kliznuti morem. Bili smo mirni znajući, da će, nastavimo li ovako, Split u najskorije vrieme izbiti pred našim očima.

Ali što smo se više približavali gradu, to je više neka tiha žalost ulazila u naše duše. Lakoća, s kojom smo svladavali put, koji nas je stajao tako težkih napora, kad smo išli prema otoku, bila nas je odvojila i usamila. Kako je brodica jurila bez ikakvih potežkoća svome cilju, osjećasmo, da neke osobite događaje, koji možda i daju najveći čar svakom izletu, ne ćemo više doživjeti.

Marko i Vjera su nešto tiho šaputali jedno drugom, ali ostali su bili mirni, šutljivi. Klara je promatrala igru valova i popravljala svaki čas kosu, koju joj je mrsio vjetar. Petar je čvrsto držao kormilo u ruci, sretan što tako dobro prolazimo pri povratku.

Tek kad smo bili na dosegu lukobrana, oživješe svi. Počeše se spremati za izkrcavanje. Petar naredi, da se spusti plahta, te da se uđe u luku veslajući. Maistral je bio znatno pao. U luci je more sve više naginjalo bonaci. S jedne velike lađe, koja je bila usidrena u luci i nosila na krmi američku zastavu, putnici su nam mahali rubčićima. Inače luka je bila pusta. Samo dio, gdje su bili usidreni jedrenjaci, oživljavala je svirka harmonike. To je svirao neki mornar veoma čuvstveno i s mnogo žara. Klara me je za cielog puta pogledala samo jednom, ali i taj put dosta hladno i ravnodušno. Kad smo se opraštali, skoro mi je bila zaboravila dati i ruku.

IVO LADIKA, ZAGREB

UMJETNOST — DRUGA REALNOST

I

Starije estetske teorije, počevši od Aristotela i Tome Akvinskoga pa sve do naših dana, tvrdile su, da je svrha umjetnosti »imitacija«, »oponašanje« prirode, »priličenje« i t. d. Kad se o tom govori, rado se navodi slučaj Zeuksisa, staroga grčkog slikara, koji je, navodno, uspio obmanuti ptice, jer su došle kljuvati njegovo naslikano grožđe — tako je bilo vjerno. Parazije je, u odsutnosti Zeuksisa, naslikao preko toga grožđa zavjesu, koju je Zeuksis, dakle sâm autor te slike, kušao odgrnuti. Iz te se davne anegdote, koja je, je li se baš tako zbila ili nije, takva došla do nas, izvodi pouka: kako je Zeuksis bio velik slikar, jer je uspio »obmanuti« ptice, ali je Parazije bio još veći umjetnik, jer je uspio obmanuti i samoga Zeuksisa. U svim se dakle tim i sličnim slučajevima i opet ističe imitacija, priličenje i oponašanje prirode kao neko savršenstvo umjetnosti.

Hipolyte Taine navodi u svojoj »Filozofiji umjetnosti« primjer neke Dennerove slike, portreta, koji visi u Louvru. Ta je slika rađena s povećalom, a njezin autor je na nju utrošio pune četiri godine. Na toj glavi nije ništa zaboravljeno: jasno i do pojedinosti su prikazani svi nabori na koži, sitne žilice na nosu, a izpod tanke kože vide se žile i osjeća se, kako krv teče glavom. U očima se može vidjeti odsjaj blizkih predmeta, koje su te oči u tom času gledale. Slika iznenađuje na prvi pogled i gledaocu se čini, kao da će progovoriti i sići iz okvira. Ta slika je valjda kulminacija strpljivosti u slikarskoj umjetnosti, ali u uzporedbi sa širokim potezom kista na bilo kojem portretu jednoga Cézannea ili van Gogha, ta slika bliedi u svojoj umjetničkoj vriednosti.

Umjetnost dakle, pa bila ona i najvjernija, najtočnija i najdetaljnija imitacija prirode, nije time postigla svoj cilj i konačnu svrhu, naprosto zato, jer je svrha umjetnosti prikazivanje bitnosti, karakterističnosti stvari. Umjetnik treba uočavati cjelinu i duh, dok u isto vrieme ostali ljudi vide samo dielove, pojedinosti. S toga razloga sviet je pristupačan svima ljudima, uglavnom, jednako, ali umjetničko poimanje svieta omogućeno je samo onim riedkim pojedincima, kojima je moguće da ga takvim očima gledaju. A također i podpuno uživanje pred tim proizvodima umjetnosti moguće je samo nekima, odabranima.

U tom vidu umjetnost nam se ne odkriva kao formalno prikazivanje i obrađivanje jedne druge stvarnosti (prirode, ljudi, zbivanja i t. d.), već je ona stvarnost za sebe, nezavisna stvarnost, druga realnost, mimo tvarni sviet prirode i zbivanje u njoj.

Zato je Benedetto Croce čak okrenuo stvar, pa je uztvrdio, da umjetnik stvara prirodu, a ne priroda umjetnika, jer u prirodi ne ćemo nikad naći kip, sliku, glasbu ili knjigu, najmanje pak Michelangelova Mojsiju, Beethovenovu Devetu simfoniju, Goetheova Fausta ili Danteovu Božanstvenu komediju.

Ukoliko i imadu umjetnost i književnost vezu s prirodom i stvarnošću, utoliko one nisu, barem ne smiju biti, prosto prenošenje stvarnosti u umjetnička i književna djela, već samo prievod, rekreacija stvarnosti.

Dostojevski je uztvrdio jednom, kako je dobro stvarno do fantastičnosti. To isto mogli bismo uztvrditi i za liepo: liepo je stvarnije i realnije od onoga, što prikazuje: jer je izvanvremensko, obćeljudsko i vječno, a sâm predmet, koji umjetnost prikazuje, nije to i ne mora biti.

Glasoviti ruski glumac hudožestvenik Kačalov uztvrdio je liepo i točno: »Samo ono je istina što se doživi, sve drugo je laž«. G. Flaubert napisao je za umjetnost: »Ljubi umjetnost: od svih laži ona još najmanje laže«. To saznanje je valjda i ponukalo jednoga Schellinga, da je stavio umjetnost iznad filozofije i da je vidio u njoj posljednju rieč čovjekovu.

To, kako je umjetnost posljednja rieč čovjekova, kako su umjetnici vidoviti ljudi, hudožnici, kako je umjetnost često i mnogima važnija od jela i životne udobnosti, jer im je više nego život, i kako bi naš život bio bez književnosti i umjetnosti prazan i pust — sve to nas dovodi na misao o jednoj sasvim posebnoj realnosti, realnosti, koja čini naš život vrjednijim, punijim i duševnijim.

Postoje u životu dvie vrste saznanja: jedno preko intelekta, logičko saznanje, a drugo putem mašte, intuitivno saznanje. Prvo čini područje znanosti, a drugo je cjelokupno područje književnosti i umjetnosti. Koji je od ta dva puta saznanja vrjedniji i koristniji po naše trajanje, kao i to da se ta dva područja korelativno sieku i popunjuju, o tom se ne će ovdje razpravljati. Svakako ima učenjaka, koji rade pretežno maštom i intuicijom, ili barem dobrim dielom, a ima i umjetnika, koji ili pretežno ili dobrim dielom rade iz uma, mozgom, intelektom.

Miroslav Krleža je svojevremeno u članku o slikaru Dobroviću (»Marginalije uz sliku Petra Dobrovića«) dobro uočio tu razliku,

koju narod izražava u poslovici, da je bolje umjeti nego imati. Dakle umjetnik imade više i bogatiji je nego onaj, koji samo ima, a ne umije. Taj stvaralački potencial umieća, koji je kod umjetnika veći i jači nego kod umnika i učenjaka, baš zbog pretežnog sudjelovanja intuitivne strane i uz snažnu podporu mašte, odvaja umjetnika sasvim posebno od svih ostalih ljudi i čini ga »hudožnikom«, u ruskom značenju te rieči čovjekom, koji stoji u vezi s »hudim« i nepoznatim silama. Zbog toga i jest etimoložki isto značenje i korien rieči »bog« i »bogat«, jer nije bogat onaj, koji ima, već onaj, koji nosi »božanstvo« i svjetove u sebi.

II

Već je Kant odvojio ljepotu od predmeta sa svrhom, da bi je mogao zasnovati na subjektu. Ljepota dakle nije »u predmetima«, nije njihova odlika i osebina, već je u nama. Time se stvar okreće kopernikanski.

Na temelju psihologije čuvstava znademo, da psihičko, subjektivno postoji nesumnjivo, ako i u objektivno, fizičko postojanje predmeta, objekta i t. d., koji te naše doživljaje izaziva, možemo sumnjati. Naša čuvstva na pr. postoje nesumnjivo, za što nam psihologija navodi brojnih dokaza, ali »stvar po sebi« (Ding an sich), može, ali ne mora, biti takva kakvom se nama pričinja. To je dakle prva odlika i razlika između našeg doživljavanja, u ovom slučaju umjetničkog (stvaranja, doživljavanja i uživanja), i prirode (stvarnog svieta, predmeta), što je umjetničko nesumnjiva realnost, a priroda to nije, što su osjećaji jedino što ne vara na ovom svietu i što su nepromjenjivi, niti hodom vremena niti zubom fizičkih zakona.

Umjetnost dakle ne prenosi, ne pretače zbilju u svoju oblast, ona je ne preslikava, ne prepisuje, ne kopira, već su zbilja i stvarnost samo sredstvo za umjetničko djelo. Umjetnost je oduhovljivanje prirode, kadgod idealiziranje, često sintetiziranje, unošenje duhovnog u prirodu i stvaranje drugih zakona, nego su to oni, koji pokreću prirodom. Što ima na pr. jedan kubistički crtež Pabloa Picassoa s prirodom, s imitacijom i oponašanjem? Ta se slika protivi ama baš svima fizičkim zakonima, koji vladaju našim tvarnim svietom: u njoj ne vlada sila teže, predmeti nisu neprobojni, već ulaze jedni u druge, prozirni su, stapaju se, rastu, oživljuju, prelaze u četvrtu dimenziju, a što je najglavnije: takav odnos predmeta mi ne nalazimo nikad u prirodi, već je to izključiva umjetnikova vizija, fikcija i kombinacija.

Bît ljepote i umjetnosti nije baš u ničem drugom, nego u aktivnosti i viziji ljudskoj. Umjetnost, osim onih skromnih sredstava, koja mora usvojiti i posjedovati, da bi nam se odkrila i preko naših ograničenih organa za primanje prikazala, inače je skroz naskroz duhovna.

Između umjetnosti i prirode postoje dakle bitne i osnovne razlike. Te razlike mogli bismo svesti na ovo nekoliko karakteristika. Umjetnost prikazuje bitno, glavno, srž stvari, predmeta i pojava. Ona povezuje dielove, razbacane, bez smisla, i tako izpravlja prirodu. Umjetnost oživotvoruje, oživljuje prirodu, tamo gdje je ona mrtva i ukočena. Umjetnost preobražava prirodu. Umjetnik po volji sastavlja, mienja, iztiče neki bitan dio, povećava, umanjuje, produljuje, potamnjuje, razsvjetljuje. Umjetnik čini vidljivim ono, što je u prirodi nevidljivo, sakriveno. Zbog svega toga umjetnost je iznad stvarnosti, kao nova i nesumnjivija stvarnost od ove stvarnosti oko nas. To je zbog toga, što je srž umjetničkog i estetskog duševnost, a ta nije relativna i sumnjiva. Liepo i umjetničko je upravo u toj aktivnosti ljudskoj, koja vidi jasnije nego priroda, koja je daleko vidovitija i mudrija od prirode. Ljepota je dakle naša zasluga, naš proizvod i mi je unosimo u predmete i u sviet oko nas.

M. Gorki je dobro označio tu ulogu umjetnosti, kad je rekao, da umjetnik ne traži istinu, već je stvara. A slikar Paul Klee je napisao negdje, kako umjetnost ne ponavlja ono, što je vidljivo, već čini vidljivim. Stari čudotvorac, vidovnjak i obretnik W. Shakespeare zabilježio nam je čudesne rieči, koje nas u prvi čas zbunjuju, naime, da »život imitira teater«. Dakle upravo obratno onome, što se inače tvrdi.

Priroda nam stvara i daje tjelesnog čovjeka, dok umjetnost, napose književnost, izkrsava duševnog čovjeka. Zato umjetnici, kao vidoviti ljudi, vide ono, što ostali ljudi ne vide. A svojim djelom nastoje skinuti veo, da i ostali vide. Zato će i uviek postojati oštro odvojen sviet umjetnika s jedne strane i sviet ostalih ljudi s druge strane. O tom dobro primjećuje B. Croce, kad veli: »Čovjek prosječne erudicije ne će nikada uspjeti, da s velikim duhovima stupi u intimnu vezu, on će vječno čamiti po dvorištima, na stepenicama i u preddvorjima njihovih stanova«.

Još jedan primjer pokazat će nam, da umjetničko ne samo ne oponaša prirodu, već je upravo iluzionističko, bježi od vjernosti i oponašanja. Kad bi to, vjernost, točnost prema prirodnom objektu, bila svrha umjetnosti, onda bi svi kipovi po galerijama bili obojeni svojom naravnom bojom kože, kose, očiju i t. d. Ali

vidimo, da umjetnost upravo bježi od toga: ona ostavlja kip u boji tvoriva, upravo s razloga, da nas odvoji, uzdigne i udalji od prirodnog. Kipovi obojeni prirodnom bojom ne bi izazvali nikakav umjetnički doživljaj, već naprotiv samo odvratnost, grozu i stravu, kao u panoptikumu, u sobi voštanih lutaka. Iz istog razloga i vlasuljari imadu po izlozima svoje lutke i uzorke frizura u pretjerano naglašenoj boji kože i kose, da se razbije iluzija prirodnog, živog lika. Umjetnosti nije svrha, da daje uspjele duplikate prirode. Potrebno je dakle u umjetnosti odlučivanje od stvarnosti. Zato i stavljaju slikari slike u okvire, da ih ograde i odiele od stiene.

Ima još nebrojeno primjera, kako su umjetnost i priroda dva svieta i kako umjetničko nije jednako onome u prirodi. Tako na pr. znademo: šta je »ružno« u prirodi? Takav slučaj je, mogli bismo reći, absolutno ružan, vriedi za sve ljude. Ali to ružno prikazano umjetnički djeluje kao liepo i mi pred njim uživamo. Mnoge slike Daumiera, Goye, Grosza ili mnogi zločinački likovi Shakespearea, Dostojevskoga ili Dantea djeluju u umjetničkoj obradbi njihovih autora kao najuspjeliji i najsugestivniji umjetnički doživljaj uobće.

Raskoljnikovo ubojstvo stare babe, promatrano sa stanovišta realne istine, jest odvratnost i kriminal. Ali u umjetničkoj obradbi Dostojevskoga ta ista epizoda samo je ljepota, tako da mi kod toga gotovo ni ne pomišljamo na posljedice, koje taj čin izaziva u moralno-etičkom shvaćanju, a naročito u shvaćanju sudskom i pravnom.

Osobe, stvarnost i sviet umjetnosti žive dakle u umjetničkom djelu životom konkretnijim, neposrednijim i obćijim, nego što postoje i žive u svojoj absolutnosti, u stvarnom svietu. Zbog toga i tvrdim, da je umjetničko zahvaćanje svieta neposredno, a stvarnost oživljena estetskom inspiracijom absolutna. U liepom se nalazi sâm sviet, ono je absolutna stvarnost, jer se u ljepoti nalazi jedinstvo i sinteza svih stvarnosti. Time smo dakle odkrili novu stvarnost. Pogledajmo kakva je ona?

III

Umjetnost i književnost jesu prikaz nekog predmeta, bića ili zbivanja u vidljivom obliku (to je jedino iz realnog svieta, jer ne može biti bez oblika, izvan oblika, podpuno dematerializiran, jer ga inače ne bismo mogli pojmiti i saznati), na osnovi nekog doživljaja. Osnovno je dakle kod umjetnosti i književnosti doživljaj, čuvstvo neko, koje se samo toliko i samo zato materializira u ne-

kom umjetničkom iil književnom djelu, da bi to djelo moglo kod ostalih ljudi, publike, izazvati ono isto ili slično čuvstvo, koje je imao umjetnik stvarajući to djelo.

Osnovno je dakle kod umjetnosti čuvstvo. To je sviet inspiracije i intuicije, sasvim drugo carstvo nego je nauka, znanost. A čuvstvo je jedina stvar na svietu, koja ostaje i koja se baš preko umjetničkih i književnih djela prenosi u budućnost. A svako čuvstvo imade u svojoj najdubljoj osnovi težnju da se izrazi, da se ostvari na platnu, u kipu, u glasbi, građevini, plesu ili u pisanoj rieči. I tako nastaju književnost i sve umjetnosti.

Umjetnost nikad nije ostavljala čovjeka. U najstarije doba, kad je tek bio čovjek, bila je već i ona, kao njegova duhovna pratilica, kao bolji dio njega sama. Ona je po tom jedna od osnovnih ljudskih aktivnosti. Čovjek je uzvišen, velik i istinit, čist i podpun čovjek samo u časovima, kad stvara kao umjetnik umjetničko djelo. A donekle mu se približuju i oni, koji naknadno pred tim djelom uživaju. H. W. van Loon nazva umjetnika ravnim bogovima, jer je i on tvorac Vječnosti.

Ali umjetnost nam je doniela, osim najvišeg užitka, koji nam se može ovdje na svietu pružiti, i još nešto: uniela je u naše zbivanje pravilan odnošaj među ljude, a svojom absolutnom pravednošću izbrisala je primitivnu podjelu ljudi i razliku među njima, koja se temelji na bogatstvu i naslieđenim pravima. Ona je izvršila, kao duševna realnost, podjelu i vrstanje ljudi tako, da su u najvišoj cieni oni s unutarnjim bogatstvom i intenzivnošću doživljavanja.

I tako se događa kod umjetnosti jedan fenomen: umjetnik, tvorac nekoga književnog ili umjetničkog djela, živi u određenom dobu, epohi, vieku, a njegovo djelo živi vječno, ne umire. Time dakle i on duhovno ne umire. Tu i opet vidimo bît umjetničke sugestije i djelovanja: ono smrtno, tvarno, čovjek umire, a duševno, djelo, ostaje i živi dalje, jer je sviet za sebe. A upravo to što uztraje, što preživljuje prirodne zakone i umiranje, to je književnost i umjetnost.

Pjesnik R. M. Rilke nazvao je umjetnost samo vrstom življenja. Ali vrlo često dolazi taj umjetnički život u sukob sa stvarnim životom. Siromaštvo, bieda, gospodarske prilike, briga za svakidašnji život, nehaj sredine — to su vrlo često činbenici, koji koče pravilan i snažan duševni senzibilitet umjetnika. Ta podvojenost vidi se dobro u riečima talijanskog pisca L. Pirandella, kad kaže o tom: »Ili se živi, ili se piše!« Sukob s grubom svakidašnjicom, sukob duhovnog i senzibilnog s tvarnim i surovim, lomi

umjetnost i umjetnike, i zbog toga mnogi od tih senzibiliteta ostaju neostvareni, a mnoga od tih plamenih kandila ugašena. Ibsenovu Peer Gyntu, čovjeku pri kraju života, javljaju se tako kao neka zla savjest ti izgubljeni dragocjeni časovi i kucaju mu na okno duše riečima: »Mi smo misli, koje si morao misliti, mi smo pjesme, koje si trebao izpjevati, mi smo suze, koje si morao izplakati, mi smo djela koja si morao izvesti«. To spoznanje o ništetnosti, o jalovosti umjetničkog trajanja, o težkoj borbi i o kobnom izhodu u borbi sa stvarnim životom, spoznala je velika većina umjetnika i književnika, a među njima i oni najveći, kao: Rembrandt, Shakespeare, Dostojevski, Goya, Beethoven, Zola, Michelangelo i mnogi drugi.

Umjetnost je kao hipnoza, a umjetnik kao hipnotizer. Umjetnost čak i ne mora imati pravo, ali ona djeluje i mora djelovati kao hipnoza. Kazalište na pr. nije istinito, i nikad ne će biti istinito, ali ono mora djelovati i biti ljudska pozornica. »Put kojim nas umjetnost dovodi do zanosa podsjeća na metode hipnoze, samo je postupak dovođenja u estetički zanos daleko spiritualniji i složeniji« (H. Bergson). Samo za tu hipnozu mora, kao i kod prave hipnoze, biti uz hipnotizera (u ovom slučaju umjetnika) i ona druga osoba, koju se hipnotizira (u ovom slučaju čitatelji, gledaoci, slušaoci, jednom rieči publika), sposobna za to, to jest da živi životom umjetnika, da se unosi u sâm akt djelovanja i primanja. Zbog toga ne će, nažalost, biti svima ljudima moguće prodrieti onu razmjerno ne tako tanku koru, koja umjetnost dieli od zraka svakidašnjeg života i od shvaćanja primitivaca i laika. Zato će mnogi dolaziti u hram umjetnosti, kao oni Binetovi francuzki prosjaci, što zimi dolaze u Louvre grijati se, a hladni su spram ljepote Rembrandtovih slika. Zato će dobrim dielom i još za dugo vremena stihovi jednoga Shakespearea, glasba Beethovena ili slike jednoga Rembrandta ili Cézannea biti nekim ljudima izšarani papir, prazan šum i skup bezsmislenih mrlja, a za druge najviši užitak.

Govori se na pr. o posebnom »organu za doživljavanje ljepote«; a koji toga organa nemaju, kod njih se radi o posebnom slučaju estetske idiotije, »aestethical insanity«, kao o defektu u krajnjem obliku. Tu onda, nažalost, prestaje moć i snaga našega razpravljanja, jer je to u vlasti i mogućnosti drugih i jačih činbenika, nego su umjetnici pojedinci, ali treba i preko umjetnosti, a osobito preko književnosti, širiti onu vezu, ujedinjavanje i zbližavanje ljudi, koju umjetnost kao »životni organ čovječanstva«, kako reče još Lav Tolstoj, vrši i vršit će je dok bude čovječanstva.

IV

Da bismo zorno i eksperimentalno potvrdili sve ovo dosadašnje tvrđenje, t. j. postojanje dviju različitih realnosti: s jedne strane one prirodne, a s druge strane ove umjetničke, učinit ćemo pokus. Uzet ćemo iz vrste drveća na primjer jablan, pa ćemo ga razmotriti sa stanovišta tih dviju istina.

Realna istina:

Jablan je visok, vitak i zelen. Spada u porodicu vrba. Potječe s Iztoka. Sade ga uz ceste za ures. Bjelogorično je drvo. U jesen mu opada lišće. Jedno je od najviših naših drveća. Ne raste mnogo u širinu, već samo u visinu. Zbog toga, jer služi u neku ruku kao gromobran, često udaraju u njega gromovi, pa ga okljaštre. Mogli bismo još dodati, da se na njemu mnogo nastanjuju ptice. On je leglo pticâ, naročito vrabaca. Na jablanima grade ptice rado gniezda zbog toga, jer su nesmetane i jer im je nemoguće iztresti i uništiti gniezda.

Inspirirana, pjesnička, umjetnička istina:

Jablan je vitak. On šumori kosom i maše rukama. Vrhovi mu uviek šumore i on vječno razgovara s oblacima i vjetrovima. Oblaci, kad putuju po plavim nebeskim prostorima, zadievaju se o njegov vrh i tamo malo odpočinu. Jablan čezne, stremi vječno k visinama. On je poklonik zračnih sfera i širokih vidika. Jablanovi su velegrad pticâ, gdje one žive kao građani u spratovima. Svojim rastom teži jablan uviek put zviezda i nebesa, a živi uviek sâm i ponosan.

Kao dokaz prve istine o jablanima, ako je ne znate već na temelju svoga dosadašnjeg životnog izkustva, naći ćete tako ili slično napisano, ako uzmete bilo koju botaniku i pročitate tamo o jablanovima. A o drugoj, pjesničkoj istini, naći ćete sličnu realizaciju, ako pročitate na pr. pjesmu Tina Ujevića »Visoki jablani«.

Te suprotnosti i antiteze prirodne i umjetničke istine, dobili bismo kod slične analize svakog predmeta, a napose onih »lirskih« objekata, kao što su: oblaci, jezera, zviezde, mjesec, čempresi, galebovi i t. d. Kad bismo dali najprije njihov stvaran opis i pročitali poslije njihovu obradbu u pjesmi, slici, glasbi i t. d., vidjeli bismo jasno tu razliku, koju ovdje stalno iztičemo.

Uzmimo na pr. pjesničku sliku, uzporedbu ili stih (kako već hoćete): da se oblaci zadievaju o vrhove jablanova, ili: da se mjesec zapleo o granje — i podvrgnimo ih razumskoj, logičkoj i realnoj analizi. To je stvarno, zbiljski nemoguće, nesmisao je i laž i takvo tvrđenje ne može se, logički, održati i braniti. Znademo

kao najnižu moguću visinu oblaka, i to nimbusa, 500 do 1.000 metara, a Mjesec je udaljen od Zemlje (i od našeg drveća, u koje se u ovom slučaju »zapleo«) oko 384.000 kilometara. Kad bismo dakle tako analizirali tu misao i shvaćali je doslovce i izključivo razumski, dakako da bismo onda obedvie gornje uzporedbe morali odbiti kao nemoguće. Ali čovjek voli uzporedbe, novo, voli slike, igru, fikcije, san, voli umjetnost više nego stvarnost. U ta dva stiha ima imaginacije, liepih slika, ima i naših želja, da tako nekako i bude. Prema tome, kad izričemo misao, da drvo maše granama kao rukama, ili da su mu one kao kosa, pa njima šumori, ili kako mjesečina prska kao slap, a noć širi svoja krila — onda nismo izrekli nešto, što bi bilo tako jako daleko ili barem neshvatljivo čovjeku, navlastito čovjeku obrazovanom, koji je (u školi, u životu ili samoodgojem) naučio misliti i shvaćati na taj način.

Da taj i takav način shvaćanja nije po rođenju stran čovjeku, dokazuju nam još sasvim malena djeca svojim uzporedbama i sličnim shvaćanjem svieta. Djeci netko neznan zviezde užiže i gasi, mrak hoda svietom, oblaci su im jaganjci, a vjetar se, sav zadihan, žuri u velikom ogrtaču, i slično.

Da bi se još jače iztaklo to absolutno postojanje dviju nezavisnih stvarnosti i istina, one realne i one pjesničke, inspirirane realnom, navest ću ovdje nekoliko primjera iz svjetske i naše lirike, koji će nam to zorno ilustrirati.

Dokle može ići to oživljavanje, personificiranje i pjesničko stvaranje, treba se samo sjetiti Jesenjinove breze, što ima zelenu frizuru i djevičanske grudi. A granata joj kosa želi mjesečev češalj. Treba mnogo profinjenosti i senzibilnosti, da se osjeti ono probijanje mjesečine kroz grane, kao sjajan češalj. Ili kad Jesenjin, u svojoj divnoj »Pjesmi o kučki«, daje kučki, kojoj su upravo bacili u vodu mlade, tu divnu osebinu i sposobnost uživljavanja nad stvarima i zbivanjem oko nje, da joj se mjesec nad selom pričini kao jedan od njezinih kučića. Poznavajući psihologiju životinja to je sasvim nemoguće, jer životinje nisu sposobne za asociacije, a osobito za tako savršenu, pjesničku asociaciju, ali pointa i slika je liepa i baš po tom je dojam pjesme snažan i neposredan.

Ili kad jedan suvremeni ruski lirik, Nikolaj Tihonov, u pjesmi »Gdje si, hate?«, veli: »Volim slušat iznad stepe zviezde«, onda je to čak prenošenje vidnog osjeta u područje slušno, kao da su recimo zviezde neke kruglje, biljarske ili one s božićnog drvca, pa udaraju jedna o drugu, sukobljavaju se, zvone i t. d.

Ili kad naš Vladimir Nazor govori o luni (pjesma »Bunar«), što je »nogama b'jelima« kročila tiho niz proplanke, prignula se nad bunar i ogledala se nad vodom — onda je i to nemoguće. Ali ovdje je, najprije, mjesec zamienjen mjesečinom, a toj je onda dana osebina, da ide i hoda kao živo biće. A onda i to je opet samo umjetnička istina.

Nazorova pejsma »Notturno« pruža prikaz slavujeva pieva, izraženoga sredstvima druge realnosti — umjetnosti. Nikome valjda ne pada na pamet, da slavuj »pjeva« onim riečima i da on tako osjeća, kako je u toj pjesmi izneseno. »Cvrčak« također.

Kranjčevićevi stihovi:

Na noge se, kanibale, što si slastno istim zubom
Jeo jezik poluboga, kao i rep magareći. (Groblje na umoru)

analizirani logički ne mogu nam dati pravi smisao, jer im se uobće ne može uhvatiti razumska veza, ali upravo u toj neizvjestnosti i nedorečenosti sadrže oni jednu sasvim mutnu ali visoku umjetničku kvalitetu.

A. G. Matošu

Mrak muklim muči mukom. (Labud)

Kako to mrak »muči mukom« i to još »muklim«? — uzalud bismo se logički pitali. Ali to je umjetnost — i opet zaboravljamo.

Ili kad Nikola Polić govori u pjesmi »Lutanje«, kako

Iz praznih se soba odmata tišina
kao neko klubko začaranog konca,

ili u pjesmi »Bolestnikovo jutro«, kako

Jedna kaplja sunca — kanarinac žuti —
Skakuće po sobi, laka i vesela,

onda nitko ne zna, kako se to stvarno može tišina odmatati, ali u pjesničkom rječniku i u našim osjećajima može se to upravo samo tako »odmatati«, kao neko klubko tankih niti nekog »začaranog konca«. Ili sunce, osobito odraženo u nekom ogledalu ili staklu, upravo tako skakuće po zidovima kao žuti kanarinac.

Kad Miroslav Krleža u svojoj simfoniji »Suton« postavlja ovakav motorički stih:

To kroz tihi suton
večernjica zviezda u galopu jaši,

onda je i to stvarno i logički nemoguće, bezsmisleno.

Ili kad A. B. Šimić tvrdi kako

Vani šume oblaci i stabla (Ljubav)

onda je stvarno istinito samo pola stiha, t. j. da šume stabla, ali oblaci, pa da šume? To je i opet lirski efekt i u zbivanju umjetnosti ne samo da to može biti, već tako nekako i jest: nama to godi, sviđa nam se i oduševljava nas takva i slična uzporedba.

U pjesmi »Pjesnici« (inspiriranoj jamačno proznim njegovim radom »Pjesnik u devetom nebu«) Vjekoslav Majer imade ove slike i uzporedbe:

A oblaci služe misu
u zlatnu ornatu.
Oblačići ministranti
puše se u zlatu.

— — —

Zabrinuto svemir lista
u ogromnoj knjizi.

— — —

Ko razkošne katedrale
zviezde zvonko zvone.

Ti stihovi promatrani i ocjenjivani sa stanovišta stvarnosti, s gledišta prirodoznanstvenog — a navlastito astronomskog — ne mogu se održati, ali oni su svi od reda pjesnička istina, dakle i realnost za sebe.

I tako bismo mogli nizati primjere u bezkraj. S tim u vezi mogli bismo govoriti još o raznim personifikacijama, o oživljavanjima mrtvih stvari, o raznim ukrasima i uzporedbama, što sve ima u književnosti oznaku umjetničke, pjesničke, inspirirane istine. Tom istinom stvara se druga jedna realnost, jača, vrjednija i realnija od one zbiljske.

Da još sunce svietli milijune godina, jamačno nikad ne će postati »pozlaćen orah«, ali ono je tako prozvano u jednoj Tadijanovićevoj pjesmi. I to upravo »pozlaćen orah viseć na božićnom drvcu«. Na tom, kao i na svima gornjim primjerima, može se najbolje vidjeti karakteristika i bît pjesničke realnosti i inspirirane istine.

V

Do sada smo utvrdili i dokazali, da je umjetnička realnost stvarnija, nesumnjivija i neposrednija od one prirodne, stvarne. Ali sad želimo dokazati još jednu daljnju tvrdnju (koja se može

logički izvesti već i iz dosadašnjega razlaganja): da je ne samo umjetnička istina (sa svim svojim simbolima, asociacijama, uzporedbama, slikama, oduhovljivanjem i t. d.) iznad realne istine, već su i osobe, tipovi, jednom rieči sviet umjetnosti, jednako tako zbiljski, realni i vriedni, kao i ljudi iz stvarnoga života. Dapače još stvarniji i istinitiji.

Po čemu je barun Trenk danas nama jača i realnija osoba od jednoga Oblomova, ili ban Jelačić stvarnija osoba od Don Quihota? Zašto bi jedan Karlo Veliki (biće nama danas tako strano i daleko) bio realniji od jednoga Hamleta ili Fausta, kad ta bića iz drame žive oko nas, s nama, i mi nosimo u sebi njihovu tragiku i kob, govorimo njihovim riečima i t. d. Ivica Kičmanović življe nam je pred očima, nego njegov autor Ante Kovačić (iako je to autobiografija), a nesretni Cenek Zrelec Horvata-Kiša živo je biće, koje danomice prepoznajemo u životu.

L. Pirandello u jednoj svojoj noveli (»Tragedija jedne osobe«) govori o tim ljudima iz literature, o tim »papirnatim« osobama, na usta jednog od njih ovim riečima: »Nitko bolje od vas ne može znati, da smo mi živa stvorenja, življa od onih što dišu i navlače odiela; možda manje realni, ali istinitiji! Čovjek se rađa u životu na razne načine, dragi gospodine; ali vi znate veoma dobro, da se priroda služi sredstvom ljudske mašte, da nastavi svoje stvaralačko djelo. Ali tako se rađa zahvaljujući ovoj stvaralačkoj aktivnosti, što bivstvuje u duhu čovječjem, taj je određen od prirode mnogo uzvišenijem životu od onoga, koji se rodi iz smrtnoga krila žene. Tko se rađa kao biće, tko ima sreću da se rodi kao živo biće, može se rugati i smrti. Taj više ne umire! Umriet će čovjek, pisac, prirodno oruđe stvaranja; stvor ne umire više! A da vječno živi, ne trebaju mu možda neki neobični darovi niti treba praviti čudesa. Recite mi vi, tko je bio Sancho Pansa! Recite mi, tko je bio don Abbondio! Pa ipak žive vječno, jer su — žive klice — imali sreću da nađu plodnu maticu, maštu, što ih je znala uzgojiti i odhraniti za vječnost.«

I zbog toga mnogi tipovi izneseni i fiksirani u književnosti žive i postoje i dalje, kao pravi i živi ljudi, dapače još i više: mi vrstamo žive ljude, koji se sveđ nanovo rađaju i nastaju, u te kalupe, obrazce, koje nam je dala književnost i umjetnost. Tako mi dielimo ljude u Hamlete i Don Quijote, u Fauste i Oblomove. u Babitte i Čičikove i t. d. Ti književni tipovi vriede dakle kao obrazci i pojmovi za veće skupine životnih jedinica iz stvarnosti.

Dostojevskijevi likovi djevojčica: Nelly, Njetočka Njezvanova i Darenjka Dobrosjalova prototipovi su dok bude svieta takve nesretne i poniživane djece.

S tim u vezi mogli bismo postaviti i pitanje: je li književnik i umjetnik uviek i svakako svoje lice? Dakle: Hamlet, Faust, Macbeth, kralj Lear, Raskoljnikov i t. d.? Ili to ne mora biti? Možemo odgovoriti: vrlo često on i jest to svoje obrađeno lice, a u mnogo slučajeva bi on mogao to biti, kad bi okolnosti dovele do toga.

Ch. Baudelaire objašnjava u jednoj svojoj pjesmi u prozi (»Gomile«) ovako taj slučaj: »Pjesnik uživa tu neopisivu povlasticu, da može na svoj način biti on sâm i tkogod drugi. On, kad hoće, ulazi u svačiju osobnost, kao one duše, koje lutaju i traže tielo. Za njega je jedinoga sve otvoreno; iako se čini da su mu izvjestna mjesta zatvorena, to je zato, jer njegove oči nalaze, da ona nisu vriedna posjeta.« Na tom primjeru vidimo ujedno još jedanput svu bît umjetničkog stvaranja i osobitost umjetničke realnosti.

Svako umjetničko djelo (pjesma, slika, kip, glasba i t. d.) živi, nakon svog nastanka, kao neko individualno, osobno biće, koje nakon svog duhovnog rođenja živi dalje, kao duhovno diete, rođeno inspiracijom i intuicijom umjetnikovom. U iznimnim i osobito uspjelim primjercima postaje to umjetničko djelo, napose ako je to osoba iz književnosti, pojam za žive ljude, pod kojim se oni onda vrstaju. Tu dakle umjetnost čak aktivno ulazi u prirodne ljudske odnose i unosi svoja mjerila i podjele.

Razni umjetnički i književni pravci i stilovi (romantizam, realizam, naturalizam, impresionizam, ekspresionizam, kubizam, dadaizam i t. d.) samo su formalna obradba jedne te iste stvarnosti i ne mienjaju u tom ništa na stvari.

Veliki pisac »Mrtvih duša« N. V. Gogolj odaje nam, kroz svoje umjetničko gledanje, kako priroda stvara tipove i ljude. »Zna se, da na svietu ima mnogo takvih osoba, što ih je priroda proizvodila bez velika mudrovanja, ne upotrebljavajući nikakve fine instrumente, kao što su pile, svrdlići i drugo, nego prosto razmahivala i ciepala, zasjekla sjekirom prvi put — stvorio se nos, zasjekla drugi put — stvorile su se usne, velikim svrdlom izvrtala oči, pa nije ni ostrugala, nego pustila u sviet i rekla neka živi!« To je, eto, gledanje humoriste na naše nastajanje i rođenje. I koje onda čudo, ako su na temelju takvoga gledanja, nastali i mnogi takvi i slični tipovi ovoga velikog pisca.

VI

Tokom čitavoga ovog razpravljanja vidljivo je uočeno, kako je umjetničko posebna realnost i vriednost, absolutna, realnija, drugačija i nezavisnija od prirode, stvarnosti i zbilje. Vidjeli smo, da je umjetnost prievod, sinteza i preradba stvarnosti, a nikako ne »imitacija« i »priličenje« prirode. Književnost i umjetnost jesu pojmovno i idejno poimanje i zahvaćanje bîti stvari. Umjetnost je po tom neposrednija, »direktnija vizija stvarnosti« (H. Bergson).

Estetska stvarnost je sinteza svih drugih stvarnosti. Stvarnost zahvaćena estetskom kontemplacijom je po tom absolutna. Zbog toga je umjetnička stvarnost ne samo zasebna i absolutna, nego je i izvanvremenska. Ona znači skladnu sintezu prelogičkih, logičkih i hiperlogičkih saznanja i izkustava, sintezu Kantova teorijskog i praktičnog uma, ali i još nešto više: i sâm estetski um, kojim se neposredno, intuitivno, imaginacijom i inspiracijom, zahvaća sviet i stvarnost kao cjelina i sinteza.

Rekli smo, da u spoznajnom pogledu »stvar po sebi« nije nesumnjiva i konačno rješiva, ali umjetnost stvara stvarnost točniju, vjerniju i nesumnjiviju, jer je sintetička i vidovita, oživljenija i duhovnija, nego su predmeti, osobe i priroda, koje danomice gledamo i susrećemo. Osobe Dostojevskoga, Cervantesa, Shakespearea, Gogolja, Zole, čak likovi Rembrandta, Goye, Cézannea, Halsa, van Gogha, ili kipovi Michelangela, Rodina, Meštrovića i t. d. žive jačim i konkretnijim životom, nego živi ljudi. Zbog toga je umjetničko djelo obćenitije i jače, nego stvarni sviet, priroda i živi ljudi.

Umjetnost je prodiranje u dubinu. Ona je odkrivenje, čarolija, magija rieči, đavolji ples boja, oživljavanje kamena, razpjevanost krošanja i oblaka, stvaranje i uzkrsnuće prirode i tvarnoga. Ona je druženje sa đavlom, nazočnost »hudih« i nesaznatljivih sila, i dodir božanstva, izgled vidovitosti, dah genialnosti i prodiranje u srž svieta.

Fresko slikarije iz samostana Curtea de Argeš.

Dr. ERNEST BAUER, ZAGREB

DOLINA RIEKE ARGEŠA

Kod Rimljana i Dačana na području današnje Rumunjske bilo je vrlo razšireno vjerovanje, da svako biće ima svoje vlastite vile, koje sliede i nadziru njegov razvitak od poroda, upravljaju njegovim prvim koracima i brane ga od svake pogibelji. Ako je tako, onda je rumunjskoj rieci Argešu bilo suđeno, da postane velika rieka, jer se njegov izvor nalazi u karpatskom lancu poznatom pod imenom »Fogaraškog masiva«, a vile, koje po predaji tamo stanuju, spadaju među najljepše u čitavoj Rumunjskoj.

Ako se putuje od Brašova prema Sibiu, cesta se približava dosta blizu Karpatima, koji su ovdje najviši, tako da iz tamnih šuma na njihovim obroncima proviruju visoke pećine i konačno vrhunci pokriveni vječnim sniegom. Najviši od njih nalazi se ujedno u središtu cielog ovoga gorskog lanca; on je također najviši vrh u Karpatima: Negoiu. Izpod njega, t. j. između njegovih pećina rađa se najednom — moglo bi se reći »skokom«, jer se neposredno iz izvora strmo ruši u svoje kamenito korito — rieka Argeš. Odavle Argeš započinje svoj brzi i daleki put u dolinu Dunava, da se konačno sjedini s najvećom riekom europskog Jugoiztoka.

Iz klanaca Negoiu krči sebi Argeš težko ali sigurno prolaz kroz visoko stienje i kamenje. Kod toga prelazi zapreke, stvara mala jezera i vodopade, preskakuje hridine, koje mu zatvaraju put, i zaobilazi razne prepreke. Njegova snaga ne sustaje pred ogromnim kamenim blokovima, koje su mu bregovi bacili u korito,

kao da im je bilo stalo, da njegovu vodu što dulje zadrže kod sebe. Argeš je uviek jači od svake zapreke, a pobieđena priroda konačno mu pomaže sama; ona mu stvara dolinu, kojom teče do malog i romantičnog grada Pitešti. Odavle uzduž tamnih zidina samostana Comana teče rieka širokim tokom kroz bogatu rumunjsku nizinu, t. zv. malu Vlašku, sve do širokog i veličanstvenog Dunava.

Argeš je prastara rumunjska rieka i zato smo upravo nju izabrali, da nam u neku ruku ocrta čitav rumunjski krajolik, kao da je živo biće, koje umije pripoviedati. Već je Herodot poznavao tu rieku pod imenom Ordessus, a vjerojatno su ga slično zvali i prastanovnici tih krajeva, Dačani, jer se okolna područja zovu u ono vrieme Argidava, a tu se nameće sličnost Ordessus-Orgidava-Argidava. Ovako taj razvitak tumači rumunjski arheolog i poznavalac dačke poviesti Vasile Pârvan.

Samo dvie rumunjske rieke, koje teku u južnom smjeru od Karpata, nisu od skitskih i dačanskih vremena promienile svoje ime: Argeš i Prut (Pyretos), dok su sve druge, kao n. pr. stari Araros i Napais, današnja Seret i Ialomitza, podpuno promienili svoje ime. Ova naoko dosta neznatna činjenica ipak upućuje na pojavu, koja je vrlo važna, jer je dokazano, da su svoje ime zadržale samo one rieke, u čijim su dolinama oduviek stanovali ljudi, dok se promjene u imenu mogu samo tako tumačiti, da su novi stanovnici riekama dali svoje ime. Na taj način izlazi sasvim jasno, da Argeš nije samo jedna od najstarijih rumunjskih rieka, nego da se u njegovu gornjem toku sve do danas sačuvalo pučanstvo, koje se može smatrati jezgrom rumunjskog naroda. Ova činjenica dade se uostalom i poviestno dokazati.

Kod doline Argeša udara u oči, da joj naoko nedostaje svaka sveza s Transilvanijom s one strane Karpata, te da prema tome sve do svog izlaza kod Pitešti-a stvara podpuno zatvorenu i cjelovitu etnografsku jedinicu. Tome je po svoj prilici mnogo doprinio zaštićen položaj te doline, koju je priroda na tako čudesan način sačuvala od svakog vanjskog utjecaja. Dolina je Argeša u pravom smislu rieči tvrđava izgrađena od hridina i pećina, i njome nisu mogli prolaziti trgovci ni drugi stranci, jer su putovi, koji vode u nju, poznati samo njezinim stanovnicima. Ovako su mogle ostati vrlo stare naseobine, koje su razvile svoju posebnu uljudbu, te se čak u vjerskom i u poviestnom smislu razlikuju od drugih krajeva ovog područja.

Svakako nije lako točno odrediti, kad je uz Argeš nastala prva takva naseobina. Ipak se može reći, da je već u 13. stoljeću dokazano jedno sjedište s kneževskim dvorom, a malo kasnije i sjedište biskupa cieloga kraja. Jedan od najstarijih vlaških knezova, Basarab (spominje se 1330.) udario je temelje dragulju ovog čarobnog kraja: svome dvoru Curtea de Argeš. Od tog vremena ulazi taj »Dvor na Argešu« u rumunjsku i europsku poviest. Vojvodski mač sjedinio se na ovom mjestu sa znakom križa, a oba zajedno podigli su snagom oružja i utemeljenjem zadušbina bogatih umjetnošću svoj ugled.

Seljačka kuća iz doline Argeša.

Ovaj ugled zadržalo je to kneževsko sjedište čak i onda, kad je knez Mircea premjestio svoj glavni grad od Argeša u nizinu, u Târgovište. Curtea de Argeš je ipak uviek ostala duhovno središte ne samo Vlaške, nego sviju rumunjskih zemalja. Znanost i važnost doline Argeša raste neprestano i nadalje tokom poviesti. Ljudska naselja se sve više šire i biva ih sve više, a crkve i zadušbine izpunjavaju se sve bogatijim i ljepšim djelima umjetnosti. Graditeljstvo biva sve bujnije, ali nad svim profanim i crkvenim gradnjama ove doline vladaju još i danas obrisi dvaju najznačajnijih djela: kneževske crkve i zadušbine Neagoe Basaraba u

Curtei de Argeš. Obje ove gradnje, primjeri starorumunjskog graditeljstva. kao da su prerasle svoje vrieme, te čak nadilaze i same materialne oblike svoga doba. One su ovoj dolini, iz koje je zajedno s vodama Argeša burni duh raznih pokoljenja Basaraba prošao i ostalom Rumunjskom, dale neku vrstu duhovne supremacije.

Nezaboravljen je posjet t. zv. staroj kneževskoj crkvi, zadušbini Neagoe Basaraba. Iz daljine crkva se čini gotovo skromna. Tek kada se dođe bliže, odkriva svoje za 14. stoljeće neobično ukusno lice. Između stupova na ulazu, koji su običajni u pravoslavnim crkvama, već se ističu freske, koje pogotovo u unutarnjosti crkve svojim bogatstvom pružaju poseban čar. Tamo u svietlu svieća, koje svojim titranjem čine, da čitav taj tajnoviti sviet zidnih slikarija oživi i da se svi naslikani likovi počinju gibati, vlada ona mistika rumunjskih crkava, koja djeluje kao toplo i pobožno, da joj je težko naći premca u zapadnome svietu. Tu se slavi usred pobožne gomile na mjestu, gdje bi se po predaji morao naláziti grob velikog muntenijskog vladara Radu-a, ovaj moćni organizator vlaške crkve, koji je neobično zaslužan za cjelokupnu uljudbu Rumunjske na početku 15. stoljeća. Radu je osnovao bezbroj manastira i crkava, te je povećao i upodpunio crkvene uređaje svoje zemlje u tolikoj mjeri, da je čak carigradskog patriarha Nifona, koga su odtuda protjerali, htio nagovoriti, da se nastani u Vlaškoj. Njegov smisao za kulturu pokazao se i u njegovu pozivu cetinjskom tiskaru monahu Makariju, da dođe u njegovu zemlju i započne tiskati knjige. Makarije je zaista i došao i dopremio sa sobom tiskaru sa slovima izrađenim u Mletcima, te je tako u Rumunjskoj proradila prva tiskara.

Po mišljenju sviju suvremenih stručnjaka bila je i t. zv. katedrala u Curtei de Argeš, koju je osnovao Neagoe Basarab, ljepša od sviju ostalih u iztočnom kršćanskom svietu. Njezina je posveta za tadanje vrieme bila velik događaj: na tu svečanost uputio se u Vlašku sam patriarh carigradski, a s njim četiri strana metropolita i glavari znamenitih dvanaest samostana na gori Atosu. Ali te počasti nisu služile samo novoj crkvi, nego prije svega osobi Neagoe Basaraba. Njegova daljnja djelatnost zaslužila je to zanimanje iztočnog kršćanskog svieta, jer je vršio i druga slična djela, dielom u svojoj vlastitoj zemlji, a dielom u inozemstvu. Među svetištima iztočnog obreda nema skoro ni jednoga, koje ne bi bilo od njega primilo veći ili manji dar.

Pastiri trubači sa Karpata.

Vlaška je u ono vrieme s pravom u iztočnom kulturnom svietu zauzimala iztaknuto mjesto. Skoro već ugasli plamen bizantinsko-slavenske obrazovanosti na Balkanu razgorio se ovdje još jednom, te se skoro proširio i u Moldavsku. 16. stoljeće bilo je u obim kneževinama zlatno doba te kulture. Jedna crkva dizala se nad drugom, a svaki odličnik ili bogataš osjećao se obvezanim svojim darovima podupirati brojne samostane, koji su tada postojali i u kojima su se marljivo prepisivale crkvene knjige i drugo štivo. Slavenskim pismenima izdavale su se prve izprave, a isto tako došlo je do prvih pokušaja, da se napišu pregledi rumunjske poviesti. Rumunjska se time doduše nešto odalečila od Zapada, ali je tim veći ugled stekla na Iztoku.

Svi ovi događaji padaju u sretno doba Vlaške i uobće sviju rumunjskih zemalja prije turske opasnosti i najezde. U to vrieme mogao se u Rumunjskoj po zapadnim uzorima stvoriti neki feudalizam, koji se osobito očituje na dvorovima knezova. Na kneževu dvoru u Curtei de Argeš postojale su počastne službe kao i na zapadnim dvorovima, tako »vornic«, t. j. neka vrsta palatina, pa păharnic, cămăras (peharnik, komornik), zatim logofat (kancelar), vistiernic (rizničar), comis (konjušar). U vojvodinama kovali su se novci s likom vladara; gradili se tvrdi gradovi, osobito na Dunavu, Dnjepru i Crnom moru, a trgovina je radi položaja rumunjskih zemalja kao posrednica između Iztoka i Zapada cvala kao nikad prije ni poslije. Iz osobnih služba na kneževu dvoru razvile se pomalo službe, koje su imale značaj stvarnih ministarstva, a time stvorilo se čitavo družtvo uglednika, koje je opet sa svoje strane nastojalo, da doprinese širenju vjere i umjetnosti.

Na taj način može se razumjeti, zašto kod Rumunja upravo dolina Argeša ima osobitu važnost, zbog njezina središnjeg položaja i političke i kulturne snage, koja se iz tog kraja širila po Vlaškoj, a dielom i po Moldavskoj, tako da je ovo prirodom toliko zaklonjeno mjesto postalo razsadištem svega, što je Rumunje oduševljavalo, sve do 16. stoljeća.

Ali imade još nešto u dolini Argeša, što treba spomenuti. To je ona čudnovata pojava, koja je uostalom toliko značajna za čitavu strukturu rumunjskog naroda, naime ono tajnovito seljenje puka, koji je velikom većinom stočar, te putuje za svojim stadima. Ove seobe povezuju cielu rumunjsku narodnost, jer one vode stanovnike jednih krajeva u druge krajeve, i čine, da se stanoviti motivi u njihovoj umjetnosti, pučkom vjerovanju, a konačno i u

značaju uobće, ne mogu više razlikovati. Ovako se događa, da u dolini Argeša zajedno s njegovim valovima putuju i stada i ljudi.

Ovi stanovnici, koji su pastiri ne samo po životnoj potrebi, nego i po unutarnjem nagonu, putovali su već u doba Dačana, ali su kasnije proširivali i nastavljali svoje putove sve do Dunava i Crnoga mora. Prema tome spuštali su se podanici Basaraba s bregova Karpata, ove hrbtenice rumunjske zemlje i naroda, sve više u nizinu, osobito prema dolini Olta, t. zv. Olteniji. Karpati im nisu bili nikakva prepreka, a njihova stada povukla su ih sa sobom prema toplim dolinama Dobrudže, gdje se nije trebalo bojati zime. Zajedno sa svojim običajima prenieli su ti stanovnici doline Argeš u druge krajeve i imena svojih sela. Tako u imenima Unguréni, Galeš, Poenari, Bradetz i t d. vidimo, da nisu nastala na onom mjestu, gdje se ta naselja danas nalaze, nego da su ih sa sobom donieli njihovi stanovnici.

Središte pastira iz krajine Argeš nalazi se po svoj prilici u visinskom kraju Aref. Pašnjaci Arefa sižu sve do samog vrhunca Negoiu. To međutim ne znači, da nisu isto tako značajne naseobine pastira u samoj dolini Argeša ili uzduž rieke Vălsăn. Svetkovine, koje slave ovi pastiri poput ostalih u čitavoj Rumunjskoj, još su danas najljepše, koje su se sačuvale. Alexander Bădăutza opisuje n. pr. svetkovinu šišanja ovaca ovako: »Stada okolišnih domaćinstava skupila su se sva na jednome mjestu. Bjelina svježe oprane vune ovaca na livadi sličila je novome sniegu, ma da je bilo usred ljeta. Na jednom brežuljku plesali su pastiri sa svojom rodbinom u prekrasnim vezenim bielim nošnjama, koje su na vjetru lepršale prema ritmu glasbe. Činilo se, kao da su likovi sa zidnih slikarija starih argeških crkava izašli iz svoje tamne okoline, da ožive ovu baladu rieke i njezine doline. Nikad ne ću zaboraviti pjesmu pastira, njihov duboki odjek stvoren toplom ljudskom melankolijom, koja se nadvila nad melodiju.«

Vrlo zanimljiva osobitost pastirskoga života u području Argeša, koja je vjerojatno nastala u vojvodskim vremenima, jest predajna hierarhija, koja prelazi s otca na sina, a obuhvaća cielu porodicu pastira. Najstariji vlastnik stada absolutni je gospodar ciele svoje družine. Njemu su podređena četiri starija pastira, koji opet sa svoje strane zapoviedaju bezbrojnim pomagačima. Tko se ne drži ovoga reda u starješinstvu, biva strogo kažnjavan.

Kao što su rumunjski knezovi nastojali, da sebe i svoj rod ovjekovječe u svojim zadušbinama, tako su i pastiri pokušavali, da sebi stave spomenike na svim putovima, kojima su prolazili.

Nema gotovo ni jedne obćine u brdima ili uzduž rieka Topologa, Argeša ili Vălsana, u kojima ti pastiri ne bi podigli svoje crkve, kapelice ili križeve. Ovakvi pastirski pohodi morali su svakako biti jedan od prvih oblika autohtonog naseljavanja domaćih skupina, jer je sigurno, da su ti preseljenici u stvari bili putujući seljaci. Oni su u isti mah bili prvi, koji su čitavom Rumunjskom pronieli glas o dolini Argeša.

Crkvica u Karpatima.

U jeseni, poslije tradicionalne svečanosti »brojitba« u Nucşoari (Nukšoari) ili povrh Sălătruca počeli su se ovi pastiri kretati ponajprije na t. zv. »ovčijem putu«, pa dalje velikom cestom prema Pitešti-u. Odanle nastavili su svoj put preko nizine Burzia do Zimnice i Turnu Măgurele, iil uz samostan Comana do Geaca ili Oltenitze na Dunavu. Treći i najdulji put vodio je preko Găesti-Titu u Silistriju, pa u ono godišnje doba preko smrznutog Dunava sve do doline Dobrudže.

Na taj način došle su legende i sve drugo pučko blago pokrajine Argeša dvama raznim putovima sve do Crnoga mora: jednom vodenim putem preko Dunava do njegovog ušća, a drugi put starim suhozemnim putovima argeških pastira, koji su za vrieme svog zimovanja u dolini znali u svojim pričama oživjeti daleke

krajeve, iz kojih su došli, i zorno ih prikazati onima, koji ih nikad nisu vidjeli. Ovako su čak i u Dobrudžu prenieli sliku svoje domovine.

Ove odnose dokazuju mnoge priče iz doline Argeša, koje su se sačuvale u Dobrudži, a među njima i legenda o »Majstoru Manojlu«, te pučka pjesma »mioritza«, koja se u Dobrudži pjeva isto onako kao na Sălătrucu ili Clabucetu iznad Argeša. Starci i starice iz dobrudžanskih sela Ceamurli, Nastradin i Mulfatlar pripoviedaju još danas u svojim slobodnim časovima o prekrasnoj kneževskoj crkvi u Curtei de Argeš, a uistinu je nikad nisu ni vidjeli, jer se iz svoga sela nikad nisu ni maknuli. Mnogi od njih dali bi sve što imaju, samo da im je jedanput vidjeti »zlatno čudo« crkve Neagoe Basaraba. »Domnitza Despina«, jedna od kneginja Basarabove kuće, još je danas zaštitnica dobrudžanskih žena i djevojaka, koje o njoj snivaju, a likovi iz freska Dvora na Argešu javljaju se po gdjekojim starim crkvama Dobrudže. U tom smislu dolina Argeša nije više nikakav geoložki ili bilo kakav drugi prirodoznanstveni pojam, nego ona predočuje poseban utjecaj u rumunjskom životu snagom svoje osobitosti, svojih ljudi i svoje poviesti. Izvori Argeša — o tome je u Rumunjskoj svatko uvjeren — predstavljaju u neku ruku izvore rumunjskog života, te se u tom zbivanju zatvara tajnovit krug, koji se, nepojmljiv za naše pojmove, nalazi na početku svakoga bitka.

KROZ NOĆ

Na drumu između sutona i zore —
kroz noć na atu garavu jašem.
Na čelu mi srebrni kriesovi gore,
mjesecu, ko drugu, rukom mašem.

Na meni je ruho vjetrom izglodano
pa sličan postah dogorjeloj zviezdi —
što bludno, pjano zorom i rano
iz noći u caklenu bjelinu jezdi.

Bezkrajni drum me u nedogled vodi
kraj usnulih šuma i srebrnih rieka,
nad kojim dobri drug — vjetar, brodi
s molitvom o sreći nerođenog vieka...

Jer htio bih na garavu atu ja doći
ususret suncu novom, što će stići
i snagom diva zasjat tminu noći
a na sedlu žarkom nebu me podići.

Pa zato na garavu atu i jašem
kroz noć, ko lov kad Diana lovi.
Skovan od sunca bridak mač pašem
da pozdravim njime sunčev dan novi!

SALIH ALIĆ

BEZ RIMA

Tebe ne kriju mušebci više,
na kojim je crven jagluk visio,
pendžeri su širom otvoreni;
mjesto jagluka oči Tvoje zovu.

Sunce Te nije smjelo poljubiti,
niti lahor njedra zanjihati,
nit mjesec zasrebriti čarne kose,
a sada, Brunjo, i ja to mogu!

Miris jaga što se od Tebe širio
htio sam uhvatit, čvrsto zagrlit,
i dok je tanki oblak sretno virio
iz lune, u jagu sam Te mirio...

Ostavila si kućni prag za leđima,
u plaču vjerne i smjerne drugove:
karanfile, miloduhe, bosioke,
a jagluk gavran odnese u kljunu.

Provodiš sa mnom veče u šumi
samo sa mnom,
bez fenjera i bez hizmećara
samo sa mnom!

Ali...
Iako si u mom zagrljaju, Brunjo,
još Te osjetio nisam:
mušebak u Tebi ne da
u kom Ti se duša ko duga pružila
i plače, ah, za jaglukom,
što ga je gavran odnio!

ISMET ŽUNIĆ

AHMED MURADBEGOVIĆ, SARAJEVO

HAMLET IZ PROVINCIJE

(novela)

Edo Striela stanovao je kod običnog propalog baruna iz provincije. Barun je imao staru kućurinu, koju je nazivao dvorcem, i oko nje perivoj, koga je on uostalom prodao obćini, da se rieši novčanih neprilika, u koje je bio zapao.

U barunovu stanu imao je Eduard Striela mnogo prilike, da razvije svoju maštu i svoj karakter.

Bilo je to u proljeće. Vrieme je bilo mekano i toplo i protjecalo je prostorom, kao mlieko. Ja sam — to jest ono ja, koje priča ovu stvar — pošao da ga posjetim u barunovu dvorcu. Još u obćinskom perivoju opazio sam ga na prozoru: zvižduka i gleda u daljine, kao da me ne vidi. Pokucao sam i ušao. Sjedio je u pidžami za čajnim stolićem i brojio — hiljadarke. Prave pravcate hiljadarke. Eduard Striela bio je običan provincijalni glumac i nije mogao brojiti hiljadarke, osim ako nisu njegove. Istina, novci su bili zgužvani i zamazani, kao da se netko otimao za njih. — Dakle kartaški novac — pomislih u sebi. Bilo mi je sve jasno.

— Servus! — pozdravim.

On skoči, kao da me dosada nije ni primietio, zauze hamletovsku pozu i odpoče sa širokom gestom:

— O servus, dragi amice! Koje iznenađenje! O, koje li čudne sreće, da te vidim u svom ubogom skrovištu. Izvali se na ovaj stolac, prekriven baršunom; možda ti ne će biti tvrdo. Meni su, znadeš, dodijali ovu barunski sanduci iz doba Marije Terezije, i znadeš, da ti pravo kažem, njihov mi baršun grize tielo, kao zareznici. Nije to, brate, za mene, ni za moje nježno tielo.

— Hvala. Meni će biti dobro!

— Molim, izvoli.

— O, ti opet brojiš novce. Toliko novaca prebrojiti mora biti izvanredan užitak — dometnem ja s lukavim podsmiehom.

— A molim te, gluposti. Same gluposti! Eto moja je majka opet prodala šumu i poslala mi tu... stotinu i dvadeset hiljada. Ne znam, šta da činim s tom častnom staricom!

— Zašto?

— Kako zašto? Pa ja, ja ne mogu paziti na otčevo imanje. Posvetio sam sav svoj život višim ciljevima, idealima, umjetnosti, čovječanstvu, a ona mi eto kosti dobacuje sa svoga gospodskoga

stola. Šta je to stotinu dvadeset hiljada! Jedna pristojna večera i ništa više... — On je mahao široko objema rukama, kao da Hamleta igra, a pidžama je oblietala oko njegova struka, kao zastava oko koplja.

— Ipak, ipak! — dometnem ja. — To je liepa svotica! — osmjehnem se iznova pomislivši na njegovu majku, koja nema šta jesti.

— Možda. Ali za me je to samo tortura.

— Nego znaš šta? — prekinem ga ja.

— Šta?

— Ona mala balerina, o kojoj si mi ti s oduševljenjem govorio... ovdje je.

— Nije moguće! — kriknu on kao izvan sebe. — Ta gdje bi mene takva sreća obasjala! O, znaš li ti, prijatelju Horacije, kako moje izpaćeno srdce žudi za tom kraljevskom ljepotom? Ta evo vidiš... Kad bi pred moj prozor došao cieli ovaj moj ljubljeni narod i rekao mi: Gospodine barune Eduarde Strielo, satniče u pričuvi, veliki umjetniče i kneže uma i srdca... budi nam kraljem! Budi nam carem! Samo jedno te molimo! Samo jedno! Odreci se balerine! A ja? Ja bih slomljena srdca i suzna oka odgovorio svome narodu: Oprosti mi, narode! Veliki Eduard, čistokrvni aristokrat i gentleman, veličanstvo srdca i čuvstava, ne može ni za što na svietu žrtvovati svoju bezgraničnu ljubav. Ubiti me možete, ali to od mene ne tražite. Sad znadeš, prijatelju, sad znadeš, koliko ja to božansko čedo ljubim... I ona je eto došla! Ona je došla, da me posjeti... Je li moguće? Je li to istina, prijatelju?

— O da, istina je. Samo s njom je i nekakav glumac... vele... a znaš, šta vele?... njezin ljubavnik.

— Hahaha! Prijatelju! — nasmija se on onim svojim osobitim smiehom, punim dostojanstva i prezira prema malim i neznatnim stvarima. — Šta može smetati velikome srdcu, da ne ljubi? Ljubavnik? Zar ta neznatna stvar može potamniti moje osjećaje. O ne, prijatelju! Ona je slobodna. I ona može imati milijune ljubavnika, pa ipak će ostati u mome srdcu čista i netaknuta kao djevičanstvo...

— E pa dobro! Ali šta da se radi?

— Šta da se radi? Pozovi ih, prijatelju, u moj dvorac. Pozovi ih na čašicu čaja. Evo ovdje u ovom ubogom skrovištu iz doba Luja XIV. u krugu ovdje ćemo dočekati zoru... — Zaokružio je širokom kretnjom po čitavoj sobi i ja sam vidio po zidovima nekoliko portreta, uljenih slika i marina od Crnčića, Otona Iveko-

vića, Melkusa i drugih. Na svakoj slici pisano je velikim slovima ime slikara i začudio sam se, odakle mu te slike. I nikada to nisam mogao dokučiti.

— Da, zaista krasna dekoracija za tako uzvišenu ljubav... — dodao sam s uzdahom.

— Evo vidiš, ja ću ovdje, na ovom slavnom stolcu, na kome je sjedio moj uzvišeni pradjed Augustus Striela i snivao, kako će postati kraljem neke nove države od Beča pa do Carigrada, ovdje ću ja sjesti i promatrati bez ijedne rieči svoju ljubav i svoje božanstvo.

Malo sam se prepao toga svojatanja tuđe imovine, jer dvorac je ipak bio vlastničtvo propalog baruna, ali brzo se saberem i odgovorim:

— Dobro, prijatelju. Mi ćemo se dotle gostiti i navlastito paziti, da te ne pobunimo u tvojim velikim snovima.

— O, kako ću vam biti zahvalan! Kao sretan otac, kad ugleda novorođenče kraj svoje ljubljene supruge. Kao sretna majka, kad ugleda prvi put svog jedinca u strastvenom zagrljaju rođenog otca.

— Ništa, prijatelju! Okani se! Pa mi smo to dužni iz obzira prema veličini... Ah, šta ja tu razpredam, a mrak se približuje. Treba da ih nađem, i nju i njezina glumca. Ja idem, a ti dotle pripremi štogod... — Ubrzam razgovor, samo da me ne muči sama i nezaštićena.

— Spremit ću vam kraljevsku večeru. I bogovi na Olimpu zavidjet će svakom zalogaju, koji padne u vaša usta. Oh usta! Kako će to divno biti, kad se otvore dva koralja iz dubina oceanskih, da progutaju moj plameni pogled... O, koliko će zanosa biti u tome trenutku, kad se negdje u prostoru sukobe dvie tajne želje, dva nevidljiva bića... u prostoru između mene i njezina srdca. Kako bih žudio, da postanem u tome času Bog, pa da uzmognem prodrieti okom u Nevidljivost... odkriti svu Nadprirodnost njezina bića... Čini mi se, nebesa bi sa mnom govorila, sunce bi se zemlji okrenulo, izčeznula bi noć i nestao dan... ostalo bi .. samo...

Još sam ga čuo kako govori u praznoj sobi, i ne znajući da sam ja već davno otišao i da ga nitko osim mrtvih stvari ne sluša.

Približavala se noć, a ja sam neprestano tražio balerinu i njezina glumca. Kao da su u zemlju propali. Žao bi mi bilo, da ih ne nađem. Nisam htio izgubiti tako sjajnu priliku, da se podpuno upoznam s ovim zaista izvanrednim tipom svoje vrste. Ovakvi primjerci su isto što i riedke umjetnine. U njima je usredotočeno sve ono, što je kod običnih ljudi i običnih stvari tek djelomično

naglašeno. I ja sam htio vidjeti kristalizaciju stanovite strane ljudskoga karaktera. koju ima svaki čovjek u određenoj mjeri. Napokon ih nađem. Sjede u nekoj gostionici trećega reda i jedu ribu — pečenu na ulju. Balerina bode vilicom po tanjuru, a njezin kavalir zgrabio objema rukama šaranovu glavu i glođe nešto na škrgama. Sav se zamastio do iza ušiju. Gledao sam ga i zamalo da nisam prasnuo na sav glas. Bila je to tipična provincijalna glumčina, debele glave i obrijane lubanje. A njegova susjeda glupa, kao kost. Tielo joj se od neprestanog plesa nekako zgrudalo, izgubilo nježnost ženskih oblika, pogled otupio, lice izgubilo ženske crte i na njemu ostao onaj vječni bezizražajni smiešak balerina, koga su doniele s pozornice u život.

— Dobar tek!

— Hvala!

— Slaba večera?

— Slaba.

— A kako bi bilo, da se malo bolje pogostimo?

— Ne bi bilo rđavo... Samo kad bismo mogli.

— Bit će i to, samo malo dobre volje! — nasmiešim se ja. Glumac naćuli uši i stavi riblju glavu u tanjur.

— Što je do nas...

— Vrlo dobro! Pozvat ću vas oboje svome prijatelju na večeru. Nije odavde daleko. Bit ćete kraljevski pogošćeni. To je salon... stil Luja XIV.... baršun... zidovi okićeni umjetničkim slikama... električno svietlo u svim bojama... prvorazredni razpored... A onda plemićki grb.... barunova palača i tako dalje.

— A a a...! — zadiviše se obadvoje, zinuše i prestadoše žvakati.

— Tko je to? — šapnu diskretno glumčina, kao na pozornici.

— To je naš kolega... Eduard Striela.

— O, naš dragi Hamlet! — kliknu on.

— Da.

— Jest, jest, jest! — zapljeska u dlanove balerina. — Poznam ja njega. Kad sam ovdje gostovala predprošle godine, on mi je toliko udvarao... no toliko, da je i meni bilo previše. Šteta! Možda sam ga i uvriedila. Zbilja, htjela bih to svakako izpraviti.

— Pa ništa lakše, gospođo, nego to. Poći ćemo smjesta do njega. On nas tamo čeka. I sve će se u najljepšem prijateljstvu svršiti. A bit će pun stol svega — jeknem ja pestnicom u rebra glumca i šapnem mu potiho u uho: — i šampanjca!

— Hajdemo! — kliknu glumac, skoči preko klupe i zgrabi balerinu za obedvie ruke...

I pođosmo. Vani je već zapao suton po nečistim i mračnim ulicama, kao crni snieg, i mi smo po njemu gazili do preko glave. Tamo daleko pred nama u crnini zapažali se bridovi barunova dvorca, kao ogromne crne crte povučene po tamnome platnu večernjega neba. U cielom prostoru oko nas i iznad nas ne bješe nikakva svietla, samo iz uglova na mračnome dvorcu izbijao je plavičast plamen modrim tilom prigušene svjetiljke.

— Ono je! — šapnem ja.

— Ono! — odazva se prigušeno glumac, kao da se u njegovu izvježbanom živčanom sistemu budilo strahopočitanje.

— Njegova soba! — potvrdim ja.

— Aa... — zaprepasti se glumac. — Još nikada nisam bio u barunskim odajama.

Balerina je šutjela i sigurno premišljala o dražima što čekaju njezinu žensku znatiželjnost. Ubrzo smo došli u obćinski park. Na osvietljenom prozoru ugledali smo sjenku Eduardove glave, koja se na čas izgubila. I kad smo se počeli penjati uz kamene stube, pred nama se otvoriše vrata i iz njih planu svietlo i zahvati bieli kamen sve do naših nogu. Na vratima je stajao glumac Edo Striela s historijskom svjetiljkom u rukama, u svilenoj pidžami i gologlav. Tiho nam je dovikivao:

— Na prstima, gospodo, na prstima! Njegova barunska visost upravo je legla...

— Mi se instinktivno uzdignemo na nožne palce i počnemo tapati i klimati nepravilno cielim tielom, kao da se klanjamo njegovoj barunskoj visosti, koja spava.

— Ovamo za mnom! — šaputao je Strielin glas. Mi nastavismo u istom prijašnjem stavu, navlastito balerina, koja je imala već dobro izvježbane nožne palce za ovakvu zgodu. Ja sam pomalo posrtao i onda se ustobočio na čitavo stopalo. Nisam mogao izdržati dulje. Glumčina se uza me još uviek borio i stupao kao da vršcima cipela bode barunove parkete, koji su bjesomučno škripali. Gledao sam pred sobom Strielu, kako stupa svojim ravnim stopalom, kao čimpanza, ili u najboljem slučaju, kao pustinjak, kad se vraća iz svog zatočenja. Imao je podpuno ravne tabane i koračao je cielim stopalima, kao da daskama plješće po podu.

Napokon stigosmo u začaranu odaju. I moram priznati, da mi se u prvom trenutku uistinu pričinila takvom. Na stolu su ležale čitave kule naranača i južnoga voća, jedna ciela šunka s priborom ribe s majonezom, sladkiši s raznovrstnim pekmezima, a pod stolom uokrugu šampanjske boce, kao da kolo plešu oko

sviju stvari. Moj suputnik glumčina zabode pohlepno oči u to skladište najdivnijih poslastica, ukoči se i zaniemi. Striela se pokloni u stilu pred balerinom i pozdravi nekuda stranim i poplašenim glasom, kao da ga hvata strah pred licem divne dulčineje.

— Napokon dođoste u moje dvorane! Dopustite, da vam ruho odložim. O, da znate, kako mi je srdce vrućim kucajima kazivalo ritam vaših koraka, i da znate, kako je lupalo na vrata mojih izpaćenih grudi, kao da želi k vama, kao da hoće pobjeći, odtrgnuti se, odletjeti...

—Molim... kako vi to...? — prosvjedovala je sramežljivo balerina i branila se od njegovih rieči zavodljivim pogledima. Htjela je i pocrveniti, ali joj to ne pođe za rukom.

— I to je vaš stan? — upita glumac s ponešto zavidljivim zvukom u izvikanom organu.

— To je! — odvrati prezirno Striela, kao da govori o seoskim potleušicama, kojima su pragovi razmaknuti toliko od zemlje, koliko pasja njuška od gubice. — Vilu je kupio moj pradjed od celjskih grofova, koji su nam bili nešto u rodu... No znate, samo tako... po tankoj krvi... Odonda je u našem posjedu.

Glumčina zinu kao riba.

Balerina probliedi i ukoči se.

Ja? Bio sam crven kao mak.

On se okrenu prema svima nama i nehajnom kretnjom, kao da nije ništa kazao, upozori nas na sjedala:

— Izvolite, gospodo.

Balerina je sada osobito gledala, da održi visoki stil kod sjedanja i gestikuliranja, kakvom su je učili redatelji u operetama i salonskim komedijama. Glumčina isto tako. Činilo se, kao da je preuzeo na se, da glumi te večeri kralja u »Hamletu«, i nastojao, da bude kraljevski učtiv, sladak i — oprezan. Mene je gotovo spopadao bies. Eto ti vraga! Sad moram i ja glumiti, mjesto da se zabavljam.

— Čudim se, gospodine kolega, da vi služite svome umjetničkom pozivu ovdje u provinciji... Vaše je mjesto u Zagrebu, ili još bolje, u Beču, Pragu, Münchenu... — usudi se primietiti glumčina, izgovarajući rieč »kolega« s malom nesigurnošću, koja nije svojstvena glumcima.

— Prijatelju! — odvrati Striela s uzhićenjem. — Znate, kakav je mentalitet aristokracije? Oni ljube svoje tradicije više negoli sve slave ovoga svieta. A ja sam aristokrata. Vidite, ove sobe, ove stvari, dvorane, pragovi, stolci, ova štukatura, sve ove dekorativne

vriednosti. To sve živi, prijatelju, u mojim živcima.. to diše, smije se, pjeva...I s time se razstaviti? Pa kako bi to mogao ijedan plemić učiniti? To bi značilo odciepiti komad živoga tiela, ili još više, izčupati srdce iz živoga čovjeka.

— Da!... — potvrdi balerina. — Ja to, vidite, podpuno razumijem. Ja istina, nisam plemkinja, premda su mi uviek govorili, da su moje linije... čista aristokratska prekaljenost.

— O molim, ja sam vam to govorio... — dometne Striela, učtivo joj poljubivši ruku, i ostade sagnute šije pod njezinom bradom...

— Da, i vi! — nasmieši se razdragano balerina. — I zato ja tvrdim, da vas podpuno razumijem.

— Ja bih nešto jeo! — šapnu mi netko u uho. Okrenem se i pogledam: Hamletov stric, t. j. otac, kako se on u svojoj kraljevskoj milosti izražava, vuče prema sebi tanjur s hrenovkama i daje mi znakove.

— Izvolite! — šapnem ja sasvim nesviestno. Naskoro sam opazio divnu sliku. Kraljevski otac gutao je hrenovke kao zmije, da su mu gotovo na uši izlazile.

— Kakva je to nepristojnost! — viknu najednom Hamlet u pidžami i ustade sav u aristokratskom gnjevu. — Ta gostba još nije započela. I ovdje je valjda dama, koja o tome odlučuje. Vi nemate takta, gospodine!

Balerina se uzvrpolji i ustade, da ga izpriča...

— Ne zamjerite, molim vas, on je takav...

— Hamlete, uvriedio si otca! — odvrati glumac s patosom i sjede ponovno za stol.

— Ne budi bljutav, Oskare! — viknu uvrieđeno balerina.

— Ofelijo, idite u samostan! — javi se opet patetički glumac.

— Pustite, molim vas! — umiešam se i ja u stvar. — Ako je čovjek gladan... Pa zato su te stvari ovdje... Neka jede... Mi se možemo i za stolom razgovarati.

— Što se mene tiče, ja sam za sve — odvrati balerina.

— Ako ste vi za to, onda molim... izvolite — reče Striela i pokloni se dvaput pred njom.

Sjedosmo za stol. Nakon nekoliko zalogaja puče prva šampanjska boca, ali ton šekspirskoga razgovora ostade i dalje u družtvu. Od časa do časa oživljavao je i postajao sve bučniji, sve potenciraniji u zvuku, kretnjama i omaškama. Približili smo se međusobno ljubeznošću od jednoga sata, toliko, da su nam pojedini temperamenti bili podpuno shvatljivi, i da nas više nisu mogle sitnice uzrujavati.

— Gaspodine kolega! — upade glumac malo razigran šampanjcem. — Kad ste malo prije išli preko sobe, meni se pričinilo, da imate ravne tabane.

— Kako?

— Ravne tabane... no... platfus... razumijete li?

— O, vi ste se, prijatelju, u tome jako prevarili, — odvrati Striela ponešto uvrieđen. — Vi ne poznate moju historiju. Kad biste vi znali, da bi u svjetskoj umjetnosti bio manje jedan Hamlet, da nije bilo tjelesnoga liečnika njegova apostolskog veličanstva Franje Josipa prvog... Da... Kad biste vi to znali, srdce bi vam zadrhtalo od užasa nad sudbinom, koja je mogla biti toliko okrutna...

Opet za me neugodno iznenađenje. Pomaknem se na stolici, misleći da ne će nastaviti, ali on spusti čašu sa šampanjcem na stol, zauze visoku pozu i nastavi tako, da mi je kosa počela rasti:

— Znate li vi, mnogo poštovana prijateljice, kakva je bila moja sudbina? — okrenu se on sasvim prema balerini, kao da nas više i nema u njegovoj blizini.

— Molim vas! — zaprepasti se balerina.

— Da. Užasna i okrutna sudbina! Moji su roditelji običavali preko ljeta živjeti u Italiji na Capriu. Ja sam u to vrieme bio nedužno janješce, dječak od svojih dvanaest godina. I zamislite, što mi se jednoga dana dogodilo...?

— Zaboga, šta? — upade znatiželjno balerina.

— Skočio sam s najviše litice naglavce u more. Dno mora bilo je puno razmrskana stakla, koje su lučki smetljari bacali s obale u more. Bezstidne ljudske životinje! O, od onoga dana mrzim toliko smetljare, da me spopada čisto bjesnilo, čim čujem njihovo zvono, i instinktivno hvatam rukama za pištolju.

— Pa šta su vam zaboga učinili smetljari? — pitala je razmaženim i ponešto koketnim glasom balerina. Opažalo se jasno, kako je upregla sve ženske sposobnosti, da očara aristokratskoga Hamleta.

— Zamislite, molim vas... — nastavi Hamlet cendravim glasom, glasom, kao da će zaplakati. — Moje male dječaćke nožice... zgrozim se, kad samo pomislim na taj strašni prizor... moje nožice bile su sve izsječene... izrezane... izkasapljene.

— Užasno!

— Da, izkasapljene. Nisam više mogao trčkarati po zelenim poljanama, po šarenim livadama, punim rose i svježega cvieća... O ljubljena moja prijateljice! O, kako je to bio strašan i nesnosan

život! Činilo mi se, da sve one prekrasne livade, zelene šume, sjenoviti gajevi, pokošeni lugovi, da sve to plače za mnom, za veselim dječakom, koji je trčkarao po njihovu carstvu i igrao se i pjevao i penjao se po stablima... Ne, ne, ne mogu više, ne mogu... Kad se toga sjetim, suze mi naviru na oči... hoću da plačem... da plačem... — i on najednom zapade u grčevit plač i sav se poče tresti. Pogledam malo bolje: istinske suze mu se ciede niz obraze i kotrljaju se na svilenu pidžamu.

— Dođavola! — promrmljam. Kakav je to čovjek! I kako može plakati zbog jedne svoje najprostije laži, i to istinski plakati!

— Ne plačite, mili moj! — tješila ga balerina. — Ipak... eto... ostali ste na životu i možete glumiti, i ništa se više ne opaža na vama.

— Da, ostao sam na životu. To je istina. I to mogu samo zahvaliti prijatelju svoga pokojnog otca, njemu, tjelesnome liečniku njegova apostolskog veličanstva Franje Josipa I. On me je spasio!

— On? — uzkliknu balerina.

— Da! — potvrdi Striela. Moj otac je konzultirao sve liečnike bivše monarhije, da me spase. Išao je sa mnom u Beč, u Prag, u Peštu... Sve uzalud! Nitko me nije mogao spasiti. Ja sam morao čitave dane, sedmice, godine, cieli život prosjediti u dječjim kolicama i pustiti, da me voze tri dadilje, ako sam htio nekuda u šetnju. Tri dadilje, molim vas. I ja sam morao dadiljama povjeriti sav svoj hod, svoje kretanje i svoj život. O, Bože moj, Bože moj, kako si me mogao na takav strašan život osuditi... Bar trideset liečnika, i to najglasovitijih, pregledalo je moje nožice i samo klimnulo glavom, trznulo ramenima i ništa više. Nikakve pomoći! Nikakve nade! Bogalj, vječiti bogalj za sva vremena morao je... eto... postati on, Eduard Striela, najveći Hamlet, što ga je priroda na sviet doniela. Ni plemstvo mu nije pomagalo! Ni srodstvo sa celjskim grofovima... Ništa, ništa! Bogalj, bogalj! — On iznova zapade u histeričan plač, ali ovaj put mnogo teži, bučniji i patetičniji.

— Zaista okrutna sudbina! — javi se glumčina tronutim glasom i nagnu bocu sa šampanjcem, da je izkapi bez smilovanja.

— I jednoga dana... — nastavi Striela kroz plač i jecanje ponešto vedrijim glasom — jednoga dana vozile su me tri dadilje glavnim ulicama na dječjim kolicama. I otac je išao sa mnom. I toga dana, kao da je sam Bog poslao anđela, da me spasi. Ovako je to bilo: zamislio se moj otac nad groznom sudbinom svoga

vlastitoga poroda i ide pokraj mene, i ne gledajući kuda ide. Ja sam mu gledao ravno u leđa i pognutu šiju i bilo mi nekako žalije otca, negoli sama sebe. Jadni starac! Najednom opazim nekoga elegantnog starog gospodina, kako se vuče na prstima za mojim otcem. Šulja se polagano i sve se sprema, da ga zaskoči. Da nije razbojnik? pomislim ja. Ili džepar? Možda je kakav stari plemić, posljednji izdanak svoga plemena, s kojim je naše pleme bilo u krvnom neprijateljstvu, i sad hoće da se osveti na otcu. I upravo htjedoh kriknuti i upozoriti otca na opasnost, a elegantni gospodin đipnu i objema rukama zaklopi otcu lice i prasnu u grohotan smieh. Otac se trže, poteže se unatrag, i dva se stara prijatelja zagledaše jedan drugome u lice. Nasmijaše se, zaplakaše i padoše jedan drugome u naručaj. Iza toga upozna otac gospodina sa mnom, predstavi mi ga, i poslije otmjenoga naklona, raztumači otac prijatelju moje stanje.

— A kako vas je izliečio? — upita radoznalo balerina.

— Sasvim jednostavno. Pogledao mi je rane, nasmiešio se i kazao: »To je obična stvar! Ja sam upravo izumio mast, kojom liečim dvorjanicima njegova apostolskoga veličanstva kurje oči. Tom mašću treba samo jednom namazati djetetu nožice, i gotova stvar. Prohodat će smjesta. Istina, ostat će neki mali tragovi, koji će se moći kod pomnijeg promatranja njegova hoda zapaziti, ali mu to ne će ništa smetati«. Eto, prijatelju, to je ono pravo, što ste vi zapazili kod moga prijašnjega koračanja. A to nije nikakav platfus. To je samo tragičan slučaj u životu jednoga vižlastog dječaka. Razumijete li sada?

— Razumijem! — gunđao je glumac, i ne misleći šta govori. Alkohol ga je omamljivao i nosio svojim maglenim strujama. Cielo družtvo počelo je broditi iznad realnosti, balerina se počela čak i protezati. Nešto ju je mučilo u mišićima. Oči joj se kriesile i bludile naokolo. Najednom joj zastao pogled na Melkusovoj slici »Aleja«. Zažmirila je, nekoliko časaka zurila u malu uljenu sliku i vrisnula:

— Juh! Kakva je to divota! A tko je to radio, molim vas? — pitala je Strielu.

— Ja! — odvrati mirno Hamlet u pidžami i zagleda se u velikim slovima napisano ime Melkusa.

— Vi! O, kako vi divno umijete slikati! To je uljena slika, zar ne? A kada ste vi to radili?

— Molim vas, molim vas... ne pitajte, ne pitajte! — zavrišta histeričnim glasom Striela, kao da ga na križ razapinju.

— Pa šta vam je zaboga? — iznenadi se balerina.

— Historija... ljubavna historija...! Preljub! Prevara na moje rođene oči! Kofein, otrov! Sve u jedan mah! O, grozan je taj ženski sviet! Dušu mi je pociepao kao komad papira! Ne, ne trebate me moliti. Ne ću vam pričati! Ne ću, ne ću! To bi značilo obnoviti sve one patnje, sve one nadčovječne bolove! A to moje srdce, moje jadno srdce, ne bi moglo izdržati. Radije da govorimo o nečemu drugome...

— O čemu?

— Vidite ovu aleju i ovu klupu... Tu sam ja proživio prve časove zemaljskoga raja. Adam i Eva u prvom ljubavnom blaženstvu. I onda je došla zmija, i žena je primirisala jabuku i zagrizla... A jadni mužkarac! O, mi mužki biednici! Koliko li će gorkih časova otrovati naše živote, uništiti naša srdca, a mi ćemo opet ljubiti... žrtvovati se i umirati... umirati...! — klonu on čelom na stol, kao da ga pritište neka praizkonska mužkaračka bol.

— Siromašni moj barune! — reče balerina i pogladi ga po nozi. — Koliko si ti prepatio u životu!

— Ljubio sam je više nego sama sebe! — odpoče Striela sentimentalnim glasom i prebijenim srdcem svoju lažnu izpoviest. — Nisam znao, šta su to dani a šta noći... Vrieme sam izbrisao iz svoga života i živio u vječnosti, u omami... A ona je bila liepa kao Amorova striela... Zabola se u moje grudi i srdce mi pretrnulo od njezina uboda. Pa ipak volio sam je zato, što mi je nanosila bol, volio sam je radi vlastitih muka i rođenog stradanja... O da. Takvi smo mi mužkarci, kad ljubimo...

— No, svi baš nisu takvi! — prosvjedovala je balerina i gledala na svog izgužvanog glumčinu, kao da ga kori.

— Ali ja, ja sam takav! — vikao je Striela uzvišenim glasom, kao da prorokuje. — I evo, kakvu sam nagradu dobio za to. Našao sam je jedne noći... o Bože moj, kolike li ironije... našao sam je u jednoj javnoj prostoriji s mojim prijateljem u ljubavnom zagrljaju! S mojim najboljim prijateljem! U jednoj javnoj prostoriji, znate li kojoj? I shvaćate li vi to!? Odjurio sam kući kao lud! Ona je znala, da ću se ubiti, i dotrčala je za mnom, ali ja sam već bio izpio otrov...

— Ah! — kriknu balerina, kao da će se onesviestiti.

— Do dna izpio, prijateljice moja, do dna!

— Pa jeste li umrli? — upita glumčina, kao da se prenuo iza sna, otežući svako slovo svojim debelim izvikanim basom...

— Umro? Nisam umro! Ali promislite, šta su mi te podle duše podmetnule! Pomislite samo! Mjesto da očajavaju, da kose

čupaju, da se kaju radi tolike nepravde, šta su čovjeku učinili? Oni su mi se u lice... smijali! Hahaha! — prasnu on u histeričan smieh. — Kazali su, da ja nisam usuo otrova u čašu, nego... nego praška za stjenice... Eto, to su mi kazali... A oni su mi podmetnuli, oni...

— Ništarije ljudske! — vikala je ogorčeno balerina.

— A ja... ja sam poslije toga odležao sedam dana u postelji... i pljuvao sam krv. Nisam mogao više ni na pozornici nastupati. Mislio sam, da ću umrieti. I odlučio sam, da se prije smrti predam sasvim gospodinu Bogu... Dolazio mi je i ravnatelj kazališta s liečnikom. Svi su dolazili i gledali u me, dok sam ja, prenesen u svoje pokajničke molitve, bludio dušom iznad života. Uza me je bio lavor pun moje krvi. A nad glavom razapeti Gospod.

— Pa... je li vas liečnik pregledao?

— Da. I rekao... glupan... rekao je, da sam ja zapao u vjersko ludilo. A ravnatelj kazališta, ta hulja, kazao je, da je u lavoru mjesto krvi bio raztopljen hipermangan... Sad znate, prijateljice, s kakvim sam ja ljudima imao posla... Htjeli su me uništiti! Urotili se protiv mene! Svi su se urotili, svi... A ja? Ja sam ipak ostao na životu. Bog je htio, da ja ponovno uzkrsnem na užas i trepet svima neprijateljima i ništarijama. Ustao sam iz postelje, kao preporođen! Nisam se više ničega sjećao. I onda sam naslikao ovu aleju s praznom klupom u sredini kao simbol svoga srdca. I ono je kao ta aleja i ta prazna klupa ostalo čisto i prazno. Na klupi nema više Adama i Eve, i u mome srdcu nema više uspomene na zagriženu jabuku prve moje ljubavi... Eto, to znači ta slika.

Balerina se prikučila slici i buljila u nju kao u čudo. Gledao sam, kud joj lete pogledi, i opazio nekoliko puta, da se zagledavala u Melkusovo ime, koje bješe napisano crvenom bojom. I ništa nije opazila i ništa razumjela, kao da joj je cieli razum sišao u stopala.

— Vele — nastavljao je Striela svoju izpoviest, — da sam, u vrieme bolesti, išao za njom na kolodvor, kad je odlazila. Imao sam na sebi frak i cilinder i tako sam prolazio gradom. Ja se toga ne sjećam, ali to jasno ocrtava moje duševno stanje, u koje sam pao poslije te užasne prevare...

— Pa sjetite li se još kadgod nje? — obrne se prema njemu sa zanimanjem glumčina, kojemu bješe već dosadilo driemanje i abstinencija prema družtvu i razgovoru.

— O da, često puta. Vidite li ovaj servis? — On izvadi iz ormara srebrenu tablju sa vrčem u sredini i dvanaest čaša una-

okolo. — To sam za nju kupio. Svaka ova čaša ima svoj posebni zvuk. I kad u sve dvanaest udariš staklenom šibkom, zazvoni čudan i ujedno divan akord. Neka nebeska harmonija! Kao čarobni zvuk zaljubljenog srdca. O, divna je to stvar. A za nju sam je kupio.

— Dajte malo, udarite! — javi se djetinjskim i razmaženim glasom balerina. — Udarite, molim vas!

— Ne! — viknu on odlučno i obujmi objema rukama svo to staklo, kao da ga čuva, da ne progovori.

— Ali kad vas molim! — umiljavala se balerina i zavijala glavom, kao djevojčica od dvanaest ljeta.

— Sve drugo, samo to ne! Tražite od mene krvi, dat ću vam. Razporit ću grudi i srdce vam pokloniti, samo ne tražite, da još jedanput čujem taj čarobni akord.

— Ali zašto, zašto?

— Ne pitajte! U njemu ima neka tajna, neka magična moć, koja me obezumi i ja mogu počiniti zlo, mogu se zaboraviti... mogu... Nemojte me upropašćivati! Moj je život skopčan s tim akordom. Moja budućnost, moj rad i moja umjetnost!

Balerina nije više slušala njegovih rieči. U njezinim je živcima kopkala ženskost i ona je čula samo njezino škakljanje.

— Molim vas, učinite to za mene! Pa zar sam ja tako bezvriedna u vašim očima, da ni tu žrtvu ne biste za me učinili...

— Dobro! — reče Striela. — Ne mogu se oprieti vašim molbama. Ali ja... ja više ne odgovaram za se.

— Udarite! Do đavola! — prodere se glumčina. — Kad ste pokraj tolikih nezgoda ostali živi i zdravi, ne će vam se ni sada ništa dogoditi.

—Čekajte! Ne ide to tako jednostavno. Taj čarobni zvuk ima svoj posebni »štimung«. Odmah ću ga prirediti. — On priskoči ormaru i izvadi iz njega veliki politirani gramofon i metnu ga na noćni stolić kraj kreveta. A onda mu prekri grlo krznenim pokrivačem i navi ga, da svira. Zatim ugasi sve biele žarulje, a na stropu, po kutovima i stolovima ostavi samo obojena svietla, i soba se pretvori u šareni vrt tonova i boja. Gramofon je polagano svirao neku tužnu mrtvačku koračnicu i glasba se miešala s bojama svietla i padala po stvarima i ulazila u radoznale ljudske duše.

— A zašto ste pridušili gramofon? — upita balerina prigušenim glasom, kao da joj je ta promjena okolice oduzela slobodu tvora i govora.

— Da se barun ne probudi! — šaptao je Striela.

— Hoćete li...?

— Slušajte...

— Svi naćuliše uši i svi u isti čas nekako neugodno zadrhtaše, kao da izčekuju nešto što ih plaši i raduje. On povuče staklenom šibkom preko čaša i stakla zazvoniše u raznim tonovima, koji se smiešaše u jedinstven harmoničan akord. I ništa više. Kad akord zamrije i zvuk se uguši među zidovima, Striela se trgnu nazad i kriknu:

— Ah!

— Šta je, zaboga? — priskočismo svi najedanput.

— Bježite od mene, bježite! — vikao je kao lud i razmahivao oko sebe rukama. — Vi ste htjeli taj akord! Vi ste ga tražili! I ja sam vam ga dao! A vi ne znate, da je u tom akordu moja duša, moja snaga i moj život. Jeste li čitali onu priču o zmajevoj snazi? Bila je u ribi, a u ribi zec, a u zecu on, njegov život i njegova snaga. Jeste li to čuli... Tako je u tome akordu moja snaga. Sad znate, šta ste učinili! Oduzeli ste mi život, oduzeli ste mi snagu... I ja moram umrieti... ja moram poginuti!

— Za Boga miloga! — vikala je balerina u sav glas i kršila ruke. — Šta vi to govorite? Kakva snaga? I zašto biste vi umirali...? Oskare, Oskare, je li on pri sebi? Je li zdrav? Da nije poludio?

— Naravno, da je poludio! — odgovarao je nehajno glumac, kao da je i njemu stvar postajala jasnijom.

— Ne govorite! Ne ću rieči da čujem! Ne podnosim ljudskoga glasa! — nastavljao je Striela i razbarušivao kosu i pravio fantastične mrske na licu. Vi mene ne poznate i ni jedno me ljudsko biće nije dosada upoznalo. Ja sam tajna, misterij, i vi i ne slutite, odakle ja dobivam svoju ljudsku i svoju umjetničku snagu. Ona je tu! Ona je u tim čašama, koje su posvećene kao svete urne mrtvoj ljubavi mojoj! U njima je nevidljivi pepeo mrtvog srdca moga. A vi ste ga povriedili! Uništili ste misterij... tajnu... I ja je moram uništiti. Moram je razoriti...

Mi smo svi stajali postrance i promatrali toga čovjeka, kojemu je gluma toliko obuzela živce, da je morao glumiti i u svojim slobodnim časovima. On je nenadano pograbio sve čaše i počeo njima nemilo treskati po podu, po zidovima, po vratima, kuda je prije stigao. Staklo je pucalo, mrskalo se. Svaka je čaša prije smrti odavala svoj posebni zvuk, onda se razletjela u stotine komadića, u tisuće kapljica, kao da štapom tučeš po mirnoj vodenoj površini.

— Probudit ćeš baruna! — šapnem ja, da ga umirim tim imenom, koje je dotada, čini se, imalo za njega važnosti i koje je s osobitim obzirom izgovarao.

— Šta zar? Kakav barun? To je obični kramar prema meni! Ja sam barun! I zar ja da imam obzira prema običnim ljudima, koji se zovu baruni! Evo mu, evo! — poče on urlikati i zgrabi gramofon, baci ga o zid, a onda poče redom bacati i razbijati stolice, noćne ormare, umivaonik, šampanjske boce, sve, što je moglo upasti u njegove afektom pomućene oči.

Najednom se s protivne strane na zidu oćutješe strahoviti udarci, kao da će netko probiti zidove, i očajan histeričan vrisak:

— Marsch hinaus! Marsch! Theatergesindel! Mein Schloß ist kein Theater! Marsch!

— Barun! Barun! — razdera se Striela i trže iz ormara neku staru sablju, bez sumnje kazališnu rekvizitu. — Dođite ovamo, ako ste vitez! Ovamo! Povjerit ćemo mačevima svoju čast, neka oni odluče.

— Odkuda ti sablja dođavola! — kriknem ja i potrčim, da ga zadržim.

— Ovu sam sablju nosio kao konjanički satnik. Dobila je sedamnaest dvoboja, pa će dobiti i ovaj osamnaesti! Pred njom su se klanjale častničke glave i drhtala djevojačka srdca! Ovamo, barune! Probost ću te prije jutra i strovaliti niza stepenice!

On otvori širom vrata i razape se na ulazu, kao da očekuje:

— Ne dođeš li, onda si kukavica! Ja ti to u brk kažem. Pred svjedocima ti to kažem. Ovdje stoji Edo Striela, plemić po starini, vitez po oružju i konjanički satnik po vojničkoj časti. Ovdje stoji bog umjetnosti, Hamlet nad Hamletima. O barune, o barune! Dođi, ako smiješ...

Ali barun nije dolazio. Mjesto toga, mi smo se razbježali kao zečevi na sve strane, ne misleći više ni na šampanjac ni na vitežtvo Hamleta iz provincije, nego na svoj vlastiti spas.

Te noći je balerina izgubila svoju balerinsku cipelu i nije je više nikada našla.

MIRKO ZELENIKA, KARLOVAC

FRAN MAŽURANIĆ

»Što tražiš kod nas?« zapita me sin pustinje, kad smo napajali konje. »Slobodu!« odgovorim, jer je sloboda beduinu sveta. A mogao sam mu reći: »Tražim štap, na koji bih se mogao upirati, i miran šator, da počinem! Tražim izvor vode, koja bi mogla ugasiti žeđu moju, i komad hljeba, da utažim glad duše svoje! Tražim pećinu, u koju bih se poput Davida pred neprijateljem svojim sakriti mogao, i luku, da od oluje utečem! Tražim ljude, koji ne sramote imena ljudskog, i Boga, u kojega bih mogao vjerovati! Tražim brieg, s kojega bih mogao vidjeti zemlju obećanu, i grudu zemlje, da pokrije jadne kosti moje! Tražim, tražim, a uzalud tražim!...«

Ovom crticom Fran Mažuranić jasno veli, šta je tražio u širokom svietu odbivši se od svoje rođene grude. »Vječnog lutaoca, prognanika i putnika«, hrvatskog »Ukletog Holandeza«, »Ahasvera« i »Peer Gynta«, kako je sve nazivan kod nas taj naš pisac nemira i težnje, lutanja i čežnje, vukla je neodoljiva snaga za konačnom spoznajom istine, koju je tražio po dalekim krajevima Zemljine kugle, po njezinim pustinjama, prašumama i oceanima. To je ujedno dalo i značenje čitavu njegovu književnom radu, iz kojeg izbija ta osnovna crta Frana Mažuranića kao pisca, koji vječno traži životnu istinu, bitak i svrhu ljudskog življenja ne samo iz knjiga mudrosti, nego iz knjige života, koji je nastojao upoznati u svim njegovim oblicima i izrazima kod svih naroda, svih vjera, svih rasa, svih filozofija.

Da bismo oživjeli uspomenu na veoma zanimljivu ličnost Frana Mažuranića u našoj književnosti povodom 15-godišnjice njegove smrti, ocrtat ćemo njegov književni portrait prema njegovoj književnoj ostavštini, u kojoj se nalazi mnogo autobiografskih podataka, bujnog i burno proživljenog života, koji pruža najzanimljiviju građu za roman.

Fran Mažuranić rodio se u Novom Vinodolu 26. ožujka 1859. god. od otca građevinskog poduzetnika Matije Mažuranića, pisca putopisne knjižice »Pogled u Bosnu«, iz ugledne porodice Mažuranića, koja je hrvatskoj književnosti dala uz najvećeg epskog pjesnika još nekoliko iztaknutih književnih imena. Poslije svršene pučke škole u rodnom mjestu ode nakon navršene desete godine u Zagreb k stricu Antunu na daljnje školovanje. Po završenoj

srednjoj školi uči najprije tehniku, ali je brzo zamieni kadetskom školom pa postaje častnik u austrijskoj vojsci, u kojoj ga zbog književnog rada s iztaknutim rodoljubljem pozivaju na odgovornost i progone. Kao konjanički satnik 12. ulanske pukovnije 1898. bi proglašen vojnim bjeguncem, jer je cielu godinu dana prekoračio dopust.

Napušta vojsku, odlazi iz Austrije u sviet, gdje živi od književnog rada pišući tuđim jezicima. Kroz punih 30 godina za njega se nije ništa čulo ni znalo, te su se o njemu pričale čitave legende. Za mnoge je bio već mrtav i pokopan. Cielo to vrieme luta on po svim stranama svieta, u kojemu je mnogo toga doživio i proživio. Kao sin potlačenog naroda najradije je posjećivao podjarmljene narode i borio se za njihovo oslobođenje. Shvaćao je borbu kao dužnost i životnu zadaću, pa je prihvatio borbu i s okrutnom sudbinom, koja ga je bacala u razne nezgode. Njegova borbena buntovna narav i vojnički odgoj svladavahu sve zapreke, na koje je nailazio lutajući skoro po cieloj kruglji zemaljskoj. Svjetski rat ga je zatekao 1914. godine u Berlinu, odakle ode u Dansku, a odande s »Crvenim Križem« u Rusiju. Godine 1919. sastaje se s rođakom u Beču i tu nakon 30 godina proboravi prvu večer pod hrvatskim krovom. Poslije svjetskog rata ostao je u Njemačkoj, gdje je htio završiti neku knjigu na njemačkom jeziku pa se poslije toga vratiti kući u domovinu, ali povratka nije dočekao. Umro je u Berlinu 21. kolovoza 1928. godine.

Čitav njegov književni rad na hrvatskom jeziku sastoji se iz dvie knjižice: »Lišće« (1887.) i »Od zore do mraka« (1927.). Namjeravao je napisati oveća djela, i to iz rakovičke bune i iz života Jelene, kćeri Petra Zrinskoga. Nije nikad posve prestao pisati, ali mu je čitav rad dva puta propao, pa je poneku crticu i po treći put pisao. Ali i po ovome, što nam je od njega sačuvano, možemo ga uvrstiti u prvi red naših pisaca. Svoja bogata izkustva stečena po svietu među raznim narodima sažeo je u tolikoj mjeri, da nam se knjiga »Od zore do mraka« pričinja kao neka antologija izabrana iz veće cjeline.

Fran Mažuranić pišući »Lišće« stajao je pod vidnim utjecajem Turgenjeva, što se vidi ne samo po obliku, već i po sadržaju njegovih crtica. Obćečovječanski i nacionalni motivi, moralne ideje i rodoljubna osjećanja su sadržaj tih crtica, u kojima se je u zanimljivo izrađenim slikama s duhovitom pointom i jezgrovitim stilom Mažuranić pokazao već tada kao izvrstan promatrač ljudi i života. Njegovo »Lišće« prevedeno je u cielosti na ruski i njemački jezik, dok su pojedine crtice prevedene na češki, bugarski, poljski, francuzki, englezki, talijanski i esperanto jezik.

Problem žene i ljubavi zahvaća Mažuranić u nekoliko crtica i obrađuje ga sa svih strana; ženu prikazuje kao ljubavnicu, suprugu, usidjelicu, udovicu i majku; iznosi njezinu ljepotu i rugobu, suze i smieh, vjernost i nevjernost. Sve je to, doduše, samo dotaknuto, bez dubljeg ulaženja u predmet i bez razčlanjivanja iznesenog pitanja, ali svojom izvornošću, sažetim oblikom i nenametljivim stavom osvaja čitaoca. Sjećanje na majku puno je topline i ljubavi (»Na majčin god«), a ljubav majke prema svome djetetu izklesana je snagom stiha naše narodne pjesme (»Majka«).

Fran Mažuranić je pravi svećenik slobode, svoje i svoga naroda, kojoj na oltar doprinosi kroz cieli svoj život žrtve. Svojoj ljubavi prema slobodi dao je vlastiti izraz. »A volio bih i danas, da mi se željezo takne lubanje nego ruke!« (»Vezan«). Istu misao izrazio je i kasnije: »Istom onda, kad poljubiš nogu, koja te gazi, istom onda si rob«. (»Od zore do mraka«, str. 7.). Sapet odorom austrijskog častnika morao je poput Preradovića svoje rodoljublje zavijati u alegorijske slike (»Prikaza«).

Iztiče čuvanje narodne samosvojnosti (»Budi svoj«), izvrgava ruglu političku pokvarenost sluga tuđinskih režima (»Otac i sin«). U sjećanju na druga Bugarina, koji je svoj mladi život položio za slobodu i ujedinjenje Bugarske, u istoimenoj crtici sjeća se s prizvukom tuge svoje još neoslobođene domovine. »The rest is silence« je nacionalna molitva cielog jednog naroda. »Gospodin učitelj« je ne samo uspomena na učitelja, nego i jedna stranica više za poznavanje ličnosti F. Mažuranića, koji je već kao dječak u pučkoj školi pokazivao sve osebine, što će ga kasnije u životu izgraditi u čvrst i neslomljiv značaj.

U redovnim izdanjima »Matice Hrvatske« za godinu 1925. i 1926. izišla je 1927. — četrdeset godina nakon »Lišća« — druga i posljednja knjiga F. Mažuranića »Od zore do mraka«, u kojoj se nalaze njegove autobiografske crtice, putopisi, eseji i nekoliko po sjećanju zabilježenih crnačkih i kinezkih priča.

Puni životne zbilje i zanimljivih događaja, osobno proživljenih u dalekim egzotičnim zemljama, pisani živo i slikovito, njegovi putopisi spadaju u najljepše stranice te književne vrste kod nas.

U Tangeru, Kamerunu i Kongu upoznaje život crnaca, s kojima lovi lavove, slonove i nosoroge, u Indiji proučava razne vjerske sekte i divi se s religioznim zanosom vrhuncima Himalaje, u Babilonu razmišlja o prolaznosti i ništavosti života i svieta, s karavanama putuje po arapskim pustinjama, u Kavkazu penje se po

vrletnim gorama i spiljama, u Kini božićuje kod jednog njemačkog katoličkog misionara, u Svetoj Zemlji na Maslinskoj gori, gdje je Isus proveo svoju posljednju noć, tuguje nad izranjenom dušom svojom.

Njegova priča »Isus i djeca« svojom dubokom etikom i klasičnom ljepotom uzdiže se u visinu biblijskih priča: »Jer nije opak, koji ne daje, niti je dobar, koji daje — ali onaj, koji je i sam gladan, pa dieli hljeb svoj s bližnjim svojim, doći će sa mnom u carstvo nebesko!«. »Dan mučenja« s motivom iz Indije, domovine velikog pjesnika i mislioca Rabindranatha Tagorea, ne samo da nas podsjeća na njega, već svojom pjesničkom ljepotom i filozofsko-religioznim refleksijama približuje našeg pisca ovom čuvenom svjetskom književniku i filozofu.

»U lavskoj jami« upoznaje nas s ruskim revolucionarcima, koji su emigrirali poslije prve ruske revolucije u Švicarsku, s njihovim družtvovnim nazorima i političkim razilaženjima. U duhovitom razgovoru »O svačemu i ničemu« vodi nas na ugodnu šetnju kroz filozofiju razpravljajući mnoga pitanja veoma živo i zanimljivo. Čitav razgovor blista sjajem duha, koji izvire iz virtuozne igre rieči. Iz jezičnog dvoboja vrcaju plamene iskre filozofskih sustava, od kojih se Mažuraniću najviše sviđa Protagorin, čija je nauka sadržana u izreci: »Sve je onako, kako se kome čini«.

I nehotice se nameće uzporedba »Lišća« i »Od zore do mraka«, da vidimo njihovu srodnost i razliku uvjetovanu velikim vremenskim razdobljem od skoro polovine jednog stoljeća. Temeljno zajedničko obilježje obaju Mažuranićevih djela je traženje istine i životne mudrosti. Razlika je među njima u tome, što je pisac, obogativši svoje izkustvo na dalekim izvorima prostranog svieta, stekao veće znanje i dao svoj odgovor na pitanja, koja su ga mučila u mladosti. Njegovi pogledi na sviet i ljude i njegov životni nazor, nabačeni već u »Lišću«, jače su naglašeni, izbrušeni i uobličeni u knjizi »Od zore do mraka«. Njegov skeptični stav utopio se u pesimizam, koji je najjače izbio u odgovoru na pitanje, šta bi želio biti, da se ponovno rodi: »Kamen u dubini morskoj!«

Fran Mažuranić sjedinjuje u sebi misaonost Ivana Mažuranića, rodoljublje A. G. Matoša i pesimizam S. S. Kranjčevića. On je predstavnik modernog intelektualca, koji traži životnu istinu. To traženje istine, što će ga mučiti kroz cieli život, već je izrazio u »Lišću« u crtici »Tko zna, što je bolje?«. Lutajući po svietu tražio je obećanu zemlju, u kojoj bi našao izvore, na kojima bi mogao ugasiti žeđu i glad svoje duše. Tražio je po svietu što jače doživljaje, koji su bili nekad skopčani s najvećim opasnostima

po život, i nalazio ih u neposrednoj blizini krvoločnih zvieri i ljudoždera. Potucao se od nemila do nedraga, na svim stranama svieta tražio i izazivao smrt, a na koncu od iznemoglosti klonuo, porušenih ideala, slomljenih zanosa, izčezlih iluzija, mrtve nade. »Zaletio sam se u sviet, tražeći nešto, što se ne može naći. I ostario sam vodeći život pust, izprazan i nekoristan... Ja sam ona suha grana, o kojoj govori Sveto Pismo. Ja sam onaj nevriedni sluga, koji zakopa u zemlju povjereni mu talenat! Sin sam razmetni i ne znam što«. Koliko iskrenog razočaranja u ovih nekoliko rečenica čovjeka, koji je tražio ljude, koji ne sramote imena ljudskog, i Boga, u kojega bi mogao vjerovati. Razpravljajući o Bogu i vjeri, Mažuranić daje o tome svoj sud: »Vjera je duši, što rosa travi. Bog je sve, a mi ništa!«.

Lutajući kroz pustinje i prašume, šiban vjetrovima i olujama po oceanima, našao je luku smirenja u živoj uspomeni na zlatne dane svoga suncem obasjanog djetinjstva. Sjećanje na rodnu kuću, roditelje, sestre, rođake i susjede, uspomene na pučku školu, učitelja i školske drugove, sadržaj su njegovih mladih dana, za koje veli, da su bili puni sunca, sreće i veselja. U ovim uspomenama pisac je svoje stare dane obasjao vedrom svježinom mladosti, koju je proživio u svom roditeljskom domu. Ove crtice njegovih uspomena možemo uvrstiti među najljepše stranice naše proze.

Mažuranić se kroz čitav život borio protiv nepravde, družtvene i nacionalne. Oštrom satirom »Pasji moral« poput Kranjčevića (u »Gospodskom kastoru«) oštro šiba i sramotom žigoše ljude pognute šije: »Ako gazda poželi, da laješ na otca i na majku svoju, a ti laj! Ako poželi, da se kolješ sa rođenom braćom svojom — ti se kolji!...« Ljubav prema domovini i svome narodu dolazi kod njega do snažnog izraza. U Maloj Aziji grli trnoviti grm, jer ga podsjeća na njegovo Primorje, da mu krv procuri od uboda oštrog trnja. Pod žarkim afričkim suncem razboli se na smrt od čežnje za domovinom, za svojim primorskim kršem. »U njemu imade jačine hrvatskih junaka, sanjalačtva i lutalačke krvi Križanića, karakternosti, čvrstoće i nacionalizma Starčevića, ljubavi i širokogrudnosti Radića, bola, pobune, pesimizma i socialnosti Krleže, svega što niče iz krvave grude hrvatske zemlje i što sačinjava hrvatski narod«. (Fran Mažuranić: »Lišće« 1941., str. 8.).

Premda daleko od svojih, od domovine, od rođene grude, u tuđem svietu, gdje nije dugi niz godina čuo rieči svoga materinskog jezika, njegov stil, zbijen i jezgrovit, odzvanja jezikom naših narodnih poslovica. Ova stilska odlika Mažuranićeva, kondenzi-

ranje misli, aforistički način izražavanja, odgovara i velikom dielu sadržaja njegova književnog djela, »jer je svakako najjača karakteristika Frana Mažuranića, oduviek, da njegov duh, uperen samo na najviše, i vještačko oko, udešeno samo za ono najkrupnije, baca kao bezkoristnu ljusku sve što je nepotrebno, šarenilo života ili prividan sjaj, i sadržava samo najčistiju i najčvršću jezgru, ono što je zaista bit stvari i što je prosto od svake obmane«. (Lj. Maraković: Novi pripovjedači, str. 216.).

Fran Mažuranić sugestivnom snagom velikog umjetnika zna jednako dočarati ljepote dalekih krajeva i svoga djetinjstva, zna dramatskom snagom najjačeg romanopisca crtati karaktere i voditi dialoge; velikom intelektualnom spremom pisani njegovi eseji i slikoviti i zanimljivi njegovi putopisi uzdižu se među najbolje kod nas, a pjesmama u prozi može se takmičiti s najboljim predstavnicima te vrste i u svjetskoj književnosti.

NOĆNO PAUNČE

Kada bliedi mjesec noću sam treperi
Tih na plavom nebu plačući daleko,
Kada mu se suze po svemirskoj sferi
Razliju ko traci putovima meko.

Sam napušten ugar. Trava na njem šuti..
Strašljivo tek možda koja vlat se njiše.
Zadrhtale sjene, pa se ziblju puti —
Da se opet smire i prisluhnu tiše.

Svi već u daljini zamrli su glasi.
Sve je ko da sluša ponoćnu tišinu.
Tamo sjajna zviezda padajuć se gasi
Lako tinja, jenja, nestaje u tminu...

Vali mjesečine biele njišu pute,
Ziblju lako grmlje, miluju drveće.
Grabovi su tihi ko da nešto slute —
Čekaju na nešto — nikad bit što ne će...

Šušnu noćno paunče kroz to tiho granje,
Nesta u daljini, u nadi i stravi...
Kruta mu je java razkinula sanje,
Nepokojna duša traži zaboravi...

MRTVI SNOVI

I danas sam opet u drevnoj toj bašči
Nekad gdje bili smo skupa.
Stoji još zgrada tu kršna i snažna,
Stoji ko nekada trula i vlažna
— Naša malena još klupa.

I diže se spomen u umornoj mašti,
Budi već zamrle snove.
Opet na istu tu klupu ja sjedam,
Opet u tmurnu daljinu tu gledam
— Oblaci bieli gdje plove.

Al tu, gdje su nekada stajale ruže,
Davno već pruža se korov...
Sve se promienilo: bašča i zgrada
— Samo iz tamnog jalvika ko tada
Širi još miris se borov.

A jastrebi baš kao nekada kruže.
Baš kao onda se love.
Gledam ih nad tim jalvikom dalekim
Gdje sam pod bršljanom tamnim i mekim
— Mrtve tad zakopao snove.

I dižu se snovi sa tkanjem tim cielim
Zajedno što smo ga tkali.
Vi ste iz groba svog ustali sneni
Lutali šumom i došli ste k meni
Ko što ste nekada znali...

A sjene se vuku po stazama bielim:
Sumorne, duge i sive.
Umorno vise ko tada girlande
S drvenih stupova stare verande
Zaspale gledaju njive.

I igra se vjetar sa lišćem već svelim,
Huči u trulome drvlju.
Oblake biele — te vječne bjegunce —
Ranjeno tamo na zapadu sunce
Vlastitom natapa krvlju.

FRAN MAŽURANIĆ ml.

DVE KAJKAVSKE POPEVKE

ZASEJANA POLA

Žita su nam lepo znikla,
kaj smo ih zasejali,
s kaplami smo našeg pota
brazde vse zalejali.

Sada nek bu dosta dežda,
kad bu zemla žejala,
a kad treb bu, nek toplina
sunčena bu grejala.

Ak i buju naše ruke
jošće v poslu patile,
samo Bog daj, da se muke
buju naše splatile!

NA PROŠĆENJU

Žalostna je denes Janek,
zmirum oće biti sama,
a suzu si v tajnem briše,
da ju ne bi vidla mama.

Včera ni joj Jožek došel
pod obloke večer celu,
a pri svetem Roku bil je
na prošćenju vsu nedelu.

Pak je sada v strahu Janek
da on za nju vre ne mara,
kad je onde Rezi kupil
Jedno srdce z licetara...

BOGUMIL TONI

GRADOM U PREDVEČERJA

»Velika je ludost uživati bez boli,
a mnogo vriedi imati staru poviest.«

U predvečerja, kad su ružičaste sjene stvari nesvršene
i rtovi otoka ne dadu slutiti sutrašnje nebo,
kad nas svaka grana zanosi mekoćom
a u vodi šum oblaka plaši —
moramo moliti za jakost.

Obuzme l' nas blistanje ljepote:
plamen zlatnih zora sa vrhova plavih,
ne smijemo dati da nas spali:
treba živjet za nju;

kad nam tuga pride kroz drvored žuti
i bolestnim dlanom uljulja nam volju
darujuć nas uzaludnom čežnjom,

shrva kad nas bolna miso,
da su urezana slova čekićem u kamen
konačni oblici postojanja onog što se bezgranično voli,

tad marnošću mrava treba zaći
u prašne i sive uspomene slave,
al' ne bježat, već tražiti sadašnjicu
i za sutra skupljat
i u nove vjerovat odraze;

tad moramo imati snage
i, kao što maslina kroz težku za nju zimu
stvaranja mučnog zelenilo nedohvatnom pruža svodu,
dignuti sveti kalež bola
visoko
nad glavu što nas često mišlju crnom truje
i u njemu za žrtvu prinieti srdce,
srdce izpaćeno, ali čisto —
i gorkost će se naša u prekrasan cviet pretvorit.

Čuvajmo njega od opojnosti sunčanog sjaja
od studeni jada,
nosimo radostni ljepotu svoje boli.
Ljepota ta je najljepša, najveća.

U predvečerja, kad su ružičaste sjene nesvršene,
ja sam hodočastnik začaranog grada:
svaki portal stari slavoluk je novih nada,
a križ na zvoniku rječiti je znamen,
da je patnja posvećeni poklon neba.
I na zadnjem treperenju dana
grad je dragulj usred mora suza
i rime su što ih slaže prastaro kamenje
sve ovite tropletom od zlata,

a boli su moje cvjetovi bieli:
lagani stihovi.
S njima skromno kroz suton prolazim.
Tih i sretan.

M. SLADE-ŠILOVIĆ

ERNEST RADETIĆ, ZAGREB

IZ OSTAVŠTINE MOJE MAJKE

ISTARSKI ZAPISI

Kad mi je ono lanjske godine, baš pred sam Božić, daleko dolje pod Učkom, umrla starica majka, jedina je ostavština, što su mi je rođaci poslali, bio snop pisama, što ih je ona dugi niz godina sabirala, slagala i — sudeći po njihovoj iztrošenosti — vjerojatno često premetala.

Nadasve je topao osjećaj, koji te prožme, kad nakon mnogo godina naiđeš negdje na pismo, što si ga nekom davno pisao. U takvom času ugledaš ponovno sebe sama, mlada, bez kasnijih izkustava, i sam se sebi čudiš, kakav si to nekada bio.

Kada je pokojna hrvatska književnica Antonija Kassovits-Cvijić u zagrebačkom Državnom arhivu sređivala ostavštinu pokojnog prof. Vjekoslava Spinčića, naišla je na čitav snop pisama, što sam ih ja, još kao mlad i nadobudan poletarac, pisao tom našem narodnom vođi.

S ganućem sam kao zreo muž, s mnogim kasnije stečenim izkustvima, čitao svoje nekadašnje velike osnove, koje sam tada naivno izlagao tom starom i izkusnom narodnom borcu.

Isto me je još toplije ganuće zahvatilo, kad sam nakon mnogo godina počeo listati po pismima, što sam ih izmjenjivao dugi niz godina sa staricom majkom.

Budući da ta pisma, osim sasvim intimnih obiteljskih stvari, prate i poviest jednog razdoblja iz života hrvatskog naroda u mom rodnom kraju, naumio sam ih srediti, izbrusiti i objaviti.

Objavljujem evo prvi dio.

PRVA POSTAJA

(1890.—1905.)

I

Mamo!

Kao da je jučer bilo, tako mi je živo još i danas u pameti usječeno ono, što se zbivalo prije skoro četrdeset godina, one večeri, kad sam, kao petgodišnje diete, prvi put duševnim svojim očima vidio težki križni put, kojim si počela koračati u najljepšim godinama svoga života.

Godine 1904. je to bilo, jedne nedjelje uveče.

Sjedjeli smo u kuhinji, svi na okupu: ti, pokojni naš otac i nas troje malih. Ninu bijaše osam godina, meni pet, a najmlađi

je, mezimac naš Mijan, bio jedva prohodao. Omašan panj za vatrom bio je sav u jednom žaru. Mi smo se igrali, udarajući po njemu žaračem, kako bismo iz njega izbili što više zlatnih »cekina«. Cekinima nazivasmo zažarene varnice, koje su vrcale izpod žarača i gubile se u crnu dimnjaku. To nam bijaše omiljela igra, u kojoj se natjecasmo, tko će izbiti više cekina i postati bogatiji.

Sjećaš li se naših svađa, dok smo u brzini brojili dukate i dolazili do ludih brojaka i bajoslovna bogatstva? Sjećaš li se, svakako se toga sjećaš, jer je neriedko trebalo tvoga mirenja i suđenja.

Ti si se vrzla oko ognjišta i pripremala večeru. Čas prije bila si doniela iz podruma pun vrč kao krv crvena vina i metnula ga pod klupu na ognjištu, da se malo ugrije. Žaračem si probrala kup žive žeravice, narezala nekoliko križka kruha i metnula ga da se peče na tom ugljevlju, da ga kasnije umočiš u vino, kako bi se bolje ugrijalo. Neobično si voljela takvo vino, ušećereno, sladko, s prstovjetom cimeta i toplim kruhom u njemu.

Bog zna, je li taj vrč jošte čitav?! Pa da se i razbio, da znaš, kako bi mi svaka krhotina njegova bila draga uspomena. Poklonila nam ga bila još pokojna baka iz Kringe, koja ga je kupila od nekih rakljanskih lončara na sajmu Svetoga Liberata u Pazinu. Vrč je bio izkićen crvenim, plavim i žutim cvjetićima. Bio je široka, trbušasta oblika, a sprieda se kočio napis: Bevi Kate. Zašto ga bijaše kupila baš s tim napisom, ne znam. Vjerojatno nije, sirota stara, nepismena kako bijaše, uobće ni znala, šta na vrču piše. Mene je naprotiv uviek podsjećao na tetu Katu, tvoju sestru, koja je po mome shvaćanju bila najljepša žena, što je ikad u našem kraju postojala.

Otac je sjedio podalje od ognjišta, za stolom. Vatra mu, čini se, nije prijala.

Kad smo natukli dovoljno cekina, zaokupili smo ga, da nam nešto priča, dok ti dogotoviš večeru. Te večeri, međutim, kao da ga nešto drugo morilo. Poveo je s tobom razgovor o događajima posljednjih dana. Ne bijahu to priče o vilama i vukodlacima, o ročenju vještica i vilenjaka po križanjima, nego čudan jedan roman, koji se silnom brzinom upravo onih dana događao u našem kraju.

Meni je još danas, više nego četrdeset godina nakon toga, u dubokoj uspomeni koješta, što se onih dana zbivalo, a o čemu je otac one večeri tako živo pričao.

U selu Katunu, gdje je bila udata i naša teta Kata, požar strasti bio se razpalio do vrhunca. Na lanjskome plesu, na samu

Veliku Gospojinu u gostionici našega ujaka Pere, posvadili se sinovi Piera i Tona Radovana zbog Marije Gobićeve. Svaki je od njih imao uza se liep broj vjernih drugova i prijatelja, koji pristadoše jedni uz jednog, a drugi uz drugog, i za čas se bila zametnula ljuta kavga. Bljesnuli su noževi iza pojasa, pa je bilo i krvavih glava. To je bio početak. Kamen se počeo kotrljati nizbrdo. Sliedeće nedjelje nije bilo otvorene tučnjave, ali su iza živice kod Lokvine, na odvojku puta u Katun, prasnule puške i skupina je Tonovih prijatelja ljuto zajauknula i popadala na zemlju, olovnom sačmom izrešetanih nogu. Momci su stisli zube i nisu podnieli nikakve prijave, ni protiv koga. Ali u selu se osjećao sumnjivi neki mir pred oluju.

Selo se odtada razdielilo na dva neprijateljski razpoložena tabora. Pristaše Tona Radovana režali su na Pjerove prijatelje kao ljuti risovi, dok su ovi opet vrebali po zasjedama, uviek spremni na krvavo obračunavanje. Svaka je noć donosila po koje iznenađenje. Svake su noći bile nekome posjećene loze u najljepšim vinogradima do koriena. Šteta se penjala za tadašnje prilike i pojmove do neslućenih visina. Deset tisuća, dvadeset tisuća, četrdeset tisuća kruna štete. Osveta je sliedila za osvetom. Nejedanput našao je pojedini gospodar na paši noževima izbodene svoje najljepše volove. Puške su praskale iza živica po čitave dane, po čitave noći, a da nikad nitko nije znao, tko to čini. U selu su svakog dana bila sudbena povjerenstva. Oružničke obhodnje iz Svetog Ivana, Svetog Lovreča, Višnjana, Žbandaja i Tinjana krstarile su krajem danju i noću. Stari je župan već bio slab i nemoćan. Sav je teret pao na leđa otčeva. On je primao i izpraćao povjerenstva, sudjelovao u procjenama; on je, jadnik, mirio i posredovao, strepeći za živote ljudi, kad bi oružnici kružili okolicom.

Uz to je proživljavao težke duševne muke.

Vođa jednog diela sela, Toni Radovan, bio mu je pobratim i najbolji drug. Predstavnik druge zaraćene strane, Piero Radovan, bio mu je kum i najbolji prijatelj. A ljudi, pristaše jednih i drugih, sve dobri njegovi znanci i prijatelji, krvili se razbojnički među sobom. Koparska se tamnica punila. Tko godinu, tko dvie, tko pet, tko deset, čitave skupine najvrjednijih momaka iz sela, u cvietu mladosti, odlazile su da trunu po kaznionicama Rovinja, Kopra ili čak daleke Gradiške. A kod kuće su ostajale same žene, negdje bez mužke glave u kući, ali su i one bile zadojene mržnjom i željom za osvetom. Škripale su zubima i nosile pod pregačama nabrušene kosire... Preostali momci hodali su po selu razsječenih prstiju, sačmom izrešetanih nogu, noževima i kosirima raz-

paranih trbuha. Vinogradi, nekad bujni i zeleni, pružali su biednu sliku napuštena groblja. Loze posječene do koriena dizale su iz crvene zemlje okljaštrene čokote, kao otrcani prosjaci na sajmovima svoje kljaste batrljke. Susjedi, mužko i žensko, zaobilažahu se u široku luku, gledajući se izpod oka, kao podmukla zvjerad, ne nazivajući jedan drugom ni Boga ni svetca.

A onda nastade lom.

Točno godinu dana nakon glasovitog onoga plesa kod ujaka Pere — spominješ li se, majko, i opet je to na samu Veliku Gospojinu bilo — planuo je iza živice kod zloglasne one Lokvine, iz guste akacijine šumice, dvostruk hitac. Toni Radovan, pobratim i drug otčev, pao je mrtav nasred ceste, u času kad je, ujutro oko osam sati, sa ženom i vjernim slugom polazio u crkvu na tihu misu.

Dva mu sina ne bijahu kod kuće, ni da ga zaštite ni da ga oplaču. Trunula su obojica već jedanaest mjeseci u Kopru. Mlađi od njih nije se iz tamnice nikad više ni vratio.

Hajka se tada podiže još jače. Zaredale tužbe i sudbeni postupci, povjerenstva i iztrage. Na stotine se krivih i pravih svjedoka izredalo, na stotine lažnih i pravih prisega palo, na tisuće odšteta plaćalo. Jedna je krvava osveta vapila za drugom, dok nije konačno na strašnom onom suđenju u Rovinju došlo do vrhunca tragedije: četiri su najbolja osuđena na smrt!

Jedinac sin kuma Piera Radovana, Mate, trebao je na vješala...

Sjećaš li se, majko, potresnog događaja u sudnici, o kom si mi kasnije toliko puta pričala? Mati Matina, u času proglašenja osude, čuvši da će joj jedinac na vješala, zaniemila je, ukočila se i srušila se polumrtva na zemlju. Ljuto ste proplakali i ti i otac. Ta Mate je bio krstni kum Ninov.

U svemu onom metežu, u onoj krvi, u onoj buri razpaljenih strasti, u onom vrzinu kolu, ti si s otcem sudjelovala, mirila, trpjela i plakala.

Pet mi je godina bilo. Ali te sam večeri, majko, jasnije nego ikada vidio provaliju, u kojoj se kraj i narod moj muči i previja. Te sam večeri osjetio, dok je otac blied i izmoren pričao o tragici tolikih porodica, među kojima bijaše i ona tvoje sestre, kako je jadan, nepromišljen i zapušten taj naš narod.

A otac je kroz sve to, kroz sav taj pakao, prolazio, zajedno s tobom, majko, neokaljan i čist. U tom strašnom vrtlogu, u tom krvavom kolu razularenih nagona, on je prolazio miran, dobar, prijatelj i kum svima, nezaraćen ni s kim. Zbog svega toga, ja

sam u njemu u tom času vidio nešto nadčovječno, nešto više. Gledao sam u njega kao u Boga.

Danas istom shvaćam, koliko ga je to muke i duševne borbe stajalo. Danas istom znam, da je to bio početak njegova svršetka, a prva postaja tvoga križnoga puta.

One si nedjelje, majko, osjetila i ti, da se otcu život stao gasiti.

Pričajući kašljao je suho, izmučeno. Tužio se na probadanje u prsima. Još i sad vidim, kako ti se gladko bielo čelo, ovijeno krasnim krupnim pletenicama zagasito-kestenjaste boje, naoblačilo. Digla si se s ognjišta i prišla mu puna nježnosti.

— Tebi nije dobro, Miho — rekla si zabrinuto. — Čuvaj se i ne zamaraj se odviše! — A onda si, nekako bojažljivo, kao da se plašiš i same pomisli na to, izlanula: — Mogao bi pasti u sušicu!

Pogladila si ga rukom po upalim obrazima. On se je nasmiešio, odmahnuo rukom, kao da tome ne pridaje nikakve važnosti, i poljubio te u oba tvoja puna i rumena obraza.

Rieč »sušica«, koja je mome malom mozgu bila pojam najstrašnijega, što se može kome dogoditi, zasjekla mi se duboko u pamet. Ta u Kringi je kod neke naše dalje rodbine čitava kuća od nje opustjela, i kad smo god mimo kuće prolazili, sa strahom smo gledali u poizpadale prozore te kuće strave i užasa.

Raztvorio sam oči: otac je bio blied, upala lica, zarumenjelih jagodica. Stari hrvatski brk ovjesio mu se niz usne. Uši su mu bile prozirne, a kosa, iako mu bijaše istom trideset i druga godina, bila je već dobrano prorieđena.

Kroz grozničave oči virila mu sušica!

Jesi li ga vidjela i ti takva, majko, te večeri? Ako jesi, kako li te je bridko morao ubosti taj bodež u srdce!

Otac, želeći odagnati crne misli, koje su mu u tom času navrle u glavu, posegnuo je za roženicama, koje bijahu pohranjene u lievoj ladici stola. Dobro se sjećam, lieva je to ladica bila. Htio je zasvirati.

Neobično je volio prebirati po roženicama. Čak je s trojicom prijatelja bio sastavio i nekakav kvartet. Njegova nas je svirka uzhićivala. Na večer, na klupi pred kućom, za blagih ljetnih noći, dok su milijuni zvjezdica poigravali na nebu, a daleko negdje u dolini žamorilo more, mi smo duge sate sjedili uz njega i uživali. A on je svirao, nižući kristalno čiste zvukove, koji su se trunili po krovovima, po granju, po bielom kamenju, poput sitnih bisernih zrnaca. Ti si, majko, pod glas pjevuljila, uz pratnju roženica, o

divojci, jabuci rumenoj, koju su, zibljući je u barci, u more hitili, a ribari je na mreži ulovili i s ribom je na placu donieli...

Kako su čarobne bile te noći, kako je veličanstveno zvonila tvoja pjesma uz pratnju otčevih roženica...

Te mu večeri nisi dala svirati.

— Još će te jače zaboljeti prsa... — rekla si, a on se je, poslušan, pokorio.

Mi smo se, djeca, još dugo vrzli oko njegovih koljena i tvojih skuta. Zvonko smo udarali žlicama po tanjurima, srčući toplu večeru, ali nad sve nas kao da se spustila neka mračna sjena. Bila je to pomisao na bolest otčevu.

Ti, liepa, jedra i rumena, te si večeri dobila na čelu prvu brazdu, a na tvojoj se sjajnoj kestenjastoj kosi zasvietlila prva srebrena nit.

Je li ti, majko, žao, što te danas, kad si možda već sve zaboravila, podsjećam ponovno na dane tvojih patnja i iznova povrjeđujem davno već zarasle rane. Ako te to boli, nikada ti ih više spomenuti ne ću.

II

Sine moj!

Ne, ne boli me nimalo spominjanje tvoje na dane moje mladosti, pa ma mi oni i težki bili. Ta ja danas više ni ne živim doli od uspomena. Kad ovako sama, kao kukavica sinja bez igdje ikoga svoga, za dugih zimskih večeri čučim u kutu na staroj već bršljivoj klupi kraj ognjišta — prebirući po izlizanim zrncima krunice i moleći tebi za zdravlje i sreću, a sebi za sretnu smrt — ja ništa drugo i ne radim, nego prekapam po starim uspomenama. I liepo te, diete moje, još i danas gledam, kako se, sitan i bucmast, motaš oko ovog našeg starog ognjišta i zaplićeš se o moje skute. Sve ja tako u duhu svakog dana vidim. I tebe i Nina i Mijana. To snatrenje i zanošenje u dane moje mladosti, a vašeg sretnog djetinjstva moj je najveći užitak.

Ponekad je upravo ugodno čovjeku, kad mu netko dirne u stare rane.

Ti i ne znaš, sinko, da ja u staroj škrinji, u kojoj sam na dan vjenčanja ruho svoje doniela, još i danas čuvam tvoje prve cipelice, što ti ih je sašio još pokojni Ive Kranjac. Prebirući po onoj stareži često ih gledam. Moljci su ih već izgrizli, pa su pune sitnih rupica, ali se ja nikako ne mogu odlučiti da ih bacim. Živo me podsjećaju na tvoje male debele nožice, kad bi, nespretno se

preplićući, capkale po kući, vrteći se uviek oko vatre, da me je sve strah bilo, e te plamen ne zahvati.

Točno se, kažeš, spominješ večeri, kad si prvi put osjetio, da je otac bolestan i da ga podgriza nemila sušica. Početak njegove bolesti dovodiš u savez s događajima onih godina, koji su se zbivali u Katunu i cielom našem kraju. Strašni su to dani bili i sigurno su napori, duševni i tjelesni, što ih je tih dana proživljavao otac, ubrzali njegovu bolest. No klica njegove bolesti, a početak mojih patnja, zametnula se prije kada još tebe, diete moje, ni na svietu nije bilo, kada smo puni rodoljubnog žara i mladenačkog zanosa svi zajedno gradili svoju zadrugu i svoju školu.

Da znaš, kako je bio oduševljen! Ja sam ga upoznala, kad je imao dvadeset godina. Bila sam nešto starija od njega, ali njegova duša, poletna i puna ideala, o kojima mi Benečani na Dolinštini nismo ni slutili, zaniela me. Došao je u Badernu iz Kringe, bez igdje ičega. Bio je, kako znaš, iz bogate kuće Krnjčeve, ali je po običaju i zakonu sva otčevina pripala najstarijem bratu, dočim je on kao mlađi zajedno sa sestrama izplaćen i sa zakonitim svojim dielom, koji ga je pripadao, poslan u sviet. Pohađao je nešto škole u Tinjanu i Svetom Lovreču, potrošio svoj dio i došao u Badernu.

Bistar i vedar, uskoro mi je zavrtio glavom. Počeo je s drugim momcima dolaziti k nama u kuću. Bilo nas je sedam sestara, sedam udavača, a samo jedan, najmlađi brat.

Nikad ne ću zaboraviti one večeri, što smo ih provodile u našoj staroj roditeljskoj kući, jednoj od najstarijih u selu. Kad bi na večer došli momci, i mi se skupili da ljuštimo ili triebimo kukuruz ili naizmjence meljemo žito na starome žrvnju, noseći iz podruma pune vrčeve rumena vina, bilo je toliko smieha, toliko radosti, da je mladost upravo prštila. Bijasmo kao mladi uzavreli mošt. Tvoj je otac bio pun duha! Znao je pričati, da je bila milina slušati ga. Gatalice, zagonetke, pjesme rugalice, priče, sve je to upravo prosipao pred nas. Od svih momaka i udvarača bio je on jedini školovan. Udvarač tete Kate znao je također nešto čitati i pisati, jer je bio u vojsci kapural. Znao je i moj otac, a i sve mi ponešto, ali to je bilo vrlo slabo. Otac bi svake nedjelje pročitao »Našu Slogu«, uglavnom Franinu i Jurinu, i to bijaše sva naša duševna hrana. Škole ne bijaše, nego bi nas pokojni župnik Kanfanarac Basilisco, okupio u crkvi i tamo nam nakon kršćanskog nauka pokazivao slova i učio nas čitati i pisati, toliko da znamo najpotrebnije. Tvoj je otac naprotiv čitao mnogo i svake bi večeri

došao s nečim novim. Nije čudo, da sam ga zavoljela svom dušom i svim srdcem i zaniela se za njim. On, nažalost, osim ruha na sebi i kruha u sebi, nije ničeg drugog imao. Bijaše siromah kao crkveni miš. A mi smo, sve sestre, bile ipak »dotarice«. Svaka je od nas, osim ruha i zlata, dobivala još i 300 forinti u gotovu novcu.

Dok su se druge sestre sve od reda bogato poudavale, ja sam jedina pošla za tog miša crkvenog. Sve protiv volje svojih.

Jedne večeri, iza Zdrave Marije, dočekao me je pod prozorom i preuzeo zavežljaj, što sam mu ga dobacila. Malo zatim uhvatila sam priliku i izišla iz kuće, da se u nju kao djevojka nikad više ne vratim. Dočekao me je u mraku i krenuli smo odmah u Sveti Petar u Šumi, sjeli na vlak, a odanle u Pulu. Sklonismo se mom dobrom »šantulu« Antoniu Maria Basiliscu, koji je nekada bio župnik u Baderni, a tada već kanonik kaptola u Puli. Dobri nam je starac odčitao litanije, ali nas je primio, vjenčao nas i zadržao nas kod sebe, dok se bura stiša, a nakon toga se vratismo kući.

Skromno smo živjeli u tuđoj kućici, koju smo unajmili, mučeći se kao dva crva. Težko sam osjetila, šta znači poći iz bogate kuće, gdje su škrinje pune žita, a bačve vina, pa doći u unajmljenu kuću, među četiri gola zida.

Bilo je i rugalica zbog našeg pokućtva, koje se sastojalo iz jednog jedinog kreveta i moje vjenčane škrinje, koja nam je bila i stol i stolica. Ali voljeli smo se, sinko moj, voljeli. On je bio pun nade u ljepšu budućnost, a uz to nježan i pažljiv, da nisam nikad ni na čas požalila, što sam iz blagostanja i sitosti pošla s njime u biedu i nestašicu.

Zasukali smo rukave. On je radio kao mrav. Već za dvie godine sagradismo vlastitu kuću, malu ali udobnu i jednu od najljepših u selu. Sve po njegovu nacrtu. Uz moj miraz posudismo od piranskog bogataša Tolazza 300 forinti i kupismo od pokojnog Ročana, koji se vraćao natrag u Ćićariju, odakle bijaše u naš kraj i došao, imanje, njivu i vinograd kraj lokve Grgljevke. Malo zatim uzesmo i vinograd »Ogradu« s akacijinom šumom, pa od Golešića prostrani vrt iza kuće, koji smo zasadili najplemenitijom lozom, bademima, dunjama i jabukama. U staji su roktale svinje, dvorište je vrvjelo kokošima i pilićima, a da ja ne moram nositi vodu, dobra nam je baka iz Kringe dovela krasno, žustro magare, koje je bilo vaše najveće veselje.

Otac je mršavio od truda i nespavanja, ali se imanje naglo širilo i povećavalo. Ljudi su dolazili, gledali, zanimali se za sve i s poštovanjem nas susretali.

Otca izabraše podžupanom. Stari je župan iz Katuna bio već prestar, a da bi mogao išta raditi, a kako je uz to bio nepismen, sva je briga pala na otca. Seljaci su dolazili, otac je pisao pisma, sastavljao molbe i tužbe, izdavao marvinske putnice, obavljao procjene, pratio povjerenstva, radio kao crv. Ugled mu je rastao, sve onako mladom, kako bijaše. S ugledom rasli su i prihodi. Naši su ljudi uobće dobri i široke ruke. Nikad nije nitko došao u kuću praznoruk. Mi nismo držali ovaca, ali smo sira imali kao najbogatiji kmet. Pod gredama su visjeli preklanjski pršuti i trogodišnja slanina, a vina i rakije bio prepun podrum.

Narod, nepismen, neuk i zaostao, trebao je uviek savjeta, zagovora kod gospode u Poreču, tumača na sudu. Svi su htjeli živjeti na račun tih neukih ljudi. Lihvari i kramari iz Pirana, Rovinja, Poreča i Pazina, držali su ih se kao polipi. Možeš dakle, sinko, lako zamisliti, kako su naši kmeti bili sretni, kad se među njima našao mlad, okretan i bistar muž, čovjek našeg roda i naše krvi, koji ih je razumio.

Kraj je bio bogat. Ljudi su plivali u obilju. Vina je bilo više nego vode, žita puni tavani, ovaca puni torovi, svaki bolji kmet imao ih je bar stotinjak, a da o drugom blagostanju i ne govorim. Kum Piero Radovan svake je godine imao po tisuću hektolitara vina, jedva malo manje napravio bi kum Radoš i svi tako redom.

Sigurno je sitost i pijanost bila razlogom onih burnih događaja, koje u svom pismu spominješ. Nije tada samo jedna glava pala. Još je koješta bilo.

Na putu u Matuline našli su jednoga dana i Martina Radana mrtva. Kad se moja sestra Roža udavala u Gabe, bilo je dvadesetak sasječenih na sam njezin vjenčani dan. Kićeni je svatovi dopratiše u Katun uz pucanj pištolja, pjesmu i glasbu. Kad je zanoćilo i svatovi se u kući najljepše razigrali, dođe pred kuću protivnička skupina, da izaziva i pjeva rugalice. Svatovi izletjeli, tko s kosom, tko sa sjekirom u ruci, i sve onako u mraku izsjekoše dvadesetak izazivača.

Jesi li kad vidio ruke Martina Danca? One mu ih večeri sasjekoše.

Strašno je bilo, sinko, strašno sve ono što se zbivalo. I bile su zaista potrebne one četiri smrtne osude, da bi se narod umirio. Istina, osude nisu bile izvršene, ali sam onaj osjećaj, koji je čitav kraj morio nekoliko mjeseci, da će četvorica najčuvenijih na vješala, umirio je duhove i odtad nikad više u Katunu mržnje i osvete nije bilo.

Kad su ono Mate jedinac Piera Radovana, njegov stric, na zvani »gospodin«, pa još druga dvojica bili osuđeni, nastade u čitavoj našoj Dolinštini zaprepaštenje. Kum Radovan sazvao je u Rovinj najviđenije odvjetnike iz čitave carevine. Dok su oni viećali, došao je među njih, sve onako u težko sukno odjeven, iztresao im na stol pun klobuk žutih dukata i zavapio: »Evo, gospodo, ovo nije plaća, ovo je samo za cigare, ali mi sina spasite!« Sam je krenuo u Beč i osobno predao cesaru molbu za pomilovanje. Postupak je bio obnovljen, lažna svjedočanstva oprovrgnuta, a sva četvorica osuđenih puštena.

A kum Piero Radovan znaš šta je učinio? Otišao je daleko iz Katuna i nasred svoje šume u Jehnićima sagradio dvorac, pravu palaču. I nikada više njegova noga nije stupila u Katun. Brat mu, zvani »gospodin«, otišao je smjesta u Ameriku i nikad se više nije za njega čulo. Od tada je u našem kraju nastao mir.

A Marija Gobićeva? Udala se nekamo na Dolinštinu, kao da nije nikad ništa ni bilo. A šta je, uostalom, ona i bila kriva?

Eto, sinko, kad si već načeo to spominjanje, da saznaš i završetak.

Na otca je sve to strašno djelovalo. Pospješilo je njegovu smrt, no uzročnikom je bolesti njegove bila naša škola i naša zadruga.

Jednoga je dana, po savjetu biskupa Jure Dobrile, došao k nama naš dobri otac, naš barba Mate Laginja. Došao je da prosvietli, da uputi i podigne taj naš zapušteni narod. Otac ga je razumio i prvi ušao u odbor novo osnovane gospodarske zadruge, a za njim uđoše i ostali najviđeniji seljaci. Na nagovor barba Mate odlučiše sagraditi vlastitu zgradu s golemim podrumom za vino, a ujedno i prostorije za našu hrvatsku školu. Prvu hrvatsku školu u zapadnoj Istri.

Trebalo je zasukati rukave i podnositi žrtve, jer pomoći ne bijaše niodakle. Ja sam zlato izpod vrata dala za našu narodnu stvar. »Štelu«, »pašet« i veliki zlatni križ, što sam ga kao miraz doniela. Caratanke iz Rakovaca također. Ni žena starog Matelića nije zaostala, a tako i sve druge viđenije žene redom. Sto vozova kamenja smo se obvezali dati. Ljudi su ga sami vadili u kamenolomu povrh Jurića. Tvoj otac, diete moje, među prvima. O svom je trošku najmio još i jednoga težaka, koji mu je pomagao. Najugledniji kmeti nisu se stidjeli tovariti zemlju i miešati vapno.

To je otca prekinulo. Nikad nije bio jak i snažan. Bio je mršav tielom i dosta slabašan, pa ga je toliki napor slomio. Tu je, sinko, i započela njegova bolest.

Godine 1899. škola je bila dogotovljena. Da znaš, s kolikim smo veseljem zgradu posvetili i doveli u nju prvog hrvatskog učitelja. Pećarić se zvao. Dali smo mu 45 forinti plaće. Na rukama smo ga nosili. Iz najudaljenijih sela, čak iz Žbandajštine, iz Višnjanštine i Svetoivanštine dolazila su djeca u školu, da čuju svoju materinsku riečo, da je vide pisanu i tiskanu, valjda prvi put u poviesti toga naroda i kraja. Iz Peršurića, Košutića, Čehića, Radovana i Ženodrage su čak dolazili. Već u 5 sati ujutro tukla su nam na vrata i dolazila, da se prije škole okupe i ugriju oko našeg ognjišta. A tvoj otac, da znaš samo, s kolikom je ljubavlju slušao tu dječju košnicu i pregledavao hrvatske čitanke i početnice. Osim biskupova molitvenika »Otče budi volja tvoja« i »Naše sloge« nikad ni jedne druge hrvatske knjige ni u našem kraju, ni u našoj kući nije bilo, niti se je za njih znalo.

Evo, sinko, kad već kopkaš u svojim pismima po starim uspomenama, da znaš i za ove.

Ljubim Te i pozdravljam

Tvoja majka.

III

Zahvalan sam ti za tvoje tako obširno pismo, pogotovo kada znam, koliko te je truda stajalo, dok si ga napisala.

Liepo te u duhu zamišljam, kako ga pišeš. Stol si dovukla bliže ognjištu, na uglu si »nape« pridigla platno i objesila petrolejsku svjetiljku o sam ugao, zatim si primaknula klupicu, nataknula naočale i dok ti je vatra s ognjišta grijala leđa, ti si polako drhtavom staračkom rukom nizala po papiru slovo za slovom u ne suviše pravilnim redovima, miešajući velika i mala slova, negdje hrvatska negdje talijanska, već prema tome, koje si slovo od koga primila, od pokojnog Basilisca ili kasnije, sve nesviestno, od mene.

Možda je uz to vani hujala bura, ona meni toliko draga bura, koja bi tresla prozorima, zavijala u dimnjaku i prodirala kroz pukotine prozora cvileći u svim mogućim tonovima. Sve me je jeza podilazila, dok bih slušao njezino čudno zavijanje i cviljenje, urlikanje i drmanje. Ti si uviek znala spojiti s njome, s tom tajanstvenom staricom Burom, neke mistične priče iz davnih vremena. Zavijanje i drmanje njezino bilo je, po tvome uvjerenju, glas sotone, koga je Bog na čas pustio s lanca, da napastuje ljude, a cviljenje bilo je vapaj duša u čistilištu. S kolikom li smo pobožnošću u takvim časovima nizali »otčenaše« i »preporučivanja« za mornare na dalekim morima, za siromašne putnike na putu, za bolestne i umiruće, da ne bi umrli »priz svetoga Tila Isusovega«, »za

brižne duše u čistilištu«, za vojnike na noćnim stražama, za sve prijatelje i rođake i konačno za sve neprijatelje svoje, »da bi im Bog pamet prosvitlija«...

Ne znam, mamo, zašto, no večeri u rodnoj kući ostale su mi od svih uspomena iz djetinjstva najljepše i najživlje u pameti. Ja se ni danas, u tuđem dalekom svietu, u velikom gradu, obasjan bajnom električnom razsvjetom, uz tople do stropa visoke peći, ne mogu oteti neizmjernoj čežnji za domom, za malom zadimljenom petrolejkom, za toplim ognjištem i živom žeravicom na njemu. Koliko puta znam utrnuti sva svietla u sobi, dovući stolčić, otvoriti vratašca peći i zuriti u živo ugljevlje u njoj. I snatrim tako, snatrim i zanosim se u davna vremena djetinjstva, provedenog uz tebe na starom ognjištu našem. Moja me okolina, odgojena u sasvim drugim prilikama, ne razumije, niti će me ikada moći razumjeti, majko!

Ili one ljetne večeri, provedene na klupi pred kućom!

Sa sjevero-iztoka, negdje iz kršne i kamenite Ćićarije i daleke Učke, piri topao lahorak, koji se zagrijao od usijanog bielog kamenja po pustoj Ćićariji. Sa zapada i juga, ravno s mora, dolazi svjež morski povjetarac i tu kod nas, oko našeg brežuljka, igraju oba vjetrića. Lišće na trepetljivim topolama i bielim dudovima drhturi. Čar večeri je neopisiv. Na obzorju na zapadu titraju svjećice s lađa ribarica i mi točno znamo, hoće li nam Funtanjanke sutradan dovezti ribu ili ne će.

Ponekad bi iz Pule izplovili silni ratni brodovi, krstarili pučinom i obasjavali zasljepljujućim tracima svietla cieli kraj, kuću našu i nas pred njom. U jednom je času svietlo, kao u pol biela dana.

»Bit će rata!« govorili smo, gledajući vojne vježbe ratnih brodova, a otac bi se za čas razpričao o bojnom pohodu silne carske mornarice u Kini, o Tientsinu, o bokserskom ustanku, o čudnim zgodama i nezgodama ovoga ili onoga nama poznatoga mornara i o raznim drugim događajima, o kojima se govorilo u to vrieme.

A kada bi se vratio i sjeo k nama još i stari cestar Martin Kantunjer iz Rupena, koji je sudjelovao još u ratu u Italiji, pričanju ne bijaše ni kraja ni konca. Solferino, Custozza, Modena i Verona i drugi neki talijanski gradovi bijahu nam po njegovu pričanju tako dobro poznati, kao do smo sami u njima bili, a tok bitke kod Visa, potapanje »Affondatora«, bieg Persana i junačtvo Tegethoffa i pojedinih naših mornara, znali smo naizust.

Širom otvorenih očiju, raztvorenih usta, a ušiju napetih kao u mladih zečića slušali smo to pričanje.

Cestom su se vraćali pastiri, pod glas dozivajući blago. Zvonca su na volovima zveckala, tiho, tajanstveno, pobožno, kao kad svećenik umirućima nosi sveto ulje. Ovce su, glava prignutih do zemlje, gusto zbijene, dizale prašinu žureći se uviek u nekom nerazumljivom trku.

Ili kad bi došla ona naša liepa mirisna jesen s danima berbe, pjesme i podcikivanja. Kako su onda divne bile večeri! Mi bismo i opet sjedili pred kućom i promatrali bezkonačni red vozova s bačvama i badnjevima prepunim grožđa i gustoga mošta, koji je mirisao i opajao nas. Otac bi sretan pogledavao na tu povorku, koja je dolazila sa svih strana iz sviju sela i zaselaka, iz bližih i daljih vinograda i čekala dok dođe na red, da se iztovari. Na stotine je vozova grožđa iztovareno , brenta je za brentom nestajala u golemim bačvama silnoga podruma. Tisci su radili, ciedio se mošt, gomilao se trop, pekla se rakija i pretakalo vino. Ne na stotine, nego na tisuće i desetke tisuća hektolitara najboljeg vina.

»Eto to je plod i mojih napora«, ponosno bi govorio otac i pokazivao golemu zgradu »zadruge«, koja je kao nezasitni Moloh bez kraja i konca proždirala čitave vozove. Kako li je bio sretan, kada bi iz te iste zadruge, iz prostranih školskih prostorija, već rano ujutro zažamorili glasovi stotina naše djece. »Glasna jasna« orila se kao grom, a ljudi su na cesti postajkivali i slušali.

»E, fala budi Bogu, lipo nan se dica vade...«, govorili su i bili sretni, kad se kome rodilo diete, jer su mogli svoga učitelja zamoliti, da mu kumuje. A on se je rado odazivao i kumovao svima od reda, nekome po dva i po tri puta.

Hoće li se ikada još vratiti ta vremena, majko?

IV

Sine moj!

Ne, vremena se, koja spominješ, ne će više vratiti. Bar ne onako, kako ti sebi zamišljaš. Ništa se na tome svietu ne vraća, iako se — kažu — sve ponavlja.

Opet će ljudi sjediti pred kućama, opet će se pretakati vino, opet će dolaziti preporoditelji i bodriti zanos, ali ono, što se je zbivalo u doba, koje spominješ i za kojim toliko čezneš, ne će se vratiti nikada više. Jer biskup Jure Dobrila bio je samo jedan.

Jedan je samo bio barba Mate Laginja i taj se više ne će vratiti nikada. I pokojni Spinčić je bio samo jedan, ali i taj je već davno umro.

U najljepšoj su ti uspomeni ostale večeri, kažeš. I meni, diete moje! Noć ima svoju moć. Noć puna čara, tišine i mira. Te je naše večeri i pokojni Spinčić, kada je boravio kod nas, najvolio. Pogled iz Baderne na more, na niz lađa ribarica s nizom svjećica od Rovinja do Pirana, pa povjetarac s mora, sve je to i njega opajalo i često bi govorio, da nigdje na svietu ne može biti ljepšega pogleda na zalaz sunčani i padanje sumraka, nego što je to pogled iz naše Baderne.

I on je često s nama navečer pred kućom sjedio. Kod nas je u Baderni kod župnika Gorca bio našao i utočište, kada je bio odpušten iz službe. Godine 1891. je to, čini mi se, bilo, kada je cielu zimu proveo kod nas. Vlasti ga bile bacile iz službe zbog nekog njegova govora u Zagrebu, pričaju. Tražio je, kažu, da Istra bude odkinuta od Austrije i kao hrvatska pokrajina pripojena Hrvatskoj. Kud će on onako bez ičega, nego k nama, koji smo voljeli svoj rod. Kad bi god došao, mnogo je drugovao s otcem i često je znao kod večere s nama do kasno u noć sjediti. Eh, da znaš, sinko, koliko li je dobrih osnova takvih večeri stvoreno.

Spremali se izbori »fiduciara«. Tada još nije svaki naš čovjek imao pravo glasa. Samo oni imućniji seljaci, koji su plaćali stanovitu i to dosta znatnu svotu poreza, mogli su birati svoje »fiduciare«, a ti bi »fiduciari« onda birali zastupnike u sabor u Poreču. Nije dakle našem čovjeku bilo moguće dignuti svoj glas za svoje pravice. O tome se je mnogo tih večeri razgovaralo i ja sam koješta tih dana čula, iako mnogo toga nisam razumjela.

Tih dana bio je u Baderni čitav ured. Na sve se strane po čitavoj zapadnoj Istri slala povjerljiva pisma. Onda još nije bilo pisaćih strojeva, kao danas. Sve se pisalo rukom. Stotine pisama, sinko moj, da je otca sve onako slabašna i boležljiva često grč u ruci hvatao. Naši su ljudi ta pisma raznosili na sve strane, po Žbandajštini, po Višnjanštini, ća tamo do Livada.

Zapadna je Istra još bila u mraku. Trebalo je škola, mnogo naših škola. Kad smo u Baderni otvorili prvu hrvatsku školu, koju je preuzela Družba Svetoga Ćirila i Metoda, odmah je u obližnjem selu Cvitanima podigla Lega Nazionale drugu, talijansku školu, i dovela svoga učitelja Talijana. Neki Toni Antolović-Cvitan bio joj je, u sporazumu s višnjanskom i porečkom gospodom, pokretač. Svako diete, koje je došlo u tu školu, dobilo je bezplatno osim knjiga još i odielo i cipele.

Bila je to borba za svaku dušu, sine moj! Ti se toga ne sjećaš, bio si i suviše malen, a da bi išta bio razumio. Ali ja znam za bies i ogorčenje jadnoga tvoga otca i drugih naših ljudi.

Škola u Cvitanima nije uspievala. Roditelji su radije djecu slali u našu školu u Badernu, po dva sata hoda daleko, nego da im se u tuđinskoj školi odnarode. No tako dalek put nisu nejaka djeca mogla dugo izdržati. Podigosmo zato u Svetom Ivanu od Šterne, i to u selu Fabcima, drugu hrvatsku školu. Sad su svi Svetoivanci, Cvitani, Fabci, Radovani, Jurkovići i Kosinožići, sve do Bačvanštine, nagrnuli u Fabce. Legina škola u Cvitanima ostala je prazna, ali se nije zatvarala. Oni su mogli izdržati.

I tako smo ti, sinko, onih godina živjeli u nekom grozničavom razpoloženju, u zanosu, koji se ne da opisati i koji težko da će se ikada više u bilo kojem hrvatskom kraju u ovom obliku ponoviti. Na svaku smo žrtvu bili spremni, na svaku borbu, pa makar i na nož trebalo poći.

Jednom zgodom, dok tebe još ni ne bijaše na svietu, umalo i ne pođosmo!

To je bilo godine 1897. Birali se već spominjani »fiduciari«, a oni su opet trebali izabrati zastupnika za carevinsko vieće u Beču. Naši su svi kao jedan bili odlučili poslati u Beč pred svietloga cesara našega barba Matu Laginju. Sva je zapadna Istra bila na nogama i sve je bilo uzrujano. Početkom ožujka, na 10. i 16., imali su se obaviti izbori. Naši su jedan drugome dali viru, da će birati samo naše fiduciare. Protivnicima je bio dragocjen svaki glas. Po 2000 forinti su nudili pojedinim našim izbornicima, da bi glasovali za njihova čovjeka. Mogućnici i lihvari, koji su imali u šakama mnoge naše ljude, prietili su ovrhama i dražbama. Ali trud im bijaše uzalud. Svi su naši ostali »ljudi od beside« i ni jedan nije krenuo virom.

Narodni su neprijatelji bjesnili. U Kopru su napali jednoga našega gospodina, nekog profesora. U Poreču su naše fiduciare iztjerali iz grada zviždanjem, psovkama, kamenjem i štapovima, pljujući po njima. Neke su dočekali čak pred crkvenim vratima, kamo su bili pošli da se Bogu pomole, i kad su izlazili popljuvali ih.

Time se mjera prevršila. Još iste noći, a da nitko nije ni slutio, svukud je pošla od usta do usta rieč: na šestnaestoga svi na Poreč! I zaista, toga je dana, na šestnaestoga marča 1897., iz

svih naših sela sve mužko i odraslo s kosama nabrušenim kao brivna britva, sa sjekirama, kosirima, noževima, rankunima i puškama krenulo k moru. Na Poreč!

Dan je bio proljetan. Sunce još nije bilo izašlo. I otac je krenuo. Ljut, nabrušen i on, kao i njegov svietli kosir. Strepila sam za njega, no tko bi ga bio mogao zadržati. Po svim putovima i stazama vrvjeli su ljudi, svi pod crnim kmetskim klobučićima, kao mravci. Kao da su iz zemlje nicali. Koliko ih je bilo, Bog bi znao! Ali još prije nego što je sunce granulo pred Porečom, u selu Varvarima, skupilo ih se preko tri tisuće. Glavnu je rieč vodio Barba Ive. Sve je bilo napeto! Još samo čas, i sva će ta vojska naroda, biesnog i do dna duše povrieđenog, provaliti u grad. U gradu je nastalo zaprepaštenje. Iz Pule je brže bolje pod punom parom odplovio prema Poreču ratni brod, krcat vojskom. Netko je javio u Pulu barba Mati Laginji, šta se sprema. On je smjesta sjeo u vlak, odvezao se do Pazina, a odanle kočijom prema Poreču. Došao je u zadnji čas, kad se spremalo zlo. Lavina naroda baš se spremala da krene i navali na grad, koji nam je toliko jada zadao.

Sunce je upravo bilo sinulo i obasjalo nabrušene kose, oštre kosire, sjekire i puške...

Kočija je stala i sa sjedala se digao on, barba Mate, s onim svojim dobrim i blagim očima. »Izgledao je kao svetac, kao neki apoštol«, pričao je kasnije otac. »Oduševljenje se prolomilo, kad smo ga ugledali. Tisuće crnih seljačkih klobučića zalepršale su u zraku. Obkolili smo kočiju i digli ga na ramena, jer ga inače, kako bijaše onizak, ne bismo svi bili mogli vidjeti. — Stanite ljudi, stanite braćo! — zaviknuo je, a ljudstvo se sleglo i ušutjelo. — Odložite kose, spremite kosire! Mi se borimo s pravicom protiv sile i nasilja! Svaka je sila za vremena, a samo je Bog — pravica dovieka! — zavikao je dobri naš otac. Ruke su nam klonule, kose se spustile, a kosiri nestali u džepovima naših suknenih kaputa«, pričao je dalje otac i nikad nije mogao zaboraviti toga trenutka. Nikad nije ni jedan otac s više ljubavi govorio svojoj djeci, nego što je toga dana govorio barba Mate našim Vlasima.

Narod se smirio, odložio oružje i krenuo miran kao stado ovčica, ali sviestan svoje snage, pod vodstvom barba Mate prema Poreču, ali nije ušao u grad. U grad je ušao samo barba Mate na čelu izabranih »fiduciara«. Grad nije ni pisnuo. Ni jedan povik nije se čuo. Uvukao se u se. Vidio je, u kojoj se opasnosti čas prije nalazio. Na gradskim vratima stajala je vojnička posada.

Barba Mate je pristupio zapovjedniku posade i rekao: »Gospodine! Tri tisuće hrvatskih seljaka nalazi se na brežuljcima oko grada. Oni čekaju svršetak izbora. Ja sam doveo ove naše birane izbornike i predajem ih pod vašu zaštitu. Vratite nam ih zdrave, jer ih narod čeka!« Taj je čin bio pun dostojanstva. Nitko u gradu nije pisnuo. Izbori su svršeni u miru.

Bog zna, sinko moj, što bi bilo, da je barba Mate onoga dana zakasnio. Možda danas ni tebe ni mene, a ni Poreča ne bi bilo, a tko zna ne bi li otac negdje u Kopru bio ostavio svoje kosti.

Ali kad su kasnije učestala nasilja i nepravde, mnogi naš čovjek nije mogao prežaliti, što je onoga dana stao na pol puta. Čak je i otac jednom zgodom rekao pokojnome Trinajstiću iz Pazina, kad je na prolazu kroz naše selo bio k nama svrnuo: »Falili smo, gospodine, onaj put! Grdo smo falili!«

A u te dane, diete moje, kada se plamen narodnoga života u Istri bio razgorio, plamen se života otčeva stao naglo gasiti. Bivalo mu je sve gore. Podmukla ga bolest sve jače podgrizala. Slabio je, kašljao, povlačio se iz družtva i sve manje radio. Tri je mjeseca odležao u bolnici u Puli, ali uzalud. Svi mu liekovi ne pomogoše i on se vratio kući još žalostniji, još potišteniji. Ležao je kod kuće.

I opet smo jedne večeri sjedili pred kućom na »baladuru«. U predvečerje Ivanjdana je to bilo. Po glavicama planuše kriesovi. Iz naše kuće nije mogao nitko k njima. Vi ste bili premaleni, sve jedan drugome do uha, a on se jedva micao. Težko je disao i malo govorio. Mučni su bili naši razgovori. I ono malo nade, da bi mogao ozdraviti, bijaše nestalo. Bolest se pogoršavala iz dana u dan. Kako će još dugo? Šta će biti kasnije od nas? Samo smo o tome razgovarali, iako sam ja uviek pokušavala okrenuti razgovore na drugu stranu. On se je uporno vraćao na te razgovore, koji su mu kopkali po mozgu u noćima bez sna. Tako i te ivanjske večeri.

— Sutra je Ivanja — rekla sam i pogledala u velike kriesove po okolnim brežuljcima.

— Da! Imendan ti je, Zvano moja, — odvrati on i doda: — Imendan ti je, a ja ti ne mogu za taj dan dati nikakve radosti, ne mogu ti pružiti ni jednog sretnog časa. Tu, evo, ginem i vučem se kao sjena, kraj tebe mlade i pune života. Oprosti mi, Zvanice, ali eto, Božja je volja. Ja sam si sasvim drugčije zamišljao naš zajednički život. I htio sam, da ti bude liepo uz mene! Zviezde bih ti s neba skinuo, krvi bih ti svoje dao, samo da ti budeš sretna

i zadovoljna. A evo, umjesto radosti imala si sa mnom samo patnju, bol i žalost! — Primio me za ruku i čvrsto me stisnuo, kao da se boji da ću mu otići.

— Nemoj, Miho, ostavi takve razgovore! Bog zna! Možda još ja umrem prije tebe. Hajdemo — prisjetim se — pa da vidimo, šta će smokva kazati!

Sjetila sam se starog običaja, da se u predvečerje Ivanjdana, čim sunce zađe, odkidaju najljepši listovi smokve i polažu na zemlju pod stablom. Sutradan, prije nego što sunce ponovno izađe, pogleda se, je li list već uveo ili je ostao svjež. Čiji je list svjež i neuveo, taj će drugu Ivanju živ i zdrav dočekati. A kome list uvene i smežura se, te će godine uvenuti i on. Tako smo te večeri uradili i mi. Svi smo od reda otišli u dvorište, gdje je baš na ulazu u vrt rasla smokva s velikim širokim lišćem. Svaki smo odkinuli po jedan list i oprezno, da ga ne pozliedimo, svaki svoj list položili na zemlju. I označili smo ih, čiji je koji. A sutradan, u zoru, prije nego što je sunce granulo, svi smo već bili pod smokvom. Vrisnula sam! Svi su naši listovi bili svježi samo je otčev bio uvenuo! Je li to bio glas Božji. ili ga je on sinoć pozliedio, dokle ga je u mraku slabom rukom odkidao. Bog zna. Svi smo plakali. i vi i on i ja! Na samu Ivanju godine 1905.

„Ja još i danas vjerujem, da je to bio znak Božji. Da nas pripravi na ono što se je približavalo.

Jer iste jeseni, na 18. studenoga, otac je bio mrtav. Nije druge Ivanje dočekao. "

S Bogom, sine.

Tvoja majka.

V

Da, mjesec je studeni bio. Bio je ugodan jesenski dan. Sjalo je i sunce, iako ne više onako toplo, kako znade ponekad u ranu jesen kod nas pripeći. Lišće je padalo. Drvored mladih kestena uz cestu bio je već prilično ogoljen.

Moglo je biti oko deset sati prije podne. Bio sam s Ninom u školi i baš smo se bili najljepše razigrali slušajući kako stariji đaci naizmjence glasno čitaju zanimljiva štiva. Sve je za nas bilo liepo, sve novo. Najvećma nam se sviđale pjesme, pa nas je bilo veoma mnogo, koji smo ih znali po desetak, osobito junačkih narodnih, naizust kazivati. Toga smo dana, živo se sjećam, napeto slušali, dok je dugi Lojzo iz Gornjih Bratovića glasno čitao Kačićeve Turke pod Bečom.

Lojzo je čitao više napamet nego iz čitanke:

Srpnja danak trinaesti biše,
kada Turci pod Beč dojezdiše.
Čador penje veliki vezire
čador penje, bilu knjigu piše...

Dok je školom najljepše odzvanjao glas čitača, netko je plaho pokucao na vrata. Gospodična je na čas izišla, ali se uskoro vratila. Pozvala je Nina i mene, nek odmah pođemo kući, jer da je otcu zlo.

Došli smo preplašeni, jer smo već izdaleka čuli tvoje glasno naricanje. Na vratima sobe stadoh. Otac je ležao s nekoliko jastuka pod glavom, blied, žut, upao. Na čelu mu se caklile kapljice znoja. Težko je disao, hvatajući zrak posljednjim snagama. Vidjelo se: to je bio samrtni hropac.

Jednu sam rieč čuo, koja mi još danas zvoni u ušima i koje mi mekani zvuk ne će nikada izčeznuti iz sjećanja: »Zvana... Ne plači...« To je sve, čega se sjećam da je kazao. Bože, koliko je nježnosti bilo u tim dvjema riečima. Bile su mu posljednje.

Mi smo se skupili oko kreveta, gladili mu ruku, koja se trzala, i pokušavali je dignuti, da nas još jednom pomiluje po glavicama, ali nije mogla. Klonula je niz pokrivač.

Otac je bio mrtav.

Ti si glasno naricala, zazivajući ga najljepšim imenima. Mi smo tiho jecali. Ja sam se povukao u kuhinju, stao uz stražnji prozor i gledao prema Stifanićima, u bielu cestu, koja se u zavojima gubila prema Sutlavreču i Limu, k moru... dalekom, bezkonačnom moru... Šta sam u tom času mislio, danas više ne znam. Jesam li shvatio veličinu tvoje boli i svu biedu, u koju smo u tom času pali, tko bi znao. Znam samo, da sam bio strašno žalostan, a suze su mi potokom curile niz lice.

Sve što se je dalje događalo tih dana, ostalo mi je u nejasnoj uspomeni kao san. Sjećam se crne duge škrinje, koju su dovezli na kolima, ne znam, iz Svetog Lovreča ili iz Tinjana. Sjećam se i zabijanja čavala u lies, kada si ti onako grozno vriskala. Spominjem se i pune kuće ljudi, sve bliže i dalje rodbine, znanaca i prijatelja iz Baderne, Kringe, Tinjana i Svetoga Lovreča, koji se skupiše na pokopu, ali se ni jednoga točno ne sjećam i ne bih ti nikako znao kazati, tko je baš bio. Spominjem se i karmina iza pokopa. Ti si s crnim rubcem na glavi, sva zaplakana, dvorila učestnike sprovoda, koji su došli iz udaljenijih sela. Znam, bilo

je mnogo šunke na stolu, i biela hljeba, ali ga ja nisam niti okusio. Svih me je onih dana nešto stiskalo u grlu, da nisam mogao ništa ni okusiti.

Ali najstrašnije je istom dolazilo. Praznina u kući. Ona mora, koja nas je za dugih zimskih večeri pritiskala, same, osirotjele. Otčevo je mjesto bilo prazno: za ognjištem, za stolom, u sobi, u krevetu... I kud god se okrenuli, svagdje smo nailazili na pustoš.

A šta li si istom, majko, ti morala proživljavati tih mučnih dana. Ti, koja si ga toliko voljela, koja si tako liepo zamišljala život s njime, a koja si sada gledala u prahu sve tvoje sne, sve divne zgrade u mašti tvojoj građene, i ugledala krutu zbilju: sebe samu, bezpomoćnu, sa tri gola nejačka oko sebe. Niti si bila djevojka, niti si bila više žena...

Postala si patnica i mučenica...

Kraj prve postaje.

VLADIMIR JURČIĆ, SARAJEVO

HAMID DIZDAR — PJESNIK HERCEGOVAČKOGA KRŠA I PROLJEĆA

Iznieti bitne značajke bujne mladenačke poezije, dati obris toga umjetničkog lika i predočiti jačinu ove impulzivne naravi kao i estetsku analizu sočnih, svježih i toplih stihova, koji su odraz razvojnoga puta nemirne i mladenačke pokretne duše — sav taj složen postupak mora se u ovom prikazu zadovoljiti fragmentarnim osvjetljavanjem.

Pred nama su raztvorene stranice triju Dizdarovih pjesničkih zbirki — dviju tiskanih: »Arabeske« (1929.) i »Zapisi u kamenu« (1936.) i jedne rukopisne: »Proljeće u Hercegovini« (1941.).

Prelistavajući Dizdarovo lirsko djelo ostajemo duboko dirnuti, osjećaji se razčihavaju, slike nas obasjavaju, životna radost pršti u tisuću zvukova u prelievanju divnih boja, u nizanju dojmljivih izsječaka života, krajolika, uspomena i zanosa.

Dizdar nam odmah pri prvom susretu odkriva sve ono najljepše u svome izrazu, iznoseći pred nas kao dragulјar najdragocjenije nakite: šaroliko niansiranje, fino iztaknute ljestvice, unutarnju bujnu prštavost, koja se razbija u bezbroj sjajnih detalja. Pjesnik Dizdar donosi nam u jasno naglašenoj dikciji, u neposrednom i nesputanom izražaju mladenačko divljenje prirodnim ljepotama, uzavreli nemir, što sve bješnje bukti. Nekad pokretnost, nekad nagao prielaz, nekad smirenje, iza kojega se strast razbuktava još silnije, bujno talasanje, strepnje, drhtanje u tajnom šapatu i divljem prodoru, sabranost i razmišljanje poslije nepromišljenih propusta, opijanje razkošem zamirisalog proljeća, osjećanje, da si dio te harmonije, što je oko tebe, i osjećanje onoga tako dubokog, tajnog svieta, što odkucava u tvom srdcu trenutke radosti i uzvišenja k čistom, neprolaznom i neuništivom!

Dizdarovi zanosi, njegov smisao za liepo, njegov osjećaj prirode, njegov zamah sadržan je u ritmično skladnih stihova. U nekoliko stihova uspjelo je sažeti sve ono najbitnije, što se lomi i što plamti u njegovu biću:

Sve je noćas nasmiešeno, liepo!
Mjesečinaste ruže cvjetaju u zraku
i krv, pomamna, u tielu raste
pa lomi, pjenuša, vrišti u mraku.
Ko suncem okupane u proljeće laste.
I slušaj, oh, slušaj te nježne zvuke!

Vani je mjesečina, vani u mraku strše obasjani vrsi topola, drhće im lišće, šapat dopire iz daljine:

I ide, ide... sve bliže, bliže...
Kroz sve šupljine u dušu se šulja.
Bliešti noćas duša od nenadne sreće
i tiho se, kroz mrak kô kandilo ljulja.
Haaaj! Kako radost kroz sve žile bije —
svako se proljeće u krvi smije
i maše na pozdrav razcvalim glogom.
O, pustite me, ostavite sama,
noć je tako vedra — zbogom! (Ekstaza)

Odlazi, luta, da negdje stane i da se zapita:

— O, kuda vode ti tihi koraci svoji?
I, gdje osta ona bolom naslućena neka sreća?
Ja ništa ne znam! Al osjećam, eto, kako svakog dana
raste u meni tišina neka, sve veća i veća,
Kô ljuta, zatrovana rana. (Tišina duše)

Noćno nebo podrhtava u sjaju dalekih zviezda, a duša progovara čudnim i bezkrajno toplim akordima:

O, mirisne noći dozrelih breskava
pod ućutalim smiehom ponoćnog neba.
I sada kadkad zatrepere mi u duši
tisuće liepih, nezaboravljenih slika.
Sklapam oči! Svietao se vidik miče,
pa pjeva, prska, širi se, kliče!
Sviće u meni! I kroz mene prolaze
proljeća, cvieće, jutarnje zviezde i šume. (Radost na pomolu)

S ljubavlju i djetinjom odanošću prilazi svakom grmu, jer

»svaki šušanj trave za me nešto znači«

i »ostao mi pogled začuđen na svemu.«

Zalazi u gustu šumu i plete nježne bajke, fantastične vizije. Čudesne zvuke osluškuje skriven i zadivljen, jer su šume

dom vjetrova i zvieri ljutih,
roj ptica, duhova i bajki,
one su mjesta obračuna krutih,
strah djece, tuga svih majki!
Molitve šuma tople su i blage,
da nitko ne ometa njihov vječni san,
da sjekira ne vrieđa noge joj drage,
da u njene dubine ne dovede dan.

Zanosu se ne može oteti:

Ptice, oblaci, šume, njive preorane,
zakliktalo, zakliktalo sve u širini,
pohrlilo u trku niz polja
s radostnim bielim jedrima proljetnim!

*

Ali i to oduševljenje sputa sumor, u snježno veče zamišljen je pjesnik. Snieg pada, i veze plašteve meke i široke, sve putove pokri — a sitne snježne iglice i zvjezdice bliešte i iskre se:

Šutim u sobi i gledam.
Gledam biela polja i bregove,
a u isto vrieme u srdcu, duboko, osjećam
crne, težke snjegove,
kako padaju, padaju, tope se i pršte,
kô latica šeboja i ruža
u našim skrivenim baščama,
što šute iza nizkih kućica
u dnu starih mahala
u jesen. (Prvi snieg)

U mistične noći javljaju se drage osobe, koje smo ljubili, s kojima smo drugovali, koje smo poštivali, javljaju se prošli dani i zanosni trenutci, o kojima smo snivali i uživali.

Otvara se riznica uspomena i likovi nam dragi dolaze u pohode. Toplo i dirljivo evocira Hamid Dizdar lik rahmetli Huse Ćatića, veliku pojavu islamskoga povjestničara i pjesnika Savfeta Bašagića, lik svojih suseljana i drugih.

U duši vjetar čamotinje i crv bolesti jasne — nosio si ko barjaktar duha, kao smjeli ratnik. — Uzalud su bile sve rieči, molitve tihe i glasne, uzalud poklik: Ja nisam sanjar, ta ja sam patnik! — Brat toplih osjećaja, u duši velik, golem ko slap — neshvaćen i prezren, nepotrebno bačen u kut, — iako je uporno tražio svoj mir i novi put — (pao je ko rose kap).

A Mirza u Dizdarovim strofama predočen je živo, predočen je velik po svome radu, tihi radnik, koji je tako nenadano ostavio sviet:

Tih, a velik, u praskozorje bučnih slika
sam, s bliedim mrtvačkim rukama,
snivao si o dobru drugih, u očima bolestnika
žudio sreću za svu braću — i u samrtnim mukama.
A jednoga dana, ostavljen, od svih,
iznemogo, posljednji put si kraj prozora sjeo
gledajući minareta i Sarajevo, najljepši stih,
gorko se zasmijao i pao, ko list sveo.

A sada poslije svega toga skinimo tu sumračnu koprenu, pustimo uspomene, nadišimo se zraka i krenimo, k jugu krenimo. Tamo nas čekaju nova iznenađenja, vedri doživljaji i pjesma. A možemo li se oglušiti, možemo li ne uzbuditi se!

Zove nas proljeće, zove nas pjesnik u dragi zavičaj: slušajte zamamni zov. Proljetni lahori blaže umorne patnike: simfonija lutalačtva, simfonija probuđenog proljeća i razpaljena srdca:

Proljeće se vragoljasto penje uz obronke mrke Ivan-planine.
Dolazi nam u susret izmaglicama i osmjesima,
maše šeširom na pozdrav
i raznosi mirise ranih behara.

Jablanica se budi u smrčevoj smoli.
Promiče đerdan okovanih sanduka kroz gudure i klance.
Ukočen im je trk. Ne poznaju oni slobodu leptira i ptice.
Njihove šinje liče na robijaške lance.

Krmeljiva sela počinju rumeno blistati.
U sebi nosimo nemire i tuge.
Naša su djeca toliko čekala da kasnije počinju listati,
da behari okite bašče i luge.

Zelena i pjenušava Neretva vijuga, o stienje pomamom bije.
Veže i steže kaišom dubine polja i krša.
Nad starim Mostarom znojno podne bdije.
Kumrije guču po strehama pločnim
kao da neki bogumilski prastari obred vrše
i na kamenoj sahat kuli vreo dan se smije.

Vinogradi i njive cvjetaju beharom i žuljevima.
Orači prevrću tvrde brazde i pljuju u crne šake.
Kopaju, kopaju sebi ili nekom drugom rake,
jer radom treba bolji život stvoriti,
treba se jednom u bezkraj vinuti
i, ozaren patnjom i borbom,
ko div, ko čovjek u mraku sinuti!

Pjesnik je osnažen, preporođen u zavičaju, skršen od toplih dojmova:

Drag mi je svaki onaj kamen, drag
drag crven krov što u podnevu gori.
Svaki je čovjek kô kamen tvrd i blag.
Ponosni kršu, na tebi bieda i poštenje zori!

Ganuće i nježnost: bûde se dojmovi na izvoru djetinjskih uspomena, srdce nemirno kuca, umorno oko upija divne vidike — legla su razštrkana seoca, razasuti bieli čardaci, grozdni vinogradi, šumoviti bregovi, a izpod njih bjelasa se spora i promišljena rieka. Zastanimo i mi pred dojmljivim prizorom, odahnimo u sjeni krošnjata drveća, srknimo kristalnu vodu živih vrela:

Pod rukom, stavljenom nad oči vidik je cio,
kamen! kamen! nekoliko koza uz pjenušav potok;
o strmoj litici nekoj u daljini
okačen jedan čardak bio. (Moja Hercegovina)

Rodnim krajem kupine zru, žita u klasu.
Oblaci, ko niemo stado, nad briegom plove:
umire dan pod mokrom smokovom granom. (Majčino pismo)

Pred nama tiha oranica rodna,
par volova sa drvenim plugom.
I to je sve. Pa što nam treba više?!
Šaka sunca za proljetno žito, u ljeto malo kiše.
(Izpoviest na kamenu)

Vinogradi u prisoju zore, usijani kamen plamti, lišće se savija u vrućini, u toplini žarkoga vjetra, a žedne usne htjele bi srknuti bar kap i utažiti vrelu žeđ, žudnju i strasti, čežnje za dragom i nježnom osobom. Svuda se čuti povezanost i ljubka prisnost između duše i krajolika.

Dizdar pokazuje svoje iztančano osjećanje i razvijen smisao, da nam razjasni profinjeno i tanahno ta čudna zbivanja, što se tajno javljaju u razpaljenom srdcu, u dnu našega bića, u krvi naše puti. Zamah mladenačke snage i srh životne radosti struji i zavodi:

Naši vinogradi rađaju najboljim vinom,
a loze se penju po duvarovima, penju
grleći kamenje i stabla i pripijajući se strastno.
kô o vrat djevojačke ruke u mjesečinastim noćima.

U tvrdoći kamena, u požaru sunca plamte oči i srdce šapće ljubavne rieči. Zbunjena mladost izgara i lomi se:

Tugujem za oblakom, pticom i ženom,
svi njini čari ostaše mi skriti.
Drugujem samo sa svojom sjenom,
ona me jedina ne će ostaviti.

Jer ona nije shvatila pjesnika, ranjena duša ostala je sama:

Možda je posljednji put moj pogled
na umorne, jutros, oči ti pao?
Sve što sam htio, nisam ti rekao,
sve što sam imao, nisam ti dao.

A poslije tih tužnih akorda napor, da se otme sjeti i pasivnom bolu — da zapjeva iz duše:

Dugo sam nosio
mladost na čežnje razpetu,
tugom sam rana oranja rosio,
radost okovom samoće sapetu.

Pjevat ću i ja s vriskom ranih ptica
i ko vjetar letjeti
na oblake
na livade
na planinske kose
kroz trave, kroz sunca
i srebrene rose.

Sveti su dojmovi zavičajnih strana, draga su sjećanja djetinjskih dana, svietle su začarane nestale slike, odkrivajući davne, vedre utrenike. Pjesnik izmučen bolom grca u grču raznježena srdca; i govori sviraču u sjeti i prigušenom plaču:

Prstima tvojim zatalasaj žita u klasu,
dočaraj topot konja u satu,
kraj uha neka mi zakmeče koze:
kad brste grmove i paprat pasu...
Probudi mi zaspalo djetinjstvo,
blago djetinjstvo što su ga godine odniele:
melem su duši staze vijugave
i kućice, kamene, biele.

Livade travne! Njive preorane! Na mladost neka me sjete!
Neka mi miris svježeg duhana donese
ocvale modre njivice hercegovačke
zasađene smokvama i stabljikama duhanskim
po brdima, po brdima, kamenom, kršem,
biedom obraslim! (Tuga za rodnom kućom)

Težko je sliediti ovoga pjesnika u njegovu nemirnom lutanju, u poniranju, u šarolikim preljevima: oko zavičaja kao središnjeg motiva plete se vienac čarobnih slika: bajramske uspomene, dragi lik stare majke, disaj šuma, miris sladkoga voća, pjesma vinograda. U tim motivima Dizdar je mek, nježan i impresivan.

Pejsaž u njegovoj interpretaciji nije jednolik. Poslije gorkih zapisa u kršu — vodi nas uz obalu Neretve osluškujući šum voda, udišući tople vjetrove iz daljine — s mora:

Mir je na vodama. Negdje pjesma zvoni.
Krvav bajrak raste za briegom dalekim.
I kô bijel oblak što daljinom roni
progukaše golubovi nad njivama nekim. (Podne)

Tko je to danas kroz mirna polja
pustio svietle, blještave rieke?
Tko je kroz tiha, zaspala groblja
poprsko krvlju čemprese i smreke. (Odmor u ljetno podne)

Nejasni šumovi sve se jasnije razaznavaju i žedna zemlja pod smrknutim oblacima željno čeka, da joj dažd umije lice:

Ciela okolica zašuće.
Prestrašeni jablani na briegu
niz drum, niz drum potrčaše u biegu,
Slušaj! Nenadno — čudan krik:
ko u brdima jauk,
ko škrgutanje dubina:
to zemlja diše ko ogroman pauk
i siše, siše, siše
tisuće svietlih rubina. (Kiša u gradu)

Ali Dizdar umije zaoriti i potresno, znade nam skladati crescendo lomnjave, divljega elementa u luđačkom nasilju, koji se poigrava s malim kućicama.

Sve što je živo: čovjek, konj i janje
zašutje u strahu grčenja i jeze.

Prostenja selo stisnuto čvrstim koljenima brda
ko igračka sitna u pomamnoj ruci.
Ječe li to divovi,
urlaju li bezdani ponori
il' june divlja, pobješnjela krda
preko mrginja i plotova što utanjaju u olujnoj huci?

Niz svaku liticu rieke se izlivaju.
Muljina krvavi i brzaci krkoče, nebo se otvorilo:
granje, zemlja i bičevi vjetra se slivaju,
padaju u vlažna dna kô da ih je vrieme oborilo,
kao da prah i ništa bivaju. (Pljusak u brdima)

Negdje se zgrčena stabla splela u zagrljaj.
Pada veče. Mrak ulazi u selo, crn, zloslutan,
i nigdje u cieloj okolici glasa nema:
iz nizkih kućica plašljivo izbija bliede svjetlosti trak.
— — — — — — — — — — — —
Jesen je prstom taknula mi čelo.
Miriše voće, trunu jabuke u travi, opada lišće svelo.

Tu je dom, tu je pjesnikovo selo, tu starica majka i sestra samotna. Uzvišen lik, veličajan u svojoj jednostavnosti:

To je djetinjstvo, mladost, kuća! Moja kuća!
Majka, dobra starica, u debeloj prostoj haljini
(sama je sašila od botane i domaće ćehreće)
osluškuje nečije korake iza vrata
i često pritajeno šapne: Sin.

A koliko osjećanje za sestru, čuvaricu doma i stare majke — ?

Njeno je platno sve šareno
od konca, uzdaha i suza.
Izvezla je svo djetinjstvo svoje
mrtvim cviećem što raste na platnu:
bila djevojčica i imala kosu zlatnu
i ruke, hitre i meke,
i bistre krupne oči...
Njeni su dani prošli ko vali
nabujale planinske rieke.

U svima ovim stihovima govori ljubav prema zavičajnom kršu, prema vinogradima, u suncu razpjevanim:

Niz brieg se sočni spustili vinogradi,
pod teretom sladkim prostenjali trsi.
Zriju mi, zriju jagode u suncu,
šapuću radostno opijeni vrsi!
Ko bieli golubovi popadale redom,
beračice vriedne, vesele i mlade,
pa beru grožđe zaljeveno medom
i jedu. Sokom im usne slade.

A sada — oprostimo se od tih hercegovačkih sela, od tih njivica:

Šćućurena na golim stienama čuče
biedna sela kao ptičija gniezda.
Riedko u njima pjeva čovjek, ptica guče,
riedko u njima jasnije zabliešti zviezda.
— — — — — — — — — — —
I ova tiha sela, kô gniezda puna pticá,
puna su staraca, žena i nejake djece.
Ne goje oni malih mačića ni psića,
a rieč njina blaga podsjeća te na svetce.
— — — — — — — — — — —
Donose preko ciele zime iz dalekih strana
po torbu kukuruzna brašna, šaku krupne soli.
To jedu. A nekad je i sam zrak im hrana,
nepoznate pritištu ih boli.

I mi ćemo uzbuđeni pomisliti na vrletnu Hercegovu zemlju, a oči će nam zasjati — i osjetit ćemo vrelu kap.

Dizdarov pjesnički izraz

Pjesnik Dizdar neobično osjeća ritmiku. Ulazi i u tančine jezika. Odlikujući se izrazitim likovnim reagiranjem i upravo razkošnim sredstvima umije naći ravnomjernu skalu za uztreptale zanose. Izraz mu je spontan, mladenački uzavrio, a lomi ga ne-

obuzdana snaga. U čvrstoći svoga lirskog govora ima Dizdar nešto od divljine i neukrotivosti zavičajnoga krša. Njegove strofe nekada zvone u čistim akordima, iako pjesnik još podpuno ne vlada slobodnim stihom, za kojim često posiže.

Uza svu elegičnost, koja je primjetljiva osobito u djetinjskim uspomenama na rodni kraj, Dizdar je pjesnik životne radosti, zanosa i prkosa. On ima mnogo smisla za ukus i skladnost, iako su mu neke pjesme izlomljene. Zadivljen pred ljepotom prirode sklapa ruke kao diete, pa se pita:

O, kuda vode ti tihi koraci moji?
I, gdje osta ona bolom naslućena sreća?
Ja ništa ne znam! Al osjećam, eto, kako svakog dana
raste u meni *tišina* neka, sve veća i veća,
ko ljuta, zatrovana rana. (Tišina duše)

Ne zna ni sam, kuda bi krenuo, zove ga život, ali ga više privlače liepi vidici i čežnje, htio bi poći sa suncem, htio bi se oteti svemu onome, što ga steže: on bi najvolio »da je sve kliktaj, i grč, i smieh!«

Iskreno uzbuđen pjeva:

Sklapam oči! Svietao se vidik miče,
pa pjeva, prska, širi se, kliče,
ko dozreli niz brieg vinogradi.
Sviće u meni! i kroz mene prolaze
proljeća, cvieće, jutarnje zviezde i šume. (Radost na pomolu)

Dizdarova lirika je izraz osjećanja, koje izvire iz dubine njegova bića. Stih je njegov prirodan govor. To je spontana izpovied umjetničke duše, žedne ljepote i prostora.

U suvremenoj hrvatskoj lirici Dizdaru je prema vrstnoći njegove umjetnosti osigurano dostojno mjesto; žalibože, do sada nije veza Zagreba kao književnoga središta ciele Hrvatske bila onako životvorna, koliko je to bilo potrebno. Ali nikada nije kasno, da se istinskim vrjednotama dade priznanje, koje im pripada. Takva vrjednota je i Dizdarova lirika.

I kada se pjesnik Dizdar oslobodi i onih posljednjih utjecaja verbalizma kao i mjestimične patetike, sinut će u pravoj slici i sjaju svietlo njegova pjesničkog talenta.

U svoj toj šarolikosti i bogatstvu zvukova, ljepoti slika i miloglasju Dizdarove pjesme vidljiva je razkošna niansiranost hrvatske duše u ovim iztočnim krajevima, koja se stoljećima izgrađivala pod udarom poviestnih gibanja uistinu u samoniklu i čudnu osebnost bosanskih i hercegovačkih Hrvata.

Izpitati sve te značajne komponente, koje su oblikovale hrvatskoga čovjeka, zadatak je posebne studije.

UZ VEČERNJA ZVONA

Blagoslovit ću jedne večeri
u miru usnula polja.
Klasje će tad mirisati,
večernja zvonit će zvona.

Jedne će večeri u vrtu
bjelinom mirisati ruže,
te ću se večeri sjećati sebe,
zaboravljene mladosti
i svoje duše.

A jednog ću jutra
umrieti možda od sreće,
praznih ruku, bez samrtne svieće.
Možda mi, Gospode, tužno
ni zvona zvonit ne će...

ANTE SEKULIĆ

KOLOVOZ

Škripe kola pod teretom težkim,
o volovskom vratu brončano zvonce zvoni.
Težko škripe kola natovarena,
trepte zvukovi tugaljivi — bôni.

S bičem u ruci uz njih koraca
seljak lica vedra, nasmijana.
Sunce zlato na njega baca
toplu vedrinu dana.

Miriše sieno... Dah livade
kroza nj svježe struji.
U zelenilu drveća suncem obasjana
cvrčkova pjesma bruji.

Pjevaju točkovi... Volovi vuku
puna kola sienom natovarena.
Svija cesta u veselu luku.
Tuguje livada ko za čedom žena.

Pod crnim drvenim krovom,
pravljenim od jela drage mi Bosne,
s praga — majke s troje djece
sievaju oči zanosne...

Stojim. Ćutim: srdce se ljepotom sladi.
Domovina — dobra mati — sveđer se mladi.

ANTE PETRLIĆ

NIKOLA TOTH, ZAGREB

BETLEHEMSKE ZVIEZDE

Kasna je jesen. I krasna! Godinama nije takve bilo.

Bjelogorica je poodavno sa sebe stresla zlatnožutu odoru, a biela se njezina krv stisnula u suhim joj žilama. Nježne ptice, koje umiru na pogled mraza i sniega, davno odletješe u krajeve, gdje cvatu naranče i čempresi. Bube i crvi zavukoše se duboko u zimsku zaklonicu. I potok se nekud izgubio uslied nezapamćene jesenje suše, pa jedva čujno žubori, kao da šapuće. Divna Božja zviezda pripekla kao o Ivanju. Sviet odbacio ogrtače i kapute, pa se u košuljama znoji kao usred ljeta.

A sutra je Badnji dan!

Na kraju sela, iza kućice, što je iznajmi umirovljeni učitelj Vjekoslav Dobrinović, prostire se malen vrt. Sve su gredice pomno prekopane, a neke i zasađene ozimnim povrtnicama. Nakraj vrta onizka je uzvisica. Na vrhuncu joj uzoran pčelinjak. Iza pčelinjaka plot na samoj obali potočića, što poput nestašna jareta poskakuje preko kamenja.

U tom carstvu svome izsluženi narodni školnik čeka na obračun sa Stvoriteljem. Sam je samcat, kao okresan dub na pustoj gori

Svršio je učiteljsku školu i dobio mjesto na nekoj zabitnoj jednorazrednoj školi. Pun poleta i krcat idealima, povukao je svoja životna kola silnim zamahom. A natovario je na njih svu silu zadaća i osnova za rad na narodnom prosvjetljivanju i promicanju narodnoga gospodarstva i prirada.

Za školu je, uz pripomoć dobrih ljudi, nabavio krasan harmonij, osnovao je i vodio seljačko pjevačko i tamburaško družtvo, hrvatsku seljačku gospodarsku, mljekarsku, vinarsku i marvogojsku zadrugu, obdržavao tečajeve za nepismene i različita predavanja.

A škola tek! Uredna i čista kao nedjeljno djetence, a rad u njoj na čast njezinu meštru i učiteljskom stališu. — I u crkvi, na koru za orguljama bio je bez premca nadaleko i naširoko.

Oženio se prve godine svoga učiteljevanja. Iz ljubavi. Uzeo je sirotu, kao što je i sam bio i ostao za života.

Četiri je prve godine nekako vezao kraj s krajem, životareći u tom selu. Bog ga je s prvoga kraja obdario s dvoje djece. I

brige su stale svakim danom rasti. Brige i potrebe. Nužda i oskudica.

U težkom jednom času napisa za novine članak protiv tuđinske maćuhinske vlade, protiv tuđinskih plaćenika u Hrvatskoj. U zemlji pogodnoj za sjemenje svake ruke. Plodnoj i rodnoj...

I tako je započela njegova Kalvarija.

Pustiše ga iz službe zbog hrvatstva, kao pristašu Hrvatske stranke prava, kojoj se do smrti ne iznevjeri.

Nakon iztrage, u kojoj ustanoviše što se i bez nje znalo, premjestiše ga radi kazne o vlastitom trošku u neku selendru na rubu zemlje, gdje je i nečastivi, Bog budi s nama, zaželio lahku noć... Tu mu se žena razbolje i nakon dugotrajne, težke bolesti ostavi ga s dvoje sitne sirotčadi. Otišla je, odakle se ne vraća...

Godine su prolazile. A s njima se nizali i njegovi premještaji. Kao u slikokazu. Tek što tamo događaji ne plaze tako tromo i olovno. Polagano i težko poput gladnih godina. Tako suzno i krvavo, kako to biva samo u biednu učiteljskom životu pod tuđinskom vlasti.

Prošao je bio i kroz svjetski rat. Na dva se ratišta upoznao s njegovim strahotama.

Iza rata došla je i nova vlada. I opet tuđinska. A s njome i opet one iste Jude, što se i crncu i ciganinu prodaju po trideset srebrenjaka.

Kud će hrđa nego na gvožđe. A Dobrinović — pod iztragu. Nasrnuo čovjek na neljude na vlasti. Pod iztragu s njime! Pa u mirovinu po starom zakonu. Upravo u vrieme, kada su ostali činovnici građanskog reda bili razvrstani po novom zakonu.

Mirovina malena, a potrebe rastu. Do neba velike.

Uzalud je tražio zarade. Obijao tuđe pragove, svjetlao ledene kvake na vratima, iza kojih su živjeli ljudi bez duše... Na kraju krajeva obećaše mu neko dobro mjesto u tvornici jednog Niemca. Nije ga dobio, jer se »patriote« vlastniku zagroziše, da će ga »šupirati«, ako se usudi uhljebiti ovakvog »anacionalistu«, poznatog »protudržavnog i protudinastičnog tipa«!

Kada se skrhao prvi krvnički režim, dobije Dobrinović mjesto kod grada kao pomoćni pisar.

Poslije godinu i pol gorkih i čemernih dana, dođoše Hrvati donekle do rieči i on bude vraćen u državnu službu. Radio je kao i prije, poput mrava. Za narod i Hrvatsku. Ali ga Iskarioti držahu oštro na nišanu. Na računu u crnoj knjizi.

Nakon pet godina mira u uzornu, žilavu radu, kad se povratiše na vlast i dođoše do rieči, baciše ga i opet zbog »protunarodnog« njegova stava i rada na dno Velike Srbije, u selo gdje malarija raste i cvate, pa ga po drugi put — umiroviše.

Tad mu se smilova neka hrvatska osiguravajuća zadruga i postavi ga svojim povjerenikom. Na selu vele tomu: agent.

Deset se punih godina potucao i prebijao kroz sedam kotara. Obilazio od sela do sela, od kuće do kuće, kucajući na milosrdna srdca s ponudama i molbama, neka se osiguraju na život ili na smrt, protiv vatre ili nepogode. Žuhak je to bio krušac.

*

Tad svanu dan Velikoga Mesije. Dan željkovani, za kojim su žudjela nebrojena pokoljenja, nakon životarenja u sramotnom sužanjstvu, koje su narodne izdajice nazvale oslobođenjem.

Svanu sveti Dan Uzkrsnuća Nezavisne Države Hrvatske!

Dobrinović uzkrsnu s njim na novi život.

Bez molbe, bez laktanja, bez preporuka pozvaše ga istinski oslobodítelji preda se. I uzpostaviše ga — po četvrti put — u državnu službu. Priznaše mu izgubljene godine i promaknuše ga u dvanaesti sat njegova života. A onda ga — kada više nije osjećao nekadašnje snage za rad — umiroviše na vlastitu molbu.

I život se starog, izsluženog borca za sreću domovine stade u neradu naglo primicati zimi...

Kasna je i krasna jesen. Sutra je Badnjak.

Stari školnik sjedi na klupici pred svojim pčelinjakom, pred jedinom zabavom, koju mu je život ostavio.

Sjeo je, da odahne i odpočine od umornih desetak koračaja. Sunce s vedra neba izmamilo je učiteljev milijunski narod iz košnica, na jesenji let. Oblak pčela radostno se njiše, kao da ga Bog na koncu drži. A Dobrinoviću od uzhita podrhtava staro izžmikano srdce. I čini mu se, kao da je nekud usporilo. Kao da se i njemu hoće — mirovine...

Pčele se pomalo smiriše i povratiše u tišinu, u svoj zimski san.

I Dobrinović se smirio. Spustio je glavu duboko na grudi i uronio u dubine svoje bolne prošlosti.

Sve ga je ostavilo. Žena ga već čitavu vječnost željno čeka na dalekim svemirskim poljanama... Djecu mu je život odkinuo iz naručja i odgurnuo u široki sviet, u borbu i vlastitu brigu. I selo ga napustilo. Okrenulo se poput suncokreta k novome učitelju, novom suncu. Razumljivo. Ta umirovljenik nije — u službi...

A neslužben čovjek nije ni za što. Od nevolje ne može ni sebi pomoći, a kamoli onima, za kojih je sreću dragovoljno žrtvovao sve svoje tjelesne i duševne sile, kojima će — skoro li? — ostaviti ovo malo preostale kože i trudne kosti svoje.

Zaklopio je oči stari učitelj. A pred njima izskakuju tužne slike tužnijeg života. Tako nekako mora biti i ljudskoj duši na samrtnom razstanku s tielom.

Tužne slike... Ali svaka je njegova jasna i svietla... I čista od svake sramote i nepoštenja. Čista i svietla kao dragulj Božjeg dara na jutarnjem cvietku, na kome se zlatno sunce raduje u bezbroju prekrasnih, nadzemaljskih boja.

Tako ga zatekoh, kad mu iza duljeg razdoblja dođoh u posjete.

Bili smo prijatelji iz mladih dana, po srdcu i značaju.

Najviše ga zavoljeh radi njegove pravednosti, iskrenosti i poštenja. Nije imao dlake na jeziku. Ni pred kim. Što mu je bilo na srdcu, podnosio bi, kao na dlanu, svakomu pred oči. Pa makar mu i carska kruna bila na glavi. A takav se nesretnik s vremenom zamjeri i omrzne, štono rieč, — i Bogu i vragu. I riedko, vrlo riedko nađe prijatelja...

Veselo me starac pozdravio. Kao putnik između neba i morske pučine, kad u daljini zagleda obale rodnoga kraja.

Posadi me pokraj sebe, pa mi se tiesno primakne.

Iza uobičajenih prvih pitanja i odgovora, zaveslasmo u mlade dane, pa se stadosmo po njima valjuškati poput riba u mriestu.

— Eh! Da nam je skinuti barem tridesetak godinica! — kliknuh.

— Ne daj Bože! — gotovo sa strahom odpovrnu staračac, pa se zamisli. — Daaaa... bilo je liepo... bilo je krasno... — I bolno se nasmieši. A one dvie duboke duboke brazde oko njegovih usana, štono ih patnje zaoravaju u izmučene obraze, kao da mu se nekud produbiše. — Krasno je bilo... ali ne želim i nikad nisam poželio biti ni za časak mlađi, niti za časak stariji. Zar da ponovno prođem kroz Golgotu? Ne! Nek sve ide svojim redom. Nek se čaša prazni do posljednje kapi...

Časkom se zamisli, a onda poče kao kroza san. Tiho. Osjećajno.

— Kad me prvi put u životu pogodi sudbina, slučaj, učinak nepoznatih sila u nama ili vlastite krivnje — a to i opet ne leži u našoj moći, nego se s nama rađa i umire — mislio sam uza svu svoju vedru ćud, da ću svisnuti od žalosti. Bio sam bačen za

kaznu u neko od Boga zaboravljeno seoce, u kome gotovo nije bilo čovjeka, s kojim bih mogao poljudikati. Sve sâm doseljenik, tuđinac, a ono malo Hrvata razvodnjeno i pomalo odnarođeno, sve neko pusto čovječtvo — bez ljudi, neki puk — bez naroda.

— Pa ipak... Jednog se dana namjerih i na pravog čovjeka. Drevnog starca. U mladosti bijaše neizmjerno bogat. Milokrvna srdca pomagao je i prijatelju i dušmaninu, dielio milostinju i činio dobro i šakom i kapom. Podpisivao mjenice i svome i tuđinu, i susjedu i strancu. I jedni i drugi prepustiše mu čast, da ih u određenom roku izkupljuje. I moj ti čovjek pade, štono rieč, preko noći na prosjački štap. U smrtnom ga očaju spasi i utješi stara legenda, što mi je u dokonu razgovoru izpripoviedi: »Jednog dana saletješe Gospodina nebrojene duše, tužeći se na Njega radi pretežkih sudbina, koje im je odredio... I učini Gospod, da se na dugačko, dugačko uže nanižu sve boli onih utočara. Sve jedna pored druge. A na svakoj da se jasno vide sva njezina dobra i zla, sve boli i radosti, svaka sreća i nesreća. I zapovjedi Bog, da svaki nezadovoljnik pomno izpita i prosudi sve one bezbrojne sudbine i po slobodnoj volji odabere najlaganiju i najljepšu između njih, pa neka mu bude. I dogodi se čudo: svaki odabra onu istu, koju mu je i Gospodin bio dosudio, kličući: Ova je najlaglja! Ovu hoću i nijednu drugu!«

— Eto, dragi, ova je legenda bila vodilja mog života. Za njom sam sigurno i bez straha pošao, kao ona tri Mudraca od Iztoka za betlehemskim čudesnim kometom....

Stari se drug i opet zamislio. Nisam ga htio prekidati u razmišljanju. Iza odulje šutnje započe: — Čuj i drugu priču. Nije priča, već živa zgoda iz života.

— U prvome mjestu mog službovanja zamoli me neki seljak, da kumujem na krstu njegovu prvorođencu. Spremno se njegovoj želji odazvah. Prije ga nisam pravo ni poznavao, ali se poslije kao kumovi zbližismo i sprijateljismo.

— Jednoć me zateče zabrinuta, pa me stade batriti:

»Ljubezni kume!« tako me redovito oslovljavao. »Bio sam dječakom, kad mi je umrla dobra majka. Otac mi se naskoro, napola od nužde, oženi s nekom nadžak-babom, koja ga je uhvatila u mrežu. Da je i bolja bila, nikad mi maćeha ne bi mogla nadomjestiti rođenu majku. Već prve godine njihova braka dobio sam polubrata. Kad su mališanu bile četiri godine, umrije mi otac.

Maćeha, koja ni za živa otca nije navlačila rukavica, stade sad otvoreno pokazivati svoju opaku ćud. Polubrata je obsipala svim dobrima, a mene tovarila najtežim poslovima, psovkama, pogrdama i kletvama A bilo je i obilja bubotaka i šiba i prutova na svakom koraku bez ikakva razloga.

Iza otčeve smrti pade sva briga i skrb oko kuće na moja još nejaka leđa. Otac je ostavio znatnih dugova, a maćeha je svojim lošim gospodarenjem razsipala i ono malo, što je iza otca ostalo. Rano se oženih i žena mi rodi sinčića, kome ste na krstu kumovali. Odkad sam bio preuzeo vlast u kući, kao da je sam nečastivi, potari ga Sveti Križu, ušao u maćehu. Po kući je od jutra do mraka siktala na svakoga do koga je stigla. Po selu me sramotila, kud bi zakoračila. A mrzila je kao đavao tamjan ono, što mi je bilo najmilije na svietu: ženu i diete. U svemu zlu još sam se i razbolio i — ako svi znaci nisu varali — pao u sušicu ..

Mnogo mi je puta bilo težko i pretežko. Da čovjek svisne. Ali kad mi god i isti život dodije, ja se, ljubezni kume, ozrem za se i odmah mi je laglje...«

Govorio je prigorskom kajkavštinom. Nisam pravo razumio, šta misli, pa ga upitah:

»Šta rekoste? Šta je to: ja se ozrem za se? Kako vi to činite?«

»Tako«, odgovori kum. »Preda mnom su oni, kojima je bolje od mene. A takvih je vrlo malo u selu. Sve sam otčeve dugove, Bogu momu hvala, poplatio, gospodarstvo mi polazi za rukom gdje god samo prihvatim, pa samo Bože zdravlja — i sve ostalo bi se nekako podnielo. A kad se obazrem, kad se ozrem iza mojih leđa, vidim onaj drugi ogromni dio sirotinje, kojoj je daleko gore nego meni. I tad mi se redovito sruši čitavo brdo kamenja sa srdca i duša mi se utješi i smiri u Bogu!«

Stari je Lojzek — tako sam od milja oduviek nazivao prijatelja — opet utonuo u šutnju. Toga je dana nekud neobično oslabio. Nos mu se sumnjivo zašiljio i na vršku malacno pobielio.

Kao da je i njemu pao kamen sa srdca, uzdahne, pa nastavi:

— To je druga moja zviezda predvodnica. Daaa... A treća je: biblijska priča o strpljivom Jobu. Bog mu uze sva blaga i neizmjerna bogatstva. Pomrieše mu svi sinovi i kćeri. Pritisnu ga strašna guba. Sjedeći na gnojištu strugao je criepom gnojne rane. Pseta su dolazila i lizahu po njemu. Svi ga prijatelji odbjegoše, pa i ista mu se žena izrugivaše: »Eto! To ti je taj tvoj Bog poslao za one tvoje bezkonačne molitve i za tvoju luđačku dobrotu i

čestitost!« A strpljivi je Job odgovarao na sva izkušenja: »Bog dao — Bog uzeo. Kad primamo tolika dobra iz ruku Gospodinovih, zla zar da ne primamo!?« I pomilova Bog Joba. I pozlati mu stare dane. Kao i meni...

— Eto, brate moj, to su moje zviezde, divna Božja čudesa, koja su me preniela preko sviju bezdana, kroz sve tegobe, štono mi ih Gospod posla u izobilju. Ostao sam vedra, uzdignuta čela i čiste savjesti. Oklizivale su se niz moju dušu sve kušnje, dok su hiljade drugih, manjih nesretnika tražile i nalazile utjehu u piću i razvratu, u ludilu i u naprasitoj vječnoj zaboravi... Jest... Bilo je liepo. Bilo, pa prošlo. I stog ne žalim za godinama, štono utonuše u vječnost, i ne želim, da se povrate. Hvala dobrom Bogu, koji me stvori ovakva kakav jesam. Vjerujem čvrsto, da ću se s Njime lahko sporazumjeti, kad me bude pozvao radi obračuna...

Dugo smo još razgovarali o trima betlehemskim zviezdama, kako je Lojzek okrstio duboku mudrost prastare legende o sudbinama, životnu filozofiju kuma-seljaka, koji se u nevolji »ozire za se«, i blagu strpljivost Jobovu... A jadikovasmo i o pustoši duša, koje se utapaju i ginu u blatu i lakomosti i prolaznosti.

— Svima nam je težko. Ali na muci se poznaju junaci! — bile su posljednje rieči starine Dobrinovića. Razstadoh se s njime, ne sluteći, da se ovdje dolje nikad više ne ćemo vidjeti.

Kad mu je sutradan njegova kućna pomoćnica doniela ručak, našla ga je na istoj klupi. Ledeno mu je lice bio prekrio svetački smiešak. Ruke su mu bile stisnute, kao da obuzimlju ruku dragoga bića, koje ga je dugi niz godina željno izčekivalo. Otišao je, da s njime sjedinjen proslavi sutrašnji dan Kristova Rođenja.

Na obronke brdašca, na kome je pčelinji rod driemao u zimskom snu, pao je tihi mir Svete Noći.

Samo su pčele sjetno zujale, kao da se opraštaju od dobrog starog prijatelja, koji je putem betlehemskih zviezda, preko trnja i kamenja, odlazio u vječnu slavu.

PROF. DR. VLADIMIR BAZALA, ZAGREB

ZNAČAJKE HRVATSKE MEDICINSKE KULTURE

Kad su u prvoj polovini 7. stoljeća Hrvati došli u današnju svoju postojbinu, našli su ovdje nešto malo ostataka nekad znamenite grčke i pogotovu rimske medicine, koje su pomiešali sa svojom, iz pradomovine donešenom narodnom medicinom.

Grčka je medicina došla ovdje do izražaja najviše u nekadašnjim grčkim naseobinama, od kojih je Epidaurum, kasniji Cavtat, poštivao baš Asklepija kao svoga zaštitnika, a u Asklepijevoj spilji (danas spilja Šipun) boravila je — prema legendi — zmija, koja je zastrašivala tamošnje stanovnike, koji su joj se zato klanjali i prinosili joj žrtve (zmija je, kako je poznato, bila simbol Asklepija).

Rimska je medicina reprezentirana veličanstvenim vodovodima (u Epidauru i Konavlima, Sisku, Solinu, Splitu, Skradinu, Novalji na otoku Pagu), kupalištima (u Solinu, Mitrovici i Novigradu) i termama, od kojih su neke sve do danas poznate i u upotrebi (Varaždinske toplice — Aquae Iassae, Aquae Constantineae, Daruvar — Aquae Balissae, Topusko, Banja Luka, Ilidža), a neke su onda bile znamenite, ali su poslije zapuštene (na Visu, Hvaru, u Solinu, u Novigradu Podravskom). U ovim je krajevima bilo i vojničkih liečnika kao u svim rimskim provincijama, a nađeni su i liečnički instrumenti. I neke knjige mora da su bile nekad napisane na tadašnjem ilirskom jeziku, jer to spominje čak i Galen (129.—201.), znameniti rimski liečnik. No ne zna se, šta je od svega toga ostalo poslije seobe naroda i koliko su od toga Hrvati zatekli još u cvatu.

Narodna medicina hrvatskih plemena, unešena u ove krajeve, očito se nije razlikovala od pučke medicine ostalih tadašnjih naroda. Ona je u prastaro vrieme nikla iz naroda i imala je onda istu vriednost, što je danas ima današnja moderna medicina, jer je postojala samo jedna i to narodna medicina, a druge nije ni bilo te nije postojala ni opreka, koja se danas javlja između narodne medicine kao zastarjelog petrefakta preživjelih nazora i znanstvene medicine kao izraza znanstvenih zasada modernoga doba.

Narodna je medicina i u Hrvata stvorila svoje vlastite predočbe o prirodi bolesti kao i metode liečenja. U najstarije doba

čovjek je postupao empirijski, prema izkustvu, i pomagao je sebi, kako je mislio da je najbolje ili kako je mogao i znao. I pojave bolesti smatrane su u to doba kao nešto posve prirodno, a za liečenje su se upotrebljavala primitivna sredstva, koja pruža priroda: liekovi iz otrovnih i neotrovnih biljaka ili životinjskih sastojina, te prirodno liečenje vodom, suncem, hranom i t. d. S vremenom se u ljudskoj duši razvio pojam o nadprirodnim silama, koji je ljude sve više obuzimao. Prijašnje prirodno naziranje dobilo je pravac prema nadprirodnom. Pa i narodno vjerovanje o bolesti i zdravlju kao i samo prirodno liečenje zaodjeveno je u predočbu o bogovima i demonima, koji donose bolesti i patnje, a mogu ih i ukloniti i izliečiti. Narodno liečenje prastaroga izkustva izmiešano je liečenjem riečima, formulama, amajlijama (amuletima), čarolijama, gledanjem u zviezde i proricanjem iz njih i raznim drugim obredima, koje sve zajedno danas zovemo praznovjerjem. Sve to imalo je služiti ne samo liečenju bolesti, nego još više — očuvanju zdravlja i sprečavanju bolesti. Trebalo je spriečiti boga ili demona, da se razljuti i pošalje bolest, trebalo je obraniti se od zla pogleda i uroka. Tako se uz kurativnu medicinu, kakva je izključivo bila prirodna medicina, razvija i preventivna. Napokon dolazi do racionalne obradbe svega stečenoga izkustva i vjerovanja, te do pokušaja, da se sve ono, što je u okviru dotadašnjega znanja pronađeno i izkustvom kao dobro potvrđeno, racionalno i logički sredi i za liečenje izkoristi te potomstvu preda na upotrebu.

U kojem se stanju ovakvoga razvitka nalazila hrvatska medicinska kultura u doba dolazka Hrvata u današnju njihovu postojbinu, težko je reći. Nikakvih podataka se ne može o tom naći. Prema tome, kakva je narodna medicina još danas u ovim krajevima, reklo bi se, da su sva tri elementa: prirodni, nadprirodni i racionalni vrlo brzo izmiešani, ali da prevladava oduviek, pa tako sve do danas, elemenat mitski, religiozni, nadprirodni. Narodu su i danas vrlo mile razne čarolije, amajlije i zapisi, on vjeruje u zao pogled i urok, u zle duhove i vještice, koje donose zlo, nesreću i bolest. U vrieme dolazka u ove krajeve Hrvati su bili pogani i vjerovali su u Peruna, Svjatovida, Kumira, Bogoju, Priu, Lelu, Crnboga i druga božanstva, a i danas još vjeruju u Moru, Stravu, Tvoru, vještice, dobre i zle duhove, vampire i vile.

Ali, brzo nakon što su se naselili u ovim krajevima, Hrvati su svojim iz pradomovine donešenim elementima narodne medicine primiešali primjese medicine onih naroda, s kojima su došli u dodir.

Svoju posebnu notu uvelo je u ove krajeve kršćanstvo. Legenda priča, kako je Sv. Hilarion svladao zmiju u Asklepijevoj spilji kod Epidaura i tako oslobodio stanovnike onoga kraja težkih patnja. Tim je simbolizirana pobjeda kršćanstva nad poganstvom. Zaštitnikom Hrvata postao je sv. Rok, koji lieči razne neizlječive rane i čijim se imenom nazivaju mnogi pučki liekovi. Na znamenitoj Trogirskoj ploči, koja se nalazi u Arheoložkom muzeju u Zagrebu, prikazano je čaranje iz vremena, dok je puk još miešao poganstvo s kršćanstvom. Zaštitnici bolestnika i liečnika (osobito ranarnika-kirurga) postaju sv. Kuzma i Damjan. Zaštitnikom Dubrovnika postao je sv. Vlaho, inače pomagač u bolesti grla. Njegov kult je u mnogim hrvatskim, osobito južnim krajevima još danas toliko jak, da na dan njegova imena majke nose dojenčad i malu djecu, a vode i školsku djecu u crkvu na blagoslov, da ne obole od vratobolje. To je ostalo od vjerovanja iz davnih vremena, kad su u ovim krajevima vladale vratobolje, osobito difterija. Inače je kršćanstvo unielo u narodno vjerovanje svoje anđele i vragove, koji još danas zauzimaju svoje mjesto u narodnom vjerovanju i narodnoj medicini. Štoviše, narod je zadržao mnogo od svoga poganskoga vjerovanja, preobrazivši ga u kršćansko obličje, te na taj način stvorio svoje vile i krstnike, koji čine dobro, kao i vještice i demone, kojima je običaj činiti zlo i nesreću. Pobožnost naroda izradila je devotne talismane i amulete, križiće, medalje, sličice anđela i janjeta s mnogo preventivne i kurativne medicinske tendencije, a za zdravlje ide se i na proštenja i u zavjetne procesije ili se grade crkve. Takva je tradicionalna procesija grada Zagreba svake godine u mjesecu srpnju u proštenište Mariju Bistricu, na spomen zavjeta protiv kuge, kao i crkvica Sv. Roka, koja i danas postoji, sagrađena u sličnom zavjetu god. 1655. na Peneznoj gorici, danas Rokov perivoj u Zagrebu. Podizali su i zavjetne spomenike (poput njemačkih »Pestsäulen«), na pr. u Zagrebu u Vlaškoj ulici nasuprot crkvice Sv. Martina.

No, kršćanstvo je medicinu u ovim krajevima zadužilo dielom time, što se znanstveno blago nagomilalo i unapređivalo unutar samostana, gdje se jednako razvijala filozofija i matematika, crkvene znanosti i pravoznanstvo, liečničtvo i ljekarstvo (medicina i farmacija), a redovnici su bili i učenjaci-filozofi i liečnici-ljekarnici, dielom osobito time, što je milosrdni rad izgradio bolnice.

Duhovnici su bili zaista prvi valjani i školovani liečnici, pogotovo u sjevernim i središnjim hrvatskim krajevima. Oni su u vrieme svoga naukovanja učili uza svoje bogoslovske nauke i neku vrstu pastoralne medicine, a kako liečnika na ladanju nije uobće bilo, oni su bili i jedini liečnici u praksi. U nekim krajevima oni su to još i danas (na pr. franjevci u Bosni).

Većina bolnica u prvo vrieme bile su zapravo — kao gotovo svuda u Europi u ono doba — više skloništa za starce, nemoćne i ubogare, negoli bolnice u današnjem smislu rieči, i služile su više za azil, nego za bolestnike. Gotovo uviek bile su pod upravom laika i svećenika, dok liečnika — bar u prvo vrieme — uobće nije bilo. Najveći je dio bolnica djelo zaklada i dobročinstava, uglavnom redovničkih i svećeničkih (Božjaci-templari, pavlini, kasnije biskup Maksimilian Vrhovac, kardinal Juraj Haulik i dr.) ili bogatih posebnika (Stiller u Zagrebu, Šebetić u Karlovcu, Hutter, Kohloffer i Monsberg u Osieku i t. d.). Velike bolnice, kao što je Zakladna bolnica u Zagrebu, nastale su spajanjem više malih hospitala uz raznu pomoć posebnika, biskupa i gradske občine. Neke su se bolnice razvile iz posebnih bolnica, na pr. ona u Pakracu iz slavonskog »sifilishospitala«, a u Šibeniku iz ludnice, koja je i kasnije bila znamenita i činila najveći dio bolnice, pa je spretno proširena u veliku bolnicu. Uz koprivničku je bolnicu dugo vremena bilo i ubožište, dok su se u prvom katu iste zgrade davale kazalištne predstave. Tako bolnice u našim krajevima u prvo vrieme pokazuju bizarnu sliku mješavine medicine, dobrotvorstva, družtvovnosti i sličnih tekovina, koje sobom donosi uljudba, dok je još u povojima. Dakako, da su bolnice danas dotjerane, a mnoge su i na vrlo visokom stupnju liečničke znanosti, ali i danas mnoge od njih uzdržavaju crkveni redovi i ustanove, kao na pr. Bolnicu milosrdnih sestara u Zagrebu i Zemunu, ili su važni činbenik u njihovim zakladama, kao na pr. u Zakladnoj bolnici u Zagrebu.

Osobit biljeg udario je u ovim krajevima s turskom najezdom uvedeni islam. Islam je religija iztočnog podrietla s izgrađenim svjetovnim nazorom, koji ima najviše mističkih i nadprirodnih elemenata. Zato je islamska medicina u nekim hrvatskim krajevima toliko ukorienjena i održala se još do danas. Mističkoj naklonosti hrvatskog naroda islam je dao pobudu, koja je živa i aktivna do današnjega doba. Zato u bosansko-hercegovačkom dielu hrvatskoga naroda, u kojemu je najtrajniji utjecaj islama, ima ostataka narodnog vjerovanja, izmiešanoga s arapskom medicinskom kulturom, koji doduše danas već izumiru, ali su još uviek vidljivi, oni žive u obliku oaze usred okolne europske medicine.

Islam je u ove krajeve uveo u prvom redu propise Kur'ana: čistoća tiela i duše iznad svega; musliman je dužan pet puta dnevno prati se, odielo i mjesto, gdje će klanjati, držati čistim, a mora se i često kupati. Zato su uz džamije uređene praonice, a u mjestima izgrađeni vodovodi i posve impozantna javna kupališta (hamami). Prvo takvo kupalište u Bosni sazidao je Isabeg god. 1462. kod Careve džamije u Sarajevu. Muslimani su poznavali i pranje zubi, u doba, kad to zapadna kultura nije poznavala. Uz to je udomaćena i neke vrsti vjerska medicina, podržavana od hodža, medicina mistična, vrhunaravna, nadprirodna, s talismanima, amuletima i zapisima, koja uči, da šejtan (đavo) obsjedne čovjeka. Takva je arapska medicina brzo i lako prodrla s islamom u široke slojeve hrvatskoga naroda.

Ali ovi krajevi, zatvoreni suvremenim utjecajima Zapada, a protivni i novotarijama s Iztoka, ako nisu u skladu s drevnim predajama u narodu, živjeli su gotovo do danas još posve sredovječnim životom. Tu su se održale neke stare zasade gotovo onakve, kakve su primljene u 15. i 16. stoljeću u doba najvećega cvata islama, a kasnije izkustva i izpravci gotovo su a limine odbijani. Čak ni liečnici ni medicina učenoga sloja ljudi s arapskog vrela nisu prodrli nego tek u posve mali krug vladajućeg staleža, a nipošto u narod sam. Tako se dogodilo, da je u širokim slojevima naroda kasnija znanstvena higiena i medicina bila nepoznata i da je sebi težko i u arapskom ruhu probijala put u šumovita i bregovita područja bosansko-hercegovačke Hrvatske, a kad je ipak prodrla i u ove zabitne krajeve, bila je već zastarjela i davno se već preživjela. Tako hrvatski krajevi poznaju muslimansku medicinsku kulturu, koja je još i danas često zasnovana na zastarjelim nazorima arapske medicine davnih već preživjelih stoljeća. Zato se još nedavno moglo u hrvatskim krajevima, koji su nekad pripadali osmanlijskom carstvu, naći muslimana, koji prepisuju Avicennu (Ibni Sinu), liečnika iz 11. stoljeća, ili se služe rukopisnom izradbom kojega diela njegova Kanuna, sačinjenom sigurno u 19. stoljeću, što znači, da se u ovim krajevima u 19. stoljeću služilo svojedobno doduše najboljom ali davno zastarjelom medicinskom književnošću. Po knjižnicama i po manjim mjestima ima još i danas ostataka medicinske književnosti pisane arapski, turski i perzijski, a mnoge knjižnice i mnogi muslimanski svećenici imaju uz Kur'an priručnih, nekadašnjih oficielnih medicinskih knjiga islamskoga Iztoka, koje su prešle čak u narod i ostale ondje kao

neke vrste uviek aktuelnih popularnih medicinskih priručnika. U tu vrstu knjiga spadaju i davno zastarjeli zdravstveni leksikoni i sveznadari iz rane arapske kulture. Po svoj zemlji bili su vjerski dužnostnici silom prilika savjetnici svome narodu, kao što su to bili među svojim vjernicima fratri, i služili se popularnom arapskom i turskom medicinskom književnošću, koja se opet služila doduše u svoje vrieme korektnim, ali danas, dakako, davno zastarjelim medicinskim izvorima svoje kulturne sfere. Od njih je narod sam preuzeo ovu i ovakvu medicinu i po njoj još danas živi, ne spoznavši, da su ga vrieme i napredak znanosti pretekli.

U svome razvitku hrvatska medicinska kultura pokazuje nekoliko svietlih pojava, kojima se može podičiti, jer je vrlo brzo i spretno prisvajala svakodobne suvremene tekovine medicinskoga napredka velikih naroda i jer joj je uspjelo doprinieti svoj obol napredku medicine i svoj udio u razvoju obće medicinske kulture, kojim se je iztaknula i pred stranim svietom.

Tako se na pr. hrvatsko područje iztiče time, što ima ponajstarije ljekarne u Europi. Kako je poznato, prvu je ljekarnu uredio i osnovao halif El Mansur (Almansor) u Bagdadu god. 754. Odanle se razprostraniše ove ustanove i u Europu, osobito u Južnu Italiju (Salerno) i u Španiju (Cordoba, Toledo). U 12. stoljeću ljekarne se javljaju i u ostaloj Italiji (tako u Napulju god. 1140.) te u Francuzkoj i Njemačkoj, ali one danas više ne postoje. Najstarije europske ljekarne, koje još i danas postoje, potječu iz 14. stoljeća, a najstarija od njih je ljekarna »Male braće« (Franjevaca) u Dubrovniku, osnovana god. 1317., odmah nakon što je ondje osnovan franjevački samostan ovoga reda. Ona se izprva nalazila uz infirmeriju — azil za siromahe — i spominje se u najstarijim spisima pod imenom »farmakopolion« t. j. ljekarna. Ona je najprije bila samostanska ustanova. Izdavala je liekove za unutarnje potrebe samostana i za azil, te za siromahe, a u samostanskom se vrtu gajilo ljekovito bilje, kao i u drugim samostanima onoga doba. Kasnije je postala javna ustanova, te su je odobrile i vlasti Republike, a i iza pada Republike dvorska kancelarija u Beču god. 1828. Ljekarna je i danas još na glasu, a vodili su je obično ljekarnici-franjevci.

Istom poslije ove ljekarne osnovane su najstarije ljekarne u Njemačkoj, i to one dvie u Hildesheimu, osnovane god. 1318. i 1341. Najstarija englezka ljekarna potječe iz god. 1345. Ljekarna u Pragu osnovana je god. 1348., a u Splitu god. 1352. U Zagrebu je prva ljekarna osnovana god. 1355. To je zagrebačka gornjogradska ljekarna, ili, kako se službeno zove, »Gradska ljekarna k crnom orlu« (Apotheca civitatensis ad nigram aquilam). Sprva je bila smještena u današnjoj Vranjicanijevoj ulici, kasnije se selila nekoliko puta u Kamenitu ulicu pa na Markov trg, dok se nije napokon opet preselila u Kamenitu ulicu, gdje se i danas nalazi. Spominje je August Šenoa u nekoliko mahova u svojim poviestnim romanima.

Ljekarne u Beču i u Budimu osnovane su god. 1363., u Nürnbergu god. 1377., a tek god. 1409. osnovaše emigranti pražkog sveučilišta ljekarnu u Leipzigu. Malo kasnije, god. 1420., osnovana je već i druga ljekarna u Dubrovniku i to javna ljekarna »Domus Christi«, osnovana uz tamošnju istoimenu bolnicu kao njezino vlastničtvo, a vodili su je punih 400 godina ljekarnici, koji su bili činovnici republike, dakle javni namještenici. Bila je najprije u glavnoj zgradi bolnice, a nakon nekoga vremena preselila se na Placu, gdje se i danas nalazi, a kuća, u kojoj se nalazi, pripada još uviek istoj zakladi, iako ljekarnu vodi posebnik.

Toliko o našim prvim ljekarnama.

Naša se medicinska kultura iztakla dalje time, što se zarana posvećivala pažnja vodovodima i ostalim gradnjama za dobavu vode. Nije izključeno, da su smisao za to prihvatili od Rimljana.

Voda do Dioklecianove palače u Aspalatosu, nedaleko Solina, glavnoga grada provincije Dalmacije, iz koje se razvio današnji Split, a koja je građena god. 295. do 305., dovedena je s izvora solinske rieke Jadera, na jugu od Klisa, izpod zapadnog obronka brda Mosora, s visine od 33 metra nad morem. Vodovod je dug 9 km. Podignut je blizu crkve Sv. Duje na 28 monumentalnih lukova u duljini od 180 m, a ostali je dio nad nizkim svodovima i izpod zemlje. Vodovod je tako dobar, da ga je splitska obćina god. 1878.—1879. popravila, pa i danas služi Splitu.

Ostatci solinskoga vodovoda vide se u Kliško-solinskom polju i u starom gradu Saloni. Vodu toga vodovoda hvalio je i sam bizantski car Konstantin Porfirogenet. U starom Epidaurusu pili su vodu iz vodovoda, kojega su ruševine dale ime Konavlima (Canales). U ugovoru o miru, koji je hrvatski ban, gospodar (dominus) Bosne Pavao Šubić, dne 11. II. 1304. sklopio s gradom Skradinom, spominju se aquae et aquarum conductus, koje su valjda također rimskoga podrietla. U rimsko je doba vodio — zna se sigurno — kanal od rimskoga grada Bassiana kod Putinaca u Savu kod Jarka, kasnije zato zvan Jarčina. Sriemsku su ravnicu svakako zalievali kanalima.

U Zagrebu se god. 1328. spominje zdenac (puteus), zatim god. 1387. i kasnije ponovno još i vrelo Manduševac, više puta zvano također zdencem. Nalazilo se je ondje, gdje su danas kuće Bakačeve ulice, a god. 1852. je svedeno na Harmicu (današnji Jelačićev trg), gdje se je iz njega punio vodoskok. God. 1392. spominje se zdenac kod sela Gračana (prope villam Grachan), kao i izvor pod Sljemenom, kasnije zvan »Kraljičin zdenac«, još danas omiljelo izletište Zagrebčana.

I u ostalim je krajevima bilo izvora i cisterna, osobito po grčkom uzoru presvođenih. Dubrovčani su u gradnji ovih cisterna bili osobito vješti, pa su svoje bunarske radnike i majstore slali i u druge krajeve, tako Tvrdku I. i vojvodi Pavlu Radinoviću, a god. 1428. upućen je majstor vojvodi Vukmiru Zlatonosoviću u dolinu Spreče.

Dubrovački su izvori i cisterne kadkada presušili, pa se vlada republike pobrinula za izgradnju vodovoda. Sagradili su ga god. 1437. prema ugovoru od 20. VI. 1436. graditelji Onofrio de Jordano de La Cava iz Napulja i Andreucius de Bulbito de Tramonte. Onofrio je u svom rodnom gradu bio poznat kao vrstan graditelj utvrda i ljevač topova; u Dubrovniku se iztakao kao nadaren i svestran majstor. Osim vodovoda podigao je i uresio dvie ukusne javne česme na krajevima Place i poslije požara iznova sagradio Knežev dvor (1435.—1442.). Vodovod je stajao 8250 ili čak 9500 mletačkih dukata. Više je puta popravljan i obnavljan i još danas služi svojoj svrsi.

U Šibeniku, nasuprot katedrali Sv. Jakoba, izgrađena je god. 1446.—1453. cisterna magna communis, ukrašena s 18 grbova. Gradio ju je Giacomo di Venusio Correr, koji je po tom dobio nadimak Giacomo delle cisterne. Cisterna je stajala više od 2000 dukata, pa je obćina morala za njezinu gradnju dobiti pomoć od države. Služila je skoro 400 godina. Često bi presušila, pa su u tom slučaju Šibenčani donosili vodu iz Vodica ili iz vodopada Krke, dok nije god. 1878. izgrađen vodovod od izvora pod slapom Krke povrh Skradina.

God. 1461. dobio je vodovod grad Sarajevo. U Mostar je dovedena voda vodovodom iz Radobolje, a i u Pruscu kod Donjeg Vakufa u Povrbasju ima vodovod iz 15. stoljeća. Uz svaku veću džamiju vidjeli su se vodovodi. God. 1530. Husrefbeg je doveo vodu s izvora za vodoskok i bunar svoje džamije u Sarajevu.

Najteže je bilo provesti vodovod u Zagrebu. Izvora i cisterna je tu bilo mnogo, ali vodovoda nije uspjelo izgraditi za trajnije vrieme. Od izvora je poznat od 17. VIII. 1504. onaj kod pavlin-

skoga samostana Remete (monasterium remetense), koji još danas postoji. Uz spomenuti Manduševac i Kraljičin zdenac spominje se god. 1590. gradski zdenac Valeševec, ali se ne zna gdje je bio, a bilo je i mnogih drugih javnih i posebničkih zdenaca. Negdje je bio i izvor, koji se u spisima iz godine 1552. zove puteus scaturiens i koji je davao vodu za potočić Ilicu (fluvius Ilicza), tako zvan, jer mu je voda bila puna ilovače. Po njemu je dobila ime najvažnija zagrebačka ulica. Nestao je, kad se počelo izgrađivati novo gradsko naselje, suburbium, pod Gričem. Troškovi za vodovod se spominju u spisima iz god. 1548.—1558. Valja da se tu radi o vodovodu za Grad na Gričkim goricama, današnji Gornji grad. Mislilo se na to pogotovo, kad se htjelo za taj vodovod dovesti vodu iz Fraterščice (posjeda remetskih pavlina) s tamošnjega izvora. God. 1777. htjelo se u tu svrhu dovesti vodu iz Kraljičina zdenca. Čak su izkopane neke glinene cievi kod crkve Sv. Jurja i pred nekadašnjom županijskom zgradom na Markovu trgu, koje su svakako služile za dovod vode u Zagreb, ali se ne zna, kada i odkuda. Zagreb je dobio uredno izgrađen vodovod god. 1878.

Radi uzporedbe treba spomenuti, da su od velikih gradova vodovode dobili: Krakov 1286., pa Lavov, Poznanj i Prag prije Dubrovnika (1436.) i Sarajeva (1461.), a zatim London 1609., Beč 1839., Moskva i Zagreb 1878. i t. d.

Od velikih družtvovnih ustanova Dubrovnik je podigao već god. 1432. nahodište za nezakonitu djecu, jedno od prvih u Europi. Uz njega je bila i neka mala bolnica za nahodčad: ospitale della misericordia, također jedna od prvih svoje vrste u Europi.

Kuga je i u našim krajevima obilježila svoju epohu. Ona je godinama prietila hrvatskim krajevima čas s mora, a čas s kopna, gotovo uviek s Iztoka. Upravo česte epidemije prisiliše Dubrovnik, da je stvorio jednu od prvih i najsavršenijih obranbenih mjera protiv kuge, svoju u širokom svietu poznatu karantenu, jednu od prvih u Europi, koja je postala toliko znamenita, da bi već zbog nje Dubrovnik stekao velik ugled u liečničkom svietu, da nije pokazao i drugih uspjeha i dao velikih djela na polju zdravstva.

Kako je poznato, već je početkom 14. stoljeća gradski senat u Milanu, a 17. I. 1374. još i visconte Bernabo u Reggiu, zabranio zaraženim ljudima i robi ulaz u grad i odredio, da se osame kroz 10 dana izvan grada u za to određenim mjestima. Istodobno bi određeno, da se svaki slučaj oboljenja odmah prijavi vlastima. Ove su propise istodobno izdali i Mletci, gdje je već god. 1127. bilo određeno, da došljaci iz sumnjivih ili zaraženih krajeva ne smiju ući u grad 40 dana. God. 1374. osnovana je ustanova za izolaciju tih došljaka iz Orienta, koji su morali ovih 40 dana proboraviti

u bolnici Sv. Lazara, na istoimenom otoku pred Mletcima, da ondje budu liečnički pregledani i »osnaženi«, pa tek po tom da se puste u grad. Čini se, da je bolnica pod imenom Sv. Lazara građena posebno za tu svrhu, jer je već od 7. stoljeća takva bolnica (bolje reći: azil) istog imena postojala u Rimu za izolaciju bolestnika oboljelih od gube, a sagradio ju je kralj Rothar. Od toga 40-dnevnog kontumaca (quaranta = četrdeset) dolazi izraz »karantena«, a od naziva Sv. Lazara vuku svoje ime takvi »lazareti«, koji su to ime zadržali sve do naših dana, a prošireno je i na neke druge bolnice, osobito u ratovima.

Karantena za Dubrovnik osnovana je zaključkom Velikoga Vieća od 27. VII. 1377. Izprva se nalazila daleko izvan grada: jedna je karantena bila na otočićima Mrkan, Supetar i Bobara, a druga u Cavtatu. Prostorije za ljude i robu bile su vrlo neprikladne. Kasnije je karantena stavljena pred gradske zidine, a više puta je bilo i po nekoliko karantena na raznim mjestima. Nakon nekoga vremena karantena je preseljena na poluotok Danče, kojih 400 metara od gradskih zidina, pa na Lokrum, otok pred Dubrovnikom, a god. 1622. sagrađen je izpred gradskih zidina na Pločama vrlo liep i velik lazaret u smislu kontumacijskog azila, kojega se ostatci i danas liepo vide.

Zaključkom Velikoga Vieća od 27. VII. 1377. bilo je zabranjeno strancima ući u grad, ako dolaze iz zaraženih krajeva, prije nego proborave mjesec dana na otoku Mrkanu ili u Cavtatu, da se ondje podvrgnu temeljitom čišćenju. Istodobno je zaključeno, da je stanovnicima Dubrovnika i okolice najstrože zabranjeno posjećivati internirane na Mrkanu i Bobari, dotično u Cavtatu. Tko se toj zabrani ne pokori, mora biti mjesec dana zadržan u kontumaciji.

Dne 5. I. 1397. ovlašteno je Malo Vieće s knezom, da izabere potreban broj činovnika, koji će nadzirati i po potrebi kažnjavati došljake, koji dolaze iz okuženih krajeva. Kako su dotične odredbe bile stroge, razabire se odatle, što je činovnicima bilo dano da krivce bičuju, muče žarom, dapače da im odrežu jedno uho, ako se ne bi pokoravali odredbama i kaznama. Činovnici su bili dužni nadgledati obalu, došljacima iz okuženih građova braniti približavanje gradu i podvrći ih liečničkom nadzoru u karanteni.

Tko bi iz Dubrovnika odputovao u kužne krajeve i zatim se htio vratiti ne prošavši kroz karantenu, bio je kažnjen globom od 100 perpera i kontumacijom od 2 mjeseca. Tko kaznu nije izdržao ili joj je htio izmaći, bio je stavljen na muke.

Ni roba se nije smjela iztovariti bez stručne pretrage.

God. 1426. osnovan je »Kaćamorat«, vrhovna zdravstvena vlast sa zadatkom, da nadgleda došljake iz okuženih krajeva i da

se obavješćuje o kretanju epidemija. Bila je podvrgnuta izravno Senatu, a u vrieme epidemija imala je »jus gladii«. Ove zdravstvene činovnike narod je zvao »kaćamorti« (od cacciatori morte t. j. lovci smrti, Todesjäger).

I u danas već svuda zakonom uvedenom ciepljenju protiv crnih kozica igrali su naši krajevi vriednu ulogu.

Ciepljenje protiv crnih kozica propisano je u Dubrovniku god. 1784. po staroj orientalnoj metodi (variolacija), a Hrvat Ivan Golubić, kasniji fizik u Varaždinu (1809.—1826.), provodio je tu metodu s uspjehom u Beču još god. 1799. i napisao o tom dva djela, koja su sačuvana u rukopisu: Rariores clinici instituti vindobonensis observationes systemate Brouriano innixa per Joannen Gollubich medicinae doctoris ad lectos aegrorum collectas, zapravo popis od 15 poviesti bolesti i njihova liečenja, te Observatio circa insitionem variolarum institutam die 18. V. 1779. Viennae.

Kad je međutim (14. V. 1796.) u Englezkoj Edward Jenner počeo sa svojim pokusima, koji su doveli do sadašnje metode ciepljenja, i godine 1798. objavio svoju metodu (vakcinacija), bio je Dubrovnik jedan od prvih gradova, koji je — zaslugom državnoga liečnika Luke Stulića — uveo ovo ciepljenje kao najbolju i najizpravniju metodu protiv crnih kozica. Skoro je zatim u Varaždinu vakcionirao gradski fizik Kušević. U sjevernoj Hrvatskoj i Dalmaciji ciepljenje je u obliku vakcinacije god. 1801. svuda službeno propisano i provođeno. God. 1804. izašla su brzo jedan za drugim tri prievoda Neustädterove brošure o ciepljenju (»Kratki navuk od czeplenya«, »Kratki nauk ucipanya kozah kravjih«, »Varhu navlacenja kravokozica«). Iste je godine Stulić izdao mnoga svoja popularna djelca o ciepljenju, kao i upute u liečenje (Katekizam), te je u slavu odkrića ciepljenja izpjevao i jednu elegiju. Bio je naime i pjesnik, član rimske »Arkadije«.

Osobito je karakteristična medicinska kultura u t. zv. hrvatsko-slavonskoj Vojnoj Krajini, koja je imala svoje posebne zdravstvene propise i stajala pod upravom vojnoga zdravstva, a svoju je dužnost tako savršeno izvršila, da se upravo njoj i njezinu uređenju ima zahvaliti, što je Europa bila podpuno pošteđena od nasrtaja kuge i ostalih zaraznih bolesti putem preko hrvatskih krajeva. Ovi su, naime, od 14. do 19. stoljeća bili i u zdravstvenom jednako kao i u vojničkom pogledu savršeno ustrojeni i kao što su čak i kao preostatci hrvatskoga kraljevstva smanjeni na najmanje političke granice (reliquiae reliquiarum olim incliti regni

Croatiae) postali poznati kao predziđe Zapada (antemurale Christianitatis), tako su služili Europi i kao najbolji obranbeni zid protiv zaraznih bolesti i očuvali europsku kulturu ne samo od osmanlijske najezde, nego i od kuge i drugih bolesti s Iztoka.

Vojna Krajina je god. 1734. od građanske Hrvatske podpuno odieljena i podređena kruni, te je njome upravljalo ratno vieće u Beču na vojnički način. Propisi za uređenje ove uprave izdani su u više navrata. Zapravo je glavni propis bio sadržan u »temeljnom zakonu« o ustrojstvu sveukupne Vojne Krajine (»Grenz-Grundgesetz«) od 4. III. 1849., koji je kasnije više puta nadopunjavan, osobito 7. VIII. 1807. i 26. VII. 1850. Osim toga su spomena vriedni »Oblastni pravilnik« (Kanton-Regulativ) iz god. 1787., »Sistemalna naredba« (Systemalverordnung) iz god. 1800., »Upravni propisi« (Verwaltungsvorschriften) iz god. 1808., pa još i kasniji propisi iz god. 1851. i 1857. Tako je uređena uprava, koja je osim vojnih, nastavnih i novčanih upraviteljstva imala i ogranak za građansku upravu (bürgerliche Verwaltung), pod koji je spadalo i javno zdravstvo kao jedna od šest grana građanske uprave.

U zdravstvenom i medicinskom pogledu svaka je graničarska pukovnija imala za zdravstvenu (sanitetsku) službu vlastite vojne liečnike (k. k. Feldärzte) i to 1 pukovnijskog liečnika (Regimentsarzt), 2 nadliečnika (Oberärzte), 4 nadranarnika (Oberwundärzte) i 8 pomoćnih liečnika (Unterärzte). Pa i kad bi bojne (bataljoni) išle u rat, ostali bi liečnici manje ili više u pozadini na svojim mjestima. U vojnim bolnicama bilo je također liečnika, iako u malom broju. Pukovnijski liečnik bio je dužan brinuti se za kurativnu i preventivnu medicinu građanskoga pučanstva. Isto je tako bilo i u 12 vojnih komuniteta (gradova). Tu je bio doktor medicine kao fizikus, dok su ostali liečnici bili ranarnici. Svaki komunitet morao je imati gradsku primalju. Fizici, ranarnici i primalje bili su od vojske imenovani na svoje položaje. U najvišoj vojnoj jedinici zemlje t. j. u vrhovnom zemaljskom zapovjedničtvu (Landesgeneralkommando) u Zagrebu, za cieli teritorij Vojne Krajine na području onda pociepane Hrvatske, u t. zv. Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji bio je stožerni nadliečnik (Oberstabsarzt).

Za ratne liečnike i stožerne kirurge (»Feld-medicos und Stabschirurgos«) u vojnim jedinicama i u poljskim bolnicama izdane su god. 1778. posebne instrukcije za njihov rad.

Bolnice su se nalazile u sielu pukovnijskog dotično bojničkog (bataljunskog) stožera, ali samo one u Gospiću, Ogulinu i Karlovcu bile su vojničke, ostale su služile i za građanske svrhe. Uzdržavale su se iz vlastitih zaklada i dohodaka. Bile su slabo uređene, bez

instrumentarija i valjane posluge. Bolnicom je upravljao pukovnijski liečnik (Regimentsarzt) prema § 50. zakona (Grenz-Grundgesetz) od 4. III. 1840., koji govori o upravi bolnice.

Mnogo su se posjećivala kupališta, osobito u Topuskom i Lipiku.

Vojna je Krajina imala osim svoje glavne zaklade, t. zv. »proventne zaklade«, i razne družtvovne zaklade, a i posebnu »bolničku zakladu«, nastalu od ostavine novca iz cehovskih ladica i od pridodataka iz krajiških provenata pojedinih kotara. Svrha zaklade bila je podupirati one graničare, koji se nisu mogli sami uzdržavati, niti u slučaju bolesti nabavljati ljekarije. Ova je zaklada sa svim drugim zakladama 1. XII. 1803. spojena u jednu obću krajiško-imovnu zakladu kao vlastničtvo Krajine, za svrhu njezinih potreba, a 25. V. 1826. carskim se odpisom obrazovala t. zv. krajiška uzgojna i obrazovna zaklada u svrhu osnivanja i upravljanja obrazovnih zavoda, te za podpore postradalim graničarima, za izgradnju škola, crkava i t. d., dok za bolestničke potrebe više nije bila potrebna posebna zaklada, jer je narod bio imućan i nije bilo nikoga tko bi se morao liečiti na obći trošak.

Vojna je higiena u Granici bila dobro ustrojena i dobro upravljana: već god. 1757. ima svoja tiskana pravila za njegu i obskrbu (Wart- und Verpflegsordnung) za oboljele i ranjene vojnike. Stanovi liečnika bili su označeni jelama, da ih lakše nađu nepismeni ljudi. Propisane su mjere o pokopu mrtvaca, o higieni vode, odjeće i hrane, o zaštiti kod rada i t. d. Kasnije su pregledavali odvoz smeća i gnoja, red u kućama i stajama i t. d. Svaka se je kuća morala za Uzkrs i Sve Svete izvana i iznutra obieliti (okrečiti).

Za slučaj pojave zarazne bolesti izdane su posebne zapoviedi. Tako je na pr. u slučaju da se negdje pojavila kolera morao ljekarnik poslati svima učiteljima dotične pukovnije propisani i uobičajeni liek protiv kolere, a ovi su ga morali odmah razdieliti oboljelima na koleri još prije negoli je liečnik došao u selo. Ako bi vojnici iznenada oboljeli u službi na čardaku, određen je bio satnijski liečnik, da otiđe do oboljelog s liekovima; u tu svrhu dobivao je bezplatan podvoz sa dva, a kod bezpuća i sa četiri konja. Za ambulantnu službu bio je zdravstvenik na konju (Sanitätsüberreiter), obično izsluženi narednik, koji je pregledavao bolestnike po selima. Satnija je morala slati pukovniji svakih osam dana izvješće o bolestnim graničarima, a u slučaju zaraze svakih pet dana. Vojnički je veterinar morao pregledavati oboljelu marvu i o njoj slati izvješće pukovniji.

Na granici prema Turskoj postavljen je izvrstno ustrojeni granični kordon, na kojem su za nadzor prielaza i zdravstvenoga pregleda bile postavljene karantene (od god. 1726.) i kontumaci, te rasteli (roštilji) za tjedne sajmove i za trgovački promet. I robu kao i pisma trebalo je pregledati i očistiti dimljenjem (kađenjem), a marvu izolirati i nadgledati u karanteni. Svaka je častnička straža na kordonu (Offizierscordonposten) pratila zdravstveno stanje bolesti u susjednim kotarima Turske, dapače i u Carigradu. Posebni patent o kugi (Pestpatent) iz god. 1710. govori o vladanju u vrieme kuge u turskom graničarskom području. God. 1713. ustrojeno je kužno redarstvo (Pestpolizei), t. j. higienska služba protiv kuge i zaraza. Naredba o kontumacu i razkuživanju (Kontumaz- und respektive Reinigungsordnung) od 3. X. 1731. propisuje, kako se postupa s okuženima, sumnjivima i zdravima. Posebni patenti iz god. 1738. govore o prolazu kroz kordon i kroz karantene, te o onima, koji idu u unutrašnjost carevine. Za obalna područja na Jadranu izdan je poseban patent god. 1755.

Još jedan zakon izdan je god. 1764., a sve zajedno sadržano je u posebnoj naredbi o zaštiti zdravlja (Sanitätsverordnung) Marije Terezije od 25. VIII. 1766. Posebne su instrukcije propisane za rad liečnika u kontumacima (»Instruction für Sanitäts-Medicos, oder Chyrurgos, die in den Contumaz-Stationen angestellt sind«), a izdane su 2. I. 1770.

I »Sanitäts-Haupt-Normativ« od 17. IX. 1770. izdan od Gerharda van Swietena (1700.—1772.), protegnut je na sve zemlje pod Habsburgovcima, pa tako i na hrvatske. To je prvi zdravstveni zakon, koji ima odredbe za uređenje cieloga zdravstva, a sadrži ne samo propise o zdravstvu u zemlji (Pars prima, De iis quae Sanitatem in Provinciis servandam attinent), nego i o zdravstvu na granici (Pars secunda, De iis quae ad Sanitatem quoad Confinia ad finitimas gentes servandam pertinent). Dok se prvi dio dieli u četiri odjeljka, od kojih prvi govori o dužnostima liečnika, drugi o dužnostima kirurga, treći o dužnostima ljekarnika, a četvrti o dužnostima primalja, te se za svaku kategoriju traži nuždno osposobljenje i ne dopušta se vršiti zvanje bez toga osposobljenja, a za liečnike doktorat na domaćem sveučilištu i propisuje liečnička zakletva — dotle drugi dio normativa govori o karantenskim mjerama na granici, po prilici onako kako to određuje i zakon iz god. 1735., koji je čak stroži i određuje daleko teže kazne. Karantenske postaje određuje ovaj zakon u Brodu, Gradiški, Kostajnici, Slunju i Radanovcu. Za trgovinu su određena posebna mjesta, rasteli, roštilji, sita. Bilo ih je nekoliko. Na tim se sajmištima obavljala

trgovina na taj način, da se kupac i prodavač nisu sastali, nego na distancu, a roba je bila dielom oprana a dielom razkužena i tek onda davana kupcu. Dakako, roba, koja je s ove strane granice išla u Tursku, nije se razkuživala. Odredbe o čišćenju veoma su podrobne, a u mnogome prilično racionalne. — Još je poznat t. zv. Chenotov patent iz god. 1785., zapravo zakon, izdan na temelju pouke što ju je stekao Chenot god. 1770. i 1771., kad je proučavao kugu i napisao god. 1766. svoj poznati »Tractatus de peste«, a iza njegove smrti je Franz Schraud izdao na temelju istoga proučavanja djelo »Historia pestis transilvanicae 1770. et 1771.« Poslije god. 1785. izdano je još nekoliko propisa, i to god. 1805., 1813., 1814., 1818., 1823., 1826., 1828., 1830. i 1837., koji su poboljšali i prema napredku suvremene medicine usavršili prijašnje propise.

Posebni propisi od 26. V. 1805. govore o pjegavom tifusu.

Zahvaljujemo ovim propisima i vršenom zdravstvenom radu, što je kuga samo tri puta ozbiljnije prodrla u sjevernu Hrvatsku, i to jednom u Moslavinu god. 1739., drugi put u Sriem god. 1795. do 1796., a treći put u Kostajnicu god. 1815., ali je svaki put brzo zaustavljena.

Od pjegavca su ovi krajevi ostali gotovo posve pošteđeni.

Vojna je Krajina god. 1869.—1881. pomalo razvojačena, te je god. 1871. od uprave c. i kr. ministarstva rata razriešena i stavljena pod upravu glavnog vojnog zapovjedničtva u Zagrebu, a građanske vlasti protegnule su na ovo područje svoje propise. Vojna je Krajina izvršila ne samo veliku vojničku i političku, nego i posve specifičku našu družtvovnu i zdravstvenu ulogu velikog stila.

I mnogi Hrvat liečnik-učenjak proslavio se na stranim sveučilištima kao učitelj. Već god. 1394.—1422. bio je dubrovački liečnik Domenico Galleotti Rollandio profesor medicine i astrologije na kolegiju liečnika i filozofa u Bologni. Tu je kasnije bio profesorom medicine Dubrovčanin Lujo Gjurašević († 1565.). Matija Vlačić ml. (Matthias Flacius Illyricus, 1547.—1593.) bio je profesor filozofije i medicine u Rostocku. Đuro Armeno Baglivi (1666.—1707.) postao je profesor na papinskom sveučilištu »Sapienza« u Rimu, a Rudolf Lamprecht (1781.—1860.) i Ivan Pavao Vlahović (1825.—1899.) bili su profesori u Padovi. Adam Vatroslav Prandt (1739.—1817.) bio je profesor u Trnavi, a Miho Šoretić (1740.—1787.) u Trnavi i kasnije u Pešti, nakon što je trnavsko sveučilište premješteno u Peštu. Tu je bio profesor i Viktor Mihalković (1844.—1899.). Josip Zlatarović (1807.—1874.) bio je profesor na bečkom Jozefinumu,

Anton Plenčić (1705.—1786.) i Ivan Čokor (1849.—1911.) bili su profesori bečkoga fakulteta, a Josip Plenčić (1751.—1785.) i Ignjat Franjo Fritz (1778.—1841.) profesori u Pragu. Đuro Matija Šporer (1795.—1884.) zaslužan je kao ravnatelj kiruržke škole u Ljubljani. Antun Branko Pavić (1802.—1853.) bio je profesor na medicinskom liceju u Salzburgu. Treba još spomenuti i Josipa Domina (1754. do 1819.), koji doduše nije predavao medicinu, nego je bio profesor fizike u Pešti, ali je zaslužan za liečenje elektricitetom, te Josipa Pančića (1814.—1888.), profesora botanike u Beogradu, i Roberta de Visiani (1800.—1878.), profesora botanike u Padovi, jer su ova dvojica izašla iz liečničkih redova.

Među ovima nalaze se već spomenuti Đuro Armeno Baglivi i Matija Vlačić, kojima treba pribrojiti Andriju Dudića od Orehovice, koji su u poviesti medicine svoga doba zaigrali najvidnije uloge i s ponosom ih spominjemo uz bok najvećih ljudi medicine.

I mnoge metode liečenja dolaze u strani sviet iz hrvatskih krajeva.

Tako je na pr. homeopatija uzko vezana uz imena Slavonca Josipa Attomyra (1807.—1856.) i Zagrebčanina, zapravo Samoborca, Josipa Zlatarovića (1807.—1874.).

Osnovna načela elektroterapije iznio je i praktički iztražio Franjo Josip Domin, zagrebački prirodoslovac i fizičar (28. I. 1754.—19. I. 1819.), koji je jedno vrieme bio profesor fizike u Györu, Pečuhu i Pešti, a pod kraj života povučeno živio u Zagrebu kao kanonik, radeći do smrti na promicanju svoje elektroterapije.

Djelovanje danas toliko upotrebljavanoga ricinusova ulja pronašao je Jakob Franjo Koludrović (Giacomo Francesco Colludrovich, 1. XII. 1744.—4. VI. 1840.), koji je od godine 1794. bio primarius bolnice za neizlječive u Mletcima, a i inače je — iako Hrvat po podrietlu — bio tamo vrlo cienjen, te je god. 1805. od austrijskih vlasti postavljen članom tamošnjega zdravstvenoga vieća.

Kad je dr. Warren 16. X. 1846. po prvi put operirao jednog bolestnika, pošto ga je narkotizirao eterom i to u Massachusetshospitalu u Bostonu (gdje još danas stoji ova soba netaknuta kao u onaj slavni dan) i kad se ta metoda pročula, bio je Dubrovnik jedan od prvih europskih gradova, gdje je ona primienjena. Već u veljači god. 1847. izveo je Niko Pinelli jednoj ženi operaciju, pošto ju je narkotizirao eterom.

Desinfekciju jodovom tinkturom upotriebio je prvi Teodor Wickerhauser, tada primarni liečnik Bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu.

Znanstvena, školska medicina došla je u hrvatske krajeve putem školovanih ljudi, najprije svećenika, kasnije u liečenje upućenih ljudi raznih struka, i napokon putem liečnika, i to opet najprije putem stranaca, pa tek onda domaćih, koji su svoje znanje stekli u inozemstvu, dok na kraju nisu i u hrvatskim krajevima otvorene medicinske škole. Ova je školska medicina i u hrvatskim krajevima, kao gotovo po čitavoj Europi, po svom obliku i temeljima grčka medicina, koja je preko arabističkih naukovnih knjiga i kasnijih parafraza dobila oblik sredovječne medicine, u vrieme renesanse proživjela mnoge korekture i u novom, modernom ruhu prošla kroz europske medicinske škole.

Do konca 19. stoljeća medicina je u hrvatskim krajevima u glavnom praktična i kurativna. Vrši je narod sam, vrše je vrači i kirurzi, vrše je i školovani liečnici. Na ladanju je gotovo sva njezina djelatnost u pučkoj medicini ili bar na pučki način primjenjivanoj oficielnoj medicini, dok se u gradovima ona sastoji u kurativnoj medicini omiljeloga kućnog liečnika, praktikuša, a samo u posebnim, već osobito pogibeljnim slučajevima još i u bolničkom liečenju. Tekar koncem 19. i početkom 20. stoljeća, dakle jedan ljudski viek prije današnjih dana, nastaje i u hrvatskoj medicini novo doba: nestaju stari običaji, nestaje stare medicine, nestaje starih liečnika. Nekadašnji sastavni dio medicine — pučka medicina — ostaje na ladanju i — ukoliko je ima — potisnuta je u zastranjeni zanat nadriliečnika. Nesta i starih liečnika-magistara-ranarnika-kirurga, od kojih su neki, pogotovo oni solidniji, dali mnogo od sebe boljitku medicine. Među liečnicima od sada su samo izučeni, školovani doktori medicine. Javlja se odlučno i moderno ustrojavanje zdravstva, osniva se socialna medicina, najprije u radničkom osiguranju, a poslije i na drugim područjima, liečnički se redovi postrojavaju u staležkom i znanstvenom smjeru, a medicinska se znanost razvija u posebnim, svojevrstnim strukama. Konačno se pokreće stvaranje najvišeg medicinskog nastavnog zavoda — medicinskog fakulteta u Zagrebu, još i danas jedine visoke medicinske škole u hrvatskim krajevima.

U posljednje su vrieme hrvatski zdravstveni stručnjaci osobito razvili i izgradili preventivnu medicinu i medicinsku promičbu narodnoga zdravlja, pa su i u udaljenije krajeve (na pr. u Kinu) pozivani, da je ondje uvedu, a igrali su najviđenije uloge i u najvišim međunarodnim forumima ove struke.

Tako hrvatska medicinska kultura pokazuje neke značajke, koje je ističu iz reda ostalih naroda, a svojim se udjelom u kulturi čovječanstva može podičiti.

JOSIP ŠARINIĆ, KARLOVAC

TRGOVAC KREŠIĆ U KOLU HRVATSKIH PREPORODITELJA

Već u tridesetim godinama 19. stoljeća, u jeku samih književnih nastojanja ilirskog pokreta, razpravlja se o priradnim pitanjima, koja pokreće građanstvo, doduše malobrojno i sapeto na područje nekoliko gradova. Izgradnjom dviju dobrih cesta na Senj i Rieku Karlovac je kontinentalnu Hrvatsku priradno vezao s morem. S pomoću trgovine, navlastito trgovine žitaricama, u Karlovcu se stvara domaće građanstvo s izrazito priradnim tradicijama, družtvovno nezavisno od tuđinske vlasti. To građanstvo živo sudjeluje u svim rodoljubnim podhvatima preporodnih godina.

U takvoj sredini, zadahnutoj gospodarstvenim pokretima s kraja 18. stoljeća, 1832. predlaže grof Janko Drašković osnivanje »menjaškog suda« radi unapređivanja poslovnih zaključaka i novčarstva. U prielazu s primitivnog gospodarstva s bezplatnom radnom snagom na novčano to je doista bilo od prieke nužde.

»Trgovci i svaki doista novac u korisni pogon posala trebajući bi nje svigdi u Evropi našao, dje sad zbog pomanjkanja toga suda nijedan inokrajni i baš i malo koji domaći novce svoje Madjaru oli Hrvatu u zajam dati se neusudi. Voljedu naimre svoje novce u one pakosne loze i dugovanja inokraiških trgovaca uložiti i iz okolišenja s velikim kvarom domovine izvaditi, neg trudom i troškom pravde zarad svojih novac goniti.

Ovi lozi pomažu jedito špekulante one i vrgu novce u šake onih, koji nje još za nas žive protiva nama drugam uložiti mogu. Iz neimatja uvjerovanja daklje ne samo stradanja novca trebnoga, nego i šteta naša politička izilaziti može.«[1]

U zacrtani program narodnog preporoda, kome kulturno-prosvjetnu stranu ostvaruje ilirski pokret kojih petnaest godina, grof Janko Drašković unosi i priradnu preustrojbu zemlje, ukazujući na uzku povezanost političkog položaja Hrvatske s njezinom priradom.

Uzporedno s težnjom za okupljanje hrvatskih pokrajina pod jednu političku vlast i za promicanje kulturne suradnje u ovom dielu Europe, hrvatski narodni pokret tridesetih godina postavlja ciljeve i jačeg priradnog zamaha. Doduše, ta su nastojanja nezamjetljiva, i teže ih je zapaziti, ali su očita, makar da donose plodove tek u sedamdesetim i osamdesetim godinama.

Janko Drašković je prvi jače osjetio, kako se Podunavlje guši u izključivom agrarizmu, bez priradne razmjene i znatnije trgovine, te predlaže osnivanje državne banke, doduše ugarske (shvatljivo za njegovo doba, kad je sve imalo prielazan značaj), koja bi bila kadra osigurati valutu i novcem obskrbljivati veleobrt.

»Za bolje uvesti pravicu ovu, i za olahkotiti prevraćaj novaca, i za protiviti se hlinovnikom besramnijem, korisno bi bilo državnu ungarsku banku osnovati, kako ti u Prusiji svaki kotar ima, dje stanovnici uz poštene kamate novaca bi mogli dobiti na tretju stran vriednosti svojih ležećih dobara.

Kako bi liepo odatle fabrike uvesti i blagopolutje privesti svojoj domovini, i po tom trgovinu, koja sad trpeća jest, dobitnu učiniti mogli. Kako bi liepo nama morsko družtvo se utemelilo, i koliko ne bi Rieka i naš komerc napredovao.«[2]

Uistinu Disertacijom grofa Janka Draškovića postavljeni su temelji moderne Hrvatske i zacrtana njezina politička stvarnost za jedno stoljeće unapried. Nema sumnje, misli o osnivanju državne banke, koja bi na nepokretnu imovinu veleposjeda davala zajam i tako stvorila glavnicu za osnivanje veleobrta i potrebnog brodovlja na Jadranu, začuđuje one, koji su navikli gledati na hrvatski preporod samo kao na književni pokret tridesetih godina.

Pred kraj osamnaestog stoljeća razvila se na kupskoj obali, izvan same karlovačke tvrđave, živahna trgovina zemaljskim plodinama, koja je dala karlovačkom građanstvu toliki zamah pred ilirski pokret. Još se i danas vide ostatci mnogobrojnih skladišta žitne trgovine na crti između dvaju karlovačkih mostova preko Kupe. Tu, gdje je nekad pristajalo banatsko žito, danas vlada mir zabačene, pokrajne ulice. Materialna kultura, koje se spretnom trgovinom domogoše stari Karlovčani, podigla je ugled mnogih porodica, a među njima se javljaju dielom izrazito kulturni radnici, dielom pisci trgovačkih uputa i almanaha.

Josip Šipuš, trgovac žitaricama, piše 1796. knjigu iz svoje struke, a njegovi praktični sugrađani izdaju »Der Pilger«, čisto poslovni list.[3]

22. ožujka 1818. u obitelji s jakim poslovnim predajama rođen je ovdje Mijo Krešić. Otac njegov, također Mijo, ugledni trgovac i građanin »ex Suburbio«, nije se mogao toliko baviti djetetom i prepustio ga majci, a majka slikovitim gradskim šancima, gdje je Mijo s ostalom djecom dočekao školu. Majka Ana bila je iz porodice Stinfting. Iz Krešićeve Autobiografije[4] doznajemo za sklonost njegove majke, da ga po svršenim školama u Karlovcu pošalje u sjemenište na dalje nauke. Karlovačku franjevačku gimnaziju svršio je Mijo Krešić god. 1833., gdje mu je školski drug bio i prvi hrvatski slikar Vjekoslav Karas. Upravitelj gimnazije bio je tih godina Antun Fogh, a među nastavnicima se ističe Josip Podvinsky.

Iz svjedočbe, datirane 7. travnja 1833. i izdane na latinskom jeziku, doznajemo za neke sklonosti Mije Krešića. In doctrina religionis bio je Mijo Krešić inter septemdecim condiscipulos eminens quartus. Ex stilo et auctorum classicorum interpretatione classis prima secundus, ex studio lingua Graeco classis prima, ex geographia et historia classis eminenter prima, ex arithmetica classis prima. U vladanju je Krešić bio kao đak uzoran. Krešić, kako vidimo, nije pokazivao mnogo smisla za klasične jezike, dok je u zemljopisu i poviesti bio izvrstan đak, u čemu se nalaze počeci njegove kasnije sklonosti za družtvovna pitanja i za politiku. Svjedočba, koju je 1833. izdao »Regium gymnasium Carolopolitano«, ne kazuje nam inače ništa osobito. Ta mala slika Krešićevih sklonosti, koju nam ona daje, nije kadra sama osvietliti Krešićevu odluku, da napusti dalje humanističko školovanje i da se posveti trgovini. Svakako je kod te odluke bio odlučan i utjecaj praktičnoga otca, i samog trgovca, koji nije htio, da mu diete bude zavisno o službi politički nesređene Hrvatske, uz mogućnost samostalnosti, koju mu je mogla pružiti imućna kuća.

I dok je Vjekoslav Karas krenuo u Italiju, da uči slikarstvo, Mijo Krešić polazi u Zagreb u trgovinu željeznom robom Kindermanna i Reittera, da uči praktično živjeti.

Krešić, Karas, Lisinski — gledaju na suvremena zbivanja u Hrvatskoj s različitih stajališta i nalaze se na različnim crtama. Vatroslav Lisinski sklada rodoljubne davorije, Karas komponira Rimljanku s lutnjom i velika platna, da se oduži karlovačkim građanima, a Krešić uči trgovinu i gleda, kako su svi dućani u Karlovcu i Zagrebu u tuđim rukama, i tako se na poslovnom području uči rodoljublju i politici. Obratni je put, kojim idu ova trojica do slobode. Lisinski i Karas preko umjetnosti, a Krešić preko prirade i tvarne kulture.

Zanimljivo je, da je i Krešić slikao. Da je slikanje Krešiću bilo ipak nešto više od običnog školskog crtanja, vidi se po riečima, kojima to spominje u spomenutom životopisu. »Da sam se mjesto u Karlovcu rodio u kojem drugom gradu, gdje ima akademija za slikare, to me valjda ne bi nikada Merkur brojio u imeniku svojih sljedbenika«. Bilo bi svakako koristno pronaći Krešićevu akvarelnu sliku, koju je darovao za imendan nekom karlovačkom trgovcu, a koja prikazuje franjevačku crkvu i Alagovićev perivoj, crtan s Kalvarije. Krešić tu svoju radnju spominje, ne navodeći joj vlastnika. Slikanje je Krešić zarana prepustio svom nesretnom prijatelju Vjekoslavu Karasu, kojemu će ono biti sudbina.

Hrvatska tih godina doživljuje nevjerojatne drame svojih najdarovitijih mladih ljudi. Karas se vraća u Hrvatsku iz Italije polovinom stoljeća i bude učitelj crtanja u produžnoj školi. Škola nije s njegovim radom zadovoljna, i Karas ostaje bez kruha.

Vatroslav Lisinski, već proslavljeni autor prve hrvatske opere, postaje sudski prislušnik. Lisinski umire ostavljen, dajući sate po kućama u Zagrebu, ne navršivši ni trideset i pet godina, Karas se nekoliko godina poslije njegove smrti baca u Koranu.

Mijo Krešić, rođen s drugim sklonostima i u drugim obiteljskim prilikama, nije pošao putem Vjekoslava Karasa. Rođen u sasvim zasebnoj sredini, na samom izvoru novih gospodarstvenih poticaja, Krešić i nije mogao imati nikakvih naklonosti za preživjelo barokno družtvo.

Kao školski drug Karasov, Krešić nam daje i nekoliko dragocjenih bilježaka o ovom nesretnom slikaru. »U isto doba je i Karas učio crtanje u karlovačkoj školi, te je njegova vještina udarila u oči njekom umirovljenom kapetanu, koji upozna u njemu veliki talenat, te preuze veledušno brigu, da ga pošalje na podpuno naobraženje u Rim.« Krešić bilježi i njegovu smrt, svaljujući svu krivnju na nerazumievanje tadanjeg obćinstva i na siromaštvo, u koje je slikar zapao, kad je izgubio službu. »Karas, povrativ se u Karlovac bez znatnijih naloga i bez vlastitih sredstava počeo stradati, dok ga je za nekoliko godina nevolja tako pritisnula, da se jednog dana čula tužna viest: Karas se utopio... Bio je to krasni mladić, čistog značaja i hrvatskog rodoljublja, te je uviek šteta, da su nam okolnosti bile tako tužne, da se je takov ženijalni umjetnik u svom očajanju odlučio skončati si život.«[5]

Od svojih školskih drugova Krešić spominje i slikara Vatroslava Župančića, još nesretnijeg, ali slikara s manje nadarenosti.[6] I jednom i drugom odnio je iz njihova vlastitog mjesta naručbe i zaradu Matija Schieber, koji je 1850. došao u Hrvatsku iz Karlsruha i nastanio se poslije dvie godine, 1852., u Karlovcu. On nesamo da je svojim slikarstvom pristojno u Karlovcu živio, nego je i stekao priličan imetak. Udajom jedne kćeri za pukovnika Vrbanića u Zagrebu dolazi poslije u svojtu s obitelji Mije Krešića, najžešćeg protivnika stranaca u Hrvatskoj. Karas je i po povratku sa studija prijateljevao s Krešićevima, pa je i portretirao starog trgovca. Taj portret ubrajaju među najuspjelije Karasove radnje.

Krešić je još u karlovačkoj franjevačkoj gimnaziji čuo gdje pripoviedaju o novom pokoljenju, koje je stupilo u hrvatski javni život oko 1830., pa je te ljude za svoga naukovanja u Zagrebu sretao i — kako sam bilježi — pozdravljao s osobitim strahopočitanjem. Bit će, da narodni pokret nije bio sasvim tuđ u njegovoj roditeljskoj kući, u koju su možda i zalazili mnogi od onih iz Gajeva naraštaja. Krešić je bio tek za koju godinu mlađi od njih.

Proveo je četiri godine na naukovanju u sasvim njemačkoj

kući u Zagrebu, gdje su mu jedino štivo bili Spiessovi vitežki romani i Kotzebuove drame. Po svršenom naukovanju u Zagrebu ode najprije na putovanje preko Gorskog Kotara na Rieku, pa zatim u Trst i Mletke. Neko vrieme radi u jednoj uglednoj trgovini u Šoprunu, pa se zatim vraća u Karlovac, gdje otvara samostalan posao.

Treba spomenuti, da Krešić stavlja hrvatski nadpis nad svoj dućan, prvi hrvatski nadpis preporodnih godina u Karlovcu.

U prvom katu Krešićeve kuće sastajao se četrdesetih godina skup preporoditelja, gdje su u karlovačkoj čitaonici razpravljali pitanja ondašnjeg javnog života. Sastaju se tu Eugen Barac, Ljudevit Šplait, barun Dragojlo Kušlan, Makso Prica, Gjoko Kostić, Ivan Mažuranić, Dane Stanisavljević, Antun Vakanović, sve sami ljudi, koji su na površini družtvenog života Hrvatske onih godina. Ta sastajanja bilježi Mijo Krešić u Autobiografiji, dajući nam tako ugodnu sliku ondašnjih rodoljubnih nastojanja iz prve ruke:

»U mojoj kući bio je izvanredan život, naime u čitaonici u prvom katu. Tu se je pod večer redovito sastajao sav inteligentniji karlovački domorodni sviet, jer su u to doba dolazile novine. Sve je nestrpljivo čekalo, dok se nije na vratih' pokazao stari Nasto Kunić, podvornik družtveni, sa paketom novina. Svaki put bi najzanimiviji list, koji je prije tri dana izišao u Beču, prihvatio koji mladi član, stao na stolac i uz slabu razsvjetu argantičke uljene svjetiljke glasno čitao. Obično bi to činili barun Dragutin Kušlan, Makso Prica, Gjoko Kostić, Eugen Barac, Ljudevit Šplait, i t. d.«.

Krešić nam u svojoj rukopisnoj autobiografiji, koju je tek poslije njegove smrti tiskao sin mu Milan, daje i bližu sliku staroga Zagreba. Ta nas se slika doima jače i ugodnije od mnogih poviestnih podataka iz tih godina.

»To je dakle Zagreb!«, čudi se karlovački gimnazijalac, koji je mislio, da će naći u Zagrebu rodoljubno gibanje slično karlovačkom.

»U ono doba nije bilo nigdje opaziti niti najmanji trag domorodnih težnja. Sve bijaše ogrezlo u njemštini, koja jedina imadijaše svoj organ Agramer Zeitung, svakog tjedna po dva broja na pol arka u kvart formatu, dočim su u županijah sudovi uredovali latinskim jezikom, a tako se zborilo i u skupštinah i saborih.«

Dakako, da mali Mijo nije mogao znati za radoljubna nastojanja zagrebačkih škola i težnje hrvatskog preporoda još s kraj osamnaestog stoljeća. On je bilježio samo ono, što je mogao vidjeti:

»Ta živahnost, ta množina ljudstva u Ilici i na Harmici i na Kaptolu, tolike bogate četveropregne kočije plemića i vlastele, grofova i baruna, nakićeni kočijaši i husari ili panduri, sila puka iz Slavonije, koji je po osam dana putovao na svojim taljigama, sajmari madjarski čak od Segedina sa salamom, taranom, sirom, sušenim ribama iz Dunava i Tise, sa hasurami, paprikom i sapunom, Kranjci i Štajerci uz hiljade hrvatskog seljačkog puka, svi dodjoše na više dana u svojoj raznolikoj nošnji, budi na proštenje k sv. Kralju, budi da što pazare.« Izvješćujući tako o sajmenim danima u Zagrebu iz 1833. Krešić govori i o kazalištu, sumorno i s nezadovoljstvom, jer se u hrvatskom kazalištu tih godina predstavlja još na stranom jeziku. »Još da vidim nešto, o čemu nisam pojma prije imao — kazalište. Bilo je to u zgradi, gdje se je kasnije nastanio madjarofilski kasino, da pomogne pripraviti kasnije historičke dogodjaje, i koja se je ulica dugo zvala stara Kazalištna ulica, dok ju u novije vrieme ne pokrstiše Demetrovom ulicom. Predstava bijaše dakako njemačka, nu nam se to činilo posve naravno i u redu, pošto smo i u Karlovcu bili naučeni na njemačke predstave, pa da bi ona mogla ili dapače morala biti hrvatska, na to nije onda nitko pomislio. Tako bijaše taman dojam još u narodu u svem narodnom, jerbo je aristokracija disala sva tudjim duhom, diplomacija služila se latinštinom, — a hrvatsko gradjanstvo nije još pitalo za hrvatsku dramatičnu umjetnost.«

U trgovačkoj kući Kindermann i Reitter proveo je Mijo Krešić četiri godine. Budući da je bio po svom školskom obrazovanju iznad prosjeka običnog trgovačkog naučnika, postupalo se s njim obzirnije i nastojalo se, da mladić dođe i do knjiga i do boljeg zagrebačkog družtva.

Hrvatskih je mladića tih godina bilo malo, koji bi se posvetili trgovini ili obrtu, i to Krešić bilježi, ističući, koliko je to zlo i za sam narodni život:

»Željeznarski komiji regrutirahu se iz Madjarske, a najviše iz šopronske hrvatske županije, odakle dodjoše u Zagreb Hatzi, Baueri, Karali, Brlakovići i t. d., mladići pako za rezanu robu iz Graza i Beča... U to doba se nisu hrvatski mladići učili trgovini, već su se posvetili drugom kruhu, stoga su i bili onda i kasnije trgovci sami tudjinci i veliki neprijatelji narodnoj stvari.«

Krešić je još kao mlad čovjek uvidio, da nezavisan Hrvat odgaja zavisna građanina, samo zato da ga može ugurati u neki činovnički razred, a samostalna zanimanja, svoj imetak i gotov novac prepušta u vlastitoj kući strancu. Ta je spoznaja najdublji motiv cjelokupnog publicističkog rada Mije Krešića.

Kršić nije nikada bio sklon školovanoj gospodi, koja su školu shvaćala kao sredstvo za sticanje gotova kruha, jer je bio uvjeren, da su gotovo sve nedaće, koje je Hrvatska proživljavala u novije vrieme, dolazile od raznim režimima vezanog činovničtva. To uvjerenje nosi u sebi još iz roditeljske kuće, i svagdje ga, gdje god ima prilike, iznosi, kako bi stvar hrvatske prirade pomaknuo napried. Nije Krešić postavljao osamostaljenje hrvatske prirade samo sebi za cilj, nego je preko gospodarski oslobođenog naroda htio doći i do političke slobode.

Na putu u Šoprun, odmah po svršetku naukovanja u Zagrebu, zaustavlja se u Szombathelyu, u gradu, u koji su hrvatski plemići išli na školovanje, »kad u Hrvatskoj nije bilo gimnazija«, koje bi ih rodoljubno odgojile. »Tu je bila postaja (u Szombathelyu), da se okriepimo doručkom, da si pogledah taj grad, gdje su naši hrvatski plemićki mladići znali polaziti gimnaziju, da se nauče domorodni madjarski jezik i tim sredstvom da prigrle ideje naše braće, a da uguše u sebi i onu slabu klicu hrvatske samosviesti, što im je većim dielom i uspješno za rukom pošlo, jerbo su svi takovi učenjaci, s malom iznimkom, postali perfektni madjarofili, koji su u svojoj hrvatskoj obitelji činili tudju propagandu, nazivajući si sinove imeni Arpad, Geza, Bela i t. d., te koje pleme nije niti noviji hrvatsko-kulturni pokret, književnost, umjetnost, plemenito patriotično čuvstvo i t. d. moglo opet na pravi put pokrenuti.« U Šoprunu je Krešić susreo jednom na ulici nekog čovjeka, koji mu se učinio poznat iz Zagreba. Kako je tako riedko sastajao koga iz domovine, obveseli se ovome, i da ga upozori na sebe, stane lagano zviždukati pjesmu »Još Hrvatska nij propala«, ali se ovaj nije ni okrenuo. »Kasnije ga više nevidjeh — govori o njemu Krešić — dok se nije povratio u domovinu, koja o njem nikad nije spominjala, koju je pod stare dane opet ostavio, da u tudjini troši hrvatsku imovinu.«

Kad se je Krešić povratio u domovinu iz Šopruna, bila je već organizirana politička Hrvatska u dva suprotna tabora, prema kojima je Austrija igrala nestalnu igru. Podpomagala je narodnu stranku, kad je osjećala opasnost od probuđenog madžarskog nacionalizma, podupirala je Madžare, kad bi to vanjskopolitički odnosi tražili. Da se politička laž protura, treba je nacionalno naglasiti i dati joj obilježje rodoljublja. Horvatsko-vugerska stranjka u ime hrvatstva izdiže kajkavske predaje, braneći kajkavsku Hrvatsku od Hrvata štokavaca, a kako je hrvatski sabor već tamo od 1835. prihvatio misli preporodnog pokoljenja, poriče ova stranka vriednost samog saborovanja. Tri hrvatske županije,

Zagrebačka, Križevačka i Varaždinska, trebale bi, prema mišljenju ove stranke, i mimo hrvatski sabor slati poslanike na zajednički sabor u Ugarsku.

Upravo kad se provodila ustrojba političkih snaga u Hrvatskoj pred obračun godine 1848., vratio se Mijo Krešić u domovinu i sam sudjelovao u mnogim akcijama, političkim, kulturnim, i svagdje dobro došao bilo savjetom, bilo djelom. »Na povratku u domovinu našao sam pokret ilirskog oduševljenja i doba, kada je nastala žestoka borba madjarona proti probudjenoj narodnoj sviesti. Već je bila tada madjarska stranka u kasinu podpuno organizirana za akciju, da se nasnubi ne samo turopoljsko seljačko plemstvo, već i zagrebački gradjani za Košut Lajoševe ideje. U tu svrhu davale su se zabave i plesovi u onih nekad kazalištnih elegantno uredjenih prostorijah, a u dvorištu i na plateau-u prema Tuškancu imali su tečajem kongregacija prekosavski plemenitaši svoj logor, gdje se je kuhao guljaš i pekla prasetina.« U političkom životu Hrvatske četrdesetih godina već se pomalo prodaju glasovi za komad svinjetine, a nekoliko godina poslije počet će vlast praviti izbore činovničkim glasovima i krivotvorinama. Politički su korumpirane čitave obćine. Turopoljci ne dolaze na županijske izbore u Zagreb pojedince, nego u skupinama, bojeći se odpora zagrebačkih građana.

Između 1840. i 1848. živo se radilo za narodnu stvar po gotovo svim hrvatskim mjestima. Sliku takvog živog političkog života za grad Karlovac daje nam Mijo Krešić u jednom odlomku svoga životopisa. »Kroz sve to ljeto (1840.) probudjivala je oduševljena mladež narodnu sviest putujući po domovini i davajući koncerte. U tom nastojanju bili su odlični misionari Vatroslav Lisinski, Albert Štriga, Kamilo Livadić, Lujo Pichler i t. d., koji su novim pjesmami Još Hrvatska nij propala, osobito Rusanovimi napjevi Brod nek ne ćuti udarca, Nek se hrusti šaka mala, i t. d. očaravali sviet... U Karlovcu su u magistratskoj dvorani ovi mladići davali u narodnoj nošnji koncerte, koji su svekoliko obćinstvo uznieli do najvišeg entuziazma. Naravno da je za svakim takvim koncertom sliedio banket, kod kojega se vatrenimi govori budio duh za razvitak narodne sviesti. Karlovac je bio par excellence domorodni grad i sve gradjanstvo skupa sa svojim patriotičkim zastupstvom i poglavarstvom podupiralo je sa svimi sredstvi domorodnu stvar.«

Krešić družtvovno razčinja politički život četrdesetih godina i kaže, da je ilirska stranka imala svoje glavne predstavnike u

zagrebačkoj inteligenciji, a madžaronska u plemstvu zagrebačke županije. Iz toga bi sliedilo, da je ilirski pokret bio uglavnom pokret građanstva, kome su prilazili tek pojedinačno plemići, iako mu je ideolog grof Janko Drašković.

U događajima 1848. Mijo Krešić živo sudjeluje. Kad se poslije burnih događaja u Francuzkoj i u Beču pokrenula madžarska inteligencija protiv Austrije, a za uzpostavu samostalnog ministarstva, u Narodnom domu u Zagrebu sastaje se narodna skupština, bez obzira na staležku pripadnost, da proglasi zahtjeve hrvatskog naroda, Mijo Krešić je u skupštini i u stopu prati događaje. Prema njegovu izvješću, velik je dio karlovačke inteligencije otišao tada u Zagreb u Jelačićevu vladu i zauzeo odgovorna mjesta. Kolo preporoditelja iz Krešićeve kuće ulazi u praktični politički život i daje smjernice hrvatskoj politici do absolutizma.

24. ožujka, uoči poviestnih odluka skupštine od 25. ožujka 1848. izvješćuje Krešić u Karlovac o toku skupštine: »Gaj je javio skupštini, da onu malu deputaciju, što ju je grad Zagreb bio poslao u Beč, na nikakav način ne pustiše da ide pred kralja. Oni vele, da tu neima više govora samo o narodnom jeziku, o narodnosti ili još o kakovih neznatnih reformah...« »Mi da si moramo sami bana proklamirati i ostale nezavisnosti od Madjara izraditi i doći u Beč sa gotovimi zahtjevi, koji će se, kako se za stalno nadamo od Nj. Veličanstva za stalno potvrditi.« Na samoj skupštini vidnu je ulogu igrao vođa karlovačke skupine barun Dragutin Kušlan. On je — prema izvješću Krešićevu — pročitao na skupštini proglas domorodaca u Beču, kojim je imenovan odbor od triju osoba, i to Ambroza Vranyczanya, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića. U ime hrvatske skupine u Beču podpisao je ovaj proglas grof Albert Nugent.

Već u tim predrevolucionarnim danima ističe se u madžaronskoj stranci Levin Rauch. Narodna stranka se htjela izmiriti s madžaronima, pa je stoga jedna skupina narodnjaka otišla k njima, ali do sporazuma nije došlo. I o tom pokušaju izmirenja javlja Mijo Krešić u Karlovac kratko kao novinski izvjestitelj: »Barun Levin Rauch ukratko reče, da su on i njegova stranka uviek bili za narodnu hrvatsku stranku, a ne ilirsku, i da je on privržen svojoj domovini, ali da želi ostati pod svetom krunom ugarskom. Aurel Kušević izrazi se u istom smislu.«

Narodna skupština, na kojoj je iz Karlovca bio i Mijo Krešić, zaključila je 25. ožujka, da se od kralja zatraži sjedinjenje Dalmacije i Krajine s Hrvatskom, da se uvede hrvatski jezik u sve urede i škole, da se u Zagrebu svake godine sastaje hrvatski sabor uz zastupanje svih stališa. Značajno je, da ta narodna skupština, kojoj je i Jelačić priznavao zakonodavan karakter, među ostalim zahtjevima traži i osnivanje *hrvatske državne banke* i povratak narodnih glavnica, kojima je upravljala Ugarska.

Poslije praktički nezavisne hrvatske države bana Jelačića dolazi deset godina habsburžkog absolutizma. Tih deset godina Mijo Krešić uređuje svoje imovinske prilike. Prodaje u Karlovcu trgovinu i kuću i seli u Zagreb, da bude na samom izvoru političkih događaja. Materialno nezavisan, a uz to naobražen daleko iznad prosjeka trgovačkog i građanskog stališa, on doprinosi velik udio u očuvanju narodnih snaga. Tih godina je Krešić mogao vidjeti, kako se izškolana hrvatska inteligencija prodaje za koru kruha i kako je hrvatski činovnik ćudoredno pao, prodajući za službu uvjerenje. Na nekoliko strana životopisa daje Krešić sliku absolutizma u Hrvatskoj. »Svuda postade grobna tišina, postade upravo gluho doba. Sav narodni život u Zagrebu vegetirao je u maloj čitaonici, koju čelik-rodoljubi gledaše uzdržati, i koja se je selila od kuće do kuće, od Stankovićeve u danas baruna Vranyczany-Buratia, gdje joj je doskora zazvonilo smrtno zvonce. Ukazom bana Coroninia bila je čitaonica razpuštena kao protudržavna i po obće interese Austrije štetna«... »Nasuprot se je u Dvorani«, tuži dalje Krešić, »udomila nova „Salon-Administration", gdje se sakupljaše sva elita gospodujućeg elementa, dakle u onoj zgradi i svetih prostorijah, koje su vjerni sinovi domovine sa grofom Jankom Draškovićem podigli u svrhu razširenja narodnoga duha, gdje se je godine 1848. razvijao oduševljeni pokret hrvatske politike«. Za vrieme absolutizma počelo se u Zagrebu glumiti opet na stranom jeziku, što se bolno doimlje Mije Krešića, koji i o tom izvješćuje kudeći mnoge »domorodce« zbog slabosti.

Nakon pada absolutizma uređena je u Zagrebu samostalna hrvatska vlada, koja je uredovala hrvatskim jezikom. Banom je imenovan Ivan Šokčević. Osim vlade u Zagrebu dobili su Hrvati Dvorsku kancelariju u Beču, nezavisnu od Madžarske. Kancelarom je imenovan Ivan Mažuranić, jedan iz skupine karlovačkih domorodaca iz Krešićeve kuće, koji je s Kukuljevićem osnovao poslije samostalnu narodnu stranku radi sporazuma s Bečom. Karlovačko kolo preporoditelja iz Krešićeva prvoga kata zauzima razna mjesta u družtvu i raznoliko se orientira prema političkom stanju u zemlji. Ono daje i dva izrazita političara-činovnika: Antuna Vakanovića i Ivana Mažuranića.

Razumljivo je, da tih deset petnaest godina političke depresije u književnosti ne znači mnogo. Književni život jednog razdoblja najbolje obilježuju listovi, u kojima se odrazuje duh vremena i u kojima suvremene smjernice bilo političke bilo kulturne najlakše nalaze svoj izraz.

Sav književni život u Hrvatskoj usredotočen je jedno vrieme u Matici Ilirskoj, koja 1852. izdaje *»Neven«*, književni časopis, i oko njega okuplja tadašnje najbolje književničke snage. »Neven« izlazi svakih osam dana, boreći se u prvim godinama absolutizma s nerazumievanjem čitateljstva s jedne i s pooštrenom cenzurom s druge strane. God. 1851. osniva se u Zagrebu Kazalištno d. d. Tu se zagrebačko građanstvo pokazuje u slabom svietlu: ono daje najmanji broj dionica. Dok se tuđi listovi rado čitaju, »Narodne Novine« broje samo 300 predplatnika. U takvim prilikama »Neven« je mogao tek skromno životariti. U prvo godište pišu Preradović, Kukuljević, Trnski, Weber, Jurković i drugi. »Neven« uređuje Mirko Bogović, najizrazitiji protivnik Austrije. Dakako, u takvim će prilikama književna pitanja ustupiti mjesto političkim, makar i prikriveno, pa je »Neven« živo ogledalo političkog stanja Hrvatske u petdesetim godinama. To je stanje bivalo sve teže; 1856. počinje »Neven« izlaziti svaki mjesec dana.

Uzporedno s »Nevenom« izlazi u Zagrebu i Gajeva »Danica«, ali kako je Gaj zbog političkog priklanjanja carskom dvoru izgubio u narodu svaki ugled, »Danica« ima sasvim malen broj predplatnika, a surađuju u njoj Medo Pucić, Demeter, Vukotinović, dakle starije pokoljenje još iz tridesetih godina.

Književni listovi za absolutizma polaze s raznih idejnih stajališta. Ne diele ih književne struje, nego politička orientacija: absolutistička vladavina s jedne i domorodno nastojanje s druge strane. Tako na primjer 1853. donosi »Danica« pozdrav vladi, a iste godine, prilikom atentata na cara, donosi tri pjesme u slavu njegova spasenja. »Neven« pak donosi rodoljubnu pjesmicu Ivana Filipovića i šalje tako u vladinu tamnicu i urednika i autora.

Odkad je drugi put počela izlaziti 1863., sve do 1867. »Danica« nije doniela nijedne izvorne novele.

Starije pokoljenje književnika iz tridesetih godina pokušao je još jednom okupiti Ljudevit Vukotinović oko svog almanaha »Leptir« (1859.—1861.), u kome surađuju Kukuljević, Medo Pucić i Demeter, a vraća se na misli prvog ilirskog pokoljenja.

Poslije »Nevena«, koji je već 1861. izlazio tromjesečno, i to na Rieci, gdje ga je uređivao Vinko Pacel, oslanjajući se poglavito na mlađi naraštaj izdaje svakih deset dana Krešić »N a š e g o r e l i s t«.

»Naše gore list« već u prvim brojevima pokazuje, da se ne udaljuje od misli prvih iliraca. U njegovu prvom godištu nabacuju se i čisto književna pitanja stila i umjetničke vriednosti književnog djela. Kao i u

Vrazovo vrieme, ni sada književnici ne podnose kritiku. Tako na kritiku Adolfa Webera o junačkoj pjesmi »Nedjeljko« u stilu narodne pjesme, koja je izišla u Beču, odgovara već u devetom broju sam njezin pisac Ognjeslav Utješenović Ostrožinski. U sliedećim se brojevima vodi oštra prepirka između ove dvojice, u kojoj i jedan i drugi nabacuju različita književna pitanja, prelazeći često na osobna obračunavanja. Zagrebački priradnik Krešićeva kova Antun Jakić napisao je članak o kazalištu, koji sliedi kroz nekoliko brojeva, a sam Krešić, vjerojatno, da popuni list, napisao je u osmom broju članak o Ivanu Gunduliću. U »Naše gore listu« donosi Krešić i životopise znamenitih živih Hrvata, kako bi u javnosti pobudio zanimanje za njih i za kulturni rad u zemlji uobće. Galeriju znamenitih ljudi otvara Bogoslav Šulek. Pripoviedka je slabo zastupana, i obično obrađuje motiv iz prošlosti služeći se romantičkim načinom prikazivanja crno-bielo. Takva je pripoviedka »Junačka Slavonka« od Ferde Filipovića, objavljena već u prvim brojevima prvog godišta lista.

Na kraju 17. broja prvog polugodišta osvrće se Mijo Krešić na uspjeh svog urednikovanja u bilježci Našim čitateljem. »Da li smo se pako u svojih nadah prevarili?« pita se urednik. »Prevarili smo se u jednom, i to u podpori, koju očekivasmo od naših starijih spisateljah. Sva pomoć, koju imasmo, dolazila nam je od mladih ruku. U jednom se pako nismo prevarili, i to u pripomoći, koju smo se nadali od strane obćinstva.«

»Naše gore list« je simpatično primilo obćinstvo, poput »Vienca« u sedamdesetim godinama. Izpunio je prazninu u našem kulturnom i književnom životu, koja je nastala prestankom »Nevena«, i da je samo među čitateljima podržavao sviest o potrebi književnosti, već bi samim tim izvršio svoju kulturnu zadaću. Osim toga, »Naše gore list« stvorio je čitalačko obćinstvo za najbolji hrvatski časopis 19. stoljeća, »Vienac«.

U II. godištu donosi urednik obično po jednu veću pripoviedku u dva do tri nastavka, stalne rubrike o hrvatskom kazalištu, o književnosti i umjetnosti, i nekoliko prievoda, obično s francuzkog. U drugom broju »Naše gore lista« 1862. tiska Krešić Preradovićevu pjesmu »Jezik roda moga«. Preradović se poslije toga više puta javlja u »Naše gore listu« i pismima potiče urednika na dalji rad, savjetujući mu, da ne objavljuje loših pjesama, kao Lukšić u karlovačkom »Glasonoši«. — »Vaš list — piše Preradović — sveudilj liepo napreduje. Drago mi je, da ste se na moj savjet obazreli, te ne primate u nj zločestih pjesama, kojim „Glasonoša" obiluje na svoju štetu.« Pripoviedkama surađuju u drugom godištu Vladimir Nikolić i Ilija Okrugić-Sriemac.

U drugom godištu »Naše gore lista« javlja se i August Šenoa, i Krešić njegove kao i Preradovićeve pjesme obično stavlja na čelo lista. Značajno je, da urednik u nekoliko brojeva donosi

pregled hrvatske narodne književnosti, podielivši njezinu poviest na dva doba, prvo od 1450. do 1610. i drugo od 1610. do 1835.

Treba iztaknuti, da Krešić prvi uvodi u hrvatsku književnost dva najznačajnija pisca sedamdesetih i osamdesetih godina, Augusta Šenou i Josipa Eugena Tomića. Inače, od mnogih pjesnika, koji su surađivali u »Naše gore listu«, nije u književnosti ostalo ništa. Tako su na primjer 1865. u »Naše gore listu« zastupani pjesmama: Franjo Turić, Stjepan Ljuboje Lopašić, Veljko Rabačević, Đuro Klarić, Josip Eugen Tomić, Ivan Dežman (pjesmom Stojan i Koviljka) i Đuro Kovačević. Mnogima od njih posve se zameo trag.

U feuilletonu 10. broja 1866. tiska urednik dopis iz Karlovca, pod naslovom Hrvatske predstave u Karlovcu: »Iskrenom radošću priobćujemo našim čitateljem liepu viest, da se u našem uviek domorodnom Karlovcu sastalo dobrovoljačko družtvo, koje već od 4. ožujka predstavlja ondje hrvatske komade. U trojnoj kraljevini imade i većih gradovah, ali u nijednom neimade se toliko ljubavi prema svom jeziku i narodu, da se davaju narodne predstave. Varaždin zabavljaju već davno kojekakove wandernde Schauspielertruppen njemačke, a tako, čini nam se i Osječane, samo grad Karlovac njeguje domorodne svetinje iskrenom ljubavi. Slava Karlovcu!« U prikazu jedne kazalištne predstave u Zagrebu 1864. iznosi Krešić nehaj zagrebačkog građanstva prema kazalištu: »Lože su i kojekako popunjene — izvješćuje Krešić — partere prilično zauzet, osim onih mnogobrojnih ugodnih stolicah, priredjenih za posjednike kućah, te trgovačkih i prometničkih mastnijih kesah, nje je žalost pogledati i glas predstavljačah odlieže se po njih kao po kakovoj pustinji.«

Pokrećući »Naše gore list« Mijo Krešić nije nailazio na razumievanje starijih književnika iz prvog i drugog naraštaja preporodnih godina, niti su oni htjeli surađivati u njegovu listu. Naprotiv, ti su književnici davali svoju suradnju »Danici« i »Narodnim novinama«, gdje je Demeter kroz deset godina pisao kazalištne kritike, braneći status quo kazalištne uprave protiv Šenoinih kritika. Krešić je i po godinama pripadao trećem preporodnom pokoljenju, a u družtvovnom je smislu predstavljao građanstvo, koje se, budući još u buđenju, ionako težko probijalo u književnost. Od onih starijih književnika, koji su se okupljali oko Ljudevita Gaja još i u šestdesetim godinama, doživio je Krešić i izravan napadaj u »Narodnim novinama« s porugom, da je kramar, koji se ne razumije u literaturu. Na taj napadaj politički kompromitiranog Gaja odgovorio je Krašić vrlo kratko, ne upuštajući se s njim u velike prepirke. »Naše gore list — kaže u tom odgovoru Krešić — branio je u mnogih članci domorodnu hrvatsku čast proti napadanju kuditelja, a naročito proti tendenciji „Narodnih novina" koliko mu pravac zabavno-poučnog časopisa u današnjoj borbi dopušta. Narodne su novine za narod hrvatski ono, što je crv za inače zdravo stablo.«

Uzprkos oporbi Gajevih pristaša i madžarona, u »Naše gore listu« surađivali su gotovo svi vrstniji književnici šestdesetih godina: Dr. Dežman, August Šenoa, Luka Botić, Eugen Tomić, Đuro Deželić, Blaž Lorković, Petar Preradović i drugi.

Uzporedno s izdavanjem i uređivanjem »Naše gore lista« izdavao je Mijo Krešić i godišnjak »Hrvatski koledar«, i ovaj u tiskari Antuna Jakića, i to kroz tri tečaja, za godine 1862., 1863. i 1864. Značajno je za historizam Mije Krešića, da je već u prvom tečaju za 1862. donio na naslovnoj strani rodoslovlje knezova i kraljeva hrvatskih domaće krvi, kako bi nasuprot bečkoj i peštanskoj orientaciji hrvatskih političara iztaknuo kontinuitet hrvatskog državnoga prava. Da podsjeti hrvatske čitatelje na Hrvatsku petdesetih godina, toliko sličnu onoj prije 1830., Krešić je u prvom tečaju svoga kalendara tiskao »Kip domovine« Pavla Štoosa.

Mijat Stojanović, suradnik »Naše gore lista«, priobćio je u prvom tečaju godišnjaka pripoviest »Milica Ljubićeva«, u stilu poviestne pripoviedke iz vremena romantizma.

Krešić je poznavao dubrovačku i primorsku književnost i nije bio stranac u književnim stvarima. U prvom godištu svog »Hrvatskog koledara« navodi Kavanjina, tiskajući najljepše njegove stihove na čelo knjige. Ivan Dežman prevodi ulomak četvrtog pjevanja Tassova epa »Oslobođeni Jeruzalem« pod naslovom »Pakleni zbor«.

Prateći u godišnjaku stalno književnost slavenskih naroda, kao i u »Naše gore listu«, Krešić donosi rukovet izabranog pjesničtva iz slavenskih književnosti. Prvi tečaj svoga godišnjaka ukrasio je slikama Bogoslava Šuleka, Ivana Gundulića i A. Kačića.

Drugi tečaj »Hrvatskoga koledara« započinje Krešić stihovima Ivana Kanavelića:

Sreća u hitrom kolu svomu,
Kiem obraća svej bez truda,
Kaže svak čas svietu ovomu,
Naviek zgodah nova čuda.
Kroz naravne nekrepčine,
U kolovrat sve premeće

I koga uzne na visine
Danas, sjutra po tle meće.
I tko jučer svietom vlada,
Ime danas ne zna mu se,
A za koga ne znaš sada,
Sad ko kralju klanjaš mu se.

U članku »Važnost god. 1860.—61. za trojednu kraljevinu« osvrće se Krešić na rad hrvatskoga sabora 1861., i uviđa zajedno

s Kvaternikom, da su Habsburgovci i Pešta dva vrla prijatelja, kojima je malo stalo do Hrvatske. »Sabor se dakle razpusti — piše Krešić — ali važnost njegova? Ona će ostati silnom i nadalje. Sabor trojedne kraljevine od godine 1861. premda je bio sapet ipak je jedan od najvažnijih saborah naroda hrvatskog. Po njem oćutiše Hrvati, da su još narod, po njem saznadoše, tko im je prijatelj, tko neprijatelj, po njem se naučiše, kakovo sjeme sije nesloga u narodu. On im pokaza, koliko puta su im zasluge nagrađene, a koliko s nezahvalnostju okrunjene, on im dokaza, da narod ne ima i neka ne traži prijatelja u drugom, nego u samom sebi«. — Hrvatska politika u ovim rečenicama Krešićevim počinje zrelo gledati na prilike u zemlji i svraća pogled najprije na se, da iz sebe, u suvislosti s predajom, oslobodi Hrvatsku izpod gospodarskog, a potom i izpod političkog utjecaja Madžarske i Austrije. Poput Kvaternika i on piše knjigu s područja trgovačke teorije s izvrstnom »Poslanicom trgovačkim mladićem«, kojom želi podpomoći stvaranje gospodarski jakoga građanstva u Hrvatskoj.

S Antunom Jakićem nalazi se Krešić već tada na čelu zagrebačkoga građanskoga družtva. Početkom šestdesetih godina on je prisjednik županijskog suda, zastupnik slob. i kr. glavnog grada Zagreba, odbornik Hrv.-slav. gospodarskog družtva, odbornik i blagajnik Matice Ilirske, povjerenik Družtva umjetnosti u Pragu, predsjednik »Kola« i t. d. Antun Jakić, njegov prijatelj i tiskar »Naše gore lista«, predsjednik je Trgovačke komore.

Sva svoja životna gledanja i izkustva bogatog publicističkog rada šestdesetih godina sažeo je Krešić u Poslanici trgovačkim mladićem, tiskanoj u knjizi »M l a d i t r g o v a c«, za praktične svrhe priređenoj trgovačkoj korespondenciji.

Razumljivo je, da Poslanicu trgovačkim mladićem, tiskanu u takvoj praktičnoj knjizi, nisu mogli dosad zapaziti naši stručnjaci, iako je njezina vriednost nesumnjiva i očita. Ona je u neku ruku pokušaj nauke o narodnom gospodarstvu, kudikamo bolji i stvarniji od Kvaternikova »Hrvatskog glavničara«, tiskanog 1863.

Temeljnu misao, da se naša mladež ne posvećuje dovoljno priradnim zanimanjima, nego da bježi u činovnike uglavnom tuđinske vlasti, koja se u Hrvatskoj i održava poglavito njihovim glasovima, razrađuje ovdje Krešić, dajući i razvojnu analizu sastava suvremenog družtva. Još u osamdesetim godinama 19. stolj. hrvatsko je građanstvo preplavljeno tuđincima, nesamostalno u trgovini i obrtu, a ono malo hrvatskih mladića, koji se posvetiše samostalnim zvanjima, uči iz tuđih knjiga i u trgovačkim kućama tuđeg podrietla. Vrlo jasnu sliku građanskog družtva u Hrvatskoj

daje Lukšićeva publikacija »Führer von Agram«, tiskana nakladom Deutscha i Kuglija u Zagrebu. Na zadnjim stranama ovog vodiča kroz Zagreb i okolicu donosi Lukšić jedno trideset reklama obrtničkih i trgovačkih kuća. Vlastnici gotovo svih tih trgovačkih i obrtničkih kuća su inozemnog podrietla.

»Naši pradjedovi bavili su se poljodjelstvom — tumači tu pojavu sociolog Krešić — a imućniji posvetiv se svećeničtvu, činovničtvu i vojničkom stališu, držahu izpod svog dostojanstva, da bi tjerali ikakav obrt ili trgovinu, stoga je sav komercijalni posao prešao u tudje ruke, te se i danas jošte nalazi većim dielom u njih. To je posve naravno, jerbo odhranjenje naše mladeži ne smjera još niti u ovo doba na realne znanosti slobodnog građanskog stališa, nego na administrativnu od službe zavisnu inteligenciju ili na odvjetničtvo, a u tih stališih se ne odgaja poslovni duh.«

U P o s l a n i c i t r g o v a č k i m m l a d i ć e m[7] analizira Krešić sastav našega družtva u poviestnom razvoju, iznoseći poput Antuna Radića, kako seljački narod i nema zapravo poviesti, nego mukotrpan život iza sebe i svietlu budućnost pred sobom, bude li u njega pameti. Iako sva svoja poviestna razmatranja začinja poviestnim shvaćanjem, ne hvaleći stara vremena, po običajnom uzorku: »Kad bje svršen posao, tad se poslije krvavog znoja mogao taj puk povući opet u svoje zemljane i slamnate kolibe i svojom djecom jesti sirkov ili prosen kruh, od koje kukavštine se je danas podigao do krumpira i kukuruznice i nešto boljih stanovah. To je istinita proza napram poetičnom uzveličanju stare dobe u narodnih pjesmah.«

Krešić razčinja družtvovnu stvarnost Hrvatske svojih godina, želeći tako odgovoriti na pitanje, zašto se razvilo tuđinstvo u nas, pa po tom dati smjernice za liečenje družtvovnih slabosti građanskog stališa. »Progleda napokon i taj prosti dio naroda, te zadobi takodjer glas u družtvu i hljeba u državnih uredih. Hvale se stara vremena, da je sve bolje bilo, nego što je danas. Ali tko to hvali? Tko može hvaliti ono doba, kad bje izpod dostojanstva svakog plemića učiti što drugo do li jus, crnu školu ili pak sablju pasati za — domovinu (?). — Gradjan, majstor, trgovac, umjetnik — takovog stališa ne imadijaše naš narod, jerbo bi se preziranjem svaki Hrvat odvratio bio od takovog prostačkog zvanja, — a seljak? — kako bi on do te emancipacije dospio u to doba tmine, kad je k tomu trebalo novaca i raznog tehničkog nauka, a toga nebje niti za liek u svoj domovini.« — »Tako se je u tih liepih starih vremenih — zaključuje Krešić — razvilo tudjinstvo u nas. Trgovac, zanatnik, gostioničar — tko bijaše to? — Niemac, Talijan, židov, Grk, ovi ljudi zauzeše gradjansko polje i muzište gospodu, a ovi opet seljaka. Doista liepa narodna ekonomija, liepa vremena, spodobna da stvore od kmeta slobodna Hrvata.«

Krešićev »Mladi trgovac« prva je knjiga te struke u Hrvatskoj. To je trgovačko dopisivanje popunjeno svim praktičnim znanjem,

koje je potrebno mladom trgovcu u njegovu dodiru s poslovnim svietom. U šestdesetim godinama napisao je sličnu knjižicu Antun Jakić, pod naslovom »Hrvatski trgovac«, koja je izvrstno poslužila trgovačkoj omladini, te je bila sva i razprodana. Krešića je ovdje vodila plemenita rodoljubna namjera. Trebalo je u hrvatske trgovine uvesti hrvatski rječnik i tako iztisnuti tuđi poslovni jezik, a s njim i tuđinski duh iz hrvatske prirade.

Iako je već grof Janko Drašković tu i tamo nabacio posebice priradne ciljeve narodnog preporoda iz tridesetih godina, ipak se je u dva pokoljenja do šestdesetih godina malo tko našao, tko bi uvidio barem potrebu hrvatske gospodarske književnosti. Istina je, osnovano je Gospodarsko družtvo, u petdesetim godinama nabavljaju se u velikim količinama ključići za unapređivanje vinogradarstva, osniva se Gospodarska škola u Križevcima, ali sve je to i suviše povezano za izključivi agrarizam, za ratarsku priradu, i sasvim je izvan prirade građanskog stališa, A građanski je stališ postajao sve jači i utjecajniji u narodnom životu, oslobađajući se težko i sam tuđinstva.

»Kad se prelista hrvatska bibliografija — prikazuje to stanje Krešić — naći će se doduše počam od petnaestog vieka dosta tiskopisih, što su redovnici otci franjevci i isusovci napisali, te se je iz tih knjigah moglo ponajviše naučiti bogoljubnih pjesamah, život svetacah, molitvah, junačkih pripovjedakah ili čitati: „Navučenje vu pravicah vugerskih" i t. d., ali nebijaše pera, koje bi bilo znalo narodu dati nauka gospodarskoga i za bolju naobrazbu... — Nigdje dakle knjige za prosvjetu i napredak gospodarstva i trgovine, svuda tmina.« — »Lažan je to pojam — uzvikuje proročki Krešić — da će tudjinci materijalno podići domovinu Hrvatsku, do koje nije njima dalje stalo, nego „ubi bene ibi patria" i obogativ se odu opet tamo kud jih srce vuče.«

Razumljivo je, zašto je to većim dielom tuđinsko građanstvo podupiralo protunarodnu politiku carske vlade, jer nije lako uvući se u priradu nacionalno sviestne zemlje, koja znade vriednost trgovine i obrtnosti. T u đ i n c i s u u H r v a t s k o j u z i m a l i s v e u n o s n i j e p o s l o v e u s v o j e r u k e, prezirući u pravilu sve što je narodno i hrvatsko.

Krešić se bori protiv krivih i naopakih shvaćanja građanskog družtva, koje svoju djecu daje odgajati u tuđem jeziku, misleći da će djeca poslije i sama naučiti hrvatski. On upozorava na duh i sadržaj, a odbacuje formalno poznavanje jezika po slovnici, kako se je to učio hrvatski jezik u zagrebačkim samostanskim učionicama: »Koli su krivi pedagogički nazori mnogih gospodskih obitelji, da nereknem upravo atentati na jezik hrvatski, koji svoju djecu daju učiti tudjim jezikom u misli, da će hrvatski već kasnije i bez

truda naučiti. Tim načelom otudjuje se naraštaj od vlastitoga plemena i skapča ga samo površno s narodom, koga bi trebao da ljubi sa svom vatrom mladosti. Djevojčice uče polag školskog zakona hrvatski — uzalud, kad uz mekanički taj nauk neznadu roditelji niti učiteljice djeci u srca usaditi važnost narodnoga jezika i ljubav za isti. Stoga se može čuti na ulicah, kako djevojke liepo zbore — kao da su rodjena djeca tudje zemlje, premda su hrvatsku slovnicu naučile s odlikom, budi u samostanu ili u gradskih učionah.«

Mijo Krešić je pratio razvoj kultûrnog života Hrvata kroz gotovo tri pokoljenja i vidio je, da se na svim crtama narodnog života pošlo napried, svagdje se osjetio jaki biljeg preporodnog gibanja; samo je *u trgovinama i obrtničkim radionicama ostao netaknut stari duh tuđinstva.* Trgovački je stališ posljednji stupio u preporodno kolo, a to je kočilo narodni napredak na svim crtama, jer su to, uz raztočeno plemstvo, jedini politički nezavisni i slobodni građani. Tuđinski duh u poslovnom svietu je tako bio zavladao, da ga je bilo vrlo težko svladati i nakon pobjede narodne stvari na svim drugim područjima. Ravnatelji, knjigovođe, blagajnici naših priradnih poduzeća bijahu svi redom stranci, kojima je uistinu bilo težko poslove voditi na hrvatskom jeziku. kad nije postojala osim Jakićeve knjige nikakva knjiga, da ih u to uputi. Tako su i oni dobronamjerni stranci bili upućeni na stranu knjigu i tuđinsku poslovnu praksu.

Tek u osamdesetim godinama piše Krešić knjižicu »Mladi trgovac«, pionirsko djelo te ruke. U »Poslanici trgovačkim mladićem« razčinja družtvovnu stvarnost i traži uzroke tuđinskoga duha u hrvatskoj priradi, prenoseći takva razmatranja poslije i na suvremenu hrvatsku politiku:

»Kao što u našoj domovini već nose svi javni poslovi, svi učevni zavodi, družtveni i kulturni odnošaji neizbrisivi biljeg narodnog napredka, tako nesmije niti trgovina zaostati u tom razvitku obćeg narodnog nastojanja. — Žalibože, da je upravo trgovački stališ posljednji stupio u to rodoljubivo kolo i to tek u vrieme, kad mu se već nije dalo da se tuđinstvom u javnosti ponosi. Koliko je takovih sisavaca u našoj zemlji, koji nemareć za ono patriotično gibanje naroda dodjoše medju nas, da nadju ovdje za sebe ono blagostanje, kog nemogu postignuti u svojih krajevih, a oni, koji učiše trgovinu kod tih stranih doseljenikah, postadoše sami u svojoj domovini promicatelji tudjinstva, posve ravni nekadašnjim svojim gospodarom. T a k o s e t u d j i n s k i

duh uvukao i razvio u svoj trgovini, da ga sav rodoljubivi nazor naše dobe nije bio kadar preporoditi, te se i danas svi trgovački poslovi vode u tudjinskom jeziku, čemu se nije niti čuditi u kućah priselicah, ali tim je nepojmivije, što i rodjeni Hrvati nemaju toliko samosviesti, da se otmu toj nigdje tako razvitoj anomaliji.«[8]

Krešić je u nekoliko navrata izražavao uvjerenje, da bi na čelo hrvatske politike trebali stati obrazovani priradnici, a ne o službama ovisni činovnici ili svećenici. U šestdesetim godinama 19. stoljeća Krešić i predstavlja priradni stališ u zagrebačkom družtvu, preuzimajući pomalo narodne poslove u svoje ruke. Može se upravo reći, da je jedno vrieme Mijo Krešić bio vođa narodne oporbe protiv unionista, i prema njegovu stajalištu prosuđivalo se stajalište hrvatske politike. Krešić o svemu vodi računa i sve, što se zbiva u hrvatskoj politici šestdesetih i sedamdesetih godina, prosuđuje s jednog stanovišta: *koliko se unapređuje samosviest hrvatskog duha i vodi li k državnoj i financijskoj samostalnosti.* Djelatno sudjeluje u svim kulturnim akcijama, nalazi se na čelu družtava i ustanova od priradnih do čisto prosvjetnih, a svagdje je politički radin sa zbiljskim i pronicavim gledanjem na stvari i na ljude okolo sebe. To ga uzdiže nad suvremenike kao čovjeka, koji je mnogo znao, a koji je za narodnu stvar učinio sve, što je mogao i znao. Materialno nezavisan i s naobrazbom daleko višom, nego što je potrebno za vođenje trgovine, mogao je Krešić pridizati pouzdanje politički klonulih, ne prigibajući se nikada pred vlasti zbog vlastitih probitaka.

Njegov je publicistički rad mnogostran i cienjen među suvremenicima. Videći, da su se stariji ilirci s Gajem na čelu i suviše kompromitirali u vrieme absolutizma, on se i ne obraća njima za suradnju, nego suradnike traži među mladima. Za političku djelatnost treba poleta, i prije svega — materialne nezavisnosti, pa zato piše »Poslanicu trgovačkim mladićem«, da stvori u Hrvatskoj nezavisno građanstvo, sposobno za političku borbu.

Krešiću su prigovarali, da se kao »kramar« ne razumije u književnost i da radi posao, koji ne razumije. Tko pozornije samo prelista »Naše gore list«, uvjerit će se, da je taj prigovor bez temelja. Iako mu književnost nije bila struka, on je kao urednik znao nabaciti vrlo zanimiva i suvremena književna pitanja, a kao »kramar« pratio je kulturni život svoga vremena s više razumievanja nego u »Danici« Gaj, kojemu je to bila struka.

Kao odbornik Matice Hrvatske i predsjednik »Kola« dolazio je Mijo Krešić u dodir s najuglednijim i najčestitijim osobama tadanjega družtva. Korumpirano zagrebačko družtvo tih godina nije se ni u jednoj prilici moglo nabaciti blatom na njegov simpatični lik.

Bilježke

1 Janko Drašković, Disertacija. Karlovac, Jean Nep. Prettner, 1832., 18.
2 Ibidem, 18.
3 Josip Šipuš, Temelj žitne trgovine. Karlovac, 1796.
4 Mijo Krešić, Autobiografija. Izdanje Milana Krešića, Zagreb, 1898.
5 O. c., 5.
6 Obširnije o tom u razpravi Antonije Kassowitz-Cvijić: Vjekoslav Karas, prvi ilirski slikar. Hrvatsko kolo, knj. IX.
7 Mijo Krešić, Mladi trgovac. Poslanica trgovačkim mladićima, Zagreb, 1884.
8 Mijo Krešić, Poslanica trgovačkim mladićem, 4.

SADRŽAJ

SLIKE

A SLIKE U TEKSTU

B PRILOŽENE SLIKE

UMJETNIČKI PRILOG (NARODNI MOTIVI I »NAŠ IZRAZ«)

REDOVNA IZDANJA

MATICE HRVATSKE

1943.

HRVATSKO KOLO, književno-naučni zbornik, knjiga XXIV.

RADOSLAV LOPAŠIĆ: Bihać i Bihaćka Krajina, drugo izdanje sa novim slikama iz prošlosti i sadašnjosti Bihaća i Bihaćke Krajine.

ALBERT HALER: Doživljaj ljepote (Estetika).

ZVONIMIR REMETA: Tako svršava, roman.

JUBILARNO IZDANJE:

ZEMLJOPIS HRVATSKE, knjiga I. i II. (obći dio), uredio prof. dr. Zvonimir Dugački. Sa tri zemljovidne karte u bojama, 118 tablica fotografskih snimaka i mnogobrojnim crtežima u tekstu.